

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA

MƏSƏLƏLƏRİ

№ 2

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13). Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2022

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru Kamil Bəşirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Azadə Musayeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli
Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2022, №2

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2022

www.filologiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

BAĞIROVA SƏYANƏ MÖVSÜM QIZI

fil.f.d.

Azərbaycan Dillər Universiteti

e.mail: sayanamovsum@gmail.com

BİLİŖVİZMİN MÜXTƏLİF NÖVLƏRİNİN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Bilinqlik iki dildən istifadə etmək qabiliyyətini əks etdirir. Hazırda bilinqlizim geniş yayılmışdır. Dünyanın çox yerində hər üçüncü şəxs iki dildə danışır.

İki dil arasında əlaqə Avropa (İsveçrə, Belçika), Asiya (Hindistan, Filippin), Afrika (Seneqal, Cənubi Afrika) və Şimali Amerika (Kanada) daxil olmaqla bir çox qitələrin regionları üçün xarakterikdir. ABŞ-da Kaliforniya, Texas, Florida, Nyu-York, Arizona və Nyu-Meksikada yaşayan ikidilli insanların sayı çoxdur və bu proses dayanmadan davam edir.

Bilinqlizimin 3 əsas növü vardır. Bunlar aşağıdakılardır: 1) kompleks bilinqlizim: eyni vaxtda iki dili bir kontekstdə inkişaf etdirmək; 2) əlaqələndirici bilinqlizim: tamamilə müxtəlif kontekstlərdə iki dilin öyrənilməsi prosesi; 3) subordinat bilinqlizim: ana dil vasitəsilə ikincil dilə yiyələnmə prosesi.

İnsanın ikinci dilə sahib olduğu yaş dövrü mühüm əhəmiyyət daşıyır; bu vəziyyətdə erkən və gec bilinqlizim fərqləndirilir. Erkən bilinqlizim gec bilinqlizimin başlanğıcı kimi qəbul edilir. Əgər uşaq eyni vaxtda hər iki dilə yiyələnirsə (uşaq anadan olandan ailədə valideynləri müxtəlif dillərdə danışdırlarsa), sinxron bilinqlizim nəzərdə tutulur və əgər ikinci dil uşaq (və ya böyüklər) artıq öz ana dilini mənimsədikdən sonra əldə edilirsə (məsələn, ikinci dillə yalnız məcburi təhsilə daxil olarkən tanış olan immiqrant valideynlərin uşağı), bu proses ardıcıl bilinqlizim adlanır.

Dillərin fərqliliklər olmadan balanslaşdırılmış şəkildə assimilyasiya edildiyi vəziyyət əlavə ikidillilik adlanır.

Açar sözlər: bilinqlizim, fərq, növ, mürəkkəb, əlavə, təhsil, ikinci dil, ana dili

Bir çox insanlar üçün ikidilli termininin izahını müəyyən etmək asan görünür: onlar üçün “həqiqətən” ikidilli olmaq, iki dildə danışa bilmək deməkdir. Lakin ikidilliliyin müxtəlif növləri vardır və buna uyğun aydın bir təsnifat hazırlamaq lazımdır.

Fərdin yaşına görə təsnifat:

1) erkən bilinqvizm;

Bu qrup özü də bir neçə hissəyə bölünə bilər:

a) sinxron ikidillilik; bu zaman hər iki dil eyni vaxtda öyrənilir;

b) ardıcıl ikidillilik; bu zaman ikinci dil (D 2) birinci dildən (D 1) sonra əldə edilir;

c) gec ikidillilik (1, s.214);

Bilinqv bacarıqlarının dəqiq müəyyən edilmiş səviyyələri yoxdur, lakin aşağıdakılar, daha çox davam edən bir kontinuumdur:

a) dominant ikidillilik; bu zaman fərd iki dildən birində daha təcrübəli olur;

b) balanslaşdırılmış ikidillilik; fərd hər iki dildə sərbəst şəkildə danışa bilər, lakin təbii ki, hər iki dildə dil daşıyıcısı qədər uğurlu deyildir;

c) bərabərdillilik; şəxs hər iki dildə hər hansı bir vəziyyətdə dil daşıyıcısı kimi danışmağı bacarır, yəni onun danışdığı dil daşıyıcısının danışığından fərqlənir. Bu, ikidilliliyi təyin etməyin ən əsas növüdür. Təəssüf ki, bəzi insanlar və hətta bəzi elm adamları ikidillilik haqqında danışarkən çox vaxt təmiz semantikanı nəzərə alırlar.

Qeyd edilən mərhələlər dil bacarıqlarının dörd mərhələsinə aid edilə bilər:

1) dinləmə bacarığı; bu, ikidilli şəxsin hər iki dildə malik olacağı minimal bacarıqdır. Passiv ikidilli, yalnız ikinci dildə bu bacarığın öhdəsindən gələ bilər, halbuki birinci dildə normal olaraq dördünü də istifadə edə bilər;

2) danışma bacarığı; bu, ikidilli şəxsin hər iki dildə malik olacağı bacarıqlardan biridir.

3) yazı bacarığı; öyrənilən dildə gözləniləbilən qabiliyyətdir;

4) oxu qabiliyyəti; bu, dominant ikidillinin tez-tez ikinci dilini tərk etdiyi vəziyyətdir.

İkidilliləri təsnif etmək və kateqoriyalara ayırmaq üçün bu yanaşma tam deyildir və bəlkə də abstraksiyasında çox sərt, məsələn, oxuyub-anlamada və yazıda kifayət qədər bacarıq göstərə bilən, lakin şifahi dili anlamaqda və ikinci dildə danışmaqda çox zəif olanlar nəzərə alınmır.

“Bilinqvizm birdən çox dildə (iki dildə) ünsiyyət bacarıqları əldə edən fərdlər və ya qruplar kimi müəyyən edilə bilər. Onlar evdə və cəmiyyətdə iki dildə danışanlarla ünsiyyət qurmaq üçün şifahi və/və ya yazılı formalarda müxtəlif səviyyələrdə bu bacarıqları əldə edirlər. Anlaşılan və ya istifadə olunan dillərin nisbi biliyindən asılı olmayaraq fərd ikidilli hesab edilə bilər” (2, s.196). O, bilinqvizmin dörd əsas səviyyəyə malik olduğunu yazır: *fərdi səviyyə, ailə səviyyəsi, sosial səviyyə və məktəb səviyyəsi (ikidilli təhsil)* (2, s.197).

Uşaqlar müxtəlif səbəblərdən və müxtəlif sosial mühitdə ikidilli olurlar. Məsələn, Böyük Britaniyada ailə daxilində birdən çox dil danışılırsa, bu, uşağın ingiliscə danışan anası və fransızca danışan atasının olması nəticəsində ola bilər və s.

Linqvistik Azlıqlar yaşayış ölkəsinin rəsmi dili olmayan ana dilində danışan insan qruplarına aiddir (3, s.170). Böyük Britaniyada ikidilli uşaqların çoxu bu qrupdadır. İstər qaçqın, istərsə də digər mühacir ailələrindən olsunlar, ana dili yeni cəmiyyətdə çox güman ki, aşağı statusa və ya dəyərə malik ola bilər.

Bu ailələrin uşaqları daha yaxşı təhsil almaq və iqtisadi vəziyyətlərini düzəltmək, danışmaq, oxumaq və yazmaqda bacarıq əldə etmək üçün əksər cəmiyyətin dilini öyrənməkdə təzyiqlik hiss edə bilərlər.

İkinci dil öyrənmənin bəzi tipik nümunələri (yaxud xüsusiyyətləri) aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

Dil Universalları:

İkidilli insanlar əlavə dil öyrənmək istəyərkən, ana dillərinin sərəfəsindən istifadə edirlər;

Dil Transferi:

Bu, şəxs bir dilin linqvistik qaydalarını digər dilə köçürdüyü zaman istifadə olunur. Buna *lingvistik müdaxilə* də deyilir.

Səssiz Dövr:

Bu dövr şəxsin ikinci dili öyrənməyə başladığı ilk zamanları əhatə edir; Qeyd edək ki, bu vəziyyət başqa bir dili aktiv şəkildə öyrənən insanlar üçün olduqca xarakterikdir.

Kodun qarışdırılması:

Bu, bilinən bir cümlədə və ya söhbətdə dilləri dəyişdikdə və ya qarışdırdıqda baş verir. Kod dəyişdirmə və kod qarışdırma tez-tez bir-birini əvəz edən mənada istifadə olunur və qeyd etmək lazımdır ki, bu, iki dilin inkişafının və işlədilməsinin tipik hissəsidir.

Bilinən uşaqların tərbiyəsi zamanı ailə səviyyəsində müəyyən rahatlıq müşahidə olunur. Bununla bağlı çox sayda kitablar və məqalələr yazılmışdır.

Uşaqlara ikinci və ya üçüncü dilin öyrədilməsi zamanı valideynlərin əsas diqqət verəcəyi məsələ sabit və sevgi dolu bir mühitdə xoşbəxt, yaxşı tərbiyyə almış uşaqlar böyütməkdir. Bilinən uşaqların tərbiyyəsini hər iki dilin avsentik sosial interaksiyası əsasında formalaşdırmaq lazımdır. İnsanlar hər hansı bir dil əldə etmək üçün fitri qabiliyyətlə doğulurlar, lakin bir dildə böyüdükdə, bu təbii qabiliyyətlərini tədricən itirirlər. Araşdırmalar göstərir ki, körpələr bütün dünya dillərinin səslərini ayırd edə bilərlər və ikidilli böyüdülsələr, bu qabiliyyəti qoruyub saxlaya bilərlər (4, s. p. 23). Məsələn, belə nümunə verək: *anadan olandan yapon və ingilis dillərini eşidən bir gənc Universitetdə təhsil almaq üçün Çinə gedir. Çin dili dərində o, çin dili səslərini digər tələbələrədən (daha dəqiqi tək dil bilən çin tələbələrindən) daha yaxşı qavradığı və yadında saxladığı üçün həmişə müəllimlərdən iltifat eşidə bilər.*

Bu taksonomiya üçün qısaca ümumiləşdirsək, uşaq mühitində birdən çox dil istifadə edildikdə, ikidilli uşaq tərbiyəsinə əsas yanaşmalar meydana çıxır. Məsələn, bir və ya hər iki valideynin müəyyən dərəcədə ingilis dilini bildiyi bir sıra yapon valideynlər Yaponiyada olduğu kimi, xaricdə də ikidilli uşaqları böyüdə bilmişlər. Ən çox istifadə olunan yanaşma bir şəxs, bir dil adlanır. Çox vaxt beynəlxalq nikahlarda valideynlər sadəcə olaraq uşaqları ilə evdə öz ana dillərindən müntəzəm olaraq istifadə edirlər və uşaqlar müəyyən dərəcədə bilinqv olurlar. Başqa bir yanaşma ev dili, icma dilidir. O, cəmiyyətdə bir dominant dilin ümumi vəziyyətini əhatə edir və evdə azlıqların dilini tərbiyə etməklə balanslaşdırılmış ikidilliliyi hədəfləyir. Nümunə olaraq, Yaponiyadakı valideynlər evdə bir-birlərilə əsasən ingilis dilində danışirlar, çünki ətraf mühitdə uşaqların 100% ana dilini bilməsi üçün kifayət qədər şərait vardır. Bu yanaşmanın başqa bir cəhəti ondan ibarətdir ki, əgər eyni cütlük ingilis dilində danışan bir ölkəyə köçərsə, balanslaşdırılmış ikidillilik naminə evdə yalnız yapon dilində danışmalıdırlar. Yapon dili xaricdə azlıq dilinə çevrildiyi üçün “Romada olanda romalıların etdiyi kimi et” düşünmək səhv olardı. Doğma dil erkən uşaqlıqdan sonra asanlıqla itirilmir, lakin ona etinasızlıq göstərildiyi təqdirdə paslana bilər (5, s.119).

Erkən bilinqvizmin iki növü fərqləndirilir: *sinxron erkən bilinqvizm* (simultaneous early bilingualism) və *ardıcıl erkən bilinqvizm* (consecutive (successive) early bilingualism). Sinxron erkən bilinqvizm - uşaq anadan olandan sonra eyni vaxtda iki eyni dili öyrənmə prosesini əhatə edir. Bu proses güclü bilinqvlik formalaşdırır və onu *əlavə* (additive) bilinqvizm də adlandırırlar (6; 7; 8).

Sinxron erkən bilinqvizmdə uşaq ilk əvvəl ana dilini qismən mənimsəyir və daha sonra ikinci dili öyrənir. Uşaq hər iki dili uşaqlıq dövründə öyrənir. Qeyd etmək lazımdır ki, uşaq ikinci dili dominant dilin onun ana dili olmadığı bir mühitə köçdükdə daha çox öyrənmək məcburiyyətində qalır. Bu, ümumiyyətlə, güclü ikidillilik (və ya əlavə ikidillilik) prosesini əks etdirir, lakin uşağa ikinci dili öyrənmək üçün vaxt verilməlidir, çünki ikinci dil uşağın danışdığı öyrənməsilə eyni vaxtda öyrənilir. Bu, uşağın dil inkişafının qismən ikidilli olduğunu göstərir.

Uşaqlar üç və ya daha yuxarı yaşda əlavə dillərə məruz qaldıqda, onlar ardıcıl bilinqvlər hesab olunurlar. Ardıcıl bilinqvlər reseptiv bilinqvlərdən onunla fərqlənir ki, onların üç yaşına qədər reseptiv bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanları çox az olub və ya heç olmayıb. Əslində, onlar yeni dili “sıfırdan” öyrənirlər. Ardıcıl ikidilli dillər dörd mərhələdən keçir. Uşaqlar kontekstdən, ünsiyyət tərəfdaşlarından, dil imkanlarından və müəllimin təqdim etdiyi imkanlardan asılı olaraq bu mərhələlərdən birində və ya bir neçəsində görünə bilər. Dördüncü mərhələdə hərəkət uşaqdan və uşağın dil öyrənmə mühitinin keyfiyyətindən asılı olaraq altı aydan iki ilə qədər davam edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir dildə tam səlis danışmaq dörd ildən on ilə qədər vaxt aparır. Bu tam rəvan anlamı, ifadəli oxumanı və yazmağı əhatə edir. Bundan əlavə, əldə etmə sürətinə geniş spektrli amillər də təsir göstərir (9, s. 112).

Bilinqvizmin növbəti növü kimi gec ikidillilik müəyyən olunur. Bu növdə ikinci dil 6 və ya 7 yaşdan sonra öyrənilir. Gec ikidillilik xüsusilə yeniyetməlik və ya yetkinlik dövründə öyrənilir. Gec ikidillilik birinci dilin mənimsənilməsindən sonra (uşaqlıq dil inkişaf dövründən sonra) baş verən ardıcıl ikidillilik də hesab oluna bilər. Onu erkən ikidillilikdən fərqləndirən də budur. Artıq birinci dil əldə etdiyinə görə, şəxs ikinci dili öyrənmək üçün öz təcrübəsindən istifadə edə bilər (10;11;12).

Qarışıq bilinqvizm növbəti növ kimi qəbul edilir. Bu termin insanın iki dili balanslı şəkildə mənimsədiyi vəziyyətə aiddir.

Qeyd edilən termini ilk dəfə “ikidillilik tədqiqatının atası” adını almış kanadalı tədqiqatçı U. Lambert işlətməmişdir (13, s.214).

Passiv ikidillilik - ikinci bir dildə danışa bilmədən onu anlama bilməkdir. Məsələn, fransız dilində ingilis uşaqlarına müraciət edildikdə, onlar həmin suallara müəyyən mənada cavab verə bilərlər, çünki onların fransız dilində şifahi ifadə anlama bacarıqları qismən vardır. Məsələn, fransız dilində verilmiş suallara cavab verən uşaqların fransız qonşuları olduğuna görə, onların müəyyən mənada fransızca anlama, başa düşmə qabiliyyətləri olur (14).

İngilis diliçisi D.Kristalın bilinqvizm barədə maraqlı fikirləri vardır. O, bununla bağlı belə bir hadisəni yazır: “Bir dəfə taksiyə mindim və taksi sürücüsünün 11 dildə danışmaq bacarığına şahid oldum. Bu məni çox təəccübləndirdi. Lakin taksi sürücüsü mənim bu təəccübümə adi baxdı. Bu bacarığı onun üçün adi hal idi. O, (taksi sürücüsü) D.Kristal deyir ki, mən bu dilləri küçələrdə sərnişin daşımaqla öyrənmişəm. Mənim məqsədim pul qazanmaq və övladlarıma yaxşı təhsil verməkdir ki, onlar da ikinci xarici dil kimi ingilis dilini yaxşı öyrənə bilsinlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həmin sürücü Şimali Amerikadan idi (11, s. 90).

21-ci əsrdə ingilis dili dünyada elm, sənaye dili oldu. Bu gün dörd insandan biri ingilis dilində danışır. İngilis dili bu insanların çoxunun ikinci xarici dilidir (11, s. 23).

D.Kristal iddia edir ki, yerli ingilislər heç də çox dil, yaxud iki dil öyrənməyə meyilli olmurlar. Onlar monolinqv olmağı üstün tuturlar və bunu normal hesab edirlər. D.Kristal iddia edir ki, bir çox ingilisin bilinqvizm barədə olan fikirləri yanlışdır. Dünyadakı insanların çoxu bilinqvdir və onların çoxu bunu heç də xüsusi bir məqsədlə etmir. Xarici ölkəyə gedən mühacir istər-istəməz həmin ölkənin dilini öyrənməlidir (11, s. 28). Məsələn, Şimali Amerikada yaşayan hansısa bir sürücü (taksi sürücüsü) yaşadığı ölkənin vətəndaşlarının dilini mütləq bilməlidir.

Əlaqələndirici bilinqvizm (Coordinate Bilingualism) növbəti növ kimi müəyyən olunur. Bu növdə fərd dilləri ayrıca, ayrı-ayrı mühitlərdə öyrənir və hər ikisini mənimsədikdən sonra bu ayrılığı qoruyur. Məsələn, şagird evdə valideynlərilə bir dildə danışır və sonra isə məktəbdə ikinci dili öyrənir. O, yalnız məktəbdə, sinif mühitində ikinci dildə danışır və dillər beynində ayrı dil, fərqli dil kimi qalır (12;13;14).

Bilinqvizmin mürəkkəb (*Compound Bilingualism*) növü də diqqəti cəlb edir. Mürəkkəb ikidillilikdə xüsusi ayırıcı sərhəd yoxdur; fərd dilləri eyni mühitdə və kontekstdə öyrənir və onlar tez-tez eyni vaxtda və ya hətta bir-birini əvəz edən şəkildə istifadə olunur. Bu növ bəzən əlavə ikidillilik kimi də tanınır, bunun bir nümunəsi uşağın ikidilli valideynlər tərəfindən böyüdülməsi və evdə hər iki dildən istifadə edilməsi ola bilər. Fərdlərin fikrincə, dillər bir-birindən ayrılıqda öyrənilməməlidir və hətta danışarkən belə dillər arasında keçid edilə bilər.

D.Kristal yazır ki, müasir bilinqv gənclərin ən çox maraq göstərdikləri dil net dilidir (11, s.142). Onun iddiasına əsasən, dünyanın çox yerində bilinqv gənclər net dilini oxşar olaraq işlədirlər. O, bilinqv gənclərin sosial şəbəkələrdə işlətdiklərin sözlərin siyahısını verir (11, s.142):

afaik	As far as I know	Mən bildiyim qədər ilə
afk	Away from keyboard	Klaviaturadan uzaqda
asap	As soon as possible	Mümkün olduğu qədər tez
atw	At the weekend	Həftə sonunda
bbfn	Bye bye for now	Hələlik sağol
bbl	Be back after	Sonra qayıt
bcnu	Be seeing you	Görüşərik
b4	before	əvvəl
bg	Big grin	Böyük təbəssüm
brb	Be right back	Geri qayıt
btw	By the way	Yeri gəlmişkən
cm	Call me	mənə zəng et
cu	See you	Görüşərik
gal	get a life	Uğurlar!
gr8	great	əla
hth	Hope this helps	Ümid edirəm bu kömək edər
idk	I don't know	Bilmirəm
iirc	I remember correctly	Yaxşı xatırlayıram
imi	I mean it	Mən də bunu nəzərdə tuturam
iow	In other words	Başqa sözlə
irl	In real life	Real həyatda
nc	No comment	Şərhsiz
lol	Laughing out loud	Yüksək səslə gülmək

Bilinqləri linqvistik, koqnitiv və sosial ölçülərdən asılı olaraq, müxtəlif kateqoriyalara ayırmaq vacibdir. Adətən bilinqlər səlis danışmaq dərəcəsi və səriştə arasındakı fərqə görə təsnif edilir. Burada yaş, kontekst, dili qavrama dərəcəsi (səriştəsi) və s. nəzərdə tutulur. Bilinqvizmin mürəkkəbliyi ilə bağlı müxtəlif komponentlər və aspektlər də mövcuddur.

Bilinqvizmin fərqli mühitlərdə xalq və elit bilinqvizm (Folk and Elite) kimi növləri də fərqləndirilir. C.Fişermən yazır ki, dilin sosial statusundan asılı olaraq bilinqlər “xalq” və “elit” kimi təsnif edilə bilər (15, s.5). Xalq bilinqləri çox vaxt yaşadıkları dil cəmiyyətində yüksək statusa malik olmayan dil azlıqları hesab olunur. Xalq bilinqlərindən fərqli olaraq, elit bilinqlər müəyyən bir cəmiyyətdə dominant bir dildə danışanlar və həmçinin onlara cəmiyyət daxilində əlavə dəyər və fayda verən başqa bir dildə danışa bilənlərdir. C.Fişerman (15, s. 6) ilə oxşar fikirlərə əsaslanaraq, G.Valdes və digərləri şərti və seçmə bilinqləri fərqləndirirlər (9, s.154).

İngilis dilində danışan ölkələrdə böyüyən uşaqlarla sorğu-sual apardıqda məlum olur ki, onların çoxu sanki “iki dünyada” yaşayırıq kəlməsini işlədirlər. Onlardan (həmin dünyalardan) biri onların dogma dili və mədəniyyətləri, digəri isə ingilis dilinin ətrafında olan dünyadır. Mütəxəssislər bu qənaətdədirlər ki, “iki dünya” arasında yaşayan uşaqlar çox zaman çətinliklə üzləşirlər, bu ikidillilik prosesində onların beyinləri zədə belə ala bilər. Ç.Kennerin apardığı müşahidələr və sınaqlar bu yöndədir. O, Londonda 6 və 12 yaş arası uşaqlarla sınaqlar keçirir və bu qənaətə gəlir ki, bilinqv uşaqların kultural dünyaları artıq hibridləşdirilmişdir. Onlar hər iki dilin mədəniyyətini və dilini özlərində ehtiva edir və istədikləri kimi uyğunlaşdırıb işlədirlər (16, s.55). Onun eksperimentlərindən biri B.Britaniyanın ucqar ərazilərinin birində yaşayan azlıqların uşaqları arasında aparılır (Şimali Londonda). Ailələrdən xahiş edilir ki, məktəbə uşaqların evdə çox yazdıqları vərəqləri gətirsinlər. Uşaqlar həmin materiallarda bir dildən deyil, iki dildən istifadə edirlər. Daha çox isə həmin yazılarda məktəbdə əsas dil olan ingilis dilinin üstünlüyü müşahidə olunur. Bu hal ərəb, yapon, rus, alman və s. ailələrdən olan uşaqların demək olar ki, hamısında rast gəlinir.

Evdə uşaqlar və valideynləri çox halda müxtəlif dillərdən, yəni həm öz ana dillərindən, həm də yaşadıkları ölkənin dilindən (məsələn, ingilis dilindən) istifadə edirlər. Valideynlər uşaqlarının həmin ölkənin dilini öyrənmələrində maraqlı olduqları üçün çox vaxt evdə ana dilində deyil, yaşadıkları ölkənin dilində danışirlər ki, uşaqları həmin dili tez və səlis şəkildə öyrənsinlər. Təbii ki, bu proses bir istiqamətli inkişaf etmir. Elə ailələr də var ki, onlar evdə ancaq öz ana dillərinə üstünlük verirlər və uşaqlarının ilk əvvəl öz ana dillərini yaxşı və səlis öyrənməsini istəyirlər (16, s. 57). Məsələn, Cənubi Londonda bir məktəbdə təhsil alan Selina adlı tələbənin valideynləri Çin Xalq Respublikasındandır. O, öz otağının şəklini göstərir. Onun otağında divarda Çin Xalq Respublikası haqqında məlumat asılıb (çin dilində), valideynlərinin evlilik şəkilləri, Çin Xalq Respublikasının bayrağı və s. Göründüyü kimi, bu ailədə əsas dil ana dili hesab olunur. Lakin məktəbdə isə əsas dil ingilis dilidir və Selina valideynlərindən fərqli olaraq, ingilis dilində daha yaxşı başa düşür, yazır və oxuyur.

Bilinqlər danışılan dillərdə səlislik və səriştəlik dərəcəsi arasındakı fərqə, dillərin kontekstinə və mənimsənilmə tərzinə, yaşa və fərz edilən emal

mexanizmlərinə görə təsnif edilmişdir. Bu ölçülərin əksəriyyətinin adətən bir-biri ilə əlaqəli olduğunu xatırlamaq çox vacibdir. İddia oluna bilər ki, doğrudan iki dilə (eyni vaxtda ikidilli) məruz qalan biri balanslaşdırılmış ikidilli olmaq üçün daha yaxşı fürsət əldə edə bilər. Bilinqlər müxtəlif ölçülərə və səbəblərə görə təsnif edilə bilər; həm fərdi, həm də sosial səviyyədə. Aydın şəkildə qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəbliyin ikinci elementi bilinqlərin bu ölçülərinin sadəcə kateqoriyalı konstruksiyalar deyil, davamlı olmasından irəli gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Lambert, W.E. Some cognitive and sociocultural consequences of being bilingual. In J. Alatis (Ed.) *International Dimensions of Bilingual Education*, pp. 214-229, 1978.
2. García, O. *Bilingual education in the 21st century: A global perspective*. Oxford: Wiley Blackwell, 2011, 496 p.
3. Lindholm-Leary, K. *Dual-language education*. Clevedon, UK: Multilingual Matters, 2001, 370 p.
4. https://www.researchgate.net/publication/253252619_Trends_and_Transitions_in_Language_Development_Looking_for_the_Missing_Piece
5. Baker, C. *Foundations of bilingual education and bilingualism*. 2006, Clevedon: Multilingual Matters, 319 p.
6. <http://developpement-langagier.fpfcb.bc.ca/en/bilingualism-types-bilingualism>
7. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1367006917741364>
8. <https://www.rampfesthudson.com/what-are-the-3-types-of-bilinguals/#:~:text=There%20are%20THREE%20general%20types,filtering%20through%20the%20mother%20tongue>
9. Valdés, G. and Figueroa, R. A. *Bilingualism and Testing: A Special Case of Bias*. Norwood, NJ: Ablex Publishing, 1994, 254 p.
10. <http://developpement-langagier.fpfcb.bc.ca/en/bilingualism-types-bilingualism>
11. Crystal D. *The English Language*. England: Penguin Books, 1988, 312 p.
12. <https://eric.ed.gov/?id=ED321574>
13. <https://www.getblend.com/blog/types-of-bilingualism/>
14. https://www.researchgate.net/publication/287847207_Compound_and_Coordinate_Bilingualism_A_Conceptual_Artifact
15. Fishman, J. A. The social science perspective. In *Bilingual Education: Current Perspectives*. Social Science pp. 1– 49. Arlington, VA: Center for Applied Linguistics, 1977.
16. Kenner Ch. *Bilingual children's uses of popular culture in text-making*. London: Routledge, 2004, p.21

Baghirova S.M.

**DIFFERENTIATING THE DIFFERENT TYPES
OF BILINGUALISM**

Summary

Bilingualism refers to the ability to use two languages. Bilingualism is common and is on the rise in many parts of the world, with perhaps one in three people being bilingual.

Contact between two languages is typical in regions of many continents, including Europe (Switzerland, Belgium), Asia (India, Philippines), Africa (Senegal, South Africa), and North America (Canada). In the United States, a large (and growing) number of bilinguals live in California, Texas, Florida, New York, Arizona, and New Mexico.

There are 3 general types of bilingualism. They are the following: 1) *compound bilingual*: the processes developing two languages simultaneously with a single context; 2) *coordinate bilingual*: learn two languages in distinctively separate contexts; 3) *sub-coordinate bilingual*: learn the secondary language by filtering through the mother tongue.

Besides, there exists *early and late / simultaneous and successive bilingualism; additive vs. subtractive bilingualism*.

The age at which one acquires a second language plays an important role; in this case early and late bilingualism are distinguished. Early bilingualism covers *infant bilingualism* and *child bilingualism* reaching approximately, which is seen as the onset of *adult or late bilingualism*. If both languages are acquired by the child at the same time (as in the case when a child is born in a family where the parents speak different languages), *simultaneous bilingualism* is meant, and if the second language is acquired after the child (or adult) has already acquired his/her first language (e.g. a child of immigrant parents who meets the second language only on entering compulsory education), the process is referred to as *successive or sequential bilingualism*.

The situation in which languages are acquired in a balanced way, with no status differences attributed to them, is termed *additive bilingualism*.

Key words: *bilingualism, difference, type, compound, additive, education, second language, mother tongue*

БАГИРОВА С.М.

**ДИФФЕРЕНЦИРОВАНИЕ РАЗЛИЧНЫХ
ТИПОВ БИЛИНГВИЗМА**

РЕЗЮМЕ

Билингвизм ссылается на способность использовать два языка. Билингвизм распространен и находится на подъеме во многих частях мира, и, возможно, один из трех людей является билингвистом.

Контакт между двумя языками типичен в регионах многих континентов, включая Европу (Швейцария, Бельгия), Азию (Индия, Филиппины), Африку (Сенегал, Южная Африка) и Северную Америку (Канада). В Соединенных Штатах большое (и растущее) число билингвистов живут в Калифорнии, Техасе, Флориде, Нью Йорке, Аризона и в Нью Мексика.

Существует три общих вида билингвизма. Они следующие: 1) *сложный* : процесс , развивающий два языка одновременно с единственным контекстом; 2) *координативный*: изучаешь два языка в отлчительно разных контекстах; 3) *субординативный* : изучаешь второй язык, фильтруя его через родной язык.

Кроме этого существует *ранний и поздний / одновременный и последовательный; аддитивный / субтрактивный билингвизм.*

Возраст, в котором человек приобретает второй язык играет важную роль; в этом случае различают *ранний и поздний билингвизм.* Ранний билингвизм охватывает *младенческий и детский билингвизм*, примерно достигающий, который видится как начало *взрослого или позднего билингвизма.* Если два языка приобретаются ребёнком в одно и тоже время (как в случае, когда ребёнок рождается в семье где родители говорят на разных языках), то подразумевается *одновременный билингвизм* и если второй язык приобретается после того как ребёнок (или взрослый) уже овладел своим первым языком (например, ребёнок родителей эмигрантов , которые сталкиваются со вторым языком только после обязательного образования), то этот процесс относится к *последовательному или секвенциальному (поэтапному) билингвизму.*

Ситуация, при которой человек овладевает языками в сбалансированной форме без статусных различий, применяемых к ним, называется *аддитивным(добавочным) билингвизмом.*

Ключевые слова: *билингвизм, различие, тип, сложный, аддитивный, образование, второй язык, родной язык.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.01.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 29.01.2022

**Rəyçi: fil.e.d., professor Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

NURİYYƏ ƏLİYEVƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADU
Rəşid Behbudov 134
e-mail: nur.mikayil@gmail.com

**ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ
KOMMUNİKATİV FƏALİYYƏTLƏRDƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ**

Xülasə

Bu gün mədəni ünsiyyətə uğurla nail olmaq üçün tədris prosesində şifahi nitqin inkişafında kommunikativ fəaliyyətlər əsas və aparıcı yerlərdən birini tutur. Sözü gedən fəaliyyətlər təkcə kommunikasiyanın dəstəklənməsində deyil, həm də motivasiyanın yaradılmasında böyük rol oynayır. Nəticə etibarilə, müxtəlif kommunikativ fəaliyyət növlərindən istifadə etməklə tədrisdə keyfiyyəti əldə etmək mümkündür. Belə ki, həvəssiz şagirdi müəyyən vaxtdan sonra həvəsli şagird kimi görmək də mümkündür. Bunun üçün müəllim siniflə tanış olarkən şagirdlərin bilik və bacarıqları, intellektual səviyyələri, onların dünyagörüşləri, məqsədləri, istəkləri, arzuları haqqında maraqlanmalıdır. Müəllim təkcə tədris etdiyi dili yox, həm də psixologiyasını bilməlidir.

Motivasiya sahəsində müasir dövrdə aparılan tədqiqatlarda əsas diqqət daha çox ayrı-ayrı fərdlərin daxili və xarici amillərin qarşılıqlı təsirinə göstərdikləri reaksiyaya yönəldilir. Dilöyrənənlər üçün asan başa düşülən bu termin zərurət, motiv, məqsəd, arzu, tələbat, sövqetmə, mükafatlandırma, məqam və s. kimi anlamına gəlir. “Motivasiya” termini psixologiyada əsas anlayışdır və hərəkət etmək, hərəkətləndirmək mənasında latın sözündən əmələ gəlmişdir. Belə ki, bu özünü daxili və xarici, vasitəli, vasitəsiz, instrumental, integrativ motivasiya kimi anlayışlarda göstərir. Buradan bizi müəyyən davranışlara vadar edən motiv, maraq və tələbatlar barədə məsələlər ortaya çıxır. Motivasiya bir kəsi həvəsləndirmək məqsədinə nail olmaq üçün daxili təkan və münasibətlərə istiqamət verən ən önəmli faktorlardan biridir. Hər hansı bir məqsəd üçün hərəkətə keçməyə sövq edir, arzuları, ehtiyacları və s. təmin edir. Bir çox məqamlarda motivasiya şəxsin öyrənmə istəyi kimi təqdim olunur.

Konkret olaraq, motivasiya arzu, niyyət, nail olmaq, motiv, məqsəd, məqam və s. kimi başa düşülür. Bunlar isə müxtəlif situasiyalarda müxtəlif cür izah oluna bilər. Kommunikativ fəaliyyətlərə gəlincə, onlar motivasiyaedici mühit formalaşdırırlar.

Beləliklə, şifahi nitqin inkişafında kommunikativ fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi vacib şərt kimi nəzərə alınmalıdır.

Açar sözlər: kommunikasiya, metod, texnologiya, nitq, dil

Bəzi kommunikativ fəaliyyətlər dilöyrənənlə -dilöyrənən, dilöyrənən –müəllim arasındakı şifahi ünsiyyətin təmin edilməsini dəstəkləyir. Bunlar internet vasitəsilə də mümkündür. Biz onları yeddi kateqoriyaya ayıracağıq: 1. Razılaşma 2.Müzakirələr 3.Təqdimatlar 4. Kommunikativ oyunlar 5. Problem həlli 6. Özün haqqında danışmaq 7. Simulyasiya və rollu oyunlar. Razılaşma kateqoriyasında dilöyrənənlər müvafiq müzakirələrdən sonra bir-birilə razılaşmalıdırlar. Bu baş verənə qədər tapşırıq tam hesab olunmur. “Razılaşma” adlı fəaliyyətlər azad fikir söyləmə və spontan nitq vərdişlərinin inkişafında müvəffəqiyyətli hesab olunur.

Bu baxımdan verilmiş üç nümunəni nəzərdən keçirək:

a) Nyu York səyahəti

Bu fəaliyyət növündə dilöyrənənlərə tətillə getmək və özləri ilə on əşya götürmək tapşırılır. Onlar on əşya ilə bağlı fikir birliyi əldə etməlidirlər.

Mərhələ 1. Dilöyrənənlərə Nyu Yorkda iki həftə qaldıqları müddətdə öz çantalarına hansı on əşyanı qoymaq istədiklərini yazmaq tapşırılır.

Mərhələ 2. Dilöyrənənlər siyahını bitirdikdən sonra cütlüklərə bölünürlər. Hər bir cütlük tərtib etdiyi siyahını göstərməlidir. Bu, cütlüyün hər bir üzvünü orijinal siyahını dəyişməyə sövq edəcəkdir.

Mərhələ 3. Cütlüklər siyahını bitirdikdən sonra qalan iki cütlük qoşulur və yerdə qalan dörd şagird bununla razılaşmalıdır.

Mərhələ 4. Daha sonra qruplar birləşir. Siyahılar yenidən işlənir.

Mərhələ 5. Müəllim fəaliyyətin uzandığını gördükdə fəidbək verilir. Qrup öz seçimini izah və müdafiə edir. Bu cür fəaliyyətlər olduqca maraqlı və əyələncəli olmaları ilə şagirdlərin diqqətini çəkir. Əlbəttə, burada məkan olaraq Nyu York seçilməyə bilər. Başqa coğrafi məkanların adlarının qeyd olunması da mümkündür.

b) dilemma

Dilöyrənənlərə situativ və eyni zamanda alternativ təkliflər verilir. Burada da mərhələlər vardır:

Mərhələ 1. Dilöyrənənlərə imtahana hazırlaşmaq tapşırığı verilir. Onların imtahan zalına qeyri-qanuni olaraq nəşə gətirdikləri aydın olur. Bu zaman onların fəaliyyət mexanizmi nəzərdən keçirilir:

- Şagirdə əgər yenidən istifadə edərsə səlahiyyətli şəxslərə məlumat veriləcəyi haqqında xəbərdarlıq edilir;

- Dilöyrənənləri imtahanı tərk etmək və iştirak etməyəcəyi haqqında məlumatlandırılır;

- Səlahiyyətli şəxslərə xəbər verilir.

Mərhələ 2. Dilöyrənənlər qoyulan problemi həll etməkdə razılıq əldə etmək üçün kiçik qruplara bölünürlər.

Mərhələ 3. Qrup cütlüklərdə birləşir. Onlar qərar qəbul etmək üçün konsensusa çatmalıdırlar.

Mərhələ 4. Burada proses qrupların bir- birilə birləşməsi ilə təkrar edilə bilər.
c) öyrənmə qərarları

Bu zaman lüğətin öyrədilməsi, oxu ilə bağlı tapşırıqlar əsas hesab olunur.

Əlbəttə, müzakirələr dərs müddətində spontan şəkildə də təşkil edilə bilər. Bir şagird deyilənə reaksiya verir, digər şagird ona qoşulur. Belə müzakirələr müəllim və şagirdləri bir araya gətirir. İki cərəyan- deməyə sözü olmayanlar və spontan nitqə qoşulanlar arasındakı vəziyyəti tənzimləmək üçün texnikalar mövcuddur. Müzakirələrə cəlb etmənin bir yolu da müzakirə prosesinin tərkib hissəsi kimi onlara tapşırıq verməkdir. Müzakirələrin qiymətləndirilməsi üçün onlara hesablama meyarları təqdim edilə bilər: 0 (=very negative) to 5 (=very positive). Onlar bunu cütlük və qruplarda edə bilərlər. Daha sonra bunlar “full- class session” üçün də əla hazırlıq ola bilər. Bundan əlavə, 3 növ fəaliyyət növü mövcuddur ki, alovlu müzakirələrə həvəsləndirmək üçün bir yol da qruplardır. Burada onlar 3-4 nəfər olmaqla yerləşdirilir və mətnin ətrafında düşünmək tapşırılır. Müəllim bacardıqca daha çox fikir söyləməyi tələb edir. Nümunələr belə ola bilər. Şagirdlər dənizkənarı səyahət haqqında müəyyən işlər həyata keçirməlidirlər. Onlar qruplara bölünərək, dəniz kənarındakı fəaliyyətlər haqqında düşünürlər. Bu qruplar geniş müzakirə fəaliyyətlərini formalaşdırırlar. Bunları edəndə onlar həmrəylik göstərməlidirlər. Bu texnika müzakirələrə cəlb edilmək üçün kiçik tapşırıqlar əsasında əla nümunədir. Debatlar yuxarı siniflər üçün də faydalıdır. Onlar 2 qrupa bölünərək, öz fikirlərini hazırlayırlar. Bu hazır olanda komandalar təklif irəli sürən və onlarla bu şəraitdə mübahisə edə biləni seçirlər. Digər bütün şagirdlər qısa çıxışlar edə bilərlər. Müzakirələrin sonunda müəllim sərbəst səsvermə təşkil edə bilər ki, burada da təklifin qəbul edilib edilməməsi aşkarlanır. Bütün bu qeyd edilənlər İKT vasitəsilə də mümkündür. Belə ki, təhsil yüksək texnologiyalar vasitəsilə sürətlə inkişaf edir. Yüksək texnologiyalarla bağlı yanaşmalar mövcuddur ki, onlar aşağıdakılardır:

1. Custom Learning Experiences(CLE)

Onu da qeyd etmək ki, “Cloud-computing” olan yerdə “Apps” serverlərinin məlumatları qorunur. Bunlar tədris materialları kimi istifadə oluna bilər. Bu zaman istənilən kitabı oxuya, müəllim və şagirdlərlə əməkdaşlıq edə bilərik. Ev tapşırığı da yerinə yetirilə bilər. Bu həm də məlumatın qorunmasında da faydalı hesab olunur.

2. Speech –To- Text Options

“App” platformaları və digər vasitələr Apple Siri kimi virtual köməkçi rolunu oynayır. Belə köməkçilər səs əmrlərinə cavab verərək, öyrənməni daha asan formaya gətirir.

Bundan əlavə, “speech –to- text” keyfiyyəti qeyd götürmək və yazı yazmaq üçün daha rahat və cəliddir.

3. Virtual and Augmented Learning Experiences

Bunlar vasitəsilə dilöyrənlər geniş öyrənmə təcrübəsini yerlərindən tərپənmədən də həyata keçirə bilərlər. Eyni zamanda geniş məlumatlar əldə edə bilərlər. Əgər sən fəza cisimləri haqqında 3 D fəza videolarını izləmək istəyirsənsə fəza gəmi-

sində üzə, “Süd Yolu” nu detallarına qədər şərh edən bələdçinin səsini eşidə bilərsən.

4. 3D Printing

3D Print şagird və tələbələrə kifayət qədər təcrübə qazanmağa kömək edir. 3 D vasitəsilə şagirdlər əşya və predmetlər haqqında asanlıqla bölüşə bilər. 3 D print vasitəsilə onlar təsvirlərə forma verə bilərlər. İstənilən təşkilat və müəssisələrdə bu dilöyrənənlərə ideyalarını bölüşdürmək və təcrübə əldə etməkdə yardım edir.

5. Learning Analytics

Bu yanaşmaya görə, qərar qəbul etmə prosedürü asanlaşır. Bu yanaşmanın əsas mahiyyəti dilöyrənənlərə kömək etmək, onları qiymətləndirməkdir.

Yaxın gələcəkdə bu yanaşma fonunda dilöyrənənlər mövzular, müvəffəqiyyətlər barədə öncədən xəbərdar ola biləclər. Analitiklər bunun tədrisin bir yolu olduğunu qeyd edirlər və digərlərindən daha maraqlı olduğunu bildirirlər. Burada müəllimin rolu da danılmazdır. İKT vasitəsilə “Five- E- Lesson Plan” əsasında dərsləri həyata keçirmək mümkündür.

Bunlar aşağıdakılardır:

1. Həvəsləndirmə 2. Biliyi genişləndirmə 3.İzah etmə 4.Əməkdaşlıq 5.Qiymətləndirmə.

Birinci mərhələdə dilöyrənənlər dərslə həvəsləndirilirlər. İkinci mərhələdə video təqdimatlar vasitəsilə əsas termin və anlayışlar müəllim tərəfindən izah olunur. Üçüncüdə isə dilöyrənənlər əməkdaşlıq şəraitində qruplarda birlikdə çalışırlar. Belə ki, oyunlar, iş vərəqələri və digər istiqamətverici fəaliyyətlərə cəlb edilməklə motivə olunurlar. Dördüncü mərhələdə artıq sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərilir.-Axırıncı mərhələ qiymətləndirmə mərhələsidir.

Qeyd edək ki, hər “Five -e- Lesson Plan” qiymətləndirmə ilə bitir.

Kommunikativ fəaliyyətlər “information gap” prinsipləri üzərində qurulur. Dilöyrənənlər tapşırıqlar yerinə yetirirlər.

Bu fəaliyyətlərə aşağıdakılar da daxil edilir:

1. Information gap
2. Letter writing

Bu zaman dilöyrənənlər məktublar yazmağa bilirlər.

3. Note taking etc.

Ümumiyyətlə, kommunikativ səriştənin formalaşdırılmasında aşağıdakı fəaliyyətlər ön plana çəkilir:

1. Communicative activities
2. Information –gap activities
3. Task-completion activities
4. Information-gathering activities
5. Opinion- sharing activities
6. Information-transfer activities
7. Reasoning-gap activities
8. Jigsaw activities

9. Role plays

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif fəaliyyətlər həyata keçirilərkən debatlar da nəzərə alınmalıdır. Formal debatların bir növü də “Baloon” adlanır. Bu zaman şagirdlər öz rollarını seçməlidirlər. Onlara isti hava şarı barədə məlumat verilir. İştirakçıların bu şarda olduğu barədə xəbərdarlıq edilir. Şar havada partlayır.

Beləliklə, onlar hava şarından başqalarının həyatını xilas etmək üçün hoppanmalıdır. Kim xilaskar seçiləcək? İştirakçılar mülahizələr irəli sürməlidirlər. Sonuncu səsvermədə kimin hoppanacağı və qalacağı məlum olmalıdır.

İKT əsaslı müzakirələr bir çox dərslərin əsas tərkib hissəsi olmalıdır. Burada əsas məsələ onların uğurlarına aparan fəaliyyətin xüsusi olaraq təşkilidir. Bunun düzgün təşkil edilməməsi onların uğursuzluğuna apara bilər. Yazı kommunikativ fəaliyyətlərin vacib hissəsidir. Bu zaman yazılı nitqlə bağlı çalışmalar yerinə yetirmək məqsəduyğun hesab edilir.

Sözgedən fəaliyyətlərin sırasında şer yazmaq da vardır. Onlara pərakəndə şəkildə şer parçaları təqdim edilir. Bu fəaliyyətə oxu, dinləmə, müzakirələr daxildir.

Mərhələ 1. Dilöyrənlər qruplara ayrılır.

Mərhələ 2. Qrupda hər şagirdə kartlar paylanır.

Mərhələ 3. Qruplara şerin bir misrasını oxumaq haqqında məlumat verilir.

Mərhələ 4. Qruplara şerə başlıq düşünmək tapşırılır.

Növbəti bənd problem həlli ilə bağlıdır.

“Problem həll etmə” fəaliyyəti problemin həllini tapmağa yönəldilir. Aşağıdakı iki nümunəyə nəzər salaq:

a) Desert dilemma

Bu zaman şagirdlərə mürəkkəb situasiyalar verilir. Daha sonra onlar qruplara ayrılır. Hər qrup göstərişləri yerinə yetirməyə hazır olmalı və səhra şəraitinə hazır olmalıdır. Daha sonra müəllim həll yollarını nəzərdən keçirir (7 vacib əşya- güzgü, gecə fənərləri, su qabları, plastik qab, eynəklər, geyim və paraşütlər götürülməlidir). Güzgü və gecə fənərləri vacib sayılır. Paraşütlər sığınacaq və sahələr üçün lazımdır, eynəklər isə qoruyur və s.[1,136].

b) Fast food

Qeyd edək ki, kompüterlərin siniflərə inteqrasiyası dil tədrisi üçün böyük töhvə oldu. Kompüter oyunları arasında qərarların qəbul edilməsi baxımından populyar oyunlar silsiləsidir. Bu proqramda dilöyrənlər bulka, kolbasa, içkilər və s. ərzaqların miqdarı haqqında qərar verir və nə qədər pul ödəyəcəklərini müəyyənləyirlər. Onlara hava haqqında da məlumatlar verilir. Düzgün qərarlar verdikdə onlar qələbəyə yaxınlaşır, səhv qərarlar verdikdə isə uduzurlar. Oyun izah edildikdən sonra müəllim dilöyrənləri qruplarda yerləşdirir. Hər qrupun nümayəndəsi kompüterin qarşısında dayanaraq piştaxtaya doğru gedir[2, 5].

Beləliklə, müzakirələr sürətlə inkişaf etməyə başlayır. Bir və ya iki mini kompüter olan məktəblərdə “Fast food” kompüter oyununu tez başa çatdıran qruplar oyunu yaddaşda saxlayaraq, növbəti qruplara ötürür. Müəllimlər kiçik ingilis dili üzrə

kompyuter klubları təşkil edərək, həvəsli şagirdləri cəlb edə bilərlər. İKT əsaslı tapşırıqlardan biri də “Özün haqqında danış” adlı fəaliyyətdir. Bu cür çalışmalar “Humanistic” adlı kateqoriyaya aid edilir. Bu fəaliyyət sinifdə nikbin əhval –ruhiyyənin tənzimlənməsini dəstəkləyir[3,45]. Bu baxımdan cəld və asan başa gələn sadə fəaliyyət formaları təqdim edirik:

a) Your name

Müəllim dilöyrənənləri cütlüklərə ayırır və bir-birinə aşağıdakıları deməyi tapşırır:

- Öz soyadlarını xoşlayırlarmı?
- Hansı adı seçərdilər?
- Nə üçün?

Aydındır ki, bu fəaliyyətlər çox sadədir, amma özün haqqında danışmaq baxımından faydalıdır. Çünki bəzi dilöyrənənlərin fikirləri vardır. Bu cür sadə suallardan maraqlı şəxsi müzakirələr yarana bilər.

b) What we have in common

Burada dilöyrənənlərə cütlüklərə ayrılaraq beş ümumi məhfumun aşkara çıxarılması tapşırılır. Bu onları müxtəlif məzmunlu mətnləri əhatə etməyə həvəsləndirir. Buraya musiqi zövqləri, idman, ailələr (sənin bacı və qardaşın varmı) və s. kimi mövzular daxil edə bilər.

c) Musical associations

Bu cür İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarına söykənən fəaliyyətlər dilöyrənənlərin hiss və düşüncələrini müzakirələrə, fikir mübadilələrinə həvəsləndirir. [4,401].

Beləliklə, ingilis dilinin tədrisində şifahi nitq vərdislərinin inkişaf etdirilməsini dəstəkləyən müxtəlif kommunikativ fəaliyyətlərdən istifadə vacib hesab edilir və günün tələbinə çevrilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993,47, 2, pp. 136-143
2. Bailey K.M. and D. Nunan (Eds.) Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 451p.
3. Harmer J. English language teaching, 2005, pp. 45-46
4. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 471 p.

N.Aliyeva

**The advantages of using communicative activities
in teaching English at schools**

Summary

The article deals with the main strategies in developing oral speech at schools and working out effective ways of speaking skills. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. Phonological awareness is essential for learning to read and write. It was measured by, for instance, the following items of the initial test: finding rhyme words, in the general section of the test, and building words out of sounds and segmenting words into syllables, in the auditory section of the test. The success in tasks that require phonemic awareness is considered the most important prerequisite for learning to read. Pupils often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. One of the important goals of the article is to detect and find out the advantages of activities. The author emphasizes its role in methodology. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. It will make the process of teaching oral speech more effective. Language learners are often too embarrassed or shy to say anything when they do not understand another speaker or when they realize that a conversation partner has not understood them. Instructors can help students overcome this by assuring them that misunderstanding and the need for clarification can occur in any type of interaction. Instructors can also give students strategies and phrases to use for clarification and comprehension check. By encouraging students to use clarification phrases in class when misunderstanding occurs and by responding positively when they do, instructors can create an authentic practice environment within the classroom itself. As they develop control of various clarification strategies, students will gain confidence in their ability to manage the various communication situations that they may encounter outside the classroom.

Key words: communication, method, technology, speech, language

Н. Алиева

**Польза коммуникативные деятельности при преподавании
английского языка в средней школе**

Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу стратегии на формирование коммуникативных компетенций на английском языке. В условиях, когда обучение иностранному языку приобретает особое значение, к преподавателю предъявляются достаточно высокие требования, в соответствии с которыми речь его должна быть максимально приближена к речи лингвистически образованного носителя языка, что предполагает, в частности, умение экспрессивного речевого общения на иностранном языке в любой ситуации. Совершенно очевидно, что изучающие язык должны быть коммуникативно компетентными. С другой стороны, коммуникативная модель использования языка в целях речевого общения, предполагает формирование умения понимать и продуктивно использовать язык в устной и письменной речи. В настоящее время широкое распространение получил коммуникативный подход к изучению языков, который в качестве основной цели обучения иностранному языку и его изучения предполагает овладение изучаемым языком как средством коммуникации. Первоочередная задача в процессе использования коммуникативного подхода состоит во всемерном содействии использованию изучаемого языка в самых различных коммуникативных ситуациях. Совершенно очевидно, что приоритетным направлением в процессе обучения тому или иному языку должно стать использование языка в процессе коммуникации. Следует отметить, что в настоящее время происходят значительные изменения в методике обучения иностранным языкам, и, в первую очередь, являющемуся основным языком общения на глобальном уровне, английскому разрабатываются творческие методы преподавания, предполагающие обучение путем вовлечения обучаемых в процесс изучения языков в качестве заинтересованных, мотивированных участников данного процесса. Коммуникативное преподавание языка предполагает обучение языку в определенном контексте для обмена мыслями. Необходимым условием успешного внедрения новаторских идей является активность, в том числе коммуникативная активность участников процесса обучения языку.

Ключевые слова: коммуникация, метод, технология, речь, язык

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Gülər Həsənova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

PAŞAYEVA GÜNEL BAXŞEYİŞ QIZI

fil.f.d.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının dosenti

0558876477

p.gunel@hotmail.com

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTDƏ DİALOJİ DİSKURS

Xülasə

Hazırda diskurs anlayışının özünü ayrılıqda tam bir vahid kimi təhlil etmək, aydınlaşdırmaq dilçilərə çətinlik yaradır. Diskursun öyrənilməsi bir sıra elmi fənlərin kəsişməsindədir. Dilin fəaliyyətinin öyrənilməsinə yönəlmiş semiotika, sosiolinqvistika, pragmatika, antropologiya, ünsiyyət nəzəriyyəsi və digər əlaqəli elmi fənlər müstəqil disiplinlərarası bir istiqamət olaraq diskursun öyrənilməsi ilə əlaqədardır.

Diskursun müxtəlif aspektlərində fəal şəkildə öyrənilməsinə baxmayaraq, indiyə qədər "diskurs" termininin birmənalı təfsiri yoxdur. Dilçilik ədəbiyyatlarına əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, diskursun özü də müəyyən növlərə bölünür. Məsələn, siyasi diskurs, akademik diskurs, ictimai – siyasi diskurs, hərbi diskurs, bədii diskurs və s. və bi diskurs növləri nitqin monoloji və dialoji formalarında aparıla bilər. Təqdim etdiyimiz məqalədə “mədəniyyətlərəsas dialoq”, “dialoji diskurs” anlayışlarının mahiyyəti açıqlanır, mədəniyyətlərəsas ünsiyyətdə dialoji diskursun səciyyəvi cəhətləri təhlil edilir.

Hər hansı bir mədəniyyət ona uyğun olan digər mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqə şəraitində mövcud olub inkişaf edir. Müxtəlif fərdlər, cəmiyyətlər, xalqlar, dövlətlər arasında belə qarşılıqlı əlaqə mədəniyyətlərəsas dialoqla şərtlənir. Bu günə qədər mədəniyyətlərəsas əlaqədə dialoqun rolu linqvistik prizmada diskurs çərçivəsində kifayət qədər araşdırılmamış, sistemli tədqiqata cəlb olunmamışdır.

Açar sözlər: mədəniyyətlərəsas ünsiyyət, dialoq, dioloji diskurs, adresat, kommunikant

Mədəniyyətlərəsas ünsiyyət müxtəlif mədəniyyətlərin daşıyıcısı olan şəxslər, xalqlar, dövlətlər arasında çeşidli ünsiyyət formalarını, bilik, ideya, düşüncə, konsept və emosiya mübadiləsini özündə birləşdirən çoxşaxəli və mürəkkəb bir prosesdir. Mədəniyyət və ünsiyyət anlayışları bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Mədəniyyət ünsiyyətə təsir etməklə yanaşı, özü də onun təsiri altına düşür. Bu, çox vaxt bu və ya digər ünsiyyət formasında fərdin mədəniyyətin norma və dəyərlərini mənimsədiyi inkulturasiya prosesində baş verir.

Son samanlar mədəniyyətlərəsas ünsiyyət mövzusunda meyil xeyli artmış və bu sahədə aparılan tədqiqatlar genişləndirilmişdir. Bu, daha çox mədəniyyətlərəsas əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və buna uyğun olaraq insanların mədəni kontekstləri

dəyişdirmək istəyi, gənclərin təhsil potensialı mübadiləsi, başqa mədəniyyətlərin təcrübəsinin interiorizasiyasına marağın artması ilə bağlıdır. Mövzunun tədqiqi ilə müxtəlif elm sahələrinin nümayəndələri: mədəniyyətşünaslar, psixoloqlar, filosoflar, sosioloqlar, dilçilər məşğul olmuşlar. Mədəniyyətlərarası əlaqələr və ünsiyyət məsələləri ilə bağlı tədqiqatlar əsasən M.Baxtin, M. Lasarus, V.Vundta. K.Kavelina, M.Gennadyevna, V.Bulanov, Azərbaycan tədqiqatçılarından S. Əhədova, S.Əliyeva, İ.Məmmədov və b. adı ilə bağlıdır. Dil və mədəniyyət arasındakı əlaqəni linqvistik nisbilik fərziyyəsi irəli sürməklə eksperimental şəkildə tədqiqata cəlb edən isə E.Sapir və B.Uorf olmuşdur. Linqvistik nisbilik fərziyyəsi belə bir ehtimala əsaslanır ki, müxtəlif dillərdə danışan insanlar müxtəlif cür düşüncələr və bu onların dillərinin fərqliliyindən irəli gəlir. Bu fenomen ən çox iki dildə danışan insanlara münasibətdə özünü göstərir.

Probleminin araşdırılmasının aktuallığı, ilk növbədə, mədəniyyətlərarası ünsiyyət təcrübəsində yaranan psixoloji şəraiti yüngülləşdirmək, narahatlığı aradan qaldırmaq və fərdlər arasında qarşılıqlı anlaşmanın məhsuldarlığını artırmaqla şərtlənir. Məlumdur ki, mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə “özüm” və “başqası” dilemması kəskin xarakter daşıyır. Çox vaxt bu etnosentrizm fenomeni, digər mədəniyyətlərin dəyər və normalarını qəbul etməmək, dünyaya fərqli mədəni-spesifik baxış tərzi, bu sahədə maraqların uzlaşmaması, yaxud toqquşması, anlaşılmaz, qeyri-adi görünən hər şeyi rədd etmək və ya düşünüb dərk etmək üçün daha çox qüvvə sərf etməklə əlaqədar baş verir. Bütün bu sadalananlar mədəniyyətlərarası anlaşmazlıq və münaqişələrə, qarşılıqlı inkara, digər mədəni icmaların nümayəndələri ilə ünsiyyət qurmaqdan imtina etməyə səbəb olur. Yuxarıda deyilənlərlə aydınlıq gətirmək üçün mədəniyyətlərarası əlaqə və ünsiyyət problemini dialoq konsepti işığında nəzərdən keçirməyi zəruri hesab edirik.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə dialoqun özünəməxsus yeri vardır. Dialoq mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafı üçün ən əlverişli əsasdır, çünki bərabərhüquqlu subyektlərin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında qarşılıqlı anlaşmanın, fikir birliyi və mübadiləsinin təmin olunması dialoq yolu ilə həyata keçirilir və məhz müxtəlif mədəni icmaların nümayəndələri arasındakı dialoqda ümumi, ortaq maraqların formalaşmasına və qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq mümkündür.

Bu günə qədər mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə dialoqun rolu diskurs səviyyəsində elmi cəhətdən sitemli şəkildə tədqiq olunmamışdır. “Diskurs” anlayışı dilin interaktiv, kommunikativ və dinamik xarakterindən əlavə, ekstralingvistik faktorlar haqqında məlumatları da ehtiva edir. Ünsiyyətin, fərdlərin kommunikativ qarşılıqlı fəaliyyətinin təhlili üçün dili işarələr sistemi kimi öyrənmək kifayət deyil. Ümumi qəbul edilmiş normalar, və qanunlar əsasında müəyyən tarixi-mədəni dövrə və ya sosial-mədəni mühitə xas olan irrasional motivlər və konvensiyalar mövcuddur.

M.Fukoya görə, istənilən cəmiyyətdə diskursun icrası seleksiya yolu ilə seçilir, həyata keçirilir və idarə olunur. Nəticədə, çoxsəviyyəli diskurs yaranır ki, bu da öz növbəsində mədəniyyətlə bağlı olan hər bir şeyə təsir edir. Dioloji diskursda həm də linqvokulturoloji fenomen kimi onun mədəni-fəlsəfi aspektləri təsvir olunur və linqvokulturoloji əlamətləri aşkara çıxarılır. [1] Dioloji diskurs müasir praqmalinqvistikada iki və ya daha çox kommunikantın şifahi qarşılıqlı əlaqəsi, müəyyən qarşılıqlı fəaliyyət şəraitində hər hansı ünsiyyət problemini həll etmək üçün kommunikantlar tərəfindən mübadilə edilən replikalar ardıcılığı kimi izah edilir.

Dioloji diskurs zehni və kommunikativ prosesləri özündə birləşdirən mürəkkəb nitq fəaliyyəti növüdür. Bu sahədə filosof və ədəbiyyatşünas M. Baxtinin araşdırmaları xüsusi əhəmiyyətliyi ilə seçilir. Baxtinə görə, “dialoq cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin göstəricisidir. Dialoq bir vasitə deyil, özlüyündə bir məqsəddir. Mövcud olmaq dialoq yolu ilə ünsiyyət qurmaq deməkdir. Dialoq bitəndə hər şey bitir. Ona görə də dialoq mahiyyət etibarilə bitə bilməz və bitməməlidir. O həm də ardıcıl mesajların sadə zənciri və ya sadəcə fikir mübadiləsi deyil, insanlar arasında özgələşməni də aradan qaldıran bir ünsiyyət formasıdır”. [2, s. 250]

Dialoq eyni zamanda insan ünsiyyətinin və yaradıcılığının modelidir ki, burada, ən azı, iki şəxsin qarşılıqlı əlaqəsi tələb olunur. Dioloji nitqdə hər hansı bir söz, fikir, ifadə müqabil tərəfə passiv dinləyici kimi deyil, danışanın nitqinin strukturuna və üslubuna təsir edən şəxs və dialoqun fəal iştirakçısı kimi ünvanlanır.

Dialoq mahiyyəti və məzmunu etibarilə monoloji nitqdən fərlənən, müəyyən kommunikativ situasiyada reallaşan, kommunikantların öz fikirlərini mübadilə etdikləri diskurs növü və danışılanın adekvat başa düşülməsini təmin edən müəyyən ekstralingvistik xüsusiyyətlərin toplusu kimi şərh edilir. Bəzi dilçilərə görə, dialoq iki və ya daha artıq şəxsin subyektiv-praktik fəaliyyəti, ünsiyyət aktı və iştirakçıların psixoloji münasibətlərini ehtiva edən danışmaq formasıdır. Dioloji ünsiyyət prosesində replikaların daimi mübadiləsi baş verir ki, bu da dialoqu ritmik proses kimi nəzərdən keçirməyə imkan yaradır. Bu danışmaq forması fikri ifadə etmə təcili, obyektiv aləmdə təzahür edən hadisələrin nitqdə əks olunma tezliyi, danışanların faktlara şəxsi münasibət bildirməkdə fəallığı və emosional reaksiyaların çoxluğu ilə xarakterizə olunur. Dialoq tərəfdaşlar arasında psixoloji qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tutur və bu, subyektin ünsiyyət prosesində təkcə özünü deyil, həm də tərəfdaşını əks etdirdiyi halda mümkün olur. Ünsiyyətdə dioloji tərəfdaşlıq tərəflərdən hər birinin şüurunda yer alan onun “şəxsi məlumat bazası” və ona qarşı qoyulan “özgəsinin təfəkkürü” anlayışları ilə qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq və birgə qərarlar qəbul etmək nəticəsində yaranır.

Dialoq sadəcə söz mübadiləsi deyil, eyni zamanda geniş sisteməlik mühakimə formasıdır. Dioloji paradigmalardan ötürülən informasiyanın məna və mahiyyətinin əsas cəhətlərinin aydınlaşdırılmasına diqqət yetirməyə imkan yaradır. Burada əsas məsələ dialoqun şəxsiyyətlərarası, yaxud qruplararası şəraitdə baş verib-verməməsidir. Bu baxımdan dioloji nitqin yuxarıda qeyd edilən bütün xüsusiyyətləri

və bu məsələyə dair irəli sürülən müddəalar dialoqun təkcə şəxsiyyətlərarası ünsiyyətə deyil, həm də kütləvi, qrupdaxili, qruplararası və mədəniyyətlərarası ünsiyyət şəraitində baş verdiyini deməyə əsas verir.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə dialoqun özünəməxsus xüsusiyyətləri də vardır. Mədəniyyətlərarası dialoq öz mədəniyyətindən kənara çıxmaq və başqasının qavrayış kontekstinə alışmaq, onu hiss etmək istəyi və bacarığını nəzərdə tutur. O, müxtəlif fikir və təsəvvürlərin deyil, düşüncə tərzinin deyil, müxtəlif mədəniyyətlərin ünsiyyətidir. V. Bibler bu anlayışı belə izah edir: “Mədəniyyətlərarası ünsiyyət informasiya mübadiləsi, əmək bölgüsü, ümumi iş və ya həzz deyil, iki və ya ikidən çox tamamilə fərqli dünyanın ontoloji, mənəvi, əqli və cismani baxımdan qarşılıqlı əlaqəsidir”. [3, s.222]

“Mədəniyyətlərarası ünsiyyət” anlayışı ilk dəfə 1954-cü ildə meydana gəlmiş, Q.Treyger və E.Hollun “Mədəniyyət və ünsiyyət. Təhlil modeli ” adlı əsərində tədqiqata cəlb olunmuş, bir neçə aspektdən təhlil edilmiş, nəşəri əsasları şərh edilmişdir. Bu əsərdə "mədəniyyətlərarası ünsiyyət" insanın onu əhatə edən ətraf aləmə daha yaxşı və effektiv uyğunlaşması üçün qarşısına qoya biləcəyi ən ülvi və ideal məqsəd kimi dəyərləndirilmişdir. [4, s.7] O, insanlar və onların aid olduğu cəmiyyətlər arasında birbaşa əlaqəni, həm də dolaylı ünsiyyət formalarını (dil, nitq, yazı, elektron ünsiyyət) əhatə edən müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında ünsiyyətdir.

Mədəniyyətlərarası dialoqun özünəməxsus mental və mədəni xüsusiyyətləri olan müxtəlif subyektlərin qarşılıqlı əlaqəsinə köklü şəkildə təsir edən öz qanunauyğunluqları var. İnterkultural ünsiyyət, ünsiyyət quran fərdlərin kompetensiyası və kompetensiallığı kimi integrativ qabiliyyətlər sayəsində mümkün olur. Bu baxımdan mədəniyyətlərarası ünsiyyəti təsvir edərkən psixotip, sosiotip, koqnitiv üslub və mədəni şəxsiyyət tipi kimi parametrlərə diqqət yetirmək lazımdır, çünki müəyyən bir mədəniyyətin nümayəndəsi öz ailəsinin, cəmiyyətinin, dövlətinin, millətinin, yaşadığı mühit və şəraitin mədəniyyətini təmsil edir. İnsanların əksəriyyəti öz doğma mədəniyyət standartlarını yeganə mümkün və düzgün olan kimi qəbul edirlər. Bu mövqe etnosentrizm adlanır. Etnosentrizm aşağıdakı iki xüsusiyyətlə səciyyələnir:

- 1) doğma mədəniyyət təbii qəbul edilir;
- 2) yerli mədəniyyət digər xalqların mədəniyyətlərindən açıq-aşkar üstün hesab olunur.

Həmsöhbətlər öz mədəniyyət standartlarından irəli gələn qərəzlərindən əl çəkmək istəmədikdə, qarşılıqlı anlaşılmazlıq yaranır. Bu həmçinin ünsiyyət tərəfdaşlarının kulturoloji hazırlığının kifayət qədər olmaması nəticəsində də yarana bilər.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin müəyyən formalarında eqosentrizm digər ictimai fikir, ideya nümayəndələrinə nifrət, inamsızlıq, onları şəxsi fəaliyyətlərindəki uğursuzluqlarda ittiham etməklə ifadə olunur. Onun əsasını qavrayışın, təfəkkürün,

dünyagörüşün, münasibətlərin məzmununu müəyyən edən mövqe və ya istinad nöqtəsi təşkil edir. Bu, əsasən fərdin oriyentasiyası, onun şəxsi maraqları, idrak prosesləri, şüurun ehtiyac və imkanları ilə müəyyən edilir. Siyasi arenada aparılan müzakirələrin və tok-şouların iştirakçılarında televiziya tamaşaçıları tərəfindən tez-tez müşahidə olunan dinləmə prosesinin pozulması halları buna ən parlaq nümunədir. İştirakçılar müzakirə və debatın əsas qaydalarını pozaraq bir-birini dinləmir və onların hər biri özündən fərqli fikirdə olan, onları qane etməyən faktlar ortaya qoyanların arqumentlərini nəzərə almadan özü nəsə deməyə, fikirlərini sürətlə çatdırmağa cəhd edir, hətta bəzən buna qışqıraraq, sərt reaksiya göstərərək və ya qarşısındakını təhqir edərək nail olmağa çalışır. Qarşısındakını başa düşmək istəyi, sosiosentrik meyil olmadıqda başqalarının üzərində dominantlıq etmədən ünsiyyət qurmaq uğurlu alınmır. Belə olduqda isə birgə fəaliyyətin koordinasiyası pozulur. Müzakirə mövzusunun diqqətdə saxlamaq, tərəfdaşın məlumatlarını səmimi şəkildə, dinləmək və həqiqətən dərk etmək istəyi, özünü onun yerində təsəvvür etmək bacarığı, diqqəti problemin həllinə yönəltmək, verilən mesajların məğzini düzgün analiz etmək, qarşılıqlı anlaşmaya, münasibətlərə nail olmaq, eləcə də fərqli baxış bucaqlarına tolerantlıq əsl dialoji ünsiyyət üçün əsas ola bilər. Bununla yanaşı, ünsiyyətdə eqoizmin heç olmaması özünəgüvənməzlik və ya söhbətin məzmununa və həmsöhbətə maraq göstərməmək narahatlığı da yarada bilər.

Öz mədəniyyət standartını yüksəltmək müasir sosial və siyasi etikanın əsas tezisinə - bütün insanların bərabərliyi tezisində zidd olduğundan, mədəniyyətlərarası kommunikasiya nəzəriyyəsinə əks-konsepsiya - "mədəni relativizm" meydana çıxmışdır. Bu konsepsiyanın əsas müddəası ondan ibarətdir ki, yüksək inkişaf etmiş və zəif inkişaf etmiş mədəniyyətlər yoxdur: mədəniyyətlər qiymətləndirici müqayisəyə məruz qala bilməz.

Kommunikantlar arasında anlaşılmazlıq onlar dilin qrammatik qaydalarına həddindən artıq yüksək səviyyədə bələd olduqları halda da yarana bilər. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin linqvistik təhlili təkcə ünsiyyət prosesində yaranan şifahi və yazılı mətnlərdə istifadə olunan dil vahidlərinin təhlili ilə məhdudlaşmır. Daha uğurlu nəticə əldə etmək üçün geniş, dolğun və perspektivli linqvistik analizlə ilə bərabər, müxtəlif dil cəmiyyətlərinin ünsiyyət modellərini və qaydalarını öyrənən nitq etnoqrafiyası aspektindən yanaşmaya da ehtiyac duyulur. Çünki nitq etnoqrafiyası baxımından təhlil antropoloji və sosiolinqvistik təhlil metodlarını da özündə birləşdirir. Bu yanaşma ünsiyyətin bir-biri ilə yaxın əlaqədə və qarşılıqlı asılılıqda olan linqvistik və mədəni aspektlərini tədqiq etməyə imkan verir.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin bu keyfiyyətini nəzərə alan O.A.Leontoviç mədəni-linqvistik kodun mürəkkəb və çoxkomponentli struktur kimi öyrənilməsini məqsədəuyğun hesab edir. Ünsiyyətin iki kodun: linqvistik və mədəni kodun mövcudluğundan irəli gəldiyini irəli sürən müəllif qeyd edir ki, kodlar üst-üstə düşəndə rabitə kanalları açılır, uyğun gəlmədikdə isə bu kanallar bloklanır. Bloklanma tam və qismən ola bilər. Tam bloklama ilə kommunikaantlar, adətən,

yaranan çətinlikləri dərk edir və əks-əlaqəyə keçirlər. Qismən bloklanmada isə ünsiyyət illüziyası yaranır. [5] Bu o deməkdir ki, kommunikatlar, yaxud da onlardan hansısa biri özünü ünsiyyətin baş tutduğuna inandırır. Başqa sözlə, bu halda psevdokommunikasiya baş verir: bir kodun elementləri digər koda nüfuz edərək rabitə kanallarının qismən və ya tam bloklanmasına səbəb olur.

Kommunikativ aktlar müəyyən sosial-mədəni davranış modellərinə uyğun şəkildə qurulur. Bu modelin əsas parametrlərinin qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən xüsusi model E.Oksaar tərəfindən təklif olunub ki, bu da aşağıdakıları ehtiva edir:

- qeyri-verbal, ekstraverbal paralingvistik vasitələr;
- üz ifadələri – mimika;
- jestlər;
- bədən hərəkətləri. [6]

Mədəniyyətlərarası əlaqədə uğurlu ünsiyyətə nail olmaq üçün kommunikatlar məlumat mübadiləsində bir sıra zəruri qaydaları diqqətdə saxlamalıdır:

1) məlumatın kəmiyyəti – məlumatlar kifayət qədər informativ olmalıdır (tələb olunan həddə olmalı və ya həddindən artıq informativ olmamalıdır). Nitq qaydalarına və müəyyən bir mədəniyyətin normalarına riayət etməklə məlumatlar mümkün qədər informativ şəkildə verilməlidir;

2) məlumatın keyfiyyəti – məlumat yalan olmamalı və elə hazırlanmalıdır ki, tələb olarsa, onu çatdıran kommunikat tərəfindən təmsil etdiyi mədəniyyətin normalarına müvafiq şəkildə müdafiə edilə bilsin; Bu qayda iki prinsipə əsaslanır: a) səhv hesab etdiyini demə; b) dəqiq bilmədiyini söyləmə;

3) məlumatın relevantlığı – mahiyyətə qarşıya qoyulan məqsədlərə, hədəflərə uyğun şəkildə olmalıdır;

4) məlumatın modallığı – aydın, birmənalı, yığcam, ardıcıl və rabitəli olmalıdır.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqədən danışarkən tərcümə kimi linqvistik aspekti də nəzərdən qaçıra bilmərik. Təbii ki, tərcümə sadəcə linqvistik akt deyil, o həm də mədəni mübadiləni təmsil edir, mədəniyyətlərin sərhəddində ünsiyyəti tamamlayır. Tərcümə bir-biri ilə vəhdət təşkil edən iki mühüm aspekti – dil və mədəniyyəti özündə birləşdirir. Dil tək-cə mədəni reallığı ifadə etmir, həm də ona forma verir. Tərcümə o zaman anlam kəsb edir ki, o, aid olduğu və istifadə olunduğu mədəni kontekstlə uyğunluq təşkil etsin. Tərcümənin effektivliyi ünsiyyət tərəfdaşlarının mədəni səviyyələrinin xüsusiyyətləri ilə ölçülür, çünki mədəniyyət qarşılıqlı əlaqədə olan şəxslərin sahib olduqları dəyərlərin, normaların və onları obyektivləşdirən və aşkar edən daşıyıcılarının məcmusudur.

Son olaraq, qeyd edək ki, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin effektivliyi, fikrimizcə, kommunikatların qarşılıqlı anlaşması, kommunikativ rahatlığı, intellektual, emosional və estetik empatiyası ilə ifadə olunur. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsini onun sosial və mədəni cəhətləri müəyyən edir. Milli

mədəniyyətlərin fərqli dəyərlərini ümumbəşəri dəyərlərlə birləşdirən dünya mədəniyyətinin formalaşmasında əvəzsiz rola malik olan bu qarşılıqlı əlaqə, ilk növbədə, ünsiyyət normaları və kommunikativ vasitələrlə informasiyanın bir cəmiyyətdən digərinə, bir mədəniyyətdən digərinə ötürülməsi ilə reallaşır.

Ədəbiyyat

1. Фуко М. Порядок дискурса. Лекция. 09.04.2007 Гуманитарная библиотека. Гуманитарная мысль <HTTPS://GTMARKET.RU/LIBRARY/>
2. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. - М.: Искусство, 1986. – 445 с.
3. Библер В.С. Культура. Диалог культур // На гранях культуры. М., 1997. с. 220–232.
4. Куликова Л.В. Межкультурная коммуникация: теоретические и прикладные аспекты. На материале русской и немецкой лингвокультур: Монография. – Красноярск: РИО КГПУ, 2004. – 196 с.
5. Леонтович О. А. Введение в межкультурную коммуникацию. - М.: Гнозис, 2007. - 368 с.
6. Донец. Об исследовательской единице межкультурной коммуникации // Вестник ВГУ. Серия Гуманитарные науки. Воронеж, 2003, № 2, с. 183 – 194
7. Кухарева Е. В.. Межкультурная коммуникация — путь к взаимопониманию // Материалы VII Конвента РАМИ Межкультурная коммуникация: современная теория и практика 28–29 сентября 2012 г. Москва: Издательство «МГИМО-Университет», 2013, с.41 – 48
8. Пашукова Т.И. Диалог в межкультурной коммуникации и межличностном общении // Вестник МГЛУ. Образование и педагогические науки. Вып. 4 (808) / Москва 2018, с.196 – 207
9. Pashayeva G.B. Text, discourse and virtual discourse / Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія:Філологія.Журналістика, 2021,Том 32 (71), № 6, Частина 2, с. 53-59

Резюме

ДИАЛОГИЧЕСКИЙ ДИСКУРС В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, диалог, диалогический дискурс, адресат, коммуникатор.

В настоящее время лингвистам сложно анализировать и уточнять понятие дискурса как отдельной единицы. Изучение дискурса находится на стыке ряда научных дисциплин. К изучению дискурса как к самостоятельному междисциплинарному направлению относятся семиотика, социолингвистика, прагматика, антропология, теория коммуникации и другие смежные научные дисциплины, направленные на изучение функции языка. Несмотря на активное изучение различных аспектов дискурса, до сих пор нет однозначного толкования термина «дискурс». На основании лингвистической литературы можно сделать вывод, что сам дискурс делится на определенные виды.

Например, политический дискурс, академический дискурс, общественно-политический дискурс, военный дискурс, художественный дискурс и др. и бидискурсивные типы могут вестись в монологической и диалогической формах речи. В статье раскрывается сущность понятий «межкультурный диалог», «диалогический дискурс», анализируются особенности диалогического дискурса в межкультурной коммуникации. Любая культура существует и развивается во взаимодействии с другими соответствующими культурами. Такое взаимодействие между разными людьми, обществами, народами и государствами обусловлено межкультурным диалогом. На сегодняшний день роль диалога в межкультурной коммуникации недостаточно изучена в контексте дискурса в лингвистической призме, не привлекалась к систематическим исследованиям.

Summary

DIALOGICAL DISCOURSE IN INTERCULTURAL COMMUNICATION

Key words: *intercultural communication, dialogue, dialogical discourse, addressee, communicator.*

At present, it is difficult for linguists to analyze and clarify the concept of discourse as a separate unit. The study of discourse is at the crossroads of a number of scientific disciplines. Semiotics, sociolinguistics, pragmatics, anthropology, communication theory and other related scientific disciplines aimed at studying the function of language are related to the study of discourse as an independent interdisciplinary direction. Although actively studied in various aspects of discourse, there is still no unambiguous interpretation of the term "discourse". Based on the linguistic literature, it can be concluded that the discourse itself is divided into certain types. For example, political discourse, academic discourse, socio-political discourse, military discourse, artistic discourse, etc. and bi-discourse types can be conducted in monologue and dialogic forms of speech. The article reveals the essence of the concepts "intercultural dialogue", "dialogical discourse", analyzes the features of dialogical discourse in intercultural communication. Any culture exists and develops in interaction with other relevant cultures. Such interaction between different people, societies, peoples and states is due to intercultural dialogue. Upto now date, the role of the dialogue in intercultural communication has not been sufficiently studied in the context of discourse in a linguistic prism, and has not been involved in systematic research.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Ə.Bayramov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

GÜNEL ŞAKIRLI

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Ünvan: Bakı şəh., H.Cavid prospekti, 115

E-mail: Shgunel123@gmail.com

MEDIALİNGVİSTİKA DİL HAQQINDA ELM KİMİ

Açar sözlər : Medialinqvistika, elm, qanun, mətbuat, kütləvi informasiya vasitələri, tərəqqi, demokratikləşmə.

Ключевые слова : Медиалингвистика, наука, закон, пресса, средства массовой информации, прогресс, демократизация.

Key words : Media linguistics, science, law, press, mass media, progress, democratization.

Kütləvi informasiya vasitələri həm cəmiyyətin həyatında, həm də dilin inkişafında böyük rol oynayır. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq KİV sürətlə inkişaf edir: ənənəvi KİV-lərin sayı artır, texnologiyaların təkmilləşdirilməsi baş verir, İnternet şəbəkəsinin inkişafı vahid informasiya məkanının yaradılmasına kömək edir. Bu sosial-informasiya prosesləri təkcə cəmiyyətə deyil, həm də dilin fəaliyyətinə təsir göstərir. Məhz bu fakt medialinqvistika kimi elmin yaranmasına səbəb oldu.

Medialinqvistikanın nəzəri bünövrəsi hələ XX əsrin 70-ci illərində qoyulmuşdur. O zaman Rusiya və xaricdə kütləvi kommunikasiya sahəsində dilin fəaliyyəti məsələlərinə həsr olunmuş müntəzəm tədqiqatlar dərc etməyə başlamışdır. Həmin tədqiqatlarda kütləvi informasiyanın mətnləri ən müxtəlif məktəblər və istiqamətlər çərçivəsində nəzərdən keçirilirdi: sosiolinqvistika, funksional stilistika, diskurs nəzəriyyəsi, təhlil məzmunu, koqnitiv lingvistik, ritorik tənqid.

1998-ci ildə medialinqvistikanın ingilisdilli versiyası "media linguistics" meydana gəlmişdir. Həmin ifadəyə britan tədqiqatçıların informasiya vasitələrinin dilinə dair yazdıqları əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Con Kornerin " the Scope of Media Linguistics " adlı məqaləsində ilk dəfə medialinqvistikanın predmeti və vəzifələrini müəyyən etmişdir.

Beləliklə, medialinqvistikanın müstəqil elmi kimi formalaşması dil dinamikasının inkişaf etməsinə şərait yaratdı. 2000-ci ilə qədər media sahəsində dilin fəaliyyəti sosiolinqvistika, psixolinqvistika, koqnitiv dilçilik nümayəndələri tərəfindən öyrənilmişdirsə, sonrakı dövrdə zəruri şərait yaranmışdır və bütün dil tədqiqatları KİV –medialinqvistika çərçivəsində birləşmişdir .

T.G.Dobrosklonskaya görə "medialinqvistika" termini iki komponentini özündə birləşdirir "Media" və "lingvistik". Bu elmin predmeti "kütləvi kommunikasiya sahəsində dilin fəaliyyətinin öyrənilməsi"dir. Bu o deməkdir ki,

medialinqvistika nitqin müəyyən sahəsini — kütləvi informasiya vasitələrinin dilini araşdırır. Medialinqvistikada mətn emalının bütün metodlarından istifadə olunur: sistem analizi metodlarından başlayaraq məntiqi, empirik, sosiolinqvistik və s. Kütləvi informasiya mətnlərinin öyrənilməsi üçün koqnitiv və tənqidi dilçilik, funksional stilistika və s. metodlarından da istifadə olunur.

Azərbaycanda kütləvi informasiya haqqında qanun 1999-cu il dekabrın 7-də qəbul olunub. KİV haqqında Qanunun 47-ci maddəsi fikir və söz azadlığına, 50-ci maddəsi isə məlumat azadlığına həsr olunub. 50-ci maddənin II bəndində “Kütləvi informasiyanın azadlığına təminat verilir. Kütləvi informasiya vasitələrində, o cümlədən mətbuatda dövlət senzurası qadağandır” deyilir. Həmçinin Qanunun 7-ci maddəsində qeyd olunur ki, “Kütləvi informasiya vasitəsi üzərində dövlət senzurası, habelə bu məqsədlə xüsusi dövlət orqanlarının və ya vəzifələrin yaradılmasına və maliyyələşdirilməsinə yol verilmir. Məlumatın və ya müsahibənin müəllifi olduğu hallardan başqa, dövlət orqanlarının, bələdiyyələrin, idarə, müəssisə və təşkilatların, ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin, habelə siyasi partiyaların kütləvi informasiya vasitələrində yayılan məlumat və materialların qabaqcadan onlarla razılaşdırılmasını tələb etmək və ya yayılmasını qadağan etmək hüququ yoxdur.”[1]. SSRİ dövründən qalmış mətbuat üzərində dövlət senzurası 1998-ci ildə Heydər Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” fərmana əsasən ləğv edildi.

Medialinqvistikanın öyrənilməsində əhəmiyyətli töhfə verən rus müəlliflərinin sayına S. I. Bernştein, D. N. Şmelyov, V. H. Kostomarov, Y. V. Rojdestvenskiy, H. Y. Solqanik, S. İ. Trtskova, İ. P. Lisakova, B. V. Krivenko, A. N. Vasilyeva daxildir. Qərbdə KİV dilinin öyrənilməsində böyük rol oynamış müəlliflərdən Teun Van Deyk, Martin Montqomeri, Alan Bell, Norman Feyerklaf, Robert Faulerın adını çəkmək olar.

Azərbaycanda KİV-ə dair araşdırma eləyən tədqiqatçılar çoxdur. Onlara misal olaraq, N. Axundov, N. Əhmədli, M. Rəhimli, M. Adilov, A. Aşurlı, N. Xudiyev, İ. Kazımov, S. Məmmədova, X. Vəliyeva, N. Zeynalovun və b. misal göstərmək olar. Azərbaycanda Medialinqvistika dair çox sayda dissertasiya mövzusu yazılmışdır. Ona nümunə olaraq A. Zeynalovanın “Mətbuatda dövlətlərarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi faktoru kimi”, Sait Şimşekin “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mətbuat və Osmanlı türkcəsi”, A. Hacıyevanın “Azərbaycan Televiziyasında ictimai-siyasi verilişlərin dili”, Z. Əsgərovun “Azərbaycan dili terminoloji fondun zənginləşməsində müasir mətbuatın rolu”, N. Həsənovanın “1990-2000-ci illər Azərbaycan Publistikası dilinin üslubi xüsusiyyətləri”, E. İsmayılovun “1990-cı illərin mətbuat dili”, F. Mustafayevin “Azərbaycan televiziyasının elm və təhsil verilişlərinin dili”, Q. Məhərrəmlinin “Televiziya dili. Azərbaycan Dövlət Televiziyaları materialı əsasında”, K. Nəzirinin “Dövri mətbuatda ingilis mənşəli sözlər və onların alınmasında tərcümənin rolu”, K. Niftəliyevanın “Müasir Azərbaycan mətbuatının tipologiyası”, N. Atamoğlanovanın “Güney Azərbaycanda

milli mədəniyyətin inkişafında Azərbaycan beynəlxalq radiosunun rolu”, Ü. Fərzəliyevanın “Azərbaycan publistikasında milli özünüdərk problemləri”, X.Hüseynovanın “Azərbaycanda televiziya tənqidi”, A.Kərimovanın “Azərbaycan televiziyasının beynəlxalq əlaqələri: bugünü və perspektivləri”, R.Məmmədovun “Azərbaycan diasporu fəaliyyətinin formalaşması və inkişafında ölkə mətbuatının rolu”, S.Həbibovanın “Mətbuatda gedən dil prosesləri-leksika”, B.Hüseynzadənin “Azərbaycan Respublikasında demokratik mətbuatın formalaşması” dissertasiyasını göstərmək olar.

Könül Niftəliyeva öz “Müasir Azərbaycan mətbuatının tipologiyası” adlı dissertasiyasında mətbuatın müasir tipologiyasını təsnifatını vermişdir. Müəllifə görə qəzetləri dövlətin maliyyələşdirdiyi qəzetlər və özəl sektorda yaranan qəzet və jurnallar olaraq bölmək olar. Dövlətin maliyyələşdirdiyi qəzetlərə misal olaraq “Xalq qəzeti”, “Respublika”, “Azərbaycan”, “Azərbaycan müəllimi”, bir sıra nazirliklərin, ali təhsil müəssisələrinin və s. qəzetlərini misal göstərir. Müəllifin fikrinə görə özəl sektorda yaranan qəzet və jurnallar Azərbaycan mətbuatının əsasını təşkil edir. Həmçinin K.Niftəliyeva dissertasiyasında qəzetləri bir neçə tipoloji sistemə ayırmışdır. Buna misal olaraq ümumi qəzetlər, dövlət qəzetləri, partiya qəzetləri, sahə qəzetləri, regional qəzetlər, elektron qəzetlər və s. göstərmək olar.

B.Hüseynzadə öz “Azərbaycan Respublikasında Demokratik mətbuatın formalaşması” adlı dissertasiyasında isə Sovet dövründə mətbuatın və Yeni mərhələdə KİV-in tipoloji xüsusiyyətlərə toxunub. Sovet mətbuatı tipoloji olaraq mərkəzi, respublika, vilayət və rayon qəzetlər deyə ayırır. Həmin dövrdə nəşr olunan qəzetlərin tiplərinə isə müəllif partiya, sovet, komsomol, həmkarlar təşkilatı və s. misal göstərib. Müəllif Mərkəzi qəzetlərin yalnız Moskvada və böyük tirajla nəşr olunduğunu qeyd edib. B.Hüseynzadə 1990-cı illərdə başlanan nəşrləri auditoriyaya, mövzuya görə tiplərə ayırmışdır. Nəşrlər auditoriyaya görə gənclər, uşaqlar, qadınlar, işgüzar adamlar, təhsil işçiləri, səhiyyə işçiləri, idman həvəskarları və s. kimi qruplaşdırmışdır. Mövzuya görə iqtisadiyyat, mədəniyyət, sənaye, ekologiya, beynəlxalq həyat, nəqliyyat, səhiyyə, idman kimi tiplərə ayırmışdır.

KİV-də dilin istifadəsinin əsas xüsusiyyətlərindən danışarkən, onu qeyd etməliyik ki, tədqiqatçılar kütləvi kommunikasiyanın müasir dilə təsirinin çox olduğunu bildirir. Hər şeydən əvvəl, qeyd etməliyik ki, "kütləvi informasiya vasitələrinin dili" ifadəsi kontekst daxilinə təhlil olunarkən 3 anlayışı əsas götürürlər. İlk növbədə, istehsal olunan və kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən yayılan mətnlərin bütün korpusu; ikincisi, dilçilik xüsusiyyətlərini və əlamətlərini müəyyən edən dayanıqlı dildaxili sistem; və nəhayət, üçüncüsü, kütləvi informasiya vasitələrinin hər biri üçün səciyyəvi olan verbal və audiovizual komponentlərin özündə birləşdirən xüsusi sistem .

KİV dili, həmçinin dilin inkişafında daha çox rol oynayır. Birincisi, media dili yeniliklərə reaksiya verir, cəmiyyətin tərəqqisinə kömək edir. İkincisi, KİV dili vasitəsilə dilin lüğət ehtiyatında zənginləşmə gedir. Üçüncüsü, lüğətin

zənginləşdirilməsi bəzən elə sürətlə baş verir ki, dilin leksika və qrammatikası arasında münaqişəyə səbəb ola bilər. Əgər bu, doğrudan da baş verirsə, demək, dilin islahata ehtiyacı vardır. Dördüncüsü, dilin demokratikləşdirilməsi prosesidir. Bu zaman dilə jarqon, kobud ifadələr, kriminal dünyanın spesifik dilin və s. təsiri də qaçılmazdır.

Yuxarıda göstərilənlərdən nəticə çıxarmaq olar: kütləvi informasiya vasitələrinin dili müasir nəslin dil səviyyəsinə təsir göstərir. KİV-in demokratikləşdirilməsi gündəlik həyatda qaçılmaz dəyişikliyə səbəb olur.

KİV-in 4 alt sistemi mövcuddur: mətbuat, radio, televizor və İnternet. Onlardan ən qədimi məhz mətbuatdır.

Azərbaycan mətbuatının əsası 1875-ci ildə "Əkinçi" qəzeti ilə qoyulub. "Əkinçi" dilimizin saflığının qorumasını, başqa dildə olan kitabların ana dilimizə tərcümə olunmasını vacib hesab edirdi. "Əkinçi" qəzetində həmin dövrün elmi, texniki, mədəni yenilikləri barəsində ətraflı məlumatlar yer alırdı. Həsən bəy Zərdabi ilə birlikdə həmin dövrün ziyalıları Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov, Əhsənül-Qəvaid, Əsgər ağa Görani, Ələkbər Heydəri və Məhəmmədağa Əlizadə Şirvani, Əlimədəd Abdullahzadə, Məmnun Əlqədari, Ələkbər Elçizadə, Xaçatur Qorxmazov və b. çıxış etmişlər. Həsən bəy Zərdabi qəzetin məzmunundan danışırkən bildirmişdir ki, qəzətdə elmi xəbərlərlə yanaşı, təzə xəbərlər də olacaqdır. O, axıra kimi nizamnaməsinə sadıq qalmışdır. "Əkinçi" qəzetinin 1877-ci ildə çıxan ən son 20-ci nömrəsində belə bir elan verilir :

Biz xəstə olduğumuza görə bu ilin axırını nömrələri öz vaxtında çıxmıyacaq və onların haçan çıxması məlum deyil. [7]

AXC dövründə mətbuat çiçəklənmə dövrünü yaşamızdır. 1918-1920-ci illərdə müxtəlif dillərdə qəzetlər dərc olunurdu. Həmçinin AXC-nin dövründə "Mətbuat nizamnaməsi" təsdiq olunmuşdur. "Mətbuat nizamnaməsi" ndə söz və mətbuat azadlığı prinsiplərinə əsaslanırdı. Sənəddə deyilirdi ki, insan fəaliyyətinin hər bir sahəsi kimi, mətbuat da azadlıqla anarxiya arasında sərhədi müəyyən edən qanunlara tabe olmalıdır.[7] Həmin hüquqi sənəddə ilk media tənzimləyən qurumun yaranması da qeyd olunmuşdur.

Qəzet və jurnallar Bakı, Gəncə və Azərbaycanın başqa şəhərlərində də dərc olunurdu. 2 il ərzində Azərbaycan dilində dərc olunmuş qəzet və jurnallara "İstiqlal" (1918-20), "Azərbaycan" (1918-20), "Övraqi-nəfisə" (1919), "Müsəlmanlıq" (1917-19), "Qurtuluş" (1920), "Mədəniyyət" (1920), "Gənclər yurdu" (1918), "Şeypur" (1918-19), "Zənbur" (1919) və s. aiddir. AXC dövründə rus dilində çıxan qəzet və jurnallara "Bakinets" (1907-1920), "Bakinskaya jizn", "Bakinskiy raboçiy", "Bakinskoye slovo", "Bakinskoye utro", "İskra", "Nabat" (1919), "Naşa jizn" (1919), "Proletariy" və s. aiddir.

Ədəbiyyat sıyahısı

1. “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında ” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
2. Məmmədova.S.Y. Kütləvi informasiya vasitələri və dil. Bakı:Elm və Təhsil, 2009.
3. Məhərrəmli.Q.M. Kütləvi kommunikasiya və dil. Bakı:Çaşoğlu, 2004.
4. Добросклонская Т. Медиалингвистика: теория, методы, направления 2020 с.178
5. Солганик Г.Я. Язык СМИ на современном этапе //Мир русского слова, 2010, №2.
6. Шмелева Т.В. Медийное речеведение: сборник статей 2012 с. 66
7. (https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_Xalq_C%C3%BCmhuriyy%C9%99tind%C9%99_m%C9%99tbuat) AXС dövründə mətbuat

Резюме

Медиалингвистика как наука о языке

Средства массовой информации играют важную роль как в жизни общества, так и в развитии языка. Наука изучающая средства массовой информации- это медиалингвистика. В статье рассматривается понятие медиалингвистики, об истории ее возникновения.

Теоретический фундамент медиалингвистики был заложен в 70-е годы XX века. Медиалингвистика со временем сформировалась как самостоятельная наука. Термин медиалингвистика впервые была употреблена Т.Добросклонской. Медиалингвистика привлекла внимание многих исследователей. В статье говорится об авторах, изучающих медиалингвистику в Азербайджане и других странах.

В Азербайджане написано большое количество диссертаций по подсистемам СМИ. В то же время в статье говорится и о Законе “О средствах массовой информации”. Особенно выделяются 7, 47 и 50 статьи закона. В этих статьях говорится о свободе информации, свободе слова и отсутствии государственной цензуры в прессе. В статье также рассматриваются 3 основных понятия СМИ. Это пресса, радио, телевидение. В современное время туда был добавлен и интернет .Также в статье рассказывается об истории прессы Азербайджана. В качестве основы были рассмотрены газеты и журналы, созданные в период АДР.

Resume
Media Linguistics as the science of language

The media play an important role in both society and language development. The science that studies mass media is media linguistics. The article discusses notions of media linguistics, the history of its origin. The theoretical foundation of media linguistics was laid in the 70s of the XX century. Media linguistics has evolved over time as an independent science. The term media linguistics was first used by T. Dobrosklonskaya. Media linguistics has attracted the attention of many researchers. The article talks about the authors studying media linguistics in Azerbaijan and other countries.

Azerbaijan has a large number of dissertations on media subsystems. At the same time, the article also refers to the Law "On Mass Media". Articles 7, 47 and 50 of the Act stand out. These articles speak about freedom of information, freedom of speech and the absence of state censorship in the press. The article also discusses 3 basic concepts of mass media. It is the press, radio, television. In modern times the internet was added. The article also tells about the history of the Azerbaijani press. Newspapers and magazines created during the ADR period were considered as the basis.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022
Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022
Elmi rəhbər: fil.ü.f.d., dosent Məmmədova Sevinc
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AĞAYEVA TÜRKAN SƏYAVUŞ
Gəncə Dövlət Universiteti
Müəllim, Dissertant
turkan.agayeva.92@mail.ru

REKLAM MƏTNLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ
LİŖVOKOQNİTİV YANAŞMA

Xülasə

Məqalə çərçivəsində təqdim edilən araşdırmada reklam mətnlərinin öyrənilməsində liŖvokoqnitiv yanaşma məsələsi işıqlandırılır. Reklamın müasir həyatımızda aparıcı nüfuzunu nəzərə alaraq bu tədqiqat mövzusunun koqnitiv dilçilik baxımından xüsusi aktualıq kəsb etdiyini söyləmək olar. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada ilk dəfə olaraq, Azərbaycan dilçiliyinin reklam mətnlərində metaforaların koqnitiv xüsusiyyətləri, dilçilik araşdırmalarında reklamın koqnitiv təhlil prinsipləri işıqlandırılır. Araşdırma zamanı dilçiliyin təsviri metodundan istifadə edilərək təhlillər aparılır. Reklam mətnlərinin koqnitiv xüsusiyyətlərinə nitqin dərk edilməsi və istehsal edilən mətnin, informasiyanın təsviri və izahı daxildir, bu mətnlərə liŖvo-koqnitiv yanaşma isə nitq-təfəkkür fəaliyyətində mətn məzmununun aktual liŖvistik və koqnitiv aspektlərdən təsviri, dilin “dinamik” şəkildə öyrənilməsi, fərdlərin daşıyıcısı olduğu müxtəlif bilik növlərinin nitqdə aktuallaşması anında danışanın və dinləyicinin liŖvistik və idrak fəaliyyəti prosesinin izahını əhatə edir.

Müasir koqnitiv dilçiliyin formalaşması amerikalı dilçi alimləri C.Lakoff, R.Lanqaker, R.Jakendoff və s.-nin əsərləri ilə bağlıdır, və onların irəli sürdüyü elmi fərziyyələr, əsasən, metaforik xarakter daşıyır. Məsələn, bu sahədə ən fundamental fikirlərdən birinin müəllifi olan J.Lakoff iddia edirdi ki, insanın konseptualizasiyası metaforik səciyyə daşıyır. Yəni insanın az-çox mürəkkəb predmet və hadisələri dərk etməsi insan təcrübəsinin əsas anlayışlarının (fiziki, hissi, anatomik və s.) yenidən nəzərdən keçirilməsinə əsaslanır. J.Lakoff və R.Lanqaker, əsasən, real nitq anında dillə bilavasitə əlaqəsi olmayan və uzunmüddətli yaddaşda kateqoriyalar sisteminin və informasiyanın müəyyən təsnifat əsasında saxlanması və təşkili vasitəsi kimi dillə dolayısı ilə bağlı olan hadisələri tədqiq etmişlər. Reklam mətnləri mütləq şəkildə müəyyən motiv əsasında qurulur. Reklamda müəyyən motivlərin aktuallaşdırılması, reklam olunan obyektə tamaşaçı (oxucu və ya dinləyici) münasibəti müxtəlif ideyaların (stereotiplər, miflər, şəkillər) köməyi ilə formalaşdığından burada tətbiq edilən üsullar şüuraltı stimullaşdırma üsullarına aid edilə bilər. Aydın ki, bu mətnlərdə müşahidə edilən inandırma texnikası birbaşa təsir ilə deyil, estetik ifadə vasitələrinin (audio, video və ya yazı) təsiri ilə yönəldilmiş təsir insan şüurunun praktiki olaraq nəzarət etmədiyi təkliflə birbaşa əlaqəlidir. Reklamda səsləndirilən təkliflərin, demək olar ki, böyük əksəriyyəti insanın gizli və aşkar arzuları, istəkləri

ilə üst-üstə düşür. Məsələnin bu cəhətini koqnitiv cəhətdən araşdıran tədqiqatçılar belə hesab edir ki, istehlakçı motivləri həm də idrak xarakterli hesab olunur, çünki onların müəyyən edilməsi son dərəcə müxtəlif və fərqli reklam materialını təsvir etməyə və təsnif etməyə imkan verir. İnternet məkanda reklam dedikdə, heç də hər zaman kommersiya məqsədi güdülür. Buradakı məqsədlər tamam fərqli ola bilər: sosial şəbəkələrə daha çox istifadəçi cəlb etmək, baxış sayını artırmaq, daha çox “layk” yığmaq və s.

Nəticə olaraq qeyd edilir ki, linqvokoqnitiv yanaşma çərçivəsində həyata keçirilən reklam mətnlərinin sırf linqvistik xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi şüurun milli xüsusiyyətləri ilə bilavasitə əlaqəli olanı, yəni makrokoqnitiv təbəqəni təhlil etməyə və strukturlaşdırmağa imkan verir.

Açar sözlər: reklam mətnləri, metafora, linqvokoqnitiv yanaşma, Azərbaycan dilçiliyi, koqnitiv təhlil, dilçilik.

Giriş. Bu tədqiqatın mövzusu koqnitiv dilçiliyin əsas prioritet məsələləri sırasına daxildir. Belə ki, reklam mətnlərinin koqnitiv xüsusiyyətlərinə nitqin dərk edilməsi və istehsal edilən mətnin, informasiyanın təsviri və izahı daxildir, bu mətnlərə linqvo-koqnitiv yanaşma isə nitq-təfəkkür fəaliyyətində mətn məzmununun aktual linqvistik və koqnitiv aspektlərdən təsviri, dilin “dinamik” şəkildə öyrənilməsi, fərdlərin daşıyıcısı olduğu müxtəlif bilik növlərinin nitqdə aktuallaşması anında danışanın və dinləyicinin linqvistik və idrak fəaliyyəti prosesinin izahını əhatə edir. “Koqnitiv” termininin çoxsaylı ifadələrin tərkibində olması müxtəlif elm sahələrində getdikcə daha çox müşahidə olunur. Koqnitiv linqvistikanın himayəsi altında yaranan idrak elminin özü getdikcə nəinki müxtəlif məktəblərə, həm də müxtəlif idrak elmlərinə, o cümlədən koqnitiv psixologiya, nevrologiya, antropologiya və s.ə nüfuz edir. Hansı elm sahəsinə aid olmasından asılı olaraq bu terminə fərqli şərhlər verilir. XX-ci əsrin ikinci yarısının dilçiliyi strukturalizmdən koqnitologiyaya və praqmatikaya keçidi ilə seçilir. Bu, bütün elm sahələrində baş verən qlobal prosesin — antroposentrik paradigmanın bərqərar olmasının nəticəsi kimi izah edilə bilər. Əgər struktur dilçilik üçün çox vaxt bir-biri ilə əlaqədə olan linqvistik elementlərin substansional tərəfinə istinad etmədən, bir növ mücərrəd qarşılıqlı asılılıq şəbəkəsi kimi dilin mövcudluğunu postulat etmək kifayət idisə, indi diqqət yalnız dildə deyil, onun forma və mahiyyətinin pozulmaz birliyi, həm də daha yüksək vəhdət, yəni dünyanın dil mənzərəsində əsas amil olan insan vəhdətinin təcəssümü olan cəmiyyətdədir. Dil fərdin, etnosun subetnosun və onu təşkil edən sosial qrupların şüurunda ətraf aləmi simulyasiya edən sistem kimi yanaşma problemi Yu.N.Karaulovun tədqiqatlarında öz əksini tapır. Yu N.Karaulovun görüşlərinə görə, dil və mədəniyyət anlayışında bütün bəşəri elmlərinin maraqları birləşir, bu elm sahələri arasında “elə bir keçid xətti mövcuddur ki, onun təhlili və təsviri praktiki olaraq göstərir ki, mədəniyyət dil öyrənmənin bütün

aspektlərinə nüfuz edir və eyni zamanda. insanı öyrənən fənlər arasındakı sərhədləri pozur, çünki insanı onun dilindən kənarında öyrənmək mümkün deyil” [2, s. 3].

Koqnitiv dilçiliyin yaranması ilə dil bir tərəfdən konkret daşıyıcıda özünəməxsus təzahür edən bütün nitqi xüsusiyyətlər, kommunikativ münasibətlər fonunda nə qədər maraqlı və cəlbedici oldusa, digər tərəfdən nəzəri obyektlərin dərinə öyrənilməsinə, həmhüud elm sahələrinin kəsişmə nöqtəsində daha geniş şəkildə elma araşdırmalara qoyulan “qadağalar” da aradan qaldırıldı. Dilçilik sahəsində bu kimi inqilabi dönüşün əsas səbəblərindən biri N.Xomskinin generativ qrammatikasının meydana çıxması oldu. Bunun təsiri ilə linqvistik semantikanın sürətli inkişafı, linqvistik pragmatikanın, mətn nəzəriyyəsinin, eləcə də real diskursda dil vahidlərinin davranışını tənzimləyən qanunlara dərin marağın oyanması ilə müasir qrammatikləşmə nəzəriyyəsi meydana çıxdı. Bu tədqiqatlarda linqvistik faktların qeyri-linqvistik xarakterli, üstəlik, mütləq müşahidə oluna bilməyən faktlar vasitəsilə psixi kateqoriyalara müraciət edilməsi yolu ilə insanın dil qabiliyyətinin dilin daha dərin laylarında gizli qalan qanunauyğunluqlar vasitəsilə izah edilməsi ideyası ön plana çıxdı. Beləliklə, dilin idrak funksiyası dili biliyin və ictimai-tarixi məlumatların mənimsənilməsi aləti olaraq idrak vasitəsi hesab edir.

Koqnitiv dilçiliyin dilçilik elmində şərhə haqqında

V.Z.Demyankova və E.S. Kubryakovaya görə, koqnitiv dilçilik dilə ümumi idrak mexanizmi kimi, idrak aləti kimi yanaşan bir elmi istiqamətdir — informasiyanın təsvirində (kodlaşdırılmasında) və çevrilməsində rol oynayan işarələr sistemidir [3, s. 53]. Bu yanaşma ilə dil tək-cə təcrid olunmuş şəkildə nəzərdən keçirilən unikal obyekt kimi deyil, həm də insanın şüurunda baş verən, onun öz varlığını və cəmiyyətdə fəaliyyət göstərməsini müəyyən edən bütün mental proseslərə aparən çıxış vasitəsi kimi öyrənilir [4, s. 9].

Buna görə də dilin təsvirində koqnitiv yanaşma, öyrənilən bütün hadisələri və prosesləri, vahidləri və kateqoriyaları digər idrak prosesləri ilə — insanın qavrayışı və yaddaşı, onun təxəyyülü və təfəkkürü ilə əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirməyə cəhd edilən bir yanaşmadır. Koqnitiv dilçiliyin əsas vəzifəsi dil strukturları ilə təfəkkür strukturları arasında mövcud olan daimi korrelyasiya və əlaqələri izah etməkdir [4, s. 9].

Koqnitiv dilçiliyin formalaşmasının başlanğıcı 1980-ci illərə təsadüf edir. Bəzən bunu 1989-cu ildə Repe Dirven tərəfindən təşkil edilən Leysburqda keçirilən simpozium və Beynəlxalq Koqnitiv Linqvistik Assosiasianın yaradılması, həmçinin “Koqnitiv Dilçilik” jurnalının nəşri ilə əlaqələndirirlər. Bu jurnalın təsis edilməsi dilin yeni səviyyədə dərk edilməsi və dildə mental proseslərin vurğulanması ilə bağlı olmuşdur [3, s. 3]. Koqnitiv dilçiliyin görkəmli simalarından olan Ronald Lanqakerdən sitat gətirən V.Evans və M.Qrin qeyd edirlər ki, bu hadisə “koqnitiv dilçiliyin yaranmasına, zəkaya və özünüdərkə doğru keçidə işarədir” [11, s. 3].

Koqnitiv dilçiliyin mənşəyi 1960-1970-ci illərdə ortaya çıxan koqnitiv elmə gedib çıxır, geştalt psixologiyasına əsaslanır. İ.A.Boduen de Kurtene koqnitiv

dilçiliyin formalaşması istiqamətində ilkin addım atan tədqiqatçılardan hesab edilə bilər. O, yazırdı: “dilçilik təfəkküründən bütöv bir özünəməxsus linqvistik bilik, varlığın və yoxluğun bütün sahələri, dünyanın bütün təzahürləri, həm maddi, həm də fərdi, əqli durum və sosial (sosial) status haqqında biliklər əldə etmək mümkündür. Həyatın bütün aspektləri mental və əqli ekvivalentlərlə, linqvistik təsəvvürlərlə idrak edilir” [1, s. 312].

Müasir koqnitiv dilçiliyin formalaşması amerikan dilçi alimləri C.Lakoff, R.Lanqaker, R.Jakendoff və s.-nin əsərləri ilə bağlıdır, və onların irəli sürdüyü elmi fərziyyələr, əsasən, metaforik xarakter daşıyır. Məsələn, bu sahədə ən fundamental fikirlərdən birinin müəllifi olan J.Lakoff iddia edirdi ki, insanın konseptualizasiyası metoforik səciyyə daşıyır. Yəni insanın az-çox mürəkkəb predmet və hadisələri dərk etməsi insan təcrübəsinin əsas anlayışlarının (fiziki, hissi, anatomik və s.) yenidən nəzərdən keçirilməsinə əsaslanır. J.Lakoff və R.Lanqaker, əsasən, real nitq anında dillə bilavasitə əlaqəsi olmayan və uzunmüddətli yaddaşda kateqoriyalar sisteminin və informasiyanın müəyyən təsnifat əsasında saxlanması və təşkili vasitəsi kimi dillə dolayısı ilə bağlı olan hadisələri tədqiq etmişlər.

Rusiya dilçiliyi tarixində isə koqnitiv dilçiliyin əsasında Ye.S.Kubryakovanın fundamental tədqiqat əsərləri dayanır (Kubryakova 1994, 1997, 1998, 1999). Burada koqnitiv dilçiliyin inkişaf mərhələlərinə isə neyrofizika əsasında formalaşan neyrolinqvistikanın yaranmasını (K.S.Vıqotski, A.R.Lurin), cənəbi tədqiqatçıların elmi əsərlərinə əsaslanan pixolinqvistikanın formalaşmasını (A.A.Leontyev, İ.N.Qorelov, A.A.Zalevskaya) və bunların fonunda koqnitiv dilçiliyin formalaşmasını (Ye.S.Kubryakova, N.N.Boldırev) qeyd etmək olar.

Koqnitiv dilçilik koqnitologiya elminin inkişaf tarixində əsas fənlərdən biridir. Bu elm insan, təbiət və cəmiyyət münasibətləri ilə sıx bağlı olan dünyanın linqvistik konseptuallaşdırılması problemlərini təhlil edir. Z.D.Popova və İ.A.Sternin iddia edir ki, koqnitiv dilçilik dil və təfəkkürün mürəkkəb əlaqələrinin öyrənilməsində yeni mərhələni təşkil edir [8].

Bununla belə, bu gün koqnitiv dilçilik linqvistik faktlar və linqvistik kateqoriyalar üçün idrak səviyyəsində izahatlar vermək və linqvistik formaları mental reprezentasiyalar və strukturlarla əlaqələndirmək istəyi ilə birləşən bir sıra məktəblər tərəfindən təmsil olunur. Koqnitiv dilçilik sahəsində hal-hazırda formalaşan bölmələrə koqnitiv qrammatikanı (E.S.Kubryakova, 1997; R.U.Lanqaker 1992; J.R.Taylor 2002), koqnitiv semantikanı (A.N.Baranov, D.O.Dobrovolski, 1997, N.N.Boldırev, 2002, L.Talmi, 2000), koqnitiv praqmatikanı (B.Nemet, 2001) nümunə gətirmək olar. Koqnitiv araşdırmalar sahəsində isə söz yaradıcılığına koqnitiv yanaşma (G.V.Alikaeva, 1999; Ye.S.Kubryakova, 2002); terminologiyanın çərçivə strukturunun koqnitiv izahı (V.F.Novodranova, 1998); simvolun öyrənilməsində koqnitiv yanaşma (Ye.V.Şelestyuk, 1997); mətnlərin koqnitiv tədqiqinin formalaşması (Yu.N.Karaulov, V.V. Petrov, 1989; A.A.Kibrik, 1994) və s.ni qeyd etmək olar.

Beləliklə, koqnitiv dilçilik dilə koqnitiv yanaşmaya əsaslanır ki, bu da onu (dili), əsasən, bu nöqteyi-nəzərdən səciyyələndirən əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.

Reklam mətnlərinə koqnitiv yanaşma

Son illər koqnitiv dilçiliyin əhatə sahəsinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq reklam mətnlərinə də fərqli prizmalardan koqnitiv yanaşmalar sərgiləyən elmi tədqiqat işlərinə, araşdırmalara tez-tez təsadüf edilir. Belə ki, reklam mətnləri mütləq şəkildə müəyyən motiv əsasında qurulur. Reklamda müəyyən motivlərin aktuallaşdırılması, reklam olunan obyektə tamaşaçı (oxucu və ya dinləyici) münasibəti müxtəlif ideyaların (stereotiplər, miflər, şəkillər) köməyi ilə formalaşdığından burada tətbiq edilən üsullar şüuraltı stimullaşdırma üsullarına aid edilə bilər. Aydın ki, bu mətnlərdə müşahidə edilən inandırma texnikası birbaşa təsir ilə deyil, estetik ifadə vasitələrinin (audio, video və ya yazı) təsiri ilə yönəldilmiş təsirə insan şüurunun praktiki olaraq nəzarət etmədiyi təkliflə birbaşa əlaqəlidir. Reklamalarda səsləndirilən təkliflərin, demək olar ki, böyük əksəriyyəti insanın gizli və aşkar arzuları, istəkləri ilə üst-üstə düşür. Məsələnin bu cəhətini koqnitiv cəhətdən araşdıran tədqiqatçılar belə hesab edir ki, istehlakçı motivləri həm də idrak xarakterli hesab olunur, çünki onların müəyyən edilməsi son dərəcə müxtəlif və fərqli reklam materialını təsvir etməyə və təsnif etməyə imkan verir. Motivlərin təsnifatı, əlbəttə ki, təkə metodoloji və nəzəri baxımdan deyil, həm də pragmatik nöqteyi-nəzərdən vacib olan koqnitiv dəyərə malikdir, motivlərin bölüşdürülməsi və onların sistemləşdirilməsi reklamın effektivliyinə kömək edir [6, s. 43].

Reklam mətnlərini koqnitiv planda təhlildən keçirdikdə bəlli olur ki, reklamalarda səsləndirilən mesajların əsas mətnində rəşional motiv bir çox hallarda gizli, dolayısı ilə özünü büruzə verir, çünki yalnız reklamalarda təqdim edilən informasiya ictimai kütlənin diqqət mərkəzində olan müxtəlif ehtiyacların qarşılınması vədləri ilə geniş auditoriyaya cəlb edə bilər. Beləliklə, iqtisadi səmərə ilə bağlı faktiki məlumatlar maraq və fayda motivləri ilə əlaqəli oynaq xarakter alır. Lakin bu motivlər çox vaxt qarşılıqlı əlaqədə olur, bir-birini tamamlayır.

Reklam mətnlərinin ictimai kütləyə, cəmiyyətə təsiri bilik üzərində əməliyyatlarla əlaqələndirilir, adresatın dünya modelinin transformasiyasına səbəb olur. Reklam mesajı bəyanatda açıq şəkildə imperativliyin mövcudluğundan yayınır, ilk növbədə “biliklərin özəlləşdirilməsinə” yönəlmiş gizli təsir üsullarından istifadə edir. “Müasir reklam kommunikasiyasının ən aktual problemlərindən biri reklam mesajlarının başa düşülməsi problemdir” [10, s. 177].

Reklam mətnlərindəki gizli məna xüsusi vasitələr sistemindən istifadə etməklə ifadə edilir və bu mətnlərinin yaradılması üçün xüsusi olaraq sərmayə qoyulur. Keyfiyyətli reklam mətni güclü manipulyativ təsirə malik olmalıdır. Reklam mətnlərində gizli mənadan, implisitlikdən istifadə edilməsi və onun bəzən natamam anlaşılmasına gətirib çıxarır. Artıq bu mətn vasitəsilə adresatda yaradılmış maraq onu bu informasiyanı tamamlamağa vadar edir və bu minvalla adresat bu səhədəki

biliklərini genişləndirməyə can atır. Bu kimi hallara internet reklam mətnlərində daha tez-tez rast gəlmək olar. Belə ki, internet məkanındakı informasiya bolluğu içərisində seçilmək üçün buradaka reklam mətnləri daha az yer tutmalı, mümkün qədər qısa və lakonik olmalı, cəlbədicə görünüşü ilə diqqəti cəlb etməlidir.

Reklam mətnlərində metafora amili

İnternet məkanda reklam dedikdə, burada heç də hər zaman kommersiya məqsədi güdülmür. Buradakı məqsədlər tamam fərqli ola bilər: sosial şəbəkələrə daha çox istifadəçi cəlb etmək, baxış sayını artırmaq, daha çox “layk” yığmaq və s. Lakin bu tədqiqat çərçivəsini aşmadan diqqəti daha çox kommersiya reklam mətnləri üzərində cəmləyək. Məsələn, virtual məkanda daha çox rast gəlinən avtomobil reklam mətnlərinə nəzər salaq:

HONDA ACCORD – Parlaq şəxsiyyət.

NISSAN X-TRAIL – Ekstremal təbiət.

NISSAN PRIMERA - Yeni Primera. İdrakın yeni forması

Avtomobil reklamına aid olan bu kiçik və ya mikro-mətnlərdə reklam obyektlərinə əlavə simvolik məzmun bəxş edən görüntü yaradılması müşahidə edilir. A.V.Proxorovun fikrincə, reklam diskursunda REKLAMIN OBYEKTİ İNSANDIR metaforik modelini ayırmaq olar. İnsanın konseptual sferasının müxtəlif parçaları yenidən düşünülmüş kimi görünür [9, s. 135]. Bu minvalla insanın müxtəlif xüsusiyyətlərini avtomobilə aid etmək olar. Həqiqətən də, araşdırmamızın göstərdiyi kimi, bu idrak metaforasının tətbiqi reklam şüurları arasında olduqca yayğındır.

Koqnitiv baxımdan yanaşdıqda avtomobil reklamlarında istifadə edilən və geniş şəkildə tətbiq edilən konseptual metaforalardan biri də Yu.V.Perlovanın qeyd etdiyi kimi, “HƏYAT — SƏYAHƏTDİR” metaforasıdır [7, s. 69].

HYUNDAI — Seçdiyiniz yolla get.

NISSAN — Həyat səyahətdir. Yoldan həzz al.

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, nəticə etibarilə, reklam mətnləri zehni obrazlar, başqa sözlə, mental modellər yaratmalıdır. Bununla belə, yeni informasiyanın optimal şəkildə emal edilməsi üçün bu kimi mətnlər adresat üçün aktual olmalı və onu emal etmək üçün çox yüksək koqnitiv səylər tələb etməməlidir. Reklam məlumatının aktuallığı problemi, reklam edilən məhsul və ya xidmətə potensial alıcının gündəlik ehtiyaclarını ödəmək, onun gündəlik problemlərini həll etmək bacarığı verməklə həll olunur.

Mətnin koqnitiv aspekti fərdin şüurunun idrak strukturlarının mətnin məzmunu ilə əlaqəsi əsasında müəyyən edilir. Mətnin kommunikativ aspekti onun mövzusunun verbalizasiyasını müəyyən edir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, mətnin koqnitiv cəhətdən formalaşması zamanı ortaya çıxan məzmunu mahiyyət etibarilə bu mətnə haqqında danışılan gerçək aləmin müəyyən bir fraqmentinin modelidir, mətnin mənası isə bu reallıq haqqında düşüncənin şərhidir. Koqnitiv komponent reklam məlumatının insan tərəfindən necə qəbul edildiyi ilə bağlıdır və bir sıra

məlumatların emalı proseslərinin təhlilini əhatə edir, çünki məlumat və onunla əlaqəli bütün fəaliyyət növləri idrak elminin birbaşa obyektidir [5, s. 58].

Nəticə

Beləliklə, linqvokoqnitiv yanaşmanın əsasını dilin idrakın tərkib hissəsi kimi tanınması və psixoloji, kommunikativ, funksional və mədəni amillərin qarşılıqlı təsirinin dildə əks olunması haqqında müddəalar dayanır. Bununla əlaqədar olaraq, Ye.S.Kubryakovanın linqvistik təhlilin idrak komponenti haqqında nöqteyi-nəzərini rəhbər tutaraq, bilik strukturlarının linqvistik formalarda sabitləşdirilməsi və saxlanması üsullarının təhlili ilə əlaqəli linqvo-koqnitiv təhlil aktual olanın təhlili kimi başa düşülməlidir. Bu təhlilin məqsədi ünsiyyətin koqnitiv aspektlərini onun (ünsiyyət) komponentlərinin linqvistik vahidlərini təhlil etməkdir.

Reklam mətni ilə bağlı müasir tədqiqatların əksəriyyəti koqnitiv (milli olaraq müəyyən edilmiş) aspektin və pragmatik təsirin təsvirinə əsaslanır.

Linqvokoqnitiv yanaşma çərçivəsində həyata keçirilən reklam mətnlərinin sırf linqvistik xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi şüurun milli xüsusiyyətləri ilə bilavasitə əlaqəli olanı, yəni makrokoqnitiv təbəqəni təhlil etməyə və strukturlaşdırmağa imkan verir: kontekst və mülahizə ilə təmsil olunan ünsiyyət və nitqin koqnitiv planı da buraya bilavasitə daxildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию [Текст] / И.А. Бодуэн де Куртенэ // В 2-х т. - Т.2. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. -391с.

2. Караулов Ю.Н. (Вступительная статья): Язык и личность. М.: Наука, 1989. 216 с.

3. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкратц Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. - М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. - 248 с.

4. Кубрякова Е.С. В поисках сущности языка [Текст] / Е.С. Кубрякова // Международный конгресс по когнитивной лингвистике: Сб.мат-лов / Отв.ред. Н.Н. Болдырев. Тамбов: Изд.дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2008. -С.43-47

5. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. М., 1997.-331 с.

6. Нещеретова Т.Т. и др. Когнитивные мотивы туристической рекламы // *The Scientific Heritage*. 2021. № 76-3 (76). С. 41-44

7. Перлова Ю.В. Когнитивный подход к анализу рекламных слоганов автопроизводителей // *Экономический вектор*. 2020. № 4 (23). С. 68-71.

8. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика [Текст] / З.Д. Попова, И.А. Стернин // 2001. [Эл. ресурс]. URL: <http://zinki.ru/book^:ognitivnaya-lingvistika/>

9. Прохоров А.В. Метафорика рекламного текста // Политическая лингвистика. -Екатеринбург. - 2009. - № 28. - С. 133-137
10. Рюмшина Л.И. Манипулятивные приемы в рекламе. — М.: MapT, 2004. — 240 с.
11. Evans V., Green M. Cognitive Linguistics: An Introduction [Text] / V. Evans, M. Green // Edinburg: Edinburg University Press, 2006. — 830 p.

Т. С. АГАЕВА

Лингвокогнитивный подход к изучению рекламных текстов

Резюме

Исследование, представленное в статье, проливает свет на проблему лингвокогнитивного подхода к изучению рекламных текстов. Учитывая ведущую роль рекламы в нашей современной жизни, можно сказать, что данная тема исследования особенно актуальна с точки зрения когнитивной лингвистики. Научная новизна статьи заключается в том, что впервые здесь освещаются когнитивные особенности метафор в рекламных текстах азербайджанского языкознания, принципы когнитивного анализа рекламных объявлений в лингвистических исследованиях. В ходе исследования проводится анализ с использованием описательного метода языкознания. К когнитивным особенностям рекламных текстов относятся понимание речи и описание и объяснение производимого текста, информации, а лингвокогнитивный подход к этим текстам – описание содержания текста с актуальных лингвистических и когнитивных аспектов, «динамическое» изучение языка, индивидуальные знания. Актуализация типов в речи включает объяснение процесса языковой и познавательной деятельности говорящего и слушающего в данный момент.

Становление современной когнитивной лингвистики связано с работами американских лингвистов Дж. Лакоффа, Р. Лангакера, Р. Якендофа и др., а их научные гипотезы носят в основном метафорический характер. Например, Дж. Лакофф, автор одной из самых фундаментальных идей в этой области, утверждал, что концептуализация человека метафорична. То есть восприятие человеком более или менее сложных объектов и явлений основывается на переосмыслении основных понятий человеческого опыта (физических, сенсорных, анатомических и т. д.). Дж. Лакофф и Р. Лангакер в основном изучали события, прямо не связанные с языком в реальной речи и косвенно связанные с языком как средством хранения и организации системы категорий и информации в долговременной памяти на основе определенного классификация.

Рекламные тексты должны быть основаны на определенном мотиве. Поскольку актуализация в рекламе тех или иных мотивов, отношение

аудитории (читателя или слушателя) к рекламируемому объекту формируется с помощью различных представлений (стереотипов, мифов, образов), применяемые здесь методы можно отнести к методам стимуляции подсознания. . Понятно, что наблюдаемая в этих текстах техника убеждения связана не непосредственно с эффектом, а с предположением о том, что действие эстетических средств выражения (аудио, видео или письма) практически не контролируется человеческим разумом. Подавляющее большинство предложений, озвученных в рекламе, совпадают со скрытыми и явными желаниями и стремлениями человека. Исследователи, изучавшие этот аспект вопроса с когнитивной точки зрения, считают, что потребительские мотивы также считаются когнитивными по своей природе, так как их идентификация позволяет описывать и классифицировать крайне разные и разные рекламные материалы. Реклама в Интернете не всегда преследует коммерческие цели. Цели здесь могут быть совершенно разные: привлечь больше пользователей в соцсети, увеличить количество просмотров, собрать больше «лайков» и так далее.

В результате отмечается, что выявление чисто лингвистических особенностей рекламных текстов, реализуемое в рамках лингвокогнитивного подхода, позволяет проанализировать и структурировать макрокогнитивный пласт, непосредственно связанный с национальными особенностями сознания.

Ключевые слова: рекламные тексты, метафора, лингвокогнитивный подход, азербайджанское языкознание, когнитивный анализ, лингвистика.

T.S. AGAYEVA

Linguocognitive approach to the study of advertising texts

Summary

The study presented in the article sheds light on the issue of linguocognitive approach to the study of advertising texts. Given the leading role of advertising in our modern lives, it can be said that this research topic is particularly relevant in terms of cognitive linguistics. The scientific novelty of the article is that for the first time, the cognitive features of metaphors in the advertising texts of Azerbaijani linguistics, the principles of cognitive analysis of advertisements in linguistic research are highlighted here. During the research, analyzes are carried out using the descriptive method of linguistics. Cognitive features of advertising texts include speech comprehension and description and explanation of the produced text, information, and linguo-cognitive approach to these texts is the description of the content of the text from topical linguistic and cognitive aspects, "dynamic" learning of language, individual knowledge. The actualization of the types in speech includes the explanation of the process of linguistic and cognitive activity of the speaker and the listener at the moment.

The formation of modern cognitive linguistics is associated with the works of American linguists J. Lakoff, R. Langacker, R. Jakobson, etc., and their scientific hypotheses are mainly metaphorical. For example, J. Lakoff, the author of one of the most fundamental ideas in this field, claimed that human conceptualization is metaphorical. That is, a person's perception of more or less complex objects and events is based on a reconsideration of the basic concepts of human experience (physical, sensory, anatomical, etc.). J. Lakoff and R. Langacker mainly studied events that are not directly related to language in real speech and are indirectly related to language as a means of storing and organizing the system of categories and information in long-term memory on the basis of a certain classification.

Advertising texts must be based on a certain motive. Since the actualization of certain motives in advertising, the attitude of the audience (reader or listener) to the advertised object is formed with the help of various ideas (stereotypes, myths, images), the methods used here can be attributed to subconscious stimulation methods. It is clear that the persuasive technique observed in these texts is not directly related to the effect, but to the suggestion that the effect of aesthetic means of expression (audio, video or writing) is practically uncontrolled by the human mind. The vast majority of proposals voiced in advertisements coincide with the hidden and overt desires and aspirations of man. Researchers who have studied this aspect of the issue from a cognitive point of view believe that consumer motives are also considered to be cognitive in nature, as their identification allows them to describe and classify extremely different and different advertising materials. Advertising on the Internet is not always for commercial purposes. The goals here can be completely different: to attract more users to social networks, to increase the number of views, to collect more "likes" and so on.

As a result, it is noted that the identification of purely linguistic features of advertising texts implemented within the framework of the linguocognitive approach allows to analyze and structure the macrocognitive layer, which is directly related to the national characteristics of consciousness.

Keywords: advertising texts, metaphor, linguocognitive approach, Azerbaijani linguistics, cognitive analysis, linguistics.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Mehdi Rəhimov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

NURANƏ ALLAHVERDİYEVA
ADPU-nun (Quba filialı) müəllimi
Quba, Fətəli xan küçəsi, №5
nurane.ava93@gmail.com

**AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİ
ZAMANI ŞAĞIRDLƏRİN QARŞILAŞDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN
ARADAN QALDIRILMASI**

Xülasə

Azərbaycan dilinin tədrisi prosesi hər zaman olduğu kimi müasir dövrümüzün də əsas məsələlərindən biridir. Bilik və bacarıqların şagirdlər tərəfindən mənimsədilməsində kurikulum təliminin əsas konsepsiyaları çərçivəsində müasir texnologiyalar əsasında dərslərin və tədris prosesinin gedişatına nail olmaq lazımdır. Bu məqsədlə məqalədə məhz orta məktəblərdə qrammatika təliminə məxsus olan predmetlərin öyrədilməsinə məxsus əsas müddəalar öz əksini tapmışdır. Həm orta, həm də ali məktəblərdə qrammatik təhlil linqvistik təhlilin digər növlərindən daha çox istifadə olunur. Dilçilər bunu əvvəllər dilçiliyin qrammatika termini ilə ifadə olunması ilə əlaqələndirirlər.

Orta məktəbdə aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, morfologiyanın tədrisində şagirdlər bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. İlk olaraq bunun səbəbi morfoloji və sintaktik kateqoriyaların, cümlə üzvü ilə nitq hissəsi anlayışının, morfoloji və sintaktik sualın qarışdırılması, fərqli xüsusiyyətləri düzgün müəyyən edə bilməməsidir. Şagirdlərdə Azərbaycan dili dərslərində morfoloji vərdişlərin yaradılması, inkişaf etdirilməsi və qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması orta məktəbin qarşısında duran başlıca vəzifələrdəndir. Morfoloji təhlil apararı zaman bir-biri ilə qarışdırılan, fərqləndirilməkdə çətinlik törədən problemlə mövzular nəzəri-təcrübi cəhətdən nəzərdən keçirilməlidir.

Açar sözlər: *bilik, bacarıq, metodika, morfolojiya, metod*

Morfoloji təhlilin elmi əsası morfolojiyadır. Söz və onun tərkibi, nitq hissələri və onun təsnifi, isim, ismin qrammatik kateqoriyaları, quruluşu, mənaca növləri, sintaktik vəzifəsi, sifət, sifətin dərəcələri, say, növləri, sintaktik vəzifəsi, əvəzlilik, mənə növləri, feil, onun mənə növləri, feilin kateqoriyaları, təsriflənən və təsriflənməyən növləri, zərf, köməkçi nitq hissələri və s. morfoloji təhlilin əsasını təşkil edir [11, s. 151].

Morfoloji təhlilin məzmunca sözün tərkibinə və nitq hissələrinə görə; formaca yazılı və şifahi, keyfiyyətinə görə bütöv və yarımqıç növləri var.

Morfolojiyanın tədrisində yarana biləcək bəzi problemlərə nəzər salaq:

1. İsim bölməsi tədris ediləndə ismin adlıq halı ilə qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik halın bir-biri ilə oxşar olmasının yaratdığı çətinliklər aktual

problemlərdəndir. Bu mövzular nəzəri mənimsədildikdən sonra onların sintaktik vəzifəsi də diqqətdə saxlanılmalıdır. Bunu aydınlaşdırmaq üçün dil faktlarına nəzər yetirək: Ləpələrin qucağında dolaşdım axşam-səhər, Gözlərimi qamaşdırdı dibindəki **incilər** (B.Vahabzadə); Dənizin dibindən **inci** tapdım; Həyat uzun **inci** düzümüdür (Y.V.Çəmənəminli). **İnci** sözü birinci cümlədə adlıq, ikincidə qeyri-müəyyən təsirlik, üçüncüdə isə qeyri-müəyyən yiyəlik haldadır. Bu cümlələrin hər birində inci sözü zahirən bir-biriylə oxşardır. *Ləpələrin qucağında dolaşdım axşam-səhər, Gözlərimi qamaşdırdı dibindəki incilər* cümləsində incilər sözü haqqında məlumat verilən əşyadır, cümlədə digər sözlərdən asılı deyil və xəbərlə uzlaşma əlaqəsindədir, mübtədadır. Sual verək- Gözlərimi nə qamaşdırdı?-İncilər. Dənizin dibindən **inci** tapdım cümləsində inci sözü sintaktik cəhətdən tamamlıqdır. Mən dənizin dibində nəyi tapdım?-İncini. Deməli, burada söz qeyri-müəyyən təsirlik haldadır. Digər tərəfdən inci sözü təsirli feil ilə idarə əlaqəsi ilə əlaqələnir. Bu sözün cümlədə yerini dəyişsək, təsirlik hal şəkilçisi bərpa olmuş olacaq-**İncini dənizin dibindən tapdım**. Cümlədə qarşısına işarə əvəzliyi əlavə edərək müəyyənləşdirmək isə şagirdlərə öyrədiləcək ən əlverişli üsuldur. İşarə əvəzliyinin inci sözünün əvvəlinə əlavə edilməsi, sözün cümlədə yerinin dəyişdirilməsi üsulunu birinci cümləyə tətbiq etsək, heç bir dəyişiklik yaranmadığını görürük və incilər özü elə mübtədə olaraq qalar. Həyat uzun **inci** düzümüdür cümləsində inci sözü özündən sonra gələn sözdən asılıdır. Mənsubiyyət şəkilçili söz varsa, demək, onun aid olduğu sahib var, bu söz də yiyəlik halda işlənməlidir.

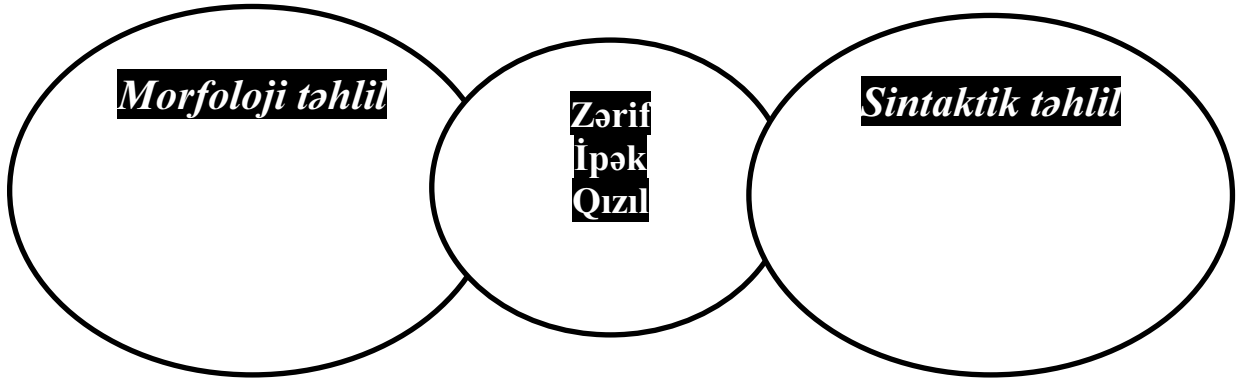
Deməli, şagirdlərin ismin bu hallarını mənimsəməsi üçün ən rahat yol konkret dil nümunələri üzərində təhlillər aparmaq və bunu öyrəndikləri nəzəri məlumatlarla sübut etməkdir. Bu zaman nəzəri və təcrübi biliklər vahid şəkildə ortaya qoyulmalıdır.

2. Morfologiyanın tədrisində morfoloji təhlildə yaranan çətinliklərdən biri atributiv isimlərlə sifətlərin bir-biri ilə qarışdırılmasıdır. Bunun izahını vermək üçün yenə nümunələr üzərində işləyib izah vermək daha məqsədəuyğundur. *Daş ürəklərdə yanıb daşları yandırdı muğam* (B.Vahabzadə), *Kəndimizin dağları, atirli yamaqları tez-tez yuxuma girir*. Daş sözü ayrılıqda nə? sualına cavab verir. Atributiv isim olduğuna görə təyin vəzifəsində çıxış edir, aid olduğu sözün maddi əsasını bildirir. Şagirdlər belə sözləri morfoloji təhlil edəndə sifətlə qarışdırmanın deyə onlara ismin çıxışlıq halının şəkilçisini artırmaq olar-daşdan bina, gümüşdən qaşır. Əgər bu şəkilçini artırmaq mümkün olursa, deməli, belə sözlər isimdir. Belə isimlərə *ən, çox, lap, daha* ədatlarını artırmaq mümkün olmur. Çünki bu ədatlar sifətlərə əlavə edilir və əlaməti qüvvətləndirir.

OLAR	OLMAZ
<i>qızıldan qolbaq</i>	<i>ən qızıl qolbaq</i>
<i>ən gözəl qız</i>	<i>gözəldən qız</i>

Qeyd: Bu qayda ancaq material bildirən isimlərə aiddir. *Həkim İsmayıl gəldi* cümləsində “Həkimdən İsmayıl” demək yanlışdır.

3. Morfologiyanın tədrisində morfoloji sualın sintaktik sualla eyni hesab edilməsi şagirdlərin tez-tez rastlaşdığı çətinliklərdən biridir. Bu şagirdlərin morfoloji kateqoriya ilə sintaktik kateqoriyanı, nitq hissəsi ilə cümlə üzvünü düzgün şəkildə ayıra bilməməsidir. Morfoloji sual ayrılıqda tək sözə verilir, sintaktik sual isə cümlə üzvünə verilir. Cümlə üzvü isə söz birləşməsi, tərkib şəklində, tək bir sözlə də ifadə oluna bilər. Bu suallar bəzən eyni də ola bilər, ayrı da. *Zərif ipək paltarın belinə qızıl kəmərlə bağlamışdı*. Bu cümlədə sualları qarışdırılan *zərif*, *ipək* və *qızıl* sözlərindən *zərif* sifət, *ipək* və *qızıl* isə isimdir. *İpək* və *qızıl* sözləri əşya anlayışını ifadə edir, morfoloji sualı *nə?*, sintaktik sualı isə *necə?* olur. Bu cümlədə bu sözləri əyani fərqləndirmək üçün diaqramlardan da istifadə etmək olar.

4. İsim bəhsi tədris ediləndə məkan mənəsi ifadə edən sözlər yer zərfləri ilə qarışıq salınır.

<i>Məkan mənəli isimlər</i>	<i>Yer zərfləri</i>
<i>şəhər, kənd, məktəb, ev</i>	<i>aşağı, yuxarı, ora, bura</i>

Məkan mənəli isimlər konkret olaraq bir məfhumu bildirir, yer zərfləri isə anlayış bildirmir, hansısa bir yerə işarə edilir. Məkan bildirən isimlər *nə?* və *hara?* sualına cavab verir. Bunları fərqləndirmək üçün aşağıdakıları diqqətdə saxlamaq lazımdır:

- Məkan mənəsi ifadə edən isimlər sifətlərlə işlənə bilər- köhnə məktəb, təzə şəhər və s. Yer zərfləri isə sifətlərlə işlənmir.
- Məkan mənəsi ifadə edən isimlər cümlədə işlənərkən mübtədə, xəbər, tamamlıq və zərflik sintaktik rolunda olur. Yer zərfləri isə mübtədə, tamamlıq, yer zərfliyi, təyin, xəbər rolunda olur.

Müqayisə, qrammatik təlillər aparmaqla onların hər birinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək olar.

5. Xəbərlilik şəkilçiləri bir çox şagirdlər tərəfindən şəxs sonluqları və kəmiyyət şəkilçiləri ilə səhv salınır.

Xəbərlilik və şəxs kateqoriyalarının şəkilçiləri eynidir. Həm də hər iki kateqoriyanın morfoloji göstəriciləri şəxs əvəzlilikləri əsasında yaranmışdır (-q, -k, -dır istisna olunmaqla). Belə ki, qədim türk və Azərbaycan yazılı mənbələrində şəxs əvəzliliklərinin feillərdən, həm də isim və isimləşə bilən sözlərdən sonra məhz şəxs şəkilçisi vəzifəsində işlənməsinə rast gəlinir: Orxon-Yenisey abidələrində – tutar mən=tuturam. Külüg tirig bən=Külüg tirigəm; M.Kaşğarının «Divan»ında – mən tənqrigə sığınur mən=mən tanrıya sığınırım, mən kayda mən= mən hardayam, türk mən= türkmən; Kişvərinin «Divan»ında - görmən – görürəm. Hər gecə düşümdə görmən pərişan zülfünü... xəstə mən – xəstəyəm – O gözi bimardin ayru gəribü xəstəmən [6, s. 206].

Həm nəzəriyyədə, həm də təcrübədə mövzu tədris olunarkən mövzuya diaxronik və sinxronik aspektlərdən yanaşılmalıdır. Bu şəkilçilərin tarix və mənşəyi haqqında məlumat verilməlidir. Bu izah ediləndə şagird verilən materialı həm daha yaxşı qavraya bilir, həm də işin içində tarixi faktlar olduğuna görə bu ona maraqlı gəlir. Daha sonra isə nümunələrlə izaha yer vermək lazımdır. Məsələn, *Mən həkiməm. Mən gəzirəm*. Bu cümlələrin xəbərlərini müqayisə etsək, onların arasında heç bir fərq görün deyilik. Cümlədə birinci şəxsin təkinin şəkilçiləri işlənmişdir. Birinci cümlədə hökmün şəxsə münasibəti, ikinci cümlədə hərəkətin onu icra edən şəxsə münasibəti ifadə edilir. Morfoloji təhlil və xəbərlilik, şəxs kateqoriyalarının izahı düzgün aparılırsa, bu çətinliklər asanlıqla aradan qaldırıla bilər.

İsmlərdə kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri ilə feilin şəxs kateqoriyasının üçüncü şəxsin cəminin şəkilçiləri eynidir. Bunu fərqləndirmək üçün morfoloji təhlilə diqqət etmək lazımdır. Məsələn, *Qızlar həyatda çiçək toplayırlar*. Diqqəti qızlar və toplayırdılar sözlərinin üzərinə cəmləmək lazımdır. Çünki hər iki sözdə eyni tərkibə malik şəkilçi işlənmişdir.

Qızlar-isimdir, kim? sualına cavab verir, sadədir, ümumidir, cəmdədir, adlıq haldadır, sintaktik vəzifəsi mübtədadır.

Toplayırlar-feildir, nə edirlər? sualına cavab verir, hərəkət feildir, sadədir, təsirlidir, təsdiqdir, məlum növdədir, xəbər şəklinin indiki zamanındadır, III şəxsin cəmindədir, sintaktik vəzifəsi xəbərdir.

Müəllim bu şəkilçilərin ismlərdə cəmlilik yaratdığını, əşyanın kəmiyyətini bildirdiyini; feillərdə III şəxsin cəminə aid olduğunu belə cümlələrlə düzgün şəkildə izah etməlidirlər. Əgər çalışmalarla bu möhkəmləndirilərsə, şagirdlər bu şəkilçilər arasındakı fərqi tez bir zamanda dərk edə bilər. Bu zaman müəllim həmçinin fəndaxili əlaqəyə də müraciət edir və -lar, -lər şəkilçisinin müxtəlif məqamlarda fərqli tələffüzü üzərində dayanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası. 1-ci hissə. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. Bakı, 1960.
2. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008
3. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 2016
4. C.Cəfərov. Nitq hissələrində keçid prosesləri və konversiya. Bakı, 2009
5. Ə.Əhmədov. Linqvistik təhlil bacarıqları aşılmasının elmi-metodik əsasları. Bakı, 1997
6. Ə.Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010
7. H.Balıyev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, 2007
8. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı, 2010
9. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı. Bakı, 1963
10. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı, 2007
11. R.Hümmətova. Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları. Bakı, 2017
12. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, 2007
13. T.Hacıyev, S.Bektaş. Azərbaycan dili dərsləri-8-ci sinif. Bakı, 2015
14. T.Hacıyev, S.Bektaş. Azərbaycan dili dərsləri-9-cu sinif. Bakı, 2016

Н.Аллахвердиева

ТРУДНОСТИ, НАБЛЮДАЕМЫЕ СТУДЕНТАМИ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ МОРФОЛОГИИ НА УРОКАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА, И ИХ ПРЕОДОЛЕНИЕ

Резюме

Процесс обучения азербайджанскому языку, как всегда, является одним из главных вопросов современности. В приобретении знаний и умений учащимися необходимо добиться проведения уроков и учебного процесса на основе современных технологий в рамках основных концепций учебного плана. С этой целью в статье приведены основные положения, касающиеся преподавания грамматических предметов в общеобразовательных школах. Грамматический анализ используется чаще других видов лингвистического анализа как в среднем, так и в высшем образовании. Лингвисты связывают это с тем, что ранее языкознание выражалось в терминах грамматики.

Исследования в средней школе показывают, что учащиеся сталкиваются с рядом проблем при обучении морфологии. Прежде всего причиной этого является смешение морфологических и синтаксических категорий, понятия части речи с частью предложения, морфологический и синтаксический вопрос, неумение правильно выделить разные признаки. Одной из основных задач средней школы является создание и развитие морфологических навыков на уроках азербайджанского языка и преодоление возникающих трудностей. При

проведении морфологического анализа проблемные вопросы, запутанные и трудно различимые, следует рассматривать с теоретической и практической точки зрения.

Ключевые слова: *знания, умения, методика, морфологии, метод*

N.Allahverdieva

**DIFFICULTIES OBSERVED BY STUDENTS DURING THE
TEACHING OF MORPHOLOGY IN AZERBAIJANI LANGUAGE LESSONS
AND OVERCOMING THEM**

Summary

The process of teaching the Azerbaijani language, as always, is one of the main issues of our time. In the acquisition of knowledge and skills by students, it is necessary to achieve the course of lessons and the teaching process on the basis of modern technologies within the basic concepts of curriculum teaching. For this purpose, the article contains the main provisions related to the teaching of grammar subjects in secondary schools. Grammatical analysis is used more often than other types of linguistic analysis in both secondary and higher education. Linguists attribute this to the fact that linguistics was previously expressed in terms of grammar.

Research in high school shows that students face a number of challenges in teaching morphology. First of all, the reason for this is the confusion of morphological and syntactic categories, the concept of the part of speech with the part of the sentence, the morphological and syntactic question, the inability to correctly identify different features. One of the main tasks of the secondary school is to create and develop morphological skills in the Azerbaijani language lessons and to overcome the difficulties encountered. When conducting morphological analysis, problematic issues that are confused and difficult to distinguish should be considered from a theoretical and practical point of view.

Keywords: *knowledge, skills, methodology, morphology, method*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Vüqar Teymurxanlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.**

SAMİRƏ MURTUZA QIZI RZAYEVA
Sumqayıt Dövlət Univsersiteti
Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası
kafedrasının doktorantı
samirarza_79@mail.ru

**“TƏƏCCÜB/HEYRƏT” VƏ “QORXU” MİKROKONSEPTLƏRİNƏ
DAXİL OLAN LEKSİK VAHİDLƏRİN SEMANTİKASI**

Mübalığəsiz demək olar ki, son illərdə dildə emotivliyin reallaşması ilə bağlı və eləcə də bu və ya digər dilin konseptsferasında “Emosiya” konseptinin verballaşma mexanizmləri ilə əlaqədar aparılan araşdırmalar yeni keyfiyyət mərhələsinə keçid etmişdir. Bu araşdırma sahəsində müşahidə edilən intensivlik bilavasitə linqvistik düşüncədə son onilliklərdə gedən əsaslı dəyişimlərin məntiqi nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. Emosiyaların linqvistika zəminində tədqiqi tarixinə nəzər saldıqda, bu zaman müasir vəziyyətində dilçilik sahələri sırasında bərabərhüquqlu şəkildə bərqərar tapan emotiologiyanın təşəkkül tarixinin yetərinə keçməkeşli olduğunu görə bilərik.

Bir çox tədqiqatçıların fikirlərinə görə baza emosiyaların sayı əsasən yeddidir: 1) Sevinc / Məmnunluq; 2) Təəccüb; 3) Qəzəb/Acıq/Hirs; 4) İkrah; 5) Nifrət; 6) Qorxu; 7) Kədər/Qəm; Bəzi emosiyalar insanın solumdakı fəaliyyəti və davranışlarına verilən emosio-koqnitiv qiymətləndirməni əhatə etdiyindən təməl (baza) emosiyalarına daxil edilməyə bilirlər ki, bu da onların müvafiq dilçilik tədqiqatları üçün maraq kəsb edib-etməməsi ilə bağlı mübahisələrə yol açmışdır.

Təqdim etdiyimiz məqalədə “Emosiya” makrokonseptinə daxil olan “Təəccüb” və “Qorxu” mikrokonseptlərinin verballaşma mexanizmləri dəyərləndirilir. Məlum olur ki, insanın hər hansı bir emosional durumu mütləq şəkildə digər psixoloji-mental vəziyyətlərə yol açır və fərqli psixosomatik fəsad və təzahür formalarının meydana çıxmasına rəvac verir. Bu mənada təsadüfi deyil ki, “Emosiya” konseptinin müəyyən daxili iyerarxik nizamının formalaşmasına rəğmən, bura daxil olan mikrokonseptlər arasında ciddi sədd çəkmək və fərqləndirmə aparmaq mümkün deyil. Məsələn, tükləri biz-biz olmaq, goose bumps, Мышки по телу пробежали, Волосы встают дыбом və s. bu kimi ifadələrin kontekstual əsasda həm neqativ, həm də pozitiv anlam kəsb etməsi bunu əyani şəkildə sübut edir.

Açar sözlər: “Təəccüb”, “Qorxu” mikrokonseptləri, “Emosiya” makrokonsepti, Azərbaycanca, rus və ingilis dilləri

“İnsanın daxili aləminin konseptsferasının vahid semantik məkanı” təcəssüm etdirdiyindən “emosional vəziyyətlər buraya (daxili aləm konseptsferasına – S.R.) üzvi şəkildə pərçimlənir” və emosional sferanı əhatə edən leksik vahid və ifadələr də

öz aralarında eyni üzvilik və təbii sistemliliklə iyerarxik əlaqələr formalaşdırmış olur [1]. Belə ki, insanın hər hansı bir emosional durumu mütləq şəkildə digər psixoloji-mental vəziyyətlərə yol açır və fərqli psixosomatik fəsad və təzahür formalarının meydana çıxmasına rəvac verir. Bu mənada təsadüfi deyil ki, “Emosiya” konseptinin müəyyən daxili iyerarxik nizamının formalaşmasına rəğmən, bura daxil olan mikrokonseptlər arasında ciddi sədd çəkmək və fərqləndirmə aparmaq mümkün deyil. Məlumdur ki, konseptlərinin taksonomik quruluşu universal – spesifik, rəqulyar – qeyri-rəqulyar, pozitiv – neqativ və s. binar oppozisiyalarının fərqləndirməsini mümkün edir [2; 144-145]. Bu sırada universal, rəqulyar və neqativ sayılan emosiya konseptlərindən sayılan “Qorxu” mikrokonsepti və onun ifadə resursları da xüsusi maraq doğurur. Belə ki, qorxu hissi insanın təməl instinktlərindən olan özünüqoruma instinktinə istinad edən və ciddi neyrofizioloji, habelə psiqen fəsad və “stimul-reaksiya” əsaslı təsirləri olan ümumbəşəri (dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq insan övladına xas və xarakterik olan) hisslərdəndir. “Qorxu”nun da, “Qəzəb”, “Kədər”, “Məmnunluq” kimi, insanların ətraf aləmidən gələn informasiya “emalı” ilə bağlı baza konseptləri sırasında yer alması məqamına diqqət çəkən A.Vejbitskayanın yanaşması ilə razılaşmamaq olmaz. [3]. “Konseptlər və konseptlər” adlı monoqrafik araşdırmasında bu konseptin daxili iyerarxik quruluşu məsələsinə toxunan A.N.Prixodko “Qorxu” konseptinin özünün də “ANXIETY / Həyəcan / обеспокоенность, WORRY / Narahatlıq / тревога, FRIGHT / Hürkmə / испуг kimi mikrokonseptlərə differensiallaşdığını önə sürmüşdür [4]. Öz növbəmizdə onu da qeyd etmək istərdik ki, “Təəccüb” mikrokonteksti də öz semantik sahəsi baxımından təkcə pozitiv deyil, eləcə də neqativ xarakterli emosiyaları əhatə edir. Belə ki, bilavasitə qorxudan yaranan emosional disoriyentasiya, çarəsizlik, təəccübdən doğan stupor (latın dilində: stupor “keylik”) hissləri “Qorxu” və “Təəccüb” konseptlərin həmhüdüdü formatlı əlaqələliyini təmin etmiş olur. Onu da qeyd edək ki, instinkt səviyyəsində orta qorxuya bağlılığa görə, “Qorxu”, “Təəccüb” mikrokonseptlərin verballaşmasında psixosomatik reaksiyalara əsaslanan ifadələr xüsusi yer tutur.

Boğazı qurumuş, dili qurumuş,

Çıxmışdır gözləri hədəqəsindən (M.Müşfiq) [20; 38].

M.Müşfiq yaradıcılığında gətirilən bu iqtibas tamənən “Emosiya” konseptinə daxil olan frazeoloji vahidlərdən təşkil olunmuşdur. Məlumdur ki, dili qurumaq frazeoloji vahidi: “*təəccüb, heyrat* içində qalıb danışa bilməmək” (~ dili bağlanmaq, nitqi tutulmaq, nitqi qurumaq, dili-ağzı qurumaq) anlamını ifadə edir [5]. Boğazı qurumaq frazeoloji vahidini isə polisemik olub 1. *Qorxmaq, cavab verə bilməmək, çətin sual qarşısında aciz qalmaq*; 2. *Susamaq*. anlamlarını əks etdirir [7]. Məlumdur ki, insanın qorxu və ya stress anındakı bədən reaksiyaları sırasında selikli qişanın defisit məqamı xüsusilə önəm kəsb edir. Məhz, bu səbəbdəndir ki, həyəcan keçirən, qorxu içində olan və ya yalan danışır bunun stressini yaşayan insanlarda gözün selikli qişasının azalması tez-tez gözqırpmalarını, boğazın quruması öskürmə,

boğaz “arıtlamasını” qaçınılmaz edir. Yalan və eləcə də, bununla əlaqədar həyəcanın ideomotorikasını izləmiş tədqiqatçılar bu kimi məqamlarda boğazın, dilin, göz qişasının quruması ilə yanaşı, gözlərin bərəlməsinin, bəbəklərin böyüməsinin də labüd olduğuna diqqət çəkirlər [8]. Göründüyü kimi, bu mənada da heç də təsadüfi deyil ki, hər üç dildə qorxu, stress, həyəcan hisslərinin ifadəsinə cəlb olunan metaforikləşmələr sırasında əlaqəli psixosomatik altyapılı (yəni, alt mənə strukturlu) frazeologizmlərə geniş yer verilir: boğazı qurumaq “1. *Qorxmaq, cavab verə bilməmək, çətin sual qarşısında aciz qalmaq*” ; “2. *Susamaq. (boğazı qurumaq)*” [9]; dili torpuq vurmaq (çalmaq) “*qorxudan, həyəcandan düşüdüklərini tam ifadə edə bilməmək; kəkələmək, sözləri düzgün tələffüz edə bilməmək*” [10]; Язык прилип к гортани (*Имеется в виду, что лицо утратило способность говорить вследствие сильного волнения, удивления, страха и т. п.*) [11] və s.

Maraqlıdır ki, boğazın emosional gərginlik məqamında quruması reaksiyasına istinad edən frazeoloji vahidlər digər dillərdə də geniş şəkildə təsadüf edilir. Belə ki, ayrı-ayrı tədqiqatçılar məhz emotiv frazeologizmlərin struktur altyapısının təhlili çərçivəsində bu kimi faktları xüsusilə diqqətə almışlar. Məsələn, İ.İ.Sinelnikova fransız dilində: (*avoir*) *la gorge sèche (boğazı qurumaq)* “*həyəcandan nəfəsi kəsilmək*” anlamında, *avoir la boule dans la gorge* “boğazı düyünlənmək, boğazında düyün olmaq”, yəni “həyəcandan nitqi tutulmaq” frazeoloji vahidlərini qeyd edir. *La gorge sèche, la nuque raide, elle les sentait approcher* (R. Martin du Gard. *Les Thibault*) [12; 86]. Alman dilindəki bir qisim “frazeoloji vahidi emosiyaların verballaşdırması vasitəsi” qismində dəyərləndirən dilçilər isə bu sırada digər qrup psixosomatik reaksiyalara istinad edən ifadələrə diqqət çəkmişlər: - große Augen machen (hərfi tərcümədə: *böyük göz eləmək*) – “çox təəccüblənmək” anlamında; die Augen (weit) aufreißen (hərfi tərcümədə: gözləri geniş şəkildə açmaq), Augen und Nase aufsperrren (hərfi tərcümədə: gözünü və burununu açmaq) “təəccübdən gözü bərələ qalmaq anlamında” ; die Augen quellen (j-m) aus dem Kopf (hərfi tərcümədə: gözü başından kənara çıxmaq) “(təəccübdən) gözü hədəqəsindən çıxmaq” anlamında. [13; 87] Rus dilində də neqativ emosiyaların ifadəsində psixosomatik reaksiyaların metaforik səciyyələndirməsindən geniş şəkildə istifadə edilməkdədir. Məsələn: *холод (/мороз по коже (спине) дерет, мурашки бегаят по коже, кровь стынет, мурашки бегаят по телу (/спине / коже): У меня зуб на зуб не попал от страха, а Вова вошёл в роль, схватил меня за загривок* (Сати Спивакова. “Не всё”). Тədqiqatçılar habelə orqanların disfunksiyası məqamına söykənən psixosomatik reaksiyaların da neqativ emosiyaların verballaşmasında rol oynadığına da diqqət çəkirlər: *волосы становятся дыбом; волосы шевелятся на голове (От ужаса ее продрал мороз, ноги обмякли и не слушались* (В. Распутин. “Живи и помни”) [14]. Onu da qeyd edək ki, Y.Levrişevanın diqqət çəkdiyi həmin məqamlar, yəni orqanların bu və ya disfunksiyaları ilə bağlı psixosomatik reaksiyaların (konkret olaraq, saçlarla, dəri örtüyü ilə bağlı disfunksiyaların) metaforikləşməsi məqamları Azərbaycan dilində də müşahidə edilir. Belə ki,

dilimizdə “Emosiya” konseptinin verballaşmasında ingilis və rus dilindəki analoqlara uyğun olan bəzi ifadələr təsadüf edilməkdədir. Belə ki, Azərbaycan dilində qorxu, həyəcan, emosional gərginlik kimi psixo-emosional durumların metaforik səciyyələndirməsi üçün tükləri biz-biz durmaq (olmaq) frazeologizmindən geniş şəkildə istifadə edilir. İzahlı lüğətimizə əsasən, bu ifadə ilkin lüğəvi anlamda: 1) “*son dərəcə qorxmaq, dəhşətlənmək; qorxudan, həyəcandan, dəhşətdən tükləri ürpərmək*” mənalарını əks etdirir. *Elə bir halə düşərsən ki, tükün biz-biz olar.* (M.Ə.Sabir) [21]. N.Vəliyevanın üçdilli frazeoloji lüğətində isə bu ifadənin ingilis və rus dilindəki analoqları ilə semnatik korrelyativliyi aşağıdakı formatda təqdim edilmişdir: tükləri biz-biz durmaq – one’s hair stands on end – волосы становятся (встают, поднимаются) дыбом; Tüklərim biz-biz oldu. – One feels cold shivers running down one’s spine all over skin. / One gets chill bumps. / It makes one’s flesh creep. / It gives one the shivers. – Мороз по коже пробежал. / Со страху все позвоночники пересчитал. / Мурашки по телу пробежали. / Мурашками посыпало [15; 747]. Göründüyü kimi, frazeoloji semantikanın altyapısını psixosomatik reaksiya təşkil edir. Belə ki, bu da nəticə etibarilə reaksiyanın özünün bu reaksiyaya yol açan stimulun – səbəbin metaforik adlandırmasındakı istifadəsinə yol açmışdır. Məsələn, yuxarıdakı ifadədə olduğu kimi “tüklərin biz-biz olması” qəfil mənfi və ya müsbət stresslərin səbəbiylə yaranan bədən reaksiyası olsa da, məhz həmin stimulların, yəni, qorxu, təşviş, heyrət, ehtizaz, sevinc və s. emosiyaların metaforik təsviri üçün istifadə edilir. Başqa sözlə desək, psixosomatik reaksiya nominasiya vahidinin formalaşmasını mümkün edir. Bu məqamda izahat tələb edən məsələyə – psixosomatik reaksiyanın metaforikləşmə keçidinin təhlilinə yer ayırmaq zərurəti yaranır. Belə ki, hələ 1915-ci ildə Harvard Tibb Məktəbinin rəhbəri U.B. Kənon (Walter B. Cannon) heyvanlar üzərində apardığı təcrübi araşdırmalar nəticəsində stress vəziyyətində canlıların güclü ürək döyünməsi, göz bəbəklərinin böyüməsi ilə yanaşı, tük örtüyünün qalxmasının, yəni piloereksiyasının aktivləşməsinin də qaçınılmaz olduğunu sübuta yetirmişdir [16]. Əslində, bu özəlliklərin heyvanlara xas olduğu qədər insanlar da müşahidə edildiyini ilk olaraq, Ç.Darvin ehtimal etmişdir. Belə ki, o, özünün məşhur əsərində, konkret olaraq, sonralar paralinqvistik araşdırmalarda da geniş şəkildə müraciət edilmiş “İnsanlarda və heyvanlarda emosiyaların ifadəsi” adlı (“The Expression of the Emotions in Man and Animals”, 1872) tədqiqatında da qeyd edirdi ki, saçların, tüklərin və ümumiyyətlə epidermis “əlavələrinin” qeyri-ixtiyari qalxması qədər insanların və heyvanların ortaq olan ikinci bir emosional reaksiyası, xüsusiyyəti yoxdur (“hardly any expressive movement is so general as the involuntary erection of the hairs, feathers and other dermal appendages”) [17; 95]. Yəni, heç bir psixosomatik reaksiya insanlarla heyvanlar arasında bu qədər yüksək səviyyəli ortaqlığa malik deyil. Maraqlıdır ki, tədqiqatçılar insanların sadəcə olaraq, limbik sistemin “ya vur, ya qaç” prinsipi ilə idarə olunan fizioloji reaksiyaları çərçivəsində piloereksiya (tük örtüyünün, epidermisin “qalxması”nın) ortaya qoymadıklarını da xüsusilə

vurğulayırlar. Belə ki, M.Benedeka və Ç.Körnbaxın təcrübi araşdırması musiqi dinləyərkən ehtizaz hissi yaşayan insanların da eyni psixosomatik reaksiyalar nümayiş etdirdiyini də sübuta yetirmişlər [18 ; 320-329]. Bu mənada təsadüfi deyil ki, “tükləri biz-biz olmaq” frazeoloji vahidi təkcə qorxu və əlaqəli emosional reaksiyaların ifadəsi üçün deyil, yüksək səviyyədə heyranlıq, ehtizaz, emosional ekstaz məqamlarının semantik illustrasiyası üçün də istifadə edilir. Məsələn: *İllər sonra “Görüş” filmində onun ifasını dinlədim. “Qaş qaralır, kölgə tutur yavaş-yavaş... “ tüklərim biz-biz oldu.* [22]. Musiqiyə analoji emosional reaksiya ingilis dilindəki ifadələrdə müşahidə edilir: *Music can send chills up some people's spines and give them goosebumps.* [19]. Xatırladaq ki, *goosebumps / goose bumps* ifadəsi bilavasitə emosional reaksiya əsasında yaranan frazeoloji vahiddir. N.Vəliyevanın üçdillli frazeoloji lüğətində qeyd edilir: *goose bumps / goose pimples / goose flesh – qaz dərisi (soyuqdan ya qorxudan biz-biz olmuş dəri) – гусиная кожа / мороз по коже дерёт / мороз по коже подирает / мороз по коже пробегает / мороз по спине идёт / мороз по спине продирает (ощущается озноб, вызываемый чувством сильного страха, волнения, возбуждения)* [15; 542]. Dəri örtüyünün psixosomatik reaksiyaları ilə bağlı yaranmış olan və “Emosiya” konseptinə daxil olan frazeoloji vahidlərin təhlilinə irəlidə daha təfsilatlı şəkildə qayıdacağıq. Bu məqamda piloereksiya ilə bağlı frazeoloji vahidlərin “Emosiya” makrokonsepti çərçivəsindəki konseptual-semantik “paylanmasına” diqqət çəkmək istərdik.

“Heyrət” mikrokonsepti çərçivəsində: *Elə bu zaman bütün bu tərəfləri adamın tükünü biz-biz eləyən it boğuşmasının səsi бүürüdü (Elçin) [23 ; 111]; У него «волосы встали дыбом», когда он узнал о размерах украденного [24]. “Qəzəb” mikrokonseptində: Hətta bir pristav «vətənpəərəstliyindən» savadlı gəncləri görəndə gözləri çıxırdı, tükləri biz-biz dururdu (Ü.Nacıbəyov) [25; 206]; После того как «российские хакеры» взломали электронную почту демократов , у сотрудников Госдепа «волосы встали дыбом» [26]; “Qorxu” mikrokonseptində: *Bayaq elə uladı ki, yuxudan dik atıldım, vahimədən tüklərim biz-biz oldu, indi də dimdiyini şaqıldadır!* (M.İbrahimbəyov) [27]; “Ehtizaz – Rıqqət” mikrokonseptində: *Şairin əsərlərini, xüsusilə “Heydərbabaya salam” poemasını oxuyanda tüklərim biz-biz durur.* [28; 4]; *У американцев волосы встали дыбом от горячего приветствия русского Су-30 [29]; “Sevinc – Fərəh” mikrokonseptində: O gün Azərbaycan millisinin dalbadal uğurlarına tüklərim biz-biz oldu [30]; Şagirdlərin çıxışlarını izləyərkən sevinc və həyəcədən tüklərim biz-biz oldu [31].**

Göründüyü kimi, “Emosiya” konseptinin daxili quruluşu həm iyerarxik strukturlaşma baxışından, həm də bir növ rizomatikliyə bənzər əlaqələndirmə baxımından diqqəti cəlb edir. Yəni, “Emosiya” konseptinə daxil olan mikrokontekstlər əsas konseptual nüvəyə nəzərən, iyerarxik əlaqə növünü sərgilədiyi halda, mikrokonseptlər bir-birinə nəzərən kəskin sərhədlərə malik olmur. Belə ki, müsbət semantikəli emosional mikrokonseptlər tam uyarlı (harmonik) şəkildə neqativ anamlı mikrokonseptlərlə həmhüdüdlük nümayiş etdirə bilər. Məsələn, tükləri biz-biz

olmaq, goose bumps, Мурашки по телу пробежали, Волосы встают дыбом və s. bu kimi ifadələrin kontekstual əsasda həm neqativ, həm də pozitiv anlam kəsb etməsi bunu əyani şəkildə sübut edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Валиева Р.М. Репрезентация эмоциональных концептов "Радость", "Горе", "Страх" в русском языке: с элементами сопоставления с башкирским <https://www.dissercat.com/content/representatsiya-emotsionalnykh-kontseptov-radost-gore-strakh-v-russkom-yazyke-s-elementami-s>
2. Приходько А. Н. Таксономия концептов (с.144-171) // Лингвоконцептология: перспективныенаправления, (под. ред. А. Э. Левицкого, С. И. Потапенко, И. В. Недайновой), Луганск : Изд-во ГУ „ЛНУ имени Тараса Шевченко”, 2013., 624 с.
3. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание: [пер. с англ.], М.: Рус. словари, 1996., 411 с.
4. Приходько А. Н. Концепты и концептосистемы, Днепропетровск: Белая Е. А., 2013., 307 с.
http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/745/1/Prykhodko_Concept_and_concept_systems.pdf
5. dili qurumaq // Azərbaycan dilinin frazeologiya lügəti
<https://www.azleks.az/online-dictionary/dili+qurumaq/?s=3>
6. Stupor <https://www.maria-online.us/health/article.php?lg=az&q=Stupor>
7. boğazı qurumaq // Azərbaycan dilinin frazeologiya lügəti
<https://www.azleks.az/onlinedictionary/bo%C4%9Faz%C4%B1+qurumaq/?s=3>
8. Землянов Валерий Михайлович Диагностика обмана
<https://litresp.com/chitat/ru/%D0%97/zemlyanov-valerij-mihajlovich/svoya-kontrrazvedka-prakticheskoe-posobie/45>
9. boğazı qurumaq // Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lügəti, Bakı, “Altun kitab”, 2015 <https://www.azleks.az/online-dictionary/bo%C4%9Faz%C4%B1+qurumaq/?s=3>
10. dili topuq vurmaq (çalmaq) // Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lügəti, Bakı, “Altun kitab”, 2015 <https://www.azleks.az/onlinedictionary/dili+topuq+vurmaq+%28%C3%A7almaq%29/?s=3>
11. Язык прилип к гортани // Большой фразеологический словарь русского языка. — М.: АСТ-Пресс. Е.Н. Телия. 2006.
https://phrase_dictionary.academic.ru/2822/%D0%AF%D0%97%D0%AB%D0%9A_%D0%9F%D0%A0%D0%98%D0%9B%D0%98%D0%9F_%D0%9A_%D0%93%D0%9E%D0%A0%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%98

12. Синельникова И.И. Эмотивные фразеологизмы французского языка в полевом аспекте: моногр., Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2013., 188 с.
13. Блытова Е. В., Малыгин В. Т. Немецкие фразеологизмы как средство вербализации эмоций // Известия ВГПУ, 2013, с.85-88, <https://cyberleninka.ru/article/n/nemetskie-frazeologizmy-kak-sredstvo-verbalizatsii-emotsiy>
14. Лаврищева Е. В. Репрезентация негативных эмоций в языковой картине мира русского и немецкого языков (на материале соматической лексики) // Вестник ИГЛУ 2010, №4, с.27-33, <https://cyberleninka.ru/article/n/representatsiya-negativnyh-emotsiy-v-yazykovoy-kartine-mira-russkogo-i-nemetskogo-yazykov-na-materiale-somaticheskoy-leksiki>
15. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca - İngiliscə - Rusca frazeoloji lüğət, B.: Nurlan, 2006, 863 s. <https://ebooks.azlibnet.az/book/vOZLpnFo.pdf>
16. Takeda A. What Makes Hair Stand on End When You're Scared? // Everyday health, October 28, 2011 <https://www.everydayhealth.com/emotional-health/what-makes-hair-stand-on-end-when-youre-scared.aspx>
17. Darwin C. The Expression of the Emotions in Man and Animals., London:: John Murray, Albemarle Street., 1872. 399 pp. https://pure.mpg.de/rest/items/item_2309885/component/file_2309884/content
18. Benedeka M., Kaernbach Ch. Physiological correlates and emotional specificity of human piloerection // Biological Psychology. 2011 Mar; 86(3): 320–329. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3061318/>
19. Dodgson L. There's a biological reason why some people get chills down their spine when they listen to music and others don't // The Business Insider, Nov 9, 2017 <https://www.businessinsider.com/goosebumps-when-listening-to-music-could-mean-youre-more-emotional-2017-11>

MƏNBƏLƏR:

20. Müşfiq M. Əsərləri. 2 cildə, II Cild, 191 s. <http://elibrary.bsu.az/kis/1618.pdf>
21. Biz-biz <https://obastan.com/az/dict/exp/word/4628-B%C4%B0Z-B%C4%B0Z>
22. <https://lent.az/news/190578>
23. Elçin. Seçilmiş əsərləri, (10 cildə), 2-ci cild. «ÇINAR-ÇAP» müəssisəsinin nəşriyyatı, Bakı, 2005, 523 səh.
24. <https://finobzor.ru/995-matvienko-u-menya-volosy-vstali-dybom.html>
25. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərlər. İki cildə. Birinci Cild, <http://elibrary.bsu.az/kis/1625.pdf>
26. <https://russian.rt.com/inotv/2018-02-06/Nuland-volosi-vstali-dibom-kogda>

27. İbrahimbəyov M. Bayquş gəlmişdi.
<https://aydinyol.aztc.gov.az/newsview/1661/BAYQUSH-GELMISHDI>
28. Müşfiq Ş. Türkiyədə Azərbaycana, ədəbiyyatımıza böyük maraq var // 525-ci qəzet.- 2017.- 8 iyun.- S.4.
<http://www.anl.az/down/meqale/525/2017/iyun/546347.htm>
29. https://tvzvezda.ru/news/vstrane_i_mire/content/201705121337-zovv.htm
30. <https://modern.az/az/news/114672>
31. <https://fgulen.com/az/gulenin-eserleri/747-fgulen-com-azerice-azerbaycan-dili/metbuat/xeberler/43173-taylandda-turk-dili-olimpiadasinin-secim-turu-kecirilib>

СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ВХОДЯЩИХ В СОСТАВ МИКРОКОНЦЕПТОВ «УДИВЛЕНИЕ» И «СТРАХ».

Ключевые слова: микроконцепты «Удивление», «Страх», макроконцепт «Эмоция», азербайджанский, русский и английский языки.

Не будет преувеличением сказать, что в последние годы исследования реализации эмоциональности в языке, а также механизмов вербализации понятия «эмоция» в понятии языка вышли на новый качественный этап. Интенсивность, наблюдаемая в этой области исследований, возникла как прямое логическое следствие фундаментальных изменений, происшедших в лингвистической мысли за последние десятилетия. Если мы посмотрим на историю изучения эмоций на базе языкознания, то увидим, что история становления эмоциологии, которая в современной ситуации в равной степени утвердилась среди областей языкознания, довольно коротка.

По мнению многих исследователей, количество базовых эмоций в основном равно семи: 1) Радость/Удовлетворение; 2) удивление; 3) Гнев/Гнев/Гнев; 4) отвращение; 5) ненависть; 6) Страх; 7) Горе/Горе; Некоторые эмоции не могут быть отнесены к базовым эмоциям, поскольку они связаны с эмоционально-когнитивной оценкой деятельности и поведения человека в обществе, что привело к разногласиям относительно того, представляют ли они интерес для соответствующих лингвистических исследований.

В данной статье оцениваются механизмы вербализации микроконцептов «Удивление» и «Страх», входящих в состав макроконцепта «Эмоция». Получается, что любое эмоциональное состояние человека неизбежно приводит к другим психологическим и психическим состояниям и способствует возникновению различных форм психосоматических осложнений и проявлений. В этом смысле не случайно, что, несмотря на формирование определенного внутреннего иерархического порядка понятия «Эмоция», нельзя провести серьезный барьер и разграничить входящие сюда микропонятия. Например, перья становятся мы-го, мурашки по коже, по телу бегают муравьи,

волосы громко встают дыбом и так далее. Тот факт, что такие выражения имеют как отрицательную, так и положительную коннотацию на контекстуальной основе, доказывает это.

SEMANTICS OF LEXICAL UNITS INCLUDED IN THE MICROCONCEPTS "SURPRISE" AND "FEAR"

Keywords: "Surprise", "Fear" micro-concepts, "Emotion" macro-concept, Azerbaijani, Russian and English languages

It is no exaggeration to say that in recent years research on the realization of emotionality in language, as well as on the mechanisms of verbalization of the concept of "Emotion" in the concept of a language, has entered a new qualitative stage. The intensity observed in this field of research has emerged as a direct logical consequence of the fundamental changes that have taken place in linguistic thought in recent decades. If we look at the history of the study of emotions on the basis of linguistics, we can see that the history of the formation of emotiology, which is equally established in the modern field of linguistics, is quite short.

According to many researchers, the number of basic emotions is basically seven: 1) Joy / Satisfaction; 2) Surprise; 3) Anger / Anger / Anger; 4) Disgust; 5) Hate; 6) Fear; 7) Grief / Grief; Some emotions may not be included in basic emotions because they involve an emotional-cognitive assessment of a person's activities and behavior in society, which has led to controversy as to whether they are of interest for relevant linguistic research.

This article evaluates the mechanisms of verbalization of the micro-concepts "Surprise" and "Fear" included in the macro-concept "Emotion". It turns out that any emotional state of a person inevitably leads to other psychological and mental states and promotes the emergence of different forms of psychosomatic complications and manifestations. In this sense, it is not accidental that, despite the formation of a certain internal hierarchical order of the concept of "Emotion", it is impossible to draw a serious barrier and distinguish between the microconcepts included here. For example, feathers become we-go, goose bumps, ants run through the body, hair stands up loudly, and so on. The fact that such expressions have both negative and positive connotations on a contextual basis proves this.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: prof. R.S.Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

QASIMOVA AYTƏN FƏRMAN QIZI
a-qasimova1973@mail.ru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Şəki Filialı)
(Şəki şəh., M. Rəsulzadə küç., 305)

**FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİL
I BAĞLAMININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ**

Xülasə

Açar sözlər: feili bağlama, zərf, təsirli, təsirsiz, feili sifət, təsriflənən, təsriflənməyən

Azərbaycan dilçiliyində feili bağlama feilin təsriflənməyən forması, adverbial feil (zərfləşən feil), feili-zərf kimi adlandırılmışdır. Feili bağlama Azərbaycan dilçiliyində geniş tədqiq olunmuş təsriflənməyən formalardan biridir. Feili bağlama feilin təsriflənməyən formalarından biridir. Feili bağlama zamana, şəxsə, kəmiyyətə görə dəyişmir. Feili bağlama tərkibli cümlələrdə feili bağlama tərkibi cümlənin genişləşmiş bir üzvüdür.

Bəzən dilçilikdə feili bağlama tərkibini ayrıca bir cümlə hesab etməyə çalışanlar olmuşdur. Lakin bu fikir düzgün deyildir. Belə ki, feili bağlama tərkibləri cümlənin mürəkkəb bir üzvüdür. Onu ayrıca bir cümlə hesab etmək söz birləşməsi ilə cümlənin sərhədini eyniləşdirmək deməkdir.

Feilibağlamayaməxsusxüsusiyyətləri nəzərə alaraq ona belə bir tərif vermək olar: Feili bağlama feilin təsriflənməyən formalarından biri olub zamana, şəxsə, kəmiyyətə görə dəyişmir, cümlədə əsas feilin yanında gəlir, onun tərzini, zamanını, səbəb və məqsədini bildirir. [2.269]

Feli bağlama həm feilin, həm də zərfin xüsusiyyətlərini daşıyır. Cümlədəki əsas feili müxtəlif cəhətdən izah edir. Feli bağlama şəkilçiləri aşağıdakılardır: 1. **-ib⁴**. Bu şəkilçi ilə düzələn feili bağlama bir neçə mənanı ifadə edir: a) İş və hərəkətin əsas feldən əvvəl icra olunduğunu bildirir, **nə zaman?** sualına cavab olur. Məsələn: *O, kənd orta məktəbini bitirib, təhsilini davam etdirmək üçün Bakıya getdi.*

b) Cümlədə əsas feldəki hərəkətin icra tərzini bildirir və **necə? nə cür?** suallarına cavab olur. Məsələn: *At ayaqlarını yerə döyüb kişnəyirdi.*

c) Cümlədə əsas feldəki hərəkətin səbəbini bildirir və **niyə? nə üçün?** suallarına cavab olur. Məsələn: *Uşaq atasını görüb ürəkləndi.*

2. **-araq²** Bu şəkilçi ifadə etdiyi məna baxımdan **-ib⁴** şəkilçisinə oxşardır, yeni zaman, tərz və səbəb mənalarını ifadə edir. Məsələn: *Uşaq gəzintidən evə gələrək dərslərini hazırlamağa başladı* (**-ib** şəkilçisinin ifadə etdiyi birinci mənaya oxşar mənadır). *O, əllərini qoynuna qoyaraq bir kənarda dayanmışdı* (**-ib** şəkilçisinin ifadə

etdiyi ikinci mənaya oxşar mənadadır). *Qız qonaqlardan utanaraq balkona çıxdı* (-*ib*⁴ şəkilçisinin ifadə etdiyi üçüncü mənaya oxşar mənadadır). Bu xüsusiyyətlərinə görə -*ib*⁴ və *araq*² sinonim şəkilçilər sayılır.

3. –**madan**². Bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamalar, əsasən, iş və hərəkətin əsas feldən əvvəl icra olunduğunu, yəni zaman mənasını bildirir. Məsələn: *Ev tapşırıqlarını yazmadan gəzməyə getmə*. -*madan*² şəkilçisi bəzən hərəkətin icra tərzini mənada da işləyir. Məsələn: *Qatar heç bir stansiyada dayanmadan gedirdi*.

4. –*a*², –*a*². Bu şəkilçi təkrar olunan felə qoşulur və onunla düzələn feli bağlamalar, əsasən, hərəkətin icra tərzini bildirir. Məsələn: *Uşaq qaça-qaça gəldi. Ana gülə-gülə dedi*.

Aşağıdakı şəkilçilərlə düzələn feli bağlamalar isə daha çox hərəkətin zamanını, yəni işin əsas feldən əvvəl icra olunduğunu bildirir:

-*anda*²: *alanda, gələndə, oxuyanda, isləyəndə* və s.

-*dıqda*⁴: *aldıqda, gəldikdə, oxuduqda, gördükdə* və s.

-*arkən*²: *alarkən, gələrkən* və s.

-*dıqca*⁴: *aldıqca, gəldikcə, oxuduqca, gördükcə* və s.

-*ınca*⁴: *alınca, gəlincə, oxuyunca, görünəcə* və s.

-*ar*, –*maz*². Qoşa işlənən felin biri –*ar*² təsdiqdə, o biri –*maz*² isə inkarda işləyir: *çatar-çatmaz, gələr-gəlməz* və s.

Qeyd: Feli bağlama şəkilçiləri də qrammatik şəkilçilərdir.

Feli bağlamanın felə aid xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Felin leksik mənası dəyişmir. Məsələn: *alır və alıb, alsın və alanda* sözlərində leksik məna baxımından elə bir dəyişiklik yoxdur.

2. Təsdiq və ya inkarda olur. Məsələn: *oxuduqda — oxumadıq-da, yazanda — yazmayanda* və s.

3. Təsirli və ya təsirsiz olur. Məsələn: *yazıb (təsirli), baxaraq (təsirsiz), gördükdə (təsirli), gəlincə (təsirsiz)* və s.

4. Felin müxtəlif qrammatik məna növlərində ola bilər. Məsələn: *yazarkən, yazılıb, yazdırınca, yazışanda* və s.

5. Ətrafına söz toplaya bilər. Məsələn: *Biz kənddən çıxanda (nə zaman?) axşamçağı idi*.

Feli bağlamanın zərflə aid xüsusiyyətləri isə aşağıdakılardır.

1. Hərəkətin tərzini, zamanını, bəzən də səbəbini bildirir. Məsələn: *Uşaq gülüb (necə?) dedi. Mən evdən çıxarkən (nə zaman?) qapı döyüldü. Düşmən qorxub (niyə?) geri çəkildi* və s.

2. Zərfin suallarına (necə? nə zaman? niyə?) cavab verir. Birinci maddədəki misallar buna nümunə ola bilər.

3. Cümlədə əlaqəyə girdiyi sözlərlə birlikdə zərflik olur. Feli bağlama da məsdər və feli sifət kimi cümlədə əlaqəyə girdiyi sözlərlə birlikdə tərkib əmələ gətirir. Feli bağlama tərkibi cümlədə bir sintaktik suala cavab verir və cümlənin mürəkkəb bir üzvü (əsasən, zərflik) olur. Məsələn: *Onunla üz-üzə gələndə çox sevindim. Araz*

qırağında qardaş əlləri birləşərkən əsl toy-bayram oldu. O, əllərini dizinə daraxlayıb nə barədəsə fikirləşirdi. və s.

Feli bağlama cümlənin həmcins xəbəri olduqda ondan sonra vergül işarəsi qoyulur. Məsələn: *Ana bazara gedib, ərzaq malları aldı.* Bu cümlədəki *gedib* feli bağlaması *getdi* xəbərinin sinonimi kimi işlənmişdir və *aldı* xəbəri ilə həmcinsdir. Feli bağlama və feli bağlama tərkibləri cümlədə ən çox zərflək olur. Fel cümlədə daha çox xəbər vəzifəsində işlənir.

Feili bağlama da feilin hibrid formasıdır. Feillər feili bağlama şəkilçiləri qəbul edərək öz əsas xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, zərflək xüsusiyyətləri də qazanır və adverbiallaşır. Feilin zərflək konversiyası feili bağlama şəkilçiləri vasitəsilə yaranır. [1.292]

Feili bağlamalar sadə geniş cümlələrdə sözlərin sıralanmasını, təbii bağlamasını təmin etməkdə, ahəngdarlığı və axıcılığı saxlamaqla geniş imkanlara malikdirlər. Feili bağlamalar yalnız təsriflənən feillərlə deyil, təsriflənməyən feil formalarını ilə də ikitərəfli münasibətdə ola bilər. Təsriflənən feilə, məsdərə, feili sifət və feili bağlamaya aid olmaqla, müxtəlif feil formalarının ahəngdar silsilələrini əmələ gətirir.

Fransız və Azərbaycan dilləri tipoloji baxımdan bir-birindən fərqlənir, ayrı-ayrı dil qruplarına aiddirlər.

Fransız dilində feili bağlama bir üsulla düzəlsə, Azərbaycan dilində feili bağlama müxtəlif cür şəkilçilərin köməyi ilə düzəlir.

Müasir fransız dilində feili bağlamanın qarşılığı “gérondif” hesab edilir.

“Gérondif” feilin təsriflənməyən formalarından biridir. “Gérondif”-i düzəltmək üçün feili “présent de l’indicatif”- də I şəxsin cəmində götürüb “-ons” sonluğunu atmaq, onun yerinə “ant”, feilin qarşısına isə “en” əlavə etmək lazımdır. [3.97]

“Gérondif” feilin təsriflənməyən, şəxssiz formalarından biri olaraq, -ant sonluqlu feil formaları qrupuna daxildir. Fransız dilində sonu -ant ilə bitən 3 feil forması mövcuddür: 1. Gérondif (feili bağlama) 2. Participe présent (feili sifətin indiki zaman forması) 3. Adjectif verbal (feilisifət). Fransız dilində “gérondif” “en” hissəciyi ilə müşayiət olunan “participe présent” vasitəsilə düzəlir və Azərbaycan dilinə -araq, -ərək; -yaraq, -yərək; -anda, -əndə şəkilçilərini qəbuletmiş feil kimi və yaxud -a, -ə şəkilçilərini qəbul etmiş təkrarlanan feil kimi, yəni feili bağlama kimi tərcümə olunur: en chantant- oxuyaraq; oxuya-oxuya en riant- gülə-gülə; gülərək en descendant- düşərək; aşağı enən dəvə s. en écoutant- dinləyərək ; dinləyərkən Fransız dilində feili bağlamanın (gérondif) Azərbaycan dilindən fərqli olaraq iki zamanı var. Bunlar dan biri “gérondif présent”, digəri isə “gérondif passé” dir. Gérondif présent-- en buvant Gérondif passé--en ayant bu Qayıdış feillərinin feili bağlama forması isə bu şəkildədir. Misal üçün, “se promener” feilinin feili bağlama (gérondif) forması “en se promenant” olacağı, bu da şəxslərə görə dəyişəcək: J’ai vu un renard en me promenant. Tu as vu un renard en te promenant. Il (Elle) a vu un renard en se promenant. Nous avons vu un renard en nous promenant. On a vu un renard en se promenant. Vous avez vu un renard en vous promenant Ils (Elles) ont vu un renard en

se promenant. Buradan bir sual meydana çıxır. Əgər “gérondif” “participe présent” və onu müşayiət edən “en” hissəciyi ilə düzəlsə, bəs onda participe présent özünədir? “Participe présent”

Azərbaycan dilinə feili sifətin indiki zaman forması kimi tərcümə olunur və fransız dilindəki hər 3 qrupa aid feilləri “Present de l’indicatif” zamanında 3-cü şəxsin cəmi nə görə təsrif edərək “-ons” sonluğunun “-ant” sonluğu ilə əvəzlənməsi yolu ilə düzəlir. Hər 3 qrup feillərdən “participe présent” alınmasına nümunələrlə nəzər salaq: I qrup feillər: lire (oxumaq)- nous lisons(bizoxuyuruq)- lisant(oxuyan) parler (danışmaq)- nous parlons(bizdanışıyıq)- parlant(danışan) manger(yemək)-nous mangeons(bizyeyirik)- mangeant(yeyən) II qrupfeillər: finir(qurtarmaq)- nous finissons (bizqurtarıyıq)- finissant (qurtaran) unir- nous unissons -unissant maigrir-nous maigrissons- maigrissant III qrupfeillər: boire(içmək)- nous buvons(biziçirik)- buvant (içən) attendre(gözləmək)- nous attendons (biz gözləyirik) - attendant (gözləyən) faire(etmək)- nous faisons (bizedirik)- faisant (edən) Lakin “être”, “avoir”, “savoir” feillərinin “participe présent” forması müstəsna yolla düzəlir: être- nous sommes- étant avoir- nous avons- ayant savoir-nous savons-sachant “Participe présent” həmişə “-ant” hissəciyi ilə düzəlir, dəyişməzdir, təsrif olunmur və uzlaşmır.

Azərbaycan dilinə tərcümədə“-an”, “-ən”; “-yan”, “yən” ifadəsini verir. Misal üçün: qaçan, gülən, oynayan, üşüyən və s. “Participe présent” icra olunan hərəkətin davamlılığını bildirir. Elle se sauvait éperdue, portant ainsi au bout du bras le chien suspendu, la gueule serrée (Guy de Maupassant). Hamlet Qocayev bu cümlənin tərcüməsini bu şəkildə vermişdir. Özünü itirmiş xanım qaçır, bərk-bərk əlindən yapışmış iti də özü ilə aparırdı (Hamlet Qocayev). Biz hesab edirik ki, cümlənin bu şəkildə tərcüməsi “portant” sözünün tam mənası ilə tərcüməsini verməyə, yəni, fransız dilində feili sifətin indiki zaman formasının tərcümə ekvivalentini dəqiq verməyə şərait yaratmır. Çünki, bu cümlənin Azərbaycan dilində versiyasında “əlindən yapışmış” ifadəsi feili sifət kimi meydana çıxır. Halbuki, “portant” sözünün Azərbaycan cümləsində feili sifətin indiki zaman forması kimi dəqiq tərcüməsi əgər bu cümlə aşağıdakı kimi tərcümə olunsaydı, tam nəzərə çarpardı: Hələ də bərk-bərk qolundan yapışmış, sallanmış iti də özü ilə aparın xanım başını itirmiş halda qaçırdı. Azərbaycan dilinə tərcümə nəticəsində bu cümlədə Azərbaycan dilinin feili sifəti kimi “yapışmış”, “sallanmış” və “özü ilə aparın” ifadələri özünü göstərir. Əgər biz eyni cümləni belə tərcümə etsək: “O, qolundan bərk yapışmış sallanan iti də özü ilə apararaq çaşqın halda qaçırdı.”, bu zaman da bu cümlə də feili bağlama iştirak edəcəkdir. Morfoloji aspektdən “participe présent” özünün feil kökü və -antsonluğuna görə “gérondif”lə omonimlik təşkil edir. Lakin “gérondif” yalnız bir heca artıqlığı ilə fərqlənir ki, bu da “en” hissəciyidir. Sintaktik cəhətdən isə “gérondif” və “participe présent” fərqli funksiyaya malikdirlər. “Gérondif” feilin adverbial (zərflənmiş) formasıdır, “participe présent” isə zərflilik xüsusiyyətlərini daşımır və feilin adjectival (sifətlənmiş) formasıdır. Lakin keyfiyyət bildirən sifətlərdən fərqlidir və hərəkət ifadə edir. Məsələn: L`enfant courant--Qaçanıuşaq –hansıuşaq? L`homme parlant—Danışan

adam- hansı adam?Bütün bunlara baxmayaraq, Bəzi qrammatistlər “gérondif” və “participe présent” yalnız formasına görə fərqləndirir, yerinə yetirdikləri funksiyaya görə isə eyni hesab edirlər. K.Togebya öz fikirlərinə görə onlardan biridir. K.Togebya yazır : “Les deux sont prédéstinés à être complément adverbial, et la différence entre eux n’est pas grande, ni sur le plan de la construction, ni sur celui du sens” [5.56].Biz bu fikirlə razılaşmayaraq hesab edirik ki, “gérondif” yalnız “en” hissəciyi ilə müşayiət olunan “participe présent” deyil. Əgər elə olsaydı , onda “en” hissəciyi öz mənasında işlənərdi, “participe présent” a birləşərək baş vermiş hərəkətin ifadəsində müəyyən məna ifadə etməzdə və “en” hissəciyi cümlədə “gérondif” in istifadəsi zamanı müstəqil iştirakından fərqli məna ifadə etməzdə, “participe présent”ın ifadə etdiyi mənanı dəyişə bilməzdə. Henri Bonnard isə hesab edir ki, “gérondif” nəinki, “participe présent”insadə, birləşməli forması deyil, hətta “participe présent” dan tamamilə ayrı, müstəqil bir formadır

Anne-Gro Höyer tərkibində “participe présent” və “gérondif” işlənən iki cümləni müqayisə edərək, məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır : 1) En sortant du cinéma, j’ai rencontré Pierre. 2) Sortant du cinéma, j’ai rencontré Pierre.[5.9].O, hesab edir ki, birinci cümlədə “gérondif” zərflik kimi feildən asılıdır. İkinci cümlədə isə “participe présent” mübtədadan asılıdır. Biz də bu iki cümləni müqayisə edərək hesab edirik ki, hər iki forma arasında morfoloji cəhətdən yalnız “ en” hissəciyi fərq yaradırsa, semantik cəhətdən böyük fərq var. Belə ki, birinci cümlədə kinoteatrdan çıxan “mən”əm, ikinci cümlədə isə kinoteatrdan çıxan “Pyer”dir. Bu baxımdan da hər iki formanın ifadə etdiyi məna eyni olmadığına görə bu nəticəyə gəlirik ki, “gérondif” və “participe présent” eyni deyil. Əgər, “gérondif” feilin zərfləşmiş (adverbial) formasıdırsa, “participe présent” feilin sifətləşmiş (adjectival) formasıdır. Lakin, sifətlərdən fərqli olaraq “participe présent” dəyişməzdir, uzlaşmır. Məsələn: A vingt pas de la maison, ou plutôt de l’unique pièce que je viens de décrire, s’élevait une espèce de hangar servant d’écurie (P. Mérimée). Bu cümlədə “servant” ifadəsi participe présent-dirvə onunaidolduğuisimqadıncinsindəolsa da, “servant” dəyişməz olaraq qalmışdır, cinsəgörəuzlaşmamışdır.

РЕЗЮМЕ

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СПРЯЖЕНИЯ ГЛАГОЛОВ ВО ФРАНЦУЗСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Французский и азербайджанский языки типологически различны и принадлежат к разным языковым группам. Во французском языке спряжение глаголов образуется одним способом, а в азербайджанском языке спряжение глаголов образуется с помощью разных суффиксов.

В азербайджанском языкознании спряжением глагола называется неопределенная форма глагола, наречный глагол (наречный глагол), глагол-наречие. Спряжение глаголов является одной из наиболее широко описанных неопределенных форм в азербайджанском языкознании. Спряжение глагола –

это одна из неопределенных форм глагола. Спряжение глаголов не изменяется ни по времени, ни по лицу, ни по количеству. В предложениях с глагольным спряжением глагольное спряжение является расширенным членом предложения.

Иногда в языкознании предпринимались попытки рассматривать спряжение глагола как отдельное предложение. Но эта идея неверна. Таким образом, спряжения глаголов являются сложной частью предложения. Считать его отдельным предложением — значит приравнивать границы предложения к словосочетанию.

Учитывая особенности глагольного спряжения, его можно определить следующим образом: Глагольное спряжение является одной из неопределённых форм глагола и не изменяется по времени, лицу, количеству, включая основной глагол, его стиль, время, причину и цель.

Ключевые слова: спряжение глагола, наречие, эффе́ктивный неэ́ффе́ктивный, глагол прилагательное, определенный, неопределенный

SUMMARY COMPARATIVE ANALYSIS OF VERB CONJUGATION IN FRENCH AND AZERBAIJANI

French and Azerbaijani languages are typologically different and belong to different language groups. In French, verb conjugation is formed in one way, while in Azerbaijani verb conjugation is formed with the help of different suffixes.

In Azerbaijani linguistics, the verb conjugation is called an indefinite form of the verb, adverbial verb (adverbial verb), verb-adverb. Verb conjugation is one of the most indescribable forms of Azerbaijani linguistics. Verb conjugation is one of the indefinite forms of the verb. Verb conjugation does not change according to time, person, or quality. Verb conjugation is an extended form of verb conjugation in relative clauses.

Sometimes in linguistics there have been attempts to consider the verb conjugation as a separate sentence. But this idea is not correct. Thus, verb conjugations are a complex part of a sentence. To consider it a separate sentence is to equate the boundaries of the sentence with the word combination.

Given the characteristics of the verb conjugation, it can be defined as follows: Verb conjugation is one of the indefinite forms of the verb and does not change in time, person, quantity, including the main verb, its style, time, cause and purpose.

Key words: gerund, adverb, transitive, intransitive, participle I, definite, indefinite

Ədəbiyyat

- 1.Q.Ş.Kazımov “Müasir Azərbaycan dili”,”Elm və Təhsil” Bakı-2010
- 2.Buludxan Xəlilov MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN MORFOLOGİYASI I hissə, Bakı – 2000
3. X.Həsənova, G.Məmmədova, X.İsmiyeva, F.Ağayeva. Le français pour tous. 2019
- 4.Anne-Gro Høyer Hovedoppgaveifransk Romansk instituttUniversiteteti Bergen Mai 2003
- 5.Togeby, Knud, 1983 : Grammaire Française Volume III : Les Formes Impersonnelles du Verbe et la Constructions des Verbes, Akademiskforlag, Copenhagen.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: *fil.e.n.*, dos. U.B.Mürşüdova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

HACIYEVA URQİYƏ FƏRHAD qızı,
müəllim
Gəncə Dövlət Universiteti,
Gəncə şəhəri

PROBLEMS OF MODERN TRANSLATION STUDIES

Summary

The process of translation has a long tradition, which has begun from ancient times and has been widely practiced throughout history. But in our quickly changing world its role has become of paramount importance. Translation is not merely an interlinguistic process. It is more complex than replacing source language text with target language text. It includes cultural and educational nuances that can shape the options and attitudes of recipients. Translations are never produced in a cultural or political vacuum. That's why cannot be isolated from the context in which the texts are embedded. As the name of the article reveals the main theme of this article is translation problems. In the introduction part the general information is given about translation. Then two different directions are identified in translation problems. Firstly, the main attention is attached to the importance of translator training in our universities and the drawbacks in this field were identified. The main challenges, occur in translator training. They were defined as lack of sufficient textbooks and lesson programs. In the second part the other main problem of translation in general was highlighted: problems of poem translation. The creative work was also introduced with the examples of translated word expressions that exist in Azerbaijani folk language.

Abstract: It is an introductory, and it will present a brief background to the importance of trans-cultural communication. It also presents the types and problems of translation, objectives, the scope and the methodology underlying the present study

Key words: problems in translator training, importance of translation, textbooks, problems in translating poems,

As all linguists and translation theorists put forward, translation is the act of conveying the meaning and concept of SL text into TL. Translation enables communication and it can be considered a mediator between different cultures, societies and enriches world literature, K. Lois stated that Western Europe owes his civilization to translators. Even though the term „translation“ cannot be defined precisely, scholars and theorists have attempted to describe it. Some of these definitions are presented below. Dr. Samuel Johnson defined translation as involving the process of “change into another language, retaining the sense” which is indeed a basic objective. Modifying this statement A.H. Smith maintains: “To translate is to

change into another language retaining as much of the sense as one can. J.C. Catford defines translation from a linguistic point of view: Translation may be defined as “the replacement of textual material in one language (SL) by equivalent textual material in another language (TL).”³ The performance of translation work is an endeavor to mediate between different cultures, languages, texts and nationalities. Hence “translation as an activity means moving from one language to another – which again means the replacement of textual material in one language by appropriate textual material from another language.”⁴ Translation has become an utmost necessity for the educational, social, economic, scientific, technological and political developments at the global level for maintaining international and mutual amity. Each community has its own language and each language has its speech community and its own cultural and linguistic heritage. So translation is a means for initiating and promoting cross-cultural communication

The process of translation has a long tradition, which has begun from ancient times and has been widely practiced throughout history, but in our quickly changing world its role has become of paramount importance. Translation is not merely an interlinguistic process. It is more complex than replacing source language text with target language text and includes cultural and educational nuances that can shape the options and attitudes of recipients. Translations are never produced in a cultural or political vacuum and cannot be isolated from the context in which the texts are embedded. [1, 3]

In the twentieth century, a radical change occurred in translation theory and practice as new concepts and communication had developed. A number of theoreticians, scholars, scientists and psychologists have suggested various principles of translations. Accordingly, different types and methods of translations have been explored. Some of them are briefly discussed below:

Translation based on purpose:

These types of translations have the purpose or end of the translation as the translation as the basic need. For example Casagrande (1954) provided the following classification of translations directed towards purpose.

a) Pragmatic translation: It refers to the translation of a message with a focus on accuracy of the information meant to be conveyed in the SL form. Translators have no concern other than conveying information in the Second Language (e.g., translation of technical and legal documents)

b) Aesthetic – poetic translation: In this translation, the translator takes into the account of the effects, emotion and feelings of the original language rendition, the aesthetic form (e.g. Sonnet, Heroic Couplet, Dramatic monologue) used by the original author as well as any information in the message (e.g., Translation of literary texts)

c) Ethnographic Translation: Its purpose is to explicate the cultural context of the source and the target language versions. With this object, translators have to be sensitive to the way—words that are used Theory and Problems of Translation Studies

d) Linguistic Translation: It concerns with equivalent meanings of the constituent morphemes of the second language and with grammatical form (e.g., Machine translation).²

e) Phonemic translation: This attempts to produce the SL sound in the TL while at the same time producing an acceptable paraphrase of the sense. Lefevere comes to the conclusion that although this works moderately well in the translation of onomatopoeia, the overall result is clumsy and often devoid of sense altogether.

f) Literal translation: In this the emphasis on word—for—word translation distorts the sense and the syntax of the original.

g) Metrical translation: Here the criterion is adopted to reproduce the metre of the SL text. This is possible when the two languages have shared the metre.

h) Poetry in Prose: In this type Lefevere concludes that distortion of the sense, communicative value and syntax of the SL text results from this method, although not to the same extent as with the literal or metrical types of translation.

i) Rhymed translation: In this translation the translator „enters into a double bondage“ of meter and rhyme, Lefevere’s conclusions here are particularly harsh, since he feels that the end product is merely

j) Blank Verse translation: In this theory, restrictions imposed on the translator by the choice of structure are emphasized, although the greater accuracy and higher degree of literalness obtained are also noted.

k) Interpretation: Under this heading of translation the version where the substance of SL text is retained but the form is changed, and imitations where the translator produces a poem of his own which has only title and point of departure, if those, in common with the source text.

As a separate field of philology, translation studies have its own problems. Because the translational approach is not a simple replacement of the words of one language equivalents into the other language. The translator's work goes beyond words, because it must be able to convey the idea of the original text in translation, paying attention to the pitfalls, such as the nonsense, false friends, stylistic devices etc.

In this article problems of translation studies shall expressed from practical point of view . One of the problems occurs in the preparation of highly-skilled translators. If we turn to world experience in this field we can notice that translation practice starts from the very beginning of the study years. But in our universities training a skillful translators is replaced by just teaching a language. As we know, being a translator does not equal having a knowledge of foreign language. Being a translator demands both specific knowledge of different fields, and language and oratory skills, and terminological basis.

If the translator does not have command over both the languages and the words do not “obey his call” and lacks a “feel” of the language, his translation may not be put up to the mark. Language is largely a culture oriented and therefore translators face the problem of translating certain culture based words into another language with different culture. Colloquial expression, slang proverbs and some dialectical expressions are difficult to translate and the equivalence of words in two or more languages is hard to establish.

Today our country, which is the home to international conferences, sports events, needs professional and prompt interpreters specialized in different languages. The other nuance is that students who study in translation courses are not taught the Azerbaijani language at a desired level. If a translator who is specialized in a certain foreign language but doesn't have a deep knowledge of his own native language, of course it'll arise problems and decrease the quality of his translation. Strict reforms should be carried on in teaching the Azerbaijani language and literature. The other shortcoming in translation studies is the lack of fundamental textbooks and programs/syllabuses. Certain steps were made in recent years but they aren't sufficient. Teachers prepare lecture materials using different sources from different authors such as P. Newmark, Taylor and others. We also need a textbook that contains both theoretical and practical material, and this book should be designed for Azerbaijani students.

These were the main problems encountered in translation studies in our country. The second problem of translation in general is and was, and probably will be the translation of literary works especially that of poems. Why is it so difficult? Because when we translate poetry we don't translate just the words but also the inner world of the author, all figurative meanings even the whole culture. For instance if one tries to translate Nasimi's gazel into another language, he/she should have a great knowledge of his divine truth, Hurufism.

Translation of classical Azerbaijani literature into western European languages, especially into the English took start in the XVII-XVIII centuries. Translations of English literature into our native languages appeared at the end of XIX century. (H. Vazirov translated W. Shakespeare's “Othello” in the Azerbaijani language in 1892).

Two fields of artistic translation - prose and poem translation have their own difficulties. While translating prose (novels, stories, plays) translator should take into account syntactic structure, style of the work, the characters of the work. On the other hand conveying the rhythm and intonation, rhyme and the soul of the original causes certain difficulties.

One of the poets whose works were hardly translated in the XX century was Ali Karim. One can notice innovation, poetic feelings, sincerity and love for native land in his poems. In this article I tried to emphasize the difficulties of poem translation by translating one of his poems:

Bəzən haqq qazanır insan öləndə,
Hətta unudulur ağır günahı.
Hamıya dərd olur “cavan getməyi”
“Olduqca az görüb, az yaşamağı”.
Deyirlər: “Bilsəydik ayıq olardıq.
Onu qoyardıqmı heç gözdən iraq?
Nə bilək o belə az yaşayacaq...”
Eh, bu gün nə qədər xəyala daldım,
Eh, qəlbim nə qədər alışdı, dindi.
Sən mənə qədrimi biləsən deyə
Bu cavan yaşımnda ölümü indi?!.[2, 98]

Translation of the poem in English :

At whiles, man becomes right in the jaw of death,
Even banished grievous sin after last breath.
Everyone grieves for his so early decease,
His so immature death and going beneath.
All say: “If knew, we’d never leave him out of sight,
Should not we assist him in his life- fight.
We should even try to cure all his grieves,
Nobody can know what the next day brings.”
Oh, how much today I’m absorbed in dreams,
Oh, how much my heart flares and grieves.
What can I do that you’ll cherish me,
Should I die in the early age of me?!

As you see, there are eleven syllables in Ali Karim’s poem and I tried to keep the same measure in the English variant, too. The poet used the words peculiar to simple folk language, that is colloquial language and lexical units belonging to poetic layer of Azerbaijani literary language. One can not find the exact equivalent of the expression “*cavan getmək*” that is widely used in Azerbaijani folk language, in English. It can be translated as “to die in one’s young age”, “to depart in one’s young years” and so on. I translated this with the word expression “*immature death*”. It is almost impossible to find such a phrase that exactly makes the same impression on the reader as the original does. This is the major problem and great challenge that all translators face while translating poetry. I tried to translate the poem in such a poetic scale that Ali Karim himself wrote this poem and translated the expressions as “gözdən iraq”, “ağır günah”, “cavan getmək” into English like “out of sight”, “grievous sin”, “immature death”. Ali Karim was one of the poets who improved free verse in Azerbaijani literature, and had his own poetic style and had special place in our literature. But he didn’t get much attention from translators and works were hardly ever translated. Translating his poem, I tried to draw attention of

translators to his magnificent poetic patterns and make his poems available also to foreign readers.

As conclusion we should state that the translator is a writer in the language in which he is translating that is not merely competent but creative” Stressing upon the main complication and problems that arise in translation as G.N. Devy mentions: Owing to its bilingual involvement, translation poses highly complicated problems before the literary theorists. The most complicated and defeating problem is, what makes a good translation “good?” While it is also difficult to sort out such an issue in relation to poetry or fiction, there are at least some attempts to pressure that aesthetics of literature can be related to some criteria as “organic structure”, “relevant form”, “complexity”, or “imagination”. The translation problem is more of an aesthetic problem than a purely linguistic problem. Literary translation is not just a replication of text in another verbal system of signs.

MÜASİR TƏRCÜMƏ SƏNƏTİNİN PROBLEMLƏRİ XÜLASƏ

Tərcümə prosesi qədim dövrlərə gedib çıxan və tarix boyu geniş şəkildə tətbiq edilən uzun bir ənənəyə malikdir. Lakin sürətlə dəyişən dünyamızda onun rolu olduqca üstündür. Tərcümə təkcə dillərarası proses deyil. Bu, mənbə dil mətnini hədəf dil mətni ilə əvəz etməkdən daha mürəkkəbdir. Hədəf dil oxucusunun seçimlərini və münasibətlərini formalaşdırma bilən mədəni və təhsil nüanslarını ehtiva edir. Tərcümələr heç sırf vaxt mədəni və ya siyasi çərçivədə hazırlanmır. Mətnlərin daxil olduğu kontekstdən təcrid oluna bilməz.

Məqalənin adından göründüyü kimi bu məqalənin əsas mövzusu tərcümə problemləridir. Giriş hissəsində tərcümə haqqında ümumi məlumat verilir. Tərcümənin müxtəlif məqsədli növlərindən bəhs edilir. Sonra tərcümə problemlərində iki fərqli istiqamət müəyyən edilir. İlk növbədə, ali məktəblərimizdə tərcüməçi hazırlığının vacibliyinə əsas diqqət yetirilib və bu sahədə çatışmazlıqlar aşkar edilib. Tərcüməçi hazırlığında baş verən əsas problemlər kifayət qədər dərslük və dərs proqramlarının olmaması kimi müəyyən edilmişdir. İkinci hissədə ümumən tərcümənin digər əsas problemi - şeir tərcüməsi problemləri vurğulanıb. Yaradıcılıq işi, həmçinin Azərbaycan xalq dilində mövcud olan söz ifadələri nümunələri tərcüməsi təqdim edilib.

ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЯ

Резюме

Процесс перевода имеет давнюю традицию, которая началась с древних времен и широко практиковалась на протяжении всей истории, но в нашем быстро меняющемся мире его роль приобрела первостепенное значение. Перевод — это не просто межъязыковой процесс. Это более сложно, чем

замена текста на исходном языке текстом на целевом языке, и включает в себя культурные и образовательные нюансы, которые могут формировать варианты и отношения получателей. Переводы никогда не производятся в культурном или политическом вакууме и не могут быть изолированы от контекста, в который встроены тексты.

Как следует из названия статьи, основной темой данной статьи являются проблемы перевода. Во вводной части дана общая информация о переводе. Затем выделяются два разных направления в задачах перевода. Во-первых, основное внимание уделено важности подготовки переводчиков в наших вузах и выявлены недостатки в этой области. Основные проблемы, возникающие при обучении переводчиков, были определены как отсутствие достаточного количества учебников и учебных программ. Во второй части была выделена другая основная проблема перевода в целом: проблемы перевода стихов. Творческая работа также была представлена примерами переводных словосочетаний, существующих в азербайджанском народном языке. В заключение следует констатировать, что переводчик – это писатель на языке, на который он переводит, не только соревновательный, но и творческий. Проблема перевода — это скорее эстетическая проблема, чем чисто лингвистическая. Художественный перевод — это не просто тиражирование текста в другой словесно-знаковой системе.

Bibliography:

1. Anuradha Dingwaney and Carol Maier, ed. *Between Languages and Culture*, Pittsburgh and London, University of Pittsburgh Press, 1995, 359 p.
2. Theodore Savory, *The Art of Translation*, (London: Jonathan Cape, 1959) pp.57–59.
3. Eugene A. Nida, *A Framework for the Analysis and Evolution of Theories of Translation*. (Leiden: Brill, 1974) pp.59–60.
4. Quoted by S.D. Tirunala Rao: *Translation from Periphery to Centrestage*. (New Delhi: Prestige Books, 1998) p.75.
5. Casagrande, *The Ends of Translation*, (*International Journal of American Linguistics*), (1954: 20) pp.335–340.
2. Əli Kərim, *Seçilmiş Əsərləri*, Bakı, “Lider” nəşriyyatı. 2004, 336 səh.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevda Kazımova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

MİRİŞOVA ELLADA FƏXRƏDDİN QIZI
Azərbaycan Dillər Universiteti
elladamirishova4@gmail.com

ƏKS MƏNALI ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRBİ-MƏSƏLLƏR

Məqalə əks mənalı atalar sözlərinin və zərb məsəllərin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Burada paremioloji sistemin antonimlik keyfiyyətləri açılıb göstərilir. Məzmun baxımından atalar sözləri və məsəllər müxtəlifdir. Atalar sözləri və məsəllər gərgin əmək şəraitində formalaşdırılmışdır.

İnsan toplum həyatı yaşamağa başladıqdan sonra, öncə əməyini istiqamətləndirərək, çalışmalarını təşkilatlandırmaq üçün atalar sözlərini yaratmaqla məşğul olmuşlar. Həmin folklor örnəkləri yığcamlığı, lakonikliyi, söylənilən fikrin dərinliyi ilə, fəlsəfəsinin həyatiliyi ilə, yaradıldığı dövrün tarixi və siyasi durumunun əks etdirilməsi ilə seçilmişdir. Xalqın yaşadığı dövrün ziddiyyətləri, zəngin və yoxsul münasibətləri, bəxtiyarlıq və bədbəxtlik mövzusu və s. bu şifahi xalq yaradıcılığının ən ümdə keyfiyyətlərindəndir. Bu ziddiyyətlər xalqın yaşadığı dövrün siyasi durumu ilə bağlıdır.

Əkslik ifadə edən atalar sözləri və məsəllər tipoloji cəhətdən fərqlənən ingilis dilində məzmun və mahiyyətə insanların həyatı və məişəti, onların hal-vəziyyəti, əlamət və keyfiyyətlərlə, təbiət hadisələri ilə, zaman və məkan anlayışları ilə bağlıdır. Ən çox keyfiyyət məfhumları ilə əlaqədar atalar sözləri və el məsəlləri antonimlik məzmunu daşıyırlar. Əkslik ifadə edən atalar sözləri və məsəllər antonim frazeoloji birləşmələr kimi, antonim sözlər kimi, varlığın bir kateqoriyasına aid olan hərəkət və ya hadisələrin ümumi qarşılaşdırma keyfiyyətini bildirir; təzadlı, kontrastlı durumu gücləndirir. Bunlar ingilis dilində müxtəlif struktur variantlarda özünü göstərir, sanki sintaktik sinonim olmaq şansı qazanır.

Açar sözlər: atalar sözü, zərbi məsəllər, paremiyalar, əkslik, antonimlik.

“Zehnimizdə açılan həyat tablosu”, insan aqlının uzun bir təcrübəsinin məhsulu olan atalar sözləri və məsəllər hər bir xalqda müəyyən bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Ən doğru bir biçimdə xalqın yaratdığı bu örnəklər onların həyatını, xoş günlərə istəklərini, qarşılaşdıqları çətinlikləri, xoşagəlməz hadisələrə qarşı müqavimətini, davranış tərzlərini və s. əks etdirir. “Keçmişin müdrikliyi” (the wisdom of antiquity), qədim bir məsəl (an old saying) olan atalar sözləri və məsəllər bütün xalqların məişətində, həyat tərzində daim müsbət rezonans doğurması ilə yaddaşlarda qala bilmişdir. “*Atalar sözü fikir, emosiya və hisslərini öz sözləri ilə ifadə etməyi bacarmayanları istifadə etməyə məcbur edən ağılsız adamların işlətdiyi*

ifadələrdir” [4, s.277]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “*nominativ funksiyalı atalar sözü və məsəllər öz xüsusiyyətlərinə görə frazeologizmlərə yaxındır*” [2, s.92].

Mövzu baxımından atalar sözləri və məsəllər müxtəlifdir. Atalar sözləri və məsəllər gərgin əmək şəraitində formalaşdırılmışdır. İnsan toplum həyatı yaşamağa başladıqdan sonra, öncə əməyini istiqamətləndirərək, çalışmalarını təşkilatlandırmaq üçün atalar sözlərini yaratmaqla məşğul olmuşlar. Həmin folklor örnəkləri yığcamlığı, lakonikliyi, söylənilən fikrin dərinliyi ilə, fəlsəfəsinin həyatiliyi ilə, yaradıldığı dövrün tarixi və siyasi durumunun əks etdirilməsi ilə seçilmişdir. Xalqın yaşadığı dövrün ziddiyyətləri, zəngin və yoxsul münasibətləri, bəxtiyarlıq və bədbəxtlik mövzusu və s. bu şifahi xalq yaradıcılığının ən ümdə keyfiyyətlərindəndir. Bu ziddiyyətlər xalqın yaşadığı dövrün siyasi durumu ilə bağlıdır. Xalqın gördüyü zülm və haqsızlıqlar, müxtəlif zamanlarda, müxtəlif duyğular, sinfi mahiyyət də buradan meydana çıxır: *Poor man has a great heart – Kasıb adamın böyük ürəyi var. Pulu zəif olanın, özü qiymətlidir, The rich man never sees his neighbour – Varlı insan heç qonşusunu da görmür – kimi atalar sözlər, Choose between two evils the least/Leave well enough alone (Zərərin yarısından qayıtmaq da xeyirlidir). He knows best what good is that has endured evil/No such good luck had not bad much helped/Nothing is so bad, as not to be good for something (Pisi görməsən, yaxşının qədrini bilməzsən).*

İndə zəngin kasıb münasibətlərində xalqın əsrlərcə inkişaf etmiş duyğu və düşüncələri açıqca göstərilməkdədir. İctimai haqsızlığa qarşı yaradılmış atalar sözləri və məsəllərdə üsyankarlıq, qarşı tərəflərin bir-biri ilə mübarizəsi əks olunur. Hakim sinfin düşüncə və əxlaq normaları təkcə frazeoloji antonimlərlə deyil, eləcə də, əkslik bildirən atalar sözləri və məsəllərlə də çatdırılır. Məsələn, Folklorun ən dərin mənə daşıyan növü olan atalar sözü və məsəllər əks, zidd mənaları obyektiv şəkildə inikas etdirmək gücünə malikdir. İngilis ədəbləri bədii əsərlərində bu örnəkdən də maksimum istifadə edərək, obrazın, personajın gerçək durumunu, arzu və istəklərini əks etdirməyə çalışmışlar. Keçmişə geri qaytarmaq istəyi, lakin bunun mümkün olacağını təsəvvürə gətirməyənlər üçün belə atalar sözləri yaradılmışdır: *My shining face doesn't speak of my happiness - İçim özümü, çölüm özgəsini yandırır. Əks mənəlilik ifadə edən atalar sözləri və məsəllərin məzmunu insanın iş fəaliyyəti, həyat tərzini, mənəvi dünyası və onu əhatə edən aləmlə qarşılıqlı münasibəti ilə əlaqəlidir. Antonim münasibəti atalar sözlərində olan tərəflər və yaxud həmin tərəflərdəki sözlər yaradır. Məsələn, “gen-dar” sözləri antonim cütlüklərdir. Bu cütlüklər vasitəsilə yaranan atalar sözlərində əks mənə ifadə olunmuşdur: to nag at someone day and night/to make life a burden to someone/to drive someone to distraction/to eat into someone - başına gen dünyanı dar etmək (daima başına qaxıb minnət vurmaq, zəhlə tökmək). Əks mənə ifadə edən atalar sözlərində antonim səciyyəli sözlər yanaşı gəlir: *Charity begins at home./Deep will call deep (Bayquş xarabalığı gülüstana dəyişməz). Burada “xarabalıq” və “gülüstan” sözləri yanaşı işlənmişdir. Əks mənə ifadə edən atalar sözləri ingilis dilində çoxvariantda özünü**

göstərir, Azərbaycan dilinə isə yalnız bir variantda tərcümə olunur. Məsələn, *to be in clover/to live in a bed of roses/to enjoy cakes and ale/it is all one for him (her)/someone doesn't care a straw for anything/someone can wade through any sea/someone is absolutely reckless/someone is a devil-may-care feilow/someone snaps his fingers at dangers/someone doesn't give a dra* (Beşdə alacağı yox, üçdə verəcəyi).

Bəzən atalar sözlərinin birinci hissəsi deyilir, ikinci hissəsi isə əks tərəfi kimi təsəvvür olunur. Məsələn, *Bad news has wings /Bad news travels quickly/Ill news comes apace/Good news lies buried, but bad news flies/I'll news travels (flies) fast - pis xəbər tez yayılar (şad xəbər gec)*. Atalar sözlərində folklorşünaslığı bağlı kifayət qədər linqvistik dəyərlər əldə etməsi onları ədəbi təsvir və hadisələrin yığcam və obrazlı vasitəsi kimi isə ədəbiyyatşünaslığın araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Atalar sözləri və məsəllərdə ümumiləşdirmə gücü böyük olduğundan ingilis bədii əsərlərində əsas obrazlar meydana çıxan suallara çox zaman əks mənalı atalar sözləri və məsəllərlə cavab verməli olurlar: *Money makes the mare (to) go* (Rüşvət qapıdan girəndə, iman bacadan çıxar) [3, s.18]. E.Axundova yazır ki, *“həqiqətən də, atalar sözlərindən saysız-hesabsız idiomlar, frazeoloji birləşmələr törəmişdir və hal-hazırda onlar müstəqil bir lay atalar sözlərindən kənarında işlədilir. Belə bir fakt atalar sözlərinin tərkibcə ayrıca bir qrupda öyrənilməsinin mümkünlüyünü istisna etmir, əksinə dilin frazeoloji ehtiyatının zənginləşməsində atalar sözlərinin bu tərkibdən ayrılaraq müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərir və dilin frazeoloji ehtiyatını zənginləşdirir”* [1, s.7]. Lakin bununla belə semantik bütövlüyünə, struktur sabitliyinə, milli xüsusiyyətlərinə, dildə hazır formada işlənməsinə, məcaziliyinə görə atalar sözləri və məsəllər də, şübhəsiz, frazeoloji vahidlər sırasına daxildir.

Frazeoloji qarşılaşdırma atalar sözləri və məsəllərdə də özünü göstərir. Bu vasitə ilə verilmiş təzad cəmiyyətdəki böyük özbaşnalığı, feodal və kapitalist münasibətlərindəki tənəzzül və tərəqqi istiqamətində reversiv inkişafı əks etdirmək gücünə malikdir. Əks mənalı atalar sözləri və məsəllər obrazın real durumunu, arzu və istəklərini əks etdirir. Məsələn, *“İçim özümü, çölüm özgəni yandırır”* məsələsindəki kimi. Bu hər hansı bir personajın vəziyyətində çox aydın əks etdirir. Əks mənalı atalar sözləri və məsəllərdə ümumiləşdirmə gücü böyükdür. *“Varlığa nə darlıq”* (*a lang flowing with milk and honey/The given hand never be depleted*) (*bir kəsin gözəl maddi imkanı barədə*) tipli atalar sözü hadisələrlə elə uğurla əlaqələndirilir ki, xalq təfəkkürünün məhsulu olan həmin ifadələrin dərin estetik məzmununu bir daha parlaqlığını göstərir. Məsələn, *A buyer is always searching - Alanın gözü satanın əlində olar*.

Əkslik bildirən sözlər qarşılıq olaraq atalar sözlərinin tərkibində işlədilir. Məsələn, *Better to reign in hell than serve in heaven - Cənnətdə qul olmaqdan, cəhənnəmdə ağalığ etmək yaxşıdır; Nothing so bad, as not to be good for something/But there is no good without evil - Şər deməsən, xeyr gəlməz; If you are well off, you don't seek better - Şirin aşına zəhər qatma (Şirin-zəhər); A friendly calf*

sucks two mothers - Şirin dil adama dost qazandırar (şirin dil-acı dil); Early to bed and early to rise makes a man healthy, wealthy and wise - Tez duranla, tez evlənən qazanar, müdrik edər.

“Yaxın” – “uzaq” antonimlərinin atalar sözlərində yaratdığı əkslik: *A close neighbour is better than a distant relative – Yaxın qonşu uzaq qohumdan yaxşıdır.*

“Yaxşı” – “yaman” antonimlərinin atalar sözlərində yaratdığı əkslik: Müsbət çalar (yaxşı) həm birinci yerdə, həm də ikinci yerdə əks oluna bilər. *A bad man likes nothing – Yaxşı adam yavan çörəyə dözər, yaman adamı yağlı xörək də üzər; A friend in need is a friend indeed - Yaxşı dost yaman gündə tanınar (məlum olar); Adversity is a good discipline - Yaman günə səbr edən yaxşı günə tez çatar; He knows best what good is that has endured evil. It's an ill wind that blows nobody any good - Pislək heç kəsə yaxşılıq gətirməz; What you lose on the swings, you gain on the roundabouts - Yaman günü görməyən yaxşı günün qədrini bilməz.*

Yaxşı sözü pis sözü ilə də antonimlik əmələ gətirir və atalar sözlərinin tərkibində birgə çıxış edirlər: Məsələn, *Good news lies buried, but bad news flies./Good fame sleeps, bad fame creeps./Bad news has wings./Bad (ill) news travels fast./Ill news comes (flies) apace - Yaxşılar gölgədə qalır, pislər meydan sulayır.*

“Sağ” sözü “sol” sözü ilə antonimlik yaradır və atalar sözləri və məsələlərin tərkibində işlədilir: *One's left hand does not know what one's right hand does. - sağın soldan xəbəri yoxdur.* Atalar sözlərində əks, zidd sözlərin təkrarı ilə intensivlik yaranır. Məsələn, *Call the things by their own names - Yaxşıya yaxşı deyərlər, yamana yaman. Ümumiyyətlə, frazeoloji əksliklərin intensivlik yaratması bir sıra tədqiqatların da mövzusu olub.*

İngilis dilinin atalar sözləri və məsələdən ibarət olan frazeoloji əksliklər quruluş etibarlı ilə müxtəlif olur. Tabeli mürəkkəb cümlə biçimində olanlar: *Everyone must stand when he falls down – Adam yıxıldığı yerdən qalxar (yıxılmaq-qalxmaq);*

Əmr cümləsi biçimində olanlar: *Don't delay today's work till tomorrow/Strike while the iron is hot/Make hay while the sun shines. - bugünkü işini sabaha qoyma (bugün-sabah); If you have money-come in, if you haven't-go out (pulun var giriş, pulun yox sürüş).*

Müəyyən şəxslə cümlə şəklində: *The game walks into one's bag/Just the person I 've (we've) expected!/The ball comes to the player (səni göydə axtarırdım, yerdə tapdım).*

Təktərkibli cümlə şəklində: *Rich also applies to poor (Varlının da kasıba işi düşər).*

İnfinitiv (məsdər) formasında olanlar: *to be fed by manna from heaven/to live on air/to live friggally/to be half-starving (bir qarın ac, bir qarın tox yaşamaq). In at one ear and out at the other./One gives no ear to smth. (Bir qulağından alıb, o biri qulağından vermək (əhəmiyyət verməmək); to twist someone round one's little finger/to draw rings round someone/to lead someone up the garden (to fool, to dupe someone) (bulaq başına susuz aparıb susuz gətirmək (bir kəsi asanlıqla aldatmaq).*

İngilis dilinin frazeoloji əkslikləri tabeli mürəkkəb cümlə biçimində də ola bilər: *There is one, who suffers many privations for one sweet memory* (adam var ki, bir şirin xatirinə min acı udur); *One gets kindness (gratitude), the others-curses* (adam var ki, rəhmət aparar, adam da var – lənət).

Beləliklə, əkslik ifadə edən atalar sözləri və məsəllər tipoloji cəhətdən fərqlənən ingilis dilində məzmun və mahiyyətə insanların həyatı və məişəti, onların hal-vəziyyəti, əlamət və keyfiyyətlərlə, təbiət hadisələri ilə, zaman və məkan anlayışları ilə bağlıdır. Ən çox keyfiyyət məfhumları ilə əlaqədar atalar sözləri və el məsəlləri antonimlik məzmunu daşıyırlar. Əkslik ifadə edən atalar sözləri və məsəllər antonim frazeoloji birləşmələr kimi, antonim sözlər kimi, varlığın bir kateqoriyasına aid olan hərəkət və ya hadisələrin ümumi qarşılaşdırma keyfiyyətini bildirir; təzadlı, kontrastlı durumu gücləndirir. Bunlar ingilis dilində müxtəlif struktur variantlarda özünü göstərir, sanki sintaktik sinonim olmaq şansı qazanır.

İngilis atalar sözlərində frazeoloji əksliyin aşağıdakı dərəcələri fərqləndirilir:

1) vital (həyatı) paremiyalarda və frazeologizmlərdə: *to see the light of day/to come into the world/to be born* (dünyaya gəlmək, doğulmaq); *to take the ferry/to go hence/to depart out of this world/to topple up one's heels* (dünyaya əlvida demək, ölmək, rəhmətə getmək və s...).

Doğulmağın əksi olan “ölmək” sözünün antonimi ilə bir sıra frazeoloji birləşmələr mövcuddur: *to hand in ones/to shuffle off this mortal coil/to check out/to shut out/to shut up shop/to bite the dust/to conk out/to pass on, to pass away/to go west/to depart this life/to die off/to die away/to curl up one's toes/to join the great majority* (dünyadan getmək - ölmək); *to cut one's cable/to hop the stick/to lay up one's heels/to go away/to take the ferry/to go hence/to go home/to go behind the eternal cloud/to pass beyond the veil/to hop the twig/to go into the sunset/to go off the hooks/to kick up one's heels/to push up the daisies/to go to pot* (dünyadan köçmək - ölmək); *to depart to God/to pass to a better world/to go to heaven/to pass on into another world/to tip one's heels/to go to kingdom-come/to drop off the hooks* frazeologizmləri evfemistik səciyyəli olub “to be born” feilinin əks formasıdır.

2. Müqayisə etmə, qarşı qoyma paremiyalarda: *Cheapest is the dearest* (Ucuz ətin şorbası olmaz); *Cast not out the foul water till you bring the clean.* (Təmiz su gətirməyincə çirkli suyu atma). 3. İqtisadi paremiyalarda: *Curved firewood has right smoke.* (Bacasının əyriliyinə baxma, tüstüsü düz çıxsın). *One makes a senseless swop.* (Bağ satıb, dağ alır); 4. Sosial paremiyalarda: *Catch the bear before you sell its skin* (At almamış tövlə tikmə). *Caution is the parent of safety.* (Ehtiyatlı igidin anası ağlamaz); 5. İctimai-siyasi paremiyalarda: *Cheek brings success* (Cürətli şəhər alar, cürətsiz küncdə qalar); *Curcumstances altercases* (Şərait vəziyyəti dəyişir); 6. İdrak, dərkətmə parameyalarda: *Creditors have better memories than debtors* (Borc verənin yaddaşı borc alanın yaddaşından yaxşı olur); *Do not rob Peter to pay Paul* (Birini qandırıb, o birini yandırma); 7. Mənəvi-əxlaqi parameyalarda: *The child is a perfect nuisance!* (Bala deyil, başa bəladır!); 8. Dini paremiyalarda: *Christmas comes but*

once a year. (Gündə bayram olmaz); Don't quarrell with your bread and butter .(Tanrına şillax atma); 9. Somatik paremiyalarda: Belə paremiyalar “somatik frazeoloji antonimlər” sırasındadır. Ə.H.Hacıyeva yazır ki, antonimlik semantik əlaqə növlərindən biridir. Bu və ya digər söz və söz birləşmələri müqayisə edildikdə birinci növbədə, onların mənası, semantik cəhəti ön plana çəkilir. Semantik aspektin əsasını antonim sıranın sərhədlərini müəyyənləşdirən orta semantik məna təşkil edir [2, s.176]. 10. Frazeoloji antonimlər frazeoloji omonimlərə nisbətən ingilis dilində daha çox işlənir. Somatik frazeologizmlərin antonimliyi nominativ mənalı leksik vahidlərin antonimliyinə nisbətən məhduddur, lakin onların antiteza imkanları ümumi fikir, cümlə, məntiqi məna münasibəti, konstruksiyaların tipi və s. ilə əlaqədar olduğu üçün daha qabarıq ifadə edilir. Bu da somatik frazeoloji antonimlərin üslubi imkanlarının genişliyindən irəli gəlir [2, s.147].

Bu tiplər ingilis atalar sözlərində öz ifadəsini tapmışdır. Bu paraemik növlərdə əksliyin dərəcələri də müxtəlifdir. Dərəcələr paremik vahidlərin miqdarına görə fərqlənir.

Bu cür antonimlik paremiyaların tərkibində dərindən təhlil olunur. Ona görə də antonimlik ifadə edən paremiyalara paradiqmatik hadisə kimi baxılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundova, E. İngilis atalar sözlərinin tədqiqi tarixindən / E.Axundova. – Bakı: Nurlan, – 1993. – 117s.
2. Hacıyeva, Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin əsasları. / Ə.H.Hacıyeva. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2006. – 220 s.
3. Буряк, Ю.А., Алефиренко, Н.Ф. Антонимия в русской фразеологии и пути ее выявления: лингвокогнитивный подход [Электронный ресурс]. URL: <http://www.scienceforum.ru/2014/767/2142>
4. Каменецкайте, Н.Г. Синонимы в английской фразеологии. (Учеб.пособие) / Н.Г.Каменецкайте. – Москва: “Международ. отношения”, – 1971. – 367 с.

E.F.MIRISHOVA

OPPOSITE MEANINGFUL PROVERBS AND RIDDLES SAYINGS SUMMARY

The article is devoted to the study of counter-meaningful proverbs and percussion Proverbs. Here the antonymic qualities of the paremiological system are revealed and shown. In terms of content, proverbs and sayings are diverse. Proverbs and sayings are formed in conditions of intense labor. As soon as the human community began to live life, they first began to direct labor and create proverbs to organize their work. The folklore examples were selected with its compactness,

laconicism, depth of the thought, life of its philosophy, historical and political situation of the period of its creation. The contradictions of the era in which the people lived, the relations of the rich and the poor, the theme of fortune and misfortune, etc. this is one of the most important qualities of oral folk art. These contradictions are connected with the political situation of the people's life. Proverbs and sayings that express reflection in typologically different English are related to the content and essence of people's life and life, their state, signs and qualities, natural phenomena, concepts of time and space. Proverbs and sayings with the greatest number of quality concepts carry antonymy content. Proverbs and sayings that express reflection, as well as antonymic phraseological units, as well as antonymic words, denote the general welcoming quality of actions or phenomena belonging to a category of being; strengthens contrast and contrast conditions. These are manifested in various structural variants in the English language, as if having a chance to become a syntactic synonym.

Key words: proverb, riddles parables, paremia, reflection, antonymy.

Э.Ф.МИРИШОВА

**ПОСЛОВИЦЫ И ЗАГАДКИ
С ПРОТИВОПОЛОЖНЫМ ЗНАЧЕНИЕМ
РЕЗЮМЕ**

Статья посвящена изучению пословиц и поговорок с противоположным смыслом. Здесь раскрываются и показываются антонимические качества паремииологической системы. По содержанию пословицы и поговорки разнообразны. Пословицы и поговорки формируются в условиях напряженного труда. После того, как человек начал жить коллективной жизнью, они занимались созданием пословиц, чтобы организовать свои усилия, направляя свой труд вперед. Эти фольклорные образцы отличались компактностью, лаконичностью, глубиной изложенной мысли, живостью философии, отражением исторического и политического положения того времени, в котором они были созданы. Противоречия эпохи, в которой жил народ, взаимоотношения богатых и бедных, тема счастья и несчастья и др. это одно из лучших качеств устного народного творчества. Эти противоречия связаны с политическим положением народа того времени. Пословицы и поговорки, выражающие противоположность, в английском языке, отличающиеся типологически, связаны по содержанию и существу с жизнью и бытом людей, их состоянием, признаками и качествами, явлениями природы, понятиями времени и пространства. Пословицы и поговорки, чаще всего связанные с понятиями качества, несут антонимическое содержание. Пословицы и поговорки, выражающие противоположность антонимам как фразеологизмы,

как слова-антонимы, выражающие общее встречное качество действий или явлений, относящихся к категории бытия; усиливает контрастное, контрастное состояние. Они проявляются в различных структурных вариантах английского языка, как будто они имеют шанс стать синтаксическими синонимами.

Ключевые слова: пословицы, загадки, притчи, паремии, противоположности, антонимы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: f.f.d., dos. Xalidə Babəşova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

QURBANLI İLAHƏ MƏHƏMMƏD QIZI

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

“Azərbaycan dilinin tarixi” şöbəsi

Aparıcı elmi işçi

gurbanovailahe@gmail.com

DİALEKT TƏSNİFİNDƏ TAYFA DİL ELEMENTLƏRİNİN ROLU

Xülasə

Azərbaycan dilinin müasir inkişaf prosesində dialekt və şivə faktları sürətlə arxaikləşir. Müxtəlif tayfa ünsürlərini və bu ünsürlərin bir-biri ilə qarışmasını özündə əks etdirən dialekt faktları son illər ərzində kütləvi-kommunikasiya vasitələrinin təsiri altında ədəbi dil faktları ilə əvəz olunur, arxaikləşir və xüsusi tarixi əhəmiyyət daşıyan leksemlər tarixizmə çevrilir. Sözsüz ki, dil tarixin güzgüsüdür və özündə xalqın taleyində baş vermiş neçə min illik hadisələri əks etdirir. Əlbəttə, Azərbaycan dili dialekt və şivələri tarixçiləri və linqvistləri maraqlandıran tarixi və linqvistik baxımdan mübahisəli məsələlərin həllində qiymətli bir xəzinədir. Dialektoloqların vəzifəsi dialekt və şivələrdə gizli qalmış məqamları aşkarlamaq və dərinlən tədqiq etməkdir. Əgər nəzərə alsaq ki, dialekt və şivə leksikasının 70%-i türkmənşəlidir, onların nə qədər əhəmiyyət kəsb etdiyi aydın olar. Dialekt leksikasında alınma sözlərin mənşəyinə görə ərəb-fars mənşəli sözlər böyük üstünlük təşkil edir. Əlbəttə ki, bu islam dininin güclü təsiri nəticəsində baş vermişdir. İslama qədərki türk ədəbi dilinin yazılı nümunələri elmə çox az sayda məlumdur. Bəzilərinin tapılmış nümunələri islama qədərki dövrü əhatə etsə də, yazıya alındığı vaxt artıq islamın yayıldığı vaxta uyğun gəlir və əlbəttə ki, ərəbizmlərlə doludur. Lakin ərəb-fars mənşəli sözlərin güclü təsirinə baxmayaraq, dialekt və şivə leksikası ədəbi dilə nisbətən daha çox türk mənşəli sözlərin üstünlüyü ilə seçilir. Düşünürük ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin etnolinqvistik analizi bir çox mübahisəli olan tarixi məsələlərə aydınlıq gətirir.

Açar sözlər: dil, dialekt, norma, tayfa, element

Dilçilik ədəbiyyatında belə məlumat verilir ki, Azərbaycan dilinin əsasında oğuz və qıpçaq dili dayanır. Məsələ burasındadır ki, türk tayfa dillərinin fərqli cəhətlərindən danışarkən M.Kaşğarlı oğuz və qıpçaq dillərini təxminən eyni xüsusiyyətlərlə təqdim edir. Məsələn: söz başında y səsinin düşməsi: ılıq-yılıq, yüncü-cüncü-incü; m-b – bən-mən; damaq ahənginin pozulması: bardum-bardım; -ğu əvəzinə -ası işlənməsi: barası yer-barğu yer; söz ortasında samit səsin düşməsi: çümük-çümçük (ala qarğa), tamak-tamgak (damaq); -ğan əvəzinə -an feli sifəti: baran-barğan ; keçmiş zamanda –dum əvəzinə -dam işlənməsi və s. Bir neçə fərqli cəhət də göstərilir: oğuz qrupu türk dillərində –ğacı şəkilçisi; sözün əvvəlində və

sonunda kar t əvəzinə cingiltili d: dəvəy-təvəy, öd-öt (deşik); söz sonunda qoşa dodaq w əvəzinə v səsinin işlənməsi: ew-ev, aw-av və s. Ümumiyyətlə, bir-iki istisna olmaqla (istisna hər yerdə mümkündür), oğuz və qıpçaq dil xüsusiyyətləri bir-biri ilə eynilik təşkil edir. Bir cəhət də var ki, bu dillərdə eyni zamanda bir neçə müxtəlif hadisə paralel fəaliyyət göstərir. Məsələn, qıpçaq dillərində azaq, adaq (ayaq); oğuz və qıpçaq dillərində ayıq, adığ (ajı); həm y səsinin düşməsi, həm y-nın c-ya keçməsi: cüncü müşahidə olunur. Digər tərəfdən də Azərbaycan dilinin qədim yazılı abidələrində elə xüsusiyyətlərə təsadüf olunur ki, bunlar oğuz-qıpçaq yox, başqa tayfa dillərində müşahidə olunur: ayaq (arqu dilində), mən (başqa türklərin dilində) və s. Azərbaycan dilində ancaq oğuz və qıpçaq elementləri göstərmək düzgün deyildir. Əgər oğuz dili, dediyimiz kimi, o zaman xalq dili səviyyəsində bir neçə tayfa dilini əhatə edirdisə, onda təbii ki, Azərbaycan dili oğuz dili səviyyəsində bir neçə dili əhatə etmişdir. Burada xəzər, suvar, emek, arqu, yağma, uyğur və s. xalq-tayfa dilləri xüsusiyyətləri cəmləşir” (4; s. 36).

Düşünürük ki, linqvistik baxımdan bu versiya ağlabatandır. Belə ki, Mahmud Kəşğarlı türk dillərində anlautda /x/ səsinin işlənmədiyini xüsusi vurğulayır və qeyd edir ki, ərəblər /k/-ni /x/-ya çevirirlər. Doğrudur, E.Əzizov bu məsələ ilə bağlı fərqli fikirlər irəli sürür və iddia edir ki, /x/ məhz bir neçə türk tayfa dili üçün xarakterikdir (7, s. 92-102). Lakin, düşünürük ki, bir çox türk tayfaları üçün anlautda /x/ səsinin xarakterik olmaması önəmli faktdır. Deməli, ərəb və başqa mənbələrdə xəz+ər kimi səslənən etnonimin türk dilində kas olması tamamilə mümkündür.

V əsrdən başlayaraq artıq Qafqazda adları çəkilən xəzərlər, sabirlər, bulqarlar, sözsüz ki, Azərbaycan dilində və onun dialekt leksikasında böyük bir iz qoymuşlar. Tarixdən bildiyimiz qədər, adı çəkilən türk tayfaları türk etnosunun qərbi hun qoluna aiddir. Məhz bu səbəbdən də bu tayfaların etnogenezi ilə bağlı məsələlərə diqqətlə yanaşmağı vacib bildik.

Düşünürük ki, türk dilinin yaranma tarixi elə türk tayfalarının təşəkkül tapması ilə üst-üstə düşür.

Bəlkə də, yazılı mənbələrin kasadlığı və uzun müddət üçün yoxluğu müəyyən tarixi hadisələrin ardıcılığında çəşqinlik yarada bilər, lakin dil böyük bir şifahi abidədir, həm linqvistik, həm də bəşər tarixi baxımdan. Çuvaş dilinin böyük tədqiqatçısı R.Axmetyanov bu dilin bulqar dilindən rəvac aldığı qənaətinə gəlir və çuvaş dilində özünü göstərən yaddilli faktorları araşdırarkən bunları tarixi, dini, coğrafi səbəblərlə izah edir.

Deməli, xəzər və başqa qərbi hun tayfaları Azərbaycan ərazisində ilk görünməyə başladığı dövrə qədər də bu ərazidə mövcud olan dövlətlərin tərkibində türk dili (məntiqi olaraq türk tayfaları) mövcud olmuşdur.

Heç bir xalq müasir halında təcəssüm etməmişdir. Bütün müasir xalqlar hər hansı bir qədim etnosdan və ya etnosların bir-birinə qarışmasından rəvac tapmışdır. Məhz bu səbəbdən də qədim hunların antropoloji quruluşu deyil, hansı dildə danışmaları daha əhəmiyyətlidir. Düşünürük ki, bu məsələyə Lev Qumilyov “Xunnu. Xunnu

Çində” əsərində birdəfəlik və qəti şəkildə yekun vurur. O, qəti əminliklə qədim hunların türkdilli olması barədə fikirlər söyləyir: “Hunların hansı dildə danışmaları haqqında kifayət qədər ədəbiyyat mövcuddur, lakin bütün bunlar öz əhəmiyyətini çoxdan itirmişdir. Liqeti bir məsələni açıq saxlayır: hun dilində uzunboğaz çəkmə bildirən söz “saqdaq” nə türk dillərində, nə də monqol dilində öz əksini tapmamışdır. Müəllif tərəfindən müqayisə üçün gətirilən ket mənşəli “seqdi” sözü müəllifin özünü belə təmin etmir. Lakin söz birbaşa qədim rus dilində XVI-XVII əsrlərdə işlənən türk-monqol mənşəli “saqaydak” sözünə uyğun gəlir. Yay və ox saxlanan qab mənası verir. Sözü hunca olan “saqdaq” sözünə aidliyi tam aydındır, belə ki, kolçana cəmi 30 ox sığdığına görə qədim hunlar öz bıçaqlarını ayaqqabılarına soxurmuşlar. Beləliklə, “saqdaq” çox güman ki, e.ə. I əsrdə az diferensiallaşmış türk və monqol dil sisteminə aid olub” (8, s. 52).

Fikrə münasibət bildirməzdən öncə, bir faktı da qeyd edək ki, “saqdaq” sözü dilimizin dialektlərində (1, s. 468) aşağıdakı şəkildə əksini tapmışdır: Sağan (Gəncə, Tovuz) - İri dərin boşqab; sağana/saqan (Oğuz, Qax, Zaqatala) - dərin qab; sağrı (Qazax) - xəncərin qınına çəkilən dəri; sahan/saxan (Başkeçid, İmişli, Qazax, Borçalı) - dərin qab

Misallardan göründüyü kimi, söz Azərbaycan dili dialektlərində müəyyən semantik dəyişikliyə uğrayaraq işlənməkdədir. L.Qumilyov da qeyd edir ki, söz qədim hunca ayaqqabı deyil, məhz yay, ox və bıçaq qoyulan, saxlanılan qab kimi işlədilir, yəni ayaqqabı onun törəmə mənasıdır. Azərbaycan dialektlərində də məhz hər hansı əşyanın saxlandığı qab mənasında işlənir. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında da bu söz məhz ox qabı mənasında işlədilir (6, s. 148).

Bütün yuxarıda sadalanan faktları nəzərə alaraq yenə də qeyd etməliyik ki, əlimizdə olan materiallara əsasən, müasir Azərbaycan dilində və onun dialektlərində həlledici rol oğuz və qıpçaq dil elementlərinə məxsusdur və daha doğru izah etsək, bunların arasında da həlledici rol oğuz dil qrupuna məxsusdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Ankara, TDV Yayın Matbaacılıq Tic, İşi, , I hissə 1999, II hissə 2003, 652 s.
2. Azərbaycan tarixi. 1 cild, Bakı, Çıraq, 2007, 720 s.
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
4. Hacıyev T; Vəliyev K, Azərbaycan dili tarixi. Bakı, Maarif, 1983, 186 s.
5. Kazımov Q. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülü.// “Kredo” qəzeti, 28 sentyabr, N37, s.3-5
6. “Kitabi-Dədə Qorqud” un izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 1999, 203 s.
7. Tuncay Bəxtiyar. Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyatı. Bakı, Qanun, 2010, 368 s.

8. Гумилев Л. Н. Хунну. Москва, Издательство восточной литературы, 1960, 624 с.
9. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Москва, Наука, 1967, 560 с.
10. Соссюр де Ф. Заметки по общей лингвистике. Москва, Прогресс, 1990, 280 с.
11. Соссюр де Ф. Курс общей лингвистики. Екатеринбург, Издательство Уральского Университета, 1999, 416 с.

РОЛЬ ЭЛЕМЕНТОВ ПЛЕМЕННЫХ ЯЗЫКОВ В КЛАССИФИКАЦИИ ДИАЛЕКТОВ РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: язык, диалект, племя, норма, элемент

В процессе современного развития азербайджанского языка факты диалекта и диалекта стремительно устаревают. В последние годы диалектные факты, отражающие элементы разноплеменности и смешение этих элементов, под влиянием средств массовой информации вытесняются фактами литературного языка, становятся архаичными, а лексемы, имеющие особое историческое значение, становятся историзмами.

Безусловно, язык является зеркалом истории и отражает события тысячелетий в судьбах народа. Безусловно, диалекты и диалекты азербайджанского языка являются ценным сокровищем в решении спорных вопросов, представляющих историко-лингвистический интерес историков и лингвистов.

Задача диалектологов состоит в том, чтобы обнаружить и глубоко изучить скрытые моменты в диалектах и диалектах. Если учесть, что 70% диалектной и диалектной лексики имеют туркменское происхождение, то становится понятно, насколько они важны. В диалектной лексике слова арабо-персидского происхождения имеют большое преимущество благодаря происхождению производных слов. Конечно, это связано с сильным влиянием ислама. Науке известно очень мало письменных образцов доисламского тюркского литературного языка. Хотя найденные в некоторых из них примеры охватывают доисламский период, время написания совпадает с распространением ислама и, безусловно, насыщено арабизмом. Однако, несмотря на сильное влияние слов арабо-персидского происхождения, диалектную и диалектную лексику отличает преобладание слов тюркского происхождения, а не литературного языка.

Мы думаем, что этнолингвистический анализ диалектов и диалектов азербайджанского языка проясняет многие спорные исторические вопросы.

The role of elements of tribal languages in the classification of dialects

Summary

Key words: language, dialect, tribe, norm, element

In the process of the modern development of the Azerbaijani language, the facts of the dialect and dialect are rapidly becoming obsolete. In recent years, dialectal facts reflecting the elements of heterogeneity and the mixing of these elements, under the influence of the media, have been supplanted by the facts of the literary language, become archaic, and lexemes of particular historical significance become historicisms. Of course, the language is a mirror of history and reflects the events of millennia in the fate of the people. The challenge for dialectologists is to discover and study deeply the hidden points in dialects and dialects. Considering that 70% of the dialect and dialect vocabulary are of Turkmen origin, it becomes clear how important they are. In dialectal vocabulary, words of Arab-Persian origin have a great advantage due to the origin of derived words. Of course, this is due to the strong influence of Islam. Science knows very few written samples of the pre-Islamic Turkic literary language. Although the examples found in some of them cover the pre-Islamic period, the time of writing coincides with the spread of Islam and is certainly saturated with Arabism. Although the examples found in some of them cover the pre-Islamic period, the time of writing coincides with the spread of Islam and is certainly saturated with Arabism. However, despite the strong influence of words of Arab-Persian origin, dialectal and dialectal vocabulary is distinguished by the predominance of words of Turkic origin, rather than the literary language. We think that ethnolinguistic analysis of dialects and dialects of the Azerbaijani language clarifies many controversial historical issues.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: professor Qəzənfər Kazımov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

НАРГИЗ КЕРИМОВА
Университета Хазар
nara_modest@list.ru

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Статья посвящена исследованию англоязычных фразеологизмов. В статье устанавливаются источники происхождения англоязычных фразеологических единиц и их общая характеристика. Большинство подобных единиц поступило в английский язык из Библии и художественной литературы. Источниками происхождения англоязычных библейских фразеологизмов есть тексты книг Ветхого и Нового Заветов. Проникновению этих устоявшихся выражений в английский язык способствовало распространение текстов Библии в связи с христианизацией англосаксов и других европейских народов. Обогащение англоязычного фразеологического фонда происходило также благодаря творческому наследию величайшего английского драматурга В. Шекспира. В настоящее время в английском языке насчитывается сто пятьдесят два шекспировских выражения. Источниками происхождения англоязычных фразеологизмов также прозаические и стихотворные произведения многих других англоязычных писателей и поэтов. Сферами происхождения единиц англоязычного фразеологического фонда числятся также политика, шоу-бизнес, юриспруденция, военное дело, спорт. Некоторые фразеологизмы к английскому языку из латыни были заимствованы из испанского, французского и других европейских и неевропейских языков. Подобное заимствование происходило путём калькирования. Большое количество англоязычных фразеологизмов являются пословицами и поговорками, значение которых дидактически нагружено. Подобные единицы характеризуются выразительностью и экспрессивностью, чему способствует их композиционное оформление, используемые в них стилистические средства. Композиционное оформление этих единиц может характеризоваться приемами сопоставления и противопоставления. Их выразительности и экспрессивности способствуют также рифма, аллитерация, ассонанс. Фонетические и лексические средства экспрессивности могут использоваться в них одновременно.

Ключевые слова: фразеологизм, английский язык, происхождение, заимствование, пословицы и поговорки, “шекспиризм”

Анализ фактического материала [8, 12, 13, 14] и научных работ по англоязычной фразеологии [5, 6, 7, 9, 11] дал возможность выяснить, что сферами происхождения англоязычных фразеологических единиц на обозначение времени есть Библия, англоязычная художественная литература, политика, шоу-бизнес, юриспруденция, военное дело, спорт, заимствования. Значительное количество указанных фразеологизмов поступило в английский язык из Библии в связи с процессом христианизации, который начался на территории Британии в начале VII века.

Благодаря распространению христианства во многих странах мира Библия была переведена на множество языков и стала одной из самых популярных книг. Это способствовало проникновению слов и выражений библейского происхождения как к литературному, так и разговорному языку, причем этот процесс происходил параллельно в разных языках, что обеспечило универсализацию употребления идентичных выражений. К наиболее распространенным стоит отнести: *forbidden fruit* - запретный плод (Обозначает нечто желанное, доступ к чему ограничен запретом), *haram* (yasaq şey); *beam in one's eye* - öz gözündə tiri görmür, бревно в своём глазу (собственный недостаток), *worship the golden calf* - поклоняться золотому тельцу, деньгам, власти; *var-dövlətin qulu olmaq, qızıla baş əymək, a fly in the ointment*- Mİlçək ozu bir şey deyil, ancaq könül bulandırır, ложка дёгтя в бочке мёда, *serve two masters* - eyni zamanda hər iki tərəfi razı salmağa çalışmaq, сидеть между двух стульев (пытаться поддерживать одновременно две противоположные стороны), *the apple of one's eye* - что-то очень важное, дорогое, ценное, зеница глаза (göz bəbəyi, gözünün nuru, qiymətli, vacib)». Библейские фразеологические единицы *tree of knowledge of good and evil* – дерево познания добра и зла (yaхşı və şər haqqında bilik ağacı), *a tree of life* – дерево жизни (həyat ağacı), *thorn in the flesh* – источник постоянного раздражения, бельмо на глазу и т.д. (daimi qıcıqlanma mənbəyi, göz ağrısı və s.) являются другими представителями исследуемой группы, возникшими в результате переосмысления свободных словосочетаний Священного Писания. [1, 3]

Вторым литературным источником по количеству фразеологических единиц, обогативших английский язык, являются произведения В. Шекспира (1564-1616 гг.). Такими единицами являются авторские фразеологизмы выдающегося британского драматурга, которые называют также крылатыми шекспировскими выражениями либо шекспиризмами [4] Сейчас насчитывают сто пятьдесят два шекспировских выражения.

The green-eyed monster – ревность; qısqanclıq, raxıllıq

A fool's paradise – мир иллюзий, призрачное счастье (обыкновенно *to live in a fool's paradise*). xəyalı səadət, özünü aldatma

Cakes and ale – беззаботное веселье, наслаждение жизнью (*gen-bolluq* (firavanlıq, bolluq))

To make a short shrift – быстро расправиться с чем-либо или избавиться от чего-либо, *toy tutmaq, cəzalandırmaq, tezsə axırına çıxmaq, hökmü qısa müddətdə yerinə yetirmək*.

To be in a pickle — быть в беде; неприятном положении; в состоянии опьянения, *qana düşmək*

Источниками пополнения фразеологического фонда является также англоязычная литература. Так, например, благодаря произведению Ф. Бэкона (1561-1626 гг.) "Of Marriage and Single Life" в английском языке появился и распространился фразеологизм *to give hostages to time for one in future*, используемый для обозначения времени будущего риска, неизвестности будущего (*gələcək risk vaxtı, gələcəyin qeyri-müəyyənliyi*) [9, с. 76]. Из детской поэзии начала XVIII века (Исаак Уоттс) поступила фразеологическая единица *to improve each the shining hour* – использовать время как можно лучше (*vaxtdan ən yaxşı şəkildə istifadə etmək*). Словосочетание *shining hour* обозначает дневное время, то время, когда светит солнце, что позволяет человеку как можно полезнее использовать дневное время. [10, с. 32]. У Вальтера Скотта: *far cry* – большое расстояние; большая разница; отдаленное отношение; *böyük fərq, yerlə göy arası qədər* ("The Legend of Montrose"); Джон Голсуорси: *to shut somebody up* – *bir kəsin sözünü ağzında qoymaq, заткнуть кого-л.*; *to clear one's throat* – прочистить горло, откашливаться, *boğazını arıtlamaq*; *Sead and yellow* – в возрасте, *ahillaşmış, yaşa dolmuş*; *to be the death* – загнать в могилу, стать концом, *Axırına çıxmaq, çərlətmək* ("To Let"); Чарльз Диккенс: *to put too fine a point upon it* – говорить в лицо, откровенно говорить, *üzünə demək, how goes the enemy* – который час? *saat neçədir?*, *in a pickwickian sense* – не буквально, не прямо, не совсем ясно, *sözsüz-söhbətsiz, "David Copperfield"*; Байрона Дж.Г.: *(as) merry as a marriage-bell* – очень веселый, жизнерадостный, полный жизни (*həmişə şən "Childe Harold's Pilgrimage"*); Джеффри Чосер: *murder will out* – *cidanı çuvalda gizlətmək olmaz, yalan bir gün üzə çıxar*; *wet one's whistlen* – *boğazını islatmaq, промочить горло / промочить глотку* [2]

Многие ФЕ связаны с античной мифологией, историей и литературой (*the golden age* – *qızıl dövr* (*hər bir xalqın tarixində yüksək tərəqqi və inkişaf dövrü*), *the apple of discord* – яблоко раздора, *nifaq alması, Achilles' heel* – Ахиллесова пята (обозначает слабую сторону, «больное», уязвимое место чего-либо или кого-либо), *Achilles dabanı* (*bir adamın ən zəif cəhəti*); *the Trojan Horse* – Троян атı (*ele bir hədiyyə deməkdir ki, bu hədiyyə onu qəbul edən üçün təhlükəlidir*), *троянский конь* – означать любой трюк или уловку, где мишень приглашает противника в надежно защищенный бастион или место., *a labour of Sisyphus* – сизифов труд, означающее тяжелую, бесконечную и безрезультатную работу и муки; "sizif əməyi", *ağır və mənasız əmək, to kill the goose that laid the golden eggs* – уничтожить источник собственного

благосостояния, убить курицу, несущую золотые яйца; *qəzəl yumurta gətirən toyuğu kəsmək*, *bar verən budağı kəsmək*, *öz rahatlıq mənbəyini məhv etmək*; *the last straw* – последняя капля; (*səbir kasasını daşdıran*) *son damla*; *a snake in the grass* - змея подколотная, враг, претворяющийся другом; *əfi ilan*, *gizli düşmən* т.д.). [3] Следует подчеркнуть, что большинство этих фразеологизмов носят интернациональный характер, так как употребляются и в других языках.

Также широко присутствуют ФЕ, заимствованные из других языков, что является результатом межъязыковой и межкультурной коммуникации:

- французского (*Appetite comes with eating* - *İştaha yeməklə gələr*, Аппетит приходит во время еды; *to return to one's muttons* - *söhbətin mövzusuna qayıtmaq*, вернуться к теме разговора; *to build castles in Spain* - *ham xəyalə qalmaq* (*fantaziya etmək*)), строить воздушные замки (предаваться несбыточным мечтам, придумывать неосуществимые планы),

- немецкого (*blood and iron* - *od və qılıncla*, беспощадное применение силы (ср. огнём и мечом), *Speech is silver silence is golden* - Слово - серебро, молчание – золото./ Сказанное слово - серебро, а неслезанное - золото. *Söz gümüş olsa, süküt qızıdır.*);

- испанского (*Blue blood*- *aristocrat qanı*, голубая кровь; *the fifth column* – *düşmənin gizli sursat və canlı ehtiyat*, "пятая колонна", тайные пособники врага, шпионы и диверсанты; *tile at wind mills*-*özündən zəifə gücünü göstərmək*, сражаться с ветряными мельницами; *a storm in a tea-cup* – *dəryada balıq sevdası və s.*, буря в стакане

- датского (*the emperor has (wears) no clothes* - а король-то голый (выражение из сказки Г. Х. Андерсена «Новое платье короля» (1837)) *Kral ki lütdür!* (Намının eyni mənfı şeyi gördüyünü, lakin riyakarlıq edərək həqiqəti demədiyini bildirən ifadə.),

- голландского (*forlorn hope* - очень слабая надежда, безнадежное предприятие, *ümitsiz iş*),

- китайского (*lose face* - *özünü əskiltmək* (*alçalmaq*) потерять лицо (доброе имя, престиж, скомпрометировать себя)),

- арабского (*Aladdin's lamp* - выражение волшебная лампа Аладдина употребляется в значении: талисман, выполняющий все желания своего владельца, *sahibinin bütün istəklərini yerinə yetirən talisman*) и т.д.

Многие фразеологические единицы пришли в Англию из США. Они относятся к внутриязыковым заимствованиям. К таким "американизмам" относятся, например, *face the music* – стойко переносит неприятности, расплачиваются, *təlaşa düşməmək* (*çətinliklə qarxmadan üzləşmək*); *the green light* – зеленая улица, свобода действий, *yaşıl işıq* (*yol açıqdır*); *spill the beans* – выдать секрет, проболтаться, проговориться, *sirri vermək* (*açıb danışmaq*).

Стоит отметить, что ФЕ также относятся к различным сферам применения: экономика (*easy money* - шальные деньги (деньги, доставшиеся

легко, без особого труда); havaı gələn pullar (zəhmətsiz qazanılmış pul)), медицина (*fit as fiddle* – здоров как бык, быть как огурчик, совсем здоров; в прекрасном настроении; *tamam sağalmışdır, tam sağlam*; əla əhval-ruhiyyədə; *to cut to the heart* – затрагивать суть, ранить в самое сердце, задеть до глубины души, задеть за живое, хətrinə dəymək), религия (*devil's advocate* - злостный критикан, злопыхатель, человек, замечающий других только дурные стороны, недостатки - (церк. лат. "адвокат дьявола"), *pisniyyətli tənqidçi, ürəyində ədavət saxlayan, başqalarında ancaq pis çatışmayan cəhətlərini qeyd edən adam*; *doubting Thomas* - Фома неверующий / Фома неверный (человек, которого трудно заставить поверить чему-либо), *inana deyil*)), спорт (*clean sweep* - 1) полное избавление (от кого-л. или чего-л.) 2) полная победа; 1) *tam qurtulma* (*xilasolma*) (*nədənsə, kimdənsə*); 2) *tam qələbə*; *shadow boxing* - видимость борьбы, показательная борьба; *saved by bell* - быть спасённым в последнюю минуту (этим спорт, избежать накаута благодаря празвучавшему гонгу, *son anda xilas edilmiş olmaq* (*idman, çalınmış qonqa görə*), *hit below the belt* - наносить удар ниже пояса (как в переносном, так и в прямом смысле (например, в боксе)), поступать нечестно; *qırşaqdan aşağı vurmaq*), юриспруденция (*double cross* – обмануть, надуть, *aldatmaq, fırıldaq gəlmək, kələk gəlmək*; *arm of the law* - *qanunun qüvvəsi*, сила закона; *brush with law* – неувязки с законом, столкновение с законом, *qanun pozuntusu*), наука и образование (*be a book worm* – книжный червь, *kitab qurdu*; *kitab dəlisi*; *to learn something off by heart* – выучить наизусть, *əzbərləmək*; *to learn the ropes* - досконально узнать, детально выяснить обстоятельства дела, *müfəssəl surətdə öyrənmək*; *to be a swot* – быть зубрилой, *çalışqan tələbə*; *to be teacher's pet*- любимчик преподавателя, *müəllimin sevimlisi*), сельское хозяйство (*Reap as you sow* - Что посеешь, то и пожнёшь. *Nə əkərsən, onu da biçərsən.*; *a bull in a china shop* - *yatımsız adam, uəkərarə ауı, неловкий человек, слон в посудной лавке, "медведь"*) и т.д.) [1, 3]

Из спорта пришли следующие фразеологизмы: *also ran* – неудачник, не выдержавший сравнения, *nə ətdir, nə balıq* (*qabiliyyətsiz adam haqqında*); *front runner* – лидер гонок, человек, опережающий своих конкурентов, *lider* (*qaçışda, cıdırda*), *love all* – счет не открыт, *heç-heçə* (*hesab bərabərdir*).

Сферой происхождения отдельных фразеологических единиц является политика (*political football* - "политический футбол", тема ожесточённых политических дебатов, *"siyasi futbol" kəskin siyasi debatların mövzusu*; *to vote with one's feet* - бастовать ногами (не посещать чего-либо, проявив таким образом свою незаинтересованность, неприятие); *öz etirazını bir yerə getməməklə nümayiş etdirmək*; *carrot and stick* – ласка и таска; *iltifat uoxsa qəm-qüssə*).

Так, например, фразеологизм *one's finest hour* используется для обозначения успешного периода, того времени в жизни человека, когда его деятельность приносит ей хорошие результаты. Автором указанного выражения является известный британский политик, премьер-министр страны

времен Второй мировой войны У. Черчилль, использовавший его в своей речи 18 июня 1940 г.: *Let us therefore brace ourselves to our duties, and so bear ourselves that, if the British Empire and its Commonwealth last for a thousand years, men will say: 'This was their finest hour'* [8, с. 301].

Автором фразеологизма (*you can't fool all the people all the time*) (вы не можете дурачить все время весь народ, *bütün halqı hər zaman aldada bilməzsınız*) является выдающийся американский политик, шестнадцатый президент США (1861–1865 гг.) Авраам Линкольн (1809–1865 гг.).

Анализ источниковой базы показал, что большинство ФО – это созданные народом, связанные с традициями, обычаями и обрядами английского народа, а также с именами английских королей, писателей, ученых, с английскими реалиями и историческими фактами (*baker's dozen* – чёртова дюжина (тринадцать), *on üç*; *have a bee in one's bonnet* – не все дома / с тараканами / тараканы в голове, *başdan xarab*; *according to Cocker* – по всем правилам искусства (шутл. как полагается, соблюдая всё, что нужно); *qayda-qanunla* (*yerli yerində, dəqiq, tam qaydası ilə*), *be born under a lucky star* – родиться под счастливой звездой (метафора взята из астрологии), *hoşbəxt ulduz altında doğulmaq* (метафора астрологийadan götürülüb); *be born within the sound of Bow bells* – родиться в Лондоне [в центре Лондона находится известная своим колокольным звоном церковь Сент-Мари-ле-Бой (St. Mary-le-Bow)], *Londonda doğulmaq* (Londonun mərkəzində öz zəngləri ilə məşhur olan Sent Mari-Le Bow kilsəsi yerləşir), *dance attendance on somebody* – 1) убиваться, бегать за кем-л., ухаживать (особ. за женщиной) 2) угодничать, ходить на задних лапках перед кем-л., виться вьюном около кого-л., из кожи вон лезть, стараясь угодить кому-л.; 1) ətrafında dolanmaq, başına dolanmaq, yanından əl çəkməmək, baxmaq (qadına); 2) yaramaq, qulluq etmək, yaltaqlıq etmək, sülənmək, yaltaqlıq etmək üçün fir-fir fırlanmaq, dəridən-qabıqdan çıxmaq; *peeping Tom* – çox sadələhv adam, burnunu hər yerə soxan, "Том Подгляда", чересчур любопытный человек, всюду сующий (свой) нос; человек, отличающийся нездоровым любопытством); *good wine needs no bush* – хорошее вино не нуждается в ярлыке; хороший товар сам себя хвалит (по старинному обычаю, трактирщики вывешивали ветки плюща в знак того, что в продаже имеется вино); *Görünən kənd bələdçi istəməz*; *a black sheep* – паршивая овца, позор в семье (по старому поверью, черная овца отмечена печатью дьявола), *Meşə çaqqalsız olmaz*; *halcyon days* – спокойные, мирные дни, спокойное время (*halcyon* – зимородок; по древнему преданию, зимородок выводит птенцов в гнезде, плавающем по морю, в период зимнего солнцестояния, и в этот период, около двух недель, море бывает совершенно спокойным), *sakit günlər, hoşbəxt çağlar*; *have kissed the Blarney stone* – быть льстецом (по преданию, каждый, поцеловавший камень, находящийся в замке Бларны в Ирландии,

получал дар льстивой речи), yaltaq olmaq (əfsanəyə görə, kim İrlandiyda Blarni qəsriində saxlanılan daşı öpsə, yaltaqlıq etməyi öyrənər) [1].

В настоящее время английский язык переживает неологический бум. Большое количество новых лексических единиц возникло в связи с развитием компьютерной техники: *to trouble-shoot* – исправить, починить компьютер, *nasazlıqların aşkarlamaq*; *to blitz out* – уничтожить часть данных в памяти компьютера. Развитие прессы также повлияло на возникновение новых фразеологических единиц: *green power* – власть средств, *vəsaitlərin gücü*; *Jane Crow* – дискриминация женщин, *qadınlara qarşı aurgı-seçkilik*; *trade off* – компромисс, *güzəşt*.

Таким образом, англоязычные фразеологизмы имеют прежде всего библейское и литературное происхождение. Сферами их происхождения также являются политика, шоу-бизнес, юриспруденция, военное дело, спорт. Определенное количество указанных единиц появилось в английском языке путем калькирования с других языков как европейских, да и восточных. Значительное количество англоязычных идиом имеет дидактическое значение. Экспрессивность, выразительности и лучшему запоминанию англоязычных идиом способствует их композиционное оформление, использование определенных лексических, фонетических средств. Поскольку идиоматические выражения, как правило, являются известными носителям языка, их отдельные части при использовании таковы, что узнаются и понимаются представителями речевого сообщества.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Məmmədzadə K. İngiliscə-azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Qafqaz Universiteti, Bakı, 2008
2. Quliyeva A. Yazıçıların əsərlərindən alınmış frazeologizmlər. Filologiya məsələləri, № 7, 2017
3. Vəliyeva N. Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət. Bakı, 2006.
4. Крымова В. Шекспировское наследие. Ленинград: Политиздат, 1988. 212 с.
5. Кузик О. Бялик В. Походження та загальна характеристика англійських фразеологізмів на позначення часу. Закарпатські філологічні студії. 2019
6. Bloom H. Shakespeare : The Invention of the Human. Cambridge : Riverhead Books, 1999. 768 p.;
7. Gibson D. Living Life Backward: How Ecclesiastes Teaches Us to Live in Light of the End. New York: Crossway Books, 2017. 176 p.,
8. Kipfer B. Phraseology : Thousands of Bizarre Origins, Unexpected Connections, and Fascinating Facts about English's Best Expressions. Naperville (USA) : Sourcebooks Inc., 2008. 320 p.

9. Longfellow H.W. The Complete Poems of Henry Wadsworth Longfellow. London : Macmillan Publishers, 2016. 1555 p.,
10. Longman Dictionary of English Idioms / ed. T. Hill. London: Blackwell Publishers, 1979. 654 p.
11. Marjona Radjabova. Comparative study of phraseological units with naming features in nonrelated languages. Uzbekistan State University of World Languages
12. Partridge E. A Dictionary of Cliches. London : Taylor & Francis e-Library, 2005. 549 p.
13. The Holy Bible: King James Version / ed. by Anakeim. New York : Foundation Publications, 2010. 896 p.
14. Watts I. Divine and Moral Songs for Children. New York : HarperCollins Publishers, 2017. 130 p

N. Kərimova

**MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ
FRAZEOLGİZMLƏRİN MƏNŞƏYİ
XÜLASƏ**

Məqalə ingilis dilində frazeoloji vahidlərin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Məqalədə ingilisdilli frazeoloji vahidlərin mənşəyi və onların ümumi xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Bu vahidlərin əksəriyyəti ingilis dilinə İncildən və bədii ədəbiyyatdan daxil olub. İngilis dilli frazeoloji vahidlərin mənşəyinin mənbələri Köhnə və Yeni Əhdi-Cədid kitablarının mətnləridir. Anqlosaksların və digər Avropa xalqlarının xristianlaşması ilə əlaqədar İncil mətnlərinin yayılması bu qurulmuş ifadələrin ingilis dilinə nüfuz etməsinə kömək etdi. İngilisdilli frazeoloji fondun zənginləşməsi həm də dahi ingilis dramaturqu V.Şekspirin yaradıcılıq irsi ilə bağlı olmuşdur. Hal-hazırda ingilis dilində yüz əlli iki Şekspir ifadəsi var. İngilisdilli frazeoloji vahidlərin mənşə mənbələri də bir çox digər ingilisdilli yazıçı və şairlərin nəsr və poetik əsərləridir. Siyasət, şou-biznes, hüquqşünaslıq, hərbi işlər, idman da ingilisdilli frazeoloji fondun vahidlərinin yaranma sferalarıdır. Latin dilindən ingilis dili üçün bəzi frazeoloji vahidlər ispan, fransız və digər Avropa və Avropa xaricindəki ölkələrin dillərindən götürülmüşdür. Belə alınma prosesi kalka yolu ilə həyata keçirilirdi. Çox sayda ingilis frazeoloji vahidləri, mənası didaktik atalar sözləri və məsəllərdir. Bu cür vahidlər ifadəlilik və ekspressivlik ilə xarakterizə olunur ki, bu da onların kompozisiya tərtibatı, onlarda istifadə olunan üslub vasitələri ilə asanlaşdırılır. Bu bölmələrin kompozisiya tərtibatı müqayisə və ziddiyyət üsulları ilə xarakterizə edilə bilər. Qafiyə, alliterasiya və assonans da onların ifadəliliyinə və ekspressivliyinə kömək edir. Onlarda fonetik və leksik ifadə vasitələri eyni vaxtda istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: frazeoloji vahid, ingilis dili, mənşəyi, alınma, atalar sözləri və məsəllər, “şekspirizm”

N. Kerimova

**THE ORIGIN OF ENGLISH
PHRASEOLOGICAL UNITS
SUMMARY**

The article is devoted to the study of English phraseological units. The article establishes the sources of origin of the English-language phraseological units and their general characteristics. Most of these units came into English from the Bible and fiction. The sources of the origin of the English-language biblical phraseological units are the texts of the books of the Old and New Testaments. The penetration of these well-established expressions into the English language was facilitated by the spread of Bible texts in connection with the Christianization of the Anglo-Saxons and other European peoples. The enrichment of the English-language phraseological fund also took place thanks to the creative heritage of the greatest English playwright W. Shakespeare. Currently, there are one hundred and fifty-two Shakespearean expressions in the English language. The sources of the origin of English-language phraseological units are also prose and poetic works of many other English-language writers and poets. The spheres of origin of units of the English-language phraseological fund also include politics, show business, jurisprudence, military affairs, and sports. Some phraseological units to the English language from Latin were borrowed from Spanish, French and other European and non-European languages. Such borrowing took place through tracing. A large number of English phraseological units are proverbs and sayings, the meaning of which is didactically loaded. Such units are characterized by expressiveness and expressiveness, which is facilitated by their compositional design, the stylistic means used in them. The compositional design of these units can be characterized by methods of juxtaposition and opposition. Rhyme, alliteration, and assonance also contribute to their expressiveness and expressiveness. Phonetic and lexical means of expressiveness can be used in them simultaneous.

Key words: phraseologism, English language, origin, borrowing, proverbs and sayings, “shakespirism”

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nigar Vəliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SEVİL NƏCƏFOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Azadlıq, 20
sevilnecefova99@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ İNKİŞAFI

Məqalə qloballaşma prosesinin sürətlənməsi şəraitində milli dildə baş verən dəyişikliklər və onun inkişafı haqqındadır. Dövlətin formalaşmasında, onun yaşamasında dil önəmli faktordur. Əbəs yerə deyilməyib: “Bir milləti məhv etmək üçün onun dilini əlindən almaq lazımdır”.

Ümummilli lider Heydər Əliyev çıxışlarında dilimizin saflığının, mənəvi zənginliyinin qorunmasını gənc nəslə tövsiyə edirdi. Xüsusi vurğulayırdı ki, Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş dillərindən olduğundan müasir dövrün ən müxtəlif ictimai-siyasi, elmi-mədəni, fəlsəfi intellektual məzmun və hadisələri, informativ mənzərəsi bu dildə çevik şəkildə, səlisliklə əksini tapa bilir. Dilimizin gözəlliyi, rəvanlığı, obrazlılığı və ən dərin mətləbləri ifadə etmək imkanları hətta əcnəbilər tərəfindən də dəfələrlə qeyd olunmuşdur. Azərbaycan dili minillər, yüzillər boyu xalqın varlığını yaşatmış əvəzsiz hadisədir. Hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı gənc öz ana dilini, milli ənənələrini öyrənməli, onları təbliğ etməlidir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin hər çıxışında dilimizin zənginlikləri, incəlikləri aşkara çıxır, ədəbi dilin normalarına heyrətamiz dərəcədə əməl olunurdu.

Möhtərəm Prezident İlham Əliyevin 2012-ci il 23 may tarixdə imzaladığı "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı" haqqında sərəncamı bu və digər problemlərin həlli yolunda son dərəcə əhəmiyyətli addım kimi dəyərləndirilməlidir. Sərəncamda Azərbaycan dilinin tarixi təkamül və inkişaf mərhələlərinə elmi-tarixi rəqəsdən nəzər salınmış, qloballaşma şəraitində bu sahədə mövcud olan problemlər, görülməli tədbirlər dolğun əksini tapmışdır. Sənəddə vurğulanır ki, Azərbaycan dili xalqımızın mənəvi sərvəti, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi sarsılmaz təməli, dövlətimizin müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən biridir: "Hər bir azərbaycanlı tarixin ayrı-ayrı dövrlərində dilimizin dövlət dili kimi fəaliyyət göstərməsindən böyük qürur hissi keçirir. Ölkəmizin zaman-zaman müxtəlif imperiyalar tərkibində yaşamağa məcbur olmasına baxmayaraq, ana dilimiz hətta bu ağır vaxtlarda belə milli məfkurənin, milli şüurun və milli-mədəni dəyərlərin layiqincə yaşamasını və inkişafını təmin etmişdir. Bu gün onun qorunması və qayğı ilə əhatə olunması müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşının müqəddəs borcudur .

Açar sözlər: Azərbaycan, dil, qloballaşma, Azərbaycan dili, KİV Sərəncam, Prezident

Ana dili bizə nəsildən- nəslə keçən ən böyük nemətdir. Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da ana dili onun milli varlığı, tarixi keçmişi və parlaq gələcəyidir. Tarixdən bizə yaxşı məlumdur ki, Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışiq dili zəminində əmələ gəlib şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonrakı mərhələlərdə yüz illər boyunca mürəkkəb yol keçib. Şah İsmayıl Xətai dövründə türk dili dövlət dili elan olunmuş, diplomatik yazışmalar bu dildə aparılmışdır. Bu mənada Azərbaycan dili də dünyanın ən qədim dillərindən hesab edilir.

Azərbaycan yazıçısı və ictimai xadimi A.Axundov göstərir ki, «dil xalqın malıdır və bu cəhətdən, tamamilə təbiidir ki, hər bir dil mənsub olduğu xalqın tarixi ilə bağlıdır. Dil elə bir güzəgdür ki, xalqın tarixi bu və ya digər şəkildə əksini orada tapır» (1, s. 109).

Dilimizin saflığının qorunması və milliliyi uğrunda şair və yazıçılar, siyasi dövlət xadimlərimiz də yorulmadan, mübarizə aparmışlar.

Yaxın Şərq mətbuatının ilk satirik jurnalı hesab edilən “Molla Nəsrəddin” jurnalının həmtəsisçisi olan, görkəmli publisist-yazıçımız Ömər Faiq Nemanzadə “Dilimiz və imanımız” məqaləsində : “... a canım öz dilimizi bəyənməsək, kim bizə hörmət edəcək və nədən ötrü etsinlər?” fikrini söyləyərək, ana dilini sevməyi hamımızın vəzifəmiz olduğunu təbliğ etmişdir. (2,s. 352)

Bu gün Azərbaycan dilinin uğuru, dilimizin qorunması və dünya dilləri içərisində layiqli yer tutması məhz ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu dil siyasəti ilə bağlıdır. Onun ana dilimizə olan qayğısı sayəsində 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilən müstəqil dövlətimizin ilk Konstitusiyası ilə Azərbaycan dilini Azərbaycan Respublikasının dövlət dili elan etdi. Bütün bunlarla yanaşı, 2001-ci il avqustun 9-da Azərbaycan Prezidenti yeni bir fərman – “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” mühüm bir sənəd imzaladı. Fərmanda deyilir: “Hər il avqustun 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin”. (H.Əliyev 3) Eyni zamanda Azərbaycan dilinin qloballaşma dövrünün mənfə təsirlərindən qorunması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində ulu öndər Heydər Əliyevin 2001-ci il iyunun 18-də imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanda deyilir : “Bizim birinci nailiyyətimiz o olmalıdır ki, öz dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik. Hər bir azərbaycanlı öz ana dilini bilməlidir, bu dillə səliss danışmalı və bu dili sevməlidir” (H.Əliyev .4)

YUNESKO-nun təşəbbüsü ilə 2000-ci ilin 21 fevralından dil və mədəniyyət müxtəlifliyinin müdafiəsi məqsədi ilə “Beynəlxalq ana dili günü” artıq Azərbaycanda da qeyd olunur .

Bu gün dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan 50 milyondan çox azərbaycanlının doğma ana dilimizin təmizliyini qorumaq, inkişafı və bütün dünyada tanınması üçün fəal işlər görməsi vətəndaşlıq borcudur.

XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrin əvvəlləri qloballaşmanın yüksək səviyyəsi ilə xarakterizə olunur və son vaxtlar respublikamızda kompüterlər, kommunikasiya texnologiyaları gündəlik həyatımızın ayrılmaz elementi olmuşdur.

Qloballaşma latın mənşəli “qlobal” sözündən olub “ yer kürəsini bürüyə bilən, əhatə edən” mənasını verir. Müasir dövrdə heç bir dövlət qloballaşma prosesindən kənar qala bilməz. Qloballaşmanın təsirini və işarələrini hər gün həyatımızda görə bilirik. Bu gün qloballaşma faktı sosial bir reallıqdır. Xüsusi olaraq qloballaşmanın dilinin özünə təsirini qeyd etmək lazımdır.

Belə ki, müasir dünyada gedən qloballaşma prosesləri dillərin sıxışdırılmasına gətirib çıxarır və Azərbaycana da öz təsirini göstərməkdədir. Belə ki, qloballaşma prosesinin sürətlənməsi ilə milli dildə də dəyişikliklər baş verir. Qloballaşma prosesinin dünyadakı dillərə təsiri, dillərin qorunması istiqamətində YUNESKO tərəfindən həyata keçirilən bir sıra layihə və proqramlar qəbul edilmişdir. Bu qurumun tərəfindən “Dillərin yaşama qabiliyyəti və yox olması” sənədi və “Yox olmaq təhlükəsi altında olan dillərin Atlası”nın işlənilməsi dillərin qorunması istiqamətində mühüm addımdır.

Hər il dünyada neçə-neçə dil “ölü” adını qazanır. Mütəxəssislərin proqnozlarına görə, 2050-ci ilə qədər mövcud dillərin təxminən yarısı tarixə çevriləcək. Ona görə bu problemin nə dərəcədə ciddi olduğunu bilirik. Həsən bəy Zərdabi yazırdı: «Dil bir şeydir ki, onu öz halında saxlamaq mümkün deyildi. Elə ki, qaranlıq otağın qapısı açıldı qeyri tayfalar elə gediş-gəliş artdı, artıq şeylər ələ gəldi və adətlər dəyişdi, təzə sözlərin qədəri günü-gündən artacaqdır belə sözlərin artmasının dilə zərəri yoxdur, xeyri var. Çünki o sözlər tərəqqi etməyə səbəb olurlar» (5,148).

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dilinin bu günkü vəziyyəti cəmiyyəti narahat edən məsələlərdəndir. Azərbaycan dilində səlil danışanların sayının azalması, Azərbaycan ədəbi dilinin yad ünsürlərin hesabına kifayət qədər çoxalması və s. reklamlarında Azərbaycan dilinin ən adi leksik, qrammatik qaydalarının pozulması və s. haqlı olaraq tənqid edilir.

Qloballaşma əks prosesi doğurur – fərdiləşmə, xüsusiləşmə, regionlaşma, mərkəzdənqaçma və s. Ana dili müqavimət göstərir, yox olmaq istəmir, xalq öz adət-ənənələrini, milli mentalitetini, varlığını qoruyub saxlamaq üçün mübarizə aparır. Mənə elə gəlir ki, bəlkə də qloballaşma olmasaydı, ana dilinin qorunması məsələsi bu qədər qabardılmazdı, aktuallaşmazdı Bu gün dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan 50 milyondan çox azərbaycanlı doğma ana dilimizin inkişafı və bütün dünyada tanınması üçün fəal işlər görməli, onun qorunması üçün əməli addımlar atmalıdır. (6.36)

Bizim qloballaşmaya sivil ölkə kimi getmək üçün hər cür imkanlarımız vardır. Azərbaycan dilinin öz ahəngi, səs quruluşunun səlisliyi, ifadə imkanlarına görə

zənginliyi vardır. Bu gün müasir çoxsaylı qəzet və jurnallarımız Azərbaycan dilində nəşr olunur. Həmçinin radio və televiziyalarımızda aparıcı dil məhz Azərbaycan dilidir və tədris Azərbaycan dilində aparılır.

Cəmiyyətin bir çox fəaliyyət sahələrinə nüfuz edən qloballaşmanın dilə birbaşa təsir dairəsi onun leksik səviyyəsi ilə bağlıdır. Leksikanın əsas və ən fəal bölmələrindən biri olan terminologiya elmi-texniki tərəqqi, qloballaşma ilə əlaqədar dəyişir, yenilənir. Beynəlxalq aləmə, Avropaya birbaşa çıxış dilin bütün səviyyələri ilə yanaşı, terminologiyaya da təsir göstərir. (7)

F. de Sössürün qeyd etdiyi kimi, “Nitq həmişə dili qabaqlayır... dil eyni zamanda nitqin həm aləti, həm də məhsuludur” (8, s.57).

Dünyada elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibində alınma sözlərə yer verilməsin. Amma dilin alınma sözlərlə lüzumsuz yerə yüklənməsinə də yol vermək olmaz. Alınma sözlər də dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşmaqla bərabər, anlayışı dəqiq təyin etməlidir. Bir çox hallarda leksik, üslubi və qrammatik norma pozuntularına rast gəlinir. Durğu işarələrini hətta düzgün, yerində işlətmirlər. Bəzənsə ədəbi dilimizin təmizliyini pozan sözlər işlədilir.

Qloballaşmadan doğan və milli dil üçün təhlükə yaradan təsirlər haqqında Professor F.Veysəlli qeyd edir ki, “İndi gənclər qrammatikaya və tələffüz qaydalarına fikir vermirlər. Danışanda elə bil saqqız çeynəyirlər. Onların dilində /sms, top, hot, super, hendi, mobil, çat, download, portal, webside/ kimi yüzlərlə söz işlənir ki, heç gənclər və ya kosmopolitlər onların fərqi varmırlar. Bu sözlər qlobal dilin hücumu, onları götürən dillərin isə fəryadıdır. Onların dilində sms, top, hot, super, hendi, mobil, çat, download, portal, webside kimi yüzlərlə söz işlənir ki, heç onların fərqi varmırlar. Bu sözlər qlobal dilin hücumudur, onları götürən dillərin isə fəryadıdır” (9. s.35)

Azərbaycan dilinin qorunması istiqamətində aparılan işlərin davamı olaraq Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 12 yanvar 2004-cü il tarixdə “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” Sərəncam imzalanmış, Milli Məclis tərəfindən isə “Dövlət dili haqqında” Qanun (sentyabr 2002-ci il), “Azərbaycan dilinin işlənməsi və qorunması haqqında” Qanun (may 2003-cü il) qəbul edilmişdir. Dilin tətbiqi və inkişafına belə yüksək dövlət dəstəyinin mövcudluğu, dilimizin istifadə olunma arealının kifayət qədər geniş olması onu qətiyyənlə belə təhlükələrin gözləmədiyini göstərir. Üstəlik də virtual məkanda Azərbaycan dili daha da geniş yayılmaq imkanları qazanır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları” əsasında dilimizin orfoqrafiya lüğəti yenidən hazırlandı və 2013-cü ildə lüğət yenidən nəşr olundu və kitaba 110563 söz daxil edildi. Bu isə əvvəlki 2004-cü il nəşrinə nisbətdə 30 mindən artıq sözün əlavə edilməsi deməkdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2012-ci il tarixli Sərəncamı ilə AR Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının yaradılması

terminologiya fəaliyyətinə olan məsuliyyəti daha da artırdı. Belə ki, Terminologiya Komissiyası təkcə respublikada deyil, respublikadan kənar da Azərbaycan dilinin qorunması istiqamətində mühüm işlərin həyata keçirilməsinə təkan verdi (10 .4).

2018-ci ildə “Orfoqrafiya lüğəti”nin yeni nəşri nəzərdə tutulmuş, qaydalara yenidən baxılmış, müzakirələr nəticəsində bəzi qaydaların mövcud dil mənzərəsinə əks etdirməməsi aşkarlandığından müəyyən dəyişikliklər təklif olunmuş, geniş ictimaiyyətin müzakirəsinə təqdim olunmuşdur. Dildə baş verən dəyişikliklər dil səviyyələri üzrə kəmiyyət və tezlik baxımından fərqli olduğu kimi (leksik səviyyə dəyişmələrə qarşı daha həssas, qrammatik səviyyə daha sabitdir), dövrdən, sosial-mədəni durumdan asılı olaraq da proses müxtəlif şəkildə təzahür edə bilər: daha stabil və durğun mühitdə, “qapalı” şəraitdə dil dəyişmələri də o qədər diqqəti cəlb etmir. Müasir qloballaşma dövrünün özünəməxsus əlamətlərindən biri də iqtisadi sahə ilə yanaşı, mədəni “inteqrasiya”nın gündəmə gəlməsidir. Qloballaşma bir tərəfdən ümumi bəşəri dəyərlərin yaranması şəklində təzahür edərsə, digər tərəfdən milli mədəniyyətlərin, eləcə də dillərin sıxışdırılmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan qloballaşma dilə və dil siyasətinə təsir göstərən iki əks amili aktuallaşdırır: ünsiyyət ehtiyacı, tələbi (bunun üçün ortaqlar) və dil müstəqilliyi, milliliyi qorumaq meylidir. (11. Səh.97) Məhz bu baxımdan meydana gələn dəyişikliklərin qaydalarla tənzimlənməsi təbii qarşılmalıdır. Qloballaşma obyektiv olaraq baş verən qarşısız prosesdir. Biz onun qarşısını alıb saxlaya bilmərik. Ən yaxşı halda biz qloballaşma şəraitində milli mənliliyimizi, mentalitetimizi, dilimizi qoruyub saxlamağın yollarını bilməliyik. Buna baxmayaraq, biz bir ölkə qloballaşma adı altında öz milli-mənəvi dəyərlərimizi unutmamalıyıq.

”Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 23 may 2012-ci il tarixdə verilən birinci sərəncam “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələbinə uyğun istifadəsi və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” dilimizə olan qayğının bir daha təzahürüdür.

Dövlət Proqramı haqqında” sərəncamda uğurlarla yanaşı, ədəbi dilimizin inkişaf qanunauyğunluqlarına xələl gətirə biləcək yad ünsürlərin üzə çıxarılması və onların aradan qaldırılması istiqamətində lazımi çeviklik göstərilməsi də qeyd olunur.

Hər şeydən əvvəl, doğma Azərbaycan dilinin hərtərəfli öyrənilməsi ön planda olmalı, ana dilimiz daha dərinə və ciddi araşdırılmalıdır.

Hər bir dilin kökündə xalqın böyük mədəniyyəti dayanır. Şərqi üç dilində yazıb-yaradan Qazi Bühranəddin, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətayi, Məhəmməd Füzuli kimi şairlərin məhz Azərbaycan türk xalqına mənsub olmasını nümayiş etdirmək həm də qloballaşan dünya üçün maraqlı doğuran tarixi faktlardandır. Qloballaşma mühitində klassik irsimizin günün ən vacib məsələlərindən hesab edən Prezident İlham Əliyev cənabları 2017-ci ildə böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin anadan olmasının 300 illiyi , 2019-cu ilin yanvarın 11 –də Azərbaycanda “Nəsimi ili” ,C Məmmədquluzadənin 2019 –cu ildə

150 illik, Hüseyn Cavidin 2017-ci ildə 135 illik, Cəfər Cabbarlının 120, Azərbaycan Mikayıl Müşfiqin 110 illiyinin qeyd edilməsi haqqında və s. Sərəncam imzalamışdır.

Bu gün Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində internet məkanında işlənməsi genişləndirilir və inkişaf etdirilir. Azərbaycan Respublikası Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin dəstəyi ilə həyata keçirilən “Dilmanç” maşın tərcüməsi layihəsi çərçivəsində də birgə əməkdaşlıq davam etdirilir. Azərbaycanın təhsil sisteminin Boloniya prosesinə qoşulması ilə əlaqədar olaraq məqsədyönlü kommunikativ kompetensiya formalaşdırmaq hazırda bakalavr, magistr hazırlığı işində ən vacib şərtlərdəndir.

Наджафова Севиль

О РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Статья посвящена изменениям в национальном языке и его развитию с ускорением глобализации. Язык является важным фактором в формировании государства и его существования. Не зря говорят: «Чтобы уничтожить нацию, нужно отобрать у нее язык».

В своих выступлениях общенациональный лидер Гейдар Алиев рекомендовал подрастающему поколению беречь чистоту и моральную ценность нашего языка. Он подчеркивал, что азербайджанский язык является одним из развитых языков мира, потому, различное социально-политическое, научное, культурное, философское, интеллектуальное содержание, события и информации современной эпохи могут быть безупречно отражены на этом языке. Красота, плавность, образность и способность выражать самые глубокие смыслы нашего языка неоднократно отмечались даже иностранцами. Азербайджанский язык бесценное событие, которое на протяжении столетий, тысячелетий помогала народу существовать. Независимо от страны, в которой он живет, каждый молодой азербайджанец должен изучать и продвигать свой родной язык и национальные традиции. В каждом выступлении общенационального лидера Гейдара Алиева раскрывались богатства и тонкости нашего языка, безукоризненно соблюдались нормы литературного языка.

Распоряжение Президента Ильхама Алиева, подписанное 23 мая 2012 года о «Государственной программе использования азербайджанского языка в условиях глобализации и развития лингвистики в стране», следует рассматривать как чрезвычайно важный шаг в решении тех или иных проблем. В распоряжении рассматривается историческая эволюция и этапы развития азербайджанского языка с научной и исторической точки зрения, полностью

отражены проблемы в этой сфере в условиях глобализации, меры, которые необходимо принять. В документе подчеркивается, что азербайджанский язык является одним из главных символов морального обилия нашего народа, незыблемой основой солидарности азербайджанцев всего мира, независимости нашего государства: «Каждый азербайджанец очень гордится тем, что наш язык функционировал и функционирует как государственный язык в разные периоды истории». Несмотря на то, что наша страна время от времени была вынуждена жить в составе разных империй, наш родной язык обеспечил достойное выживание и развитие национальной идеологии, национального самосознания и национально-культурных ценностей даже в эти непростые времена. Сегодня его защита и забота - священный долг каждого гражданина независимого Азербайджана .

Ключевые слова: Азербайджан, язык, глобализация, азербайджанский язык, СМИ, Приказ, Президент

ON THE DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE IN THE GLOBALIZATION CONTEXT

The article concerns the changes in the national language and its development with the acceleration of globalization. Language is an important factor in the formation of the state and its existence. Not in vain it was said: "In order to destroy a nation, its language must be taken away."

On the eve of the adoption of the first national Constitution of the Republic of Azerbaijan in 1995, large-scale discussions with the participation of various segments of society, linguists and intellectuals finally resulted in the adoption of a unanimous decision: Thus, the injustice and indifference to our native language were eliminated, and its position in society was restored.

In his speeches, national leader Heydar Aliyev recommended the younger generation to protect the purity and spiritual richness of our language. He emphasized that the Azerbaijani language is one of the developed languages of the world, so the various socio-political, scientific, cultural, philosophical, intellectual content and events of the modern era, the informative landscape can be reflected in this language quickly and fluently. The beauty, fluency, imagery and ability to express the deepest points of our language have been repeatedly mentioned even by foreigners. The Azerbaijani language is an invaluable event that has kept the people alive for thousands and centuries. Regardless of the country in which they live, every young Azerbaijani must learn and promote their native language and national

traditions. Every speech of the national leader Heydar Aliyev reveals the riches and subtleties of our language,

The decree of President İlham Aliyev on May 23, 2012 on the "State Program on the use of the Azerbaijani language in accordance with the requirements of the time and the development of linguistics in the country in the context of globalization" should be considered an extremely important step in solving these and other problems. The order looks at the historical evolution and

development stages of the Azerbaijani language from a scientific and historical perspective, the problems in this area in the context of globalization, the measures to be taken are fully reflected. The document emphasizes that the Azerbaijani language is one of the main symbols of the spiritual wealth of our people, the unshakable foundation of solidarity of Azerbaijanis around the world, the independence of our state: "Every Azerbaijani is very proud of our language as a state language. Despite the fact that our country is forced to live in different empires from time to time, our native language has ensured the proper survival and development of national ideology, national consciousness and national-cultural values, even in these difficult times. Today, its protection and care is the sacred duty of every citizen of independent Azerbaijan."

Key words: Azerbaijan, language, globalization, the Azerbaijani language, mass media , President

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı. «Maarif», 1979, 254 s
2. Nemanzadə Ö.F. (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb. 352 s.
3. "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı şəhəri, 9 avqust 2001-ci il, <http://www.president.az>
4. "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı şəhəri, 18 iyun 2001-ci il, <http://www.president.az>
5. Zərdabi H. Seçilmiş əsərləri. B., 1966, s.148
6. M. Ə. MAHMUDOV «Dilçilik institutunun əsərləri «Елм və təhsil» Bakı – 2012.- S.34-39.
7. Sadıqova S.A. Ana dili milli varlığımızın aynasıdır, <http://www.xalqgazeti.com>
8. Ф. де Соссюр. Труды по языкознанию. М., 1977.
9. Fəxrəddin Veysəlli Seçilmiş əsərləri . 3-cü cild Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi

10. Sayalı Sadıqova Azərbaycan dili terminologiyası, www.science.gov.az/news/open/142
11. Nəzakət Qaziyeva «Dilçilik institutunun əsərləri «ЕЛМ və təhsil» Bakı – 2018 nömrə 1 78 – 99 İnforasiya cəmiyyəti problemləri, 2015, №2, 87-95 Qurbanova Ə.
- “Azərbaycan dilinin qlobollaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı şəhəri, 23 may 2012-ci il, <http://www.president.az>

-

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: professor Afaq Ağayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

МАРЬЯМ ИСКЕНДЕРЛИ

Азербайджанская Национальная Академия Наук,
Институт Языкознания имени Насими,
г. Баку, пр. Гусейн Джавида, 31
maryamisgandarli@yahoo.com

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПОВТОРЫ В СОВРЕМЕННОМ АМЕРИКАНСКОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Ключевые слова: популизм, политический дискурс, лексические повторы

Açar sözləri: populizm, siyasi diskurs, leksik təkrarlar

Key words: populism, political discourse, lexical repetitions

Abstract

The paper focuses on the study of lexical repetitions in contemporary American political discourse. Political discourse reflects peculiarities of the social and political life of the government. It contains the elements of the national culture and cultural values. Lexical repetition is the repetition of words that is the most stable and expressive mean of the inter-phrasal connection. When the lexical repetition is used, the intentions of the speaker are expressed most accurately. The scientific novelty of this paper lies in the fact that the author talks about lexical repetitions in the paradigm of political discourse. Lexical repetitions have different realizations in the political discourse. It can be realized in the tautological repetition and in the different occurrence in the semantic equality. The practical significance of this paper is that it examines lexical repetitions based on speeches by ex US President Donald Trump. There is a large number of various repetitions in the speeches of Donald Trump. He uses anaphoras, epiphoras and so on. The scientific result of the paper is that the author examines lexical repetitions based on examples of political speeches. The author makes conclusions about the place of lexical repetitions in modern political discourse.

Аннотация

Статья посвящена изучению лексических повторов в современном американском политическом дискурсе. Политический дискурс отражает особенности общественно-политической жизни государства. Он содержит элементы национальной культуры, а также культурные ценности. Лексический повтор – повторение слов, являющееся наиболее устойчивым и выразительным средством межфразовой связи. При использовании лексического повтора намерения говорящего выражаются наиболее точно. Научная новизна данной статьи заключается в том, что автор говорит о лексических повторах в парадигме политического дискурса. Лексические повторы имеют различную реализацию в политическом дискурсе. Он может быть реализован в

тавтологическом повторе и в различных явлениях семантической эквивалентности. Практическая значимость данной статьи заключается в том, что в ней рассматриваются лексические повторы на основе выступлений бывшего президента США Дональда Трампа. В речах Дональда Трампа имеется большое количество разнообразных повторов. Он использует анафоры, эпифоры и так далее. Научным результатом статьи является то, что автор рассматривает лексические повторы на примерах политических речей. Автор делает выводы о месте лексических повторов в современном политическом дискурсе.

Xülasə

Məqalə müasir Amerika siyasi diskursunda leksik təkrarların öyrənilməsinə həsr olunub. Siyasi diskurs dövlətin ictimai-siyasi həyatının vacib xüsusiyyətlərini əks etdirir. O, milli mədəniyyətin və mədəni dəyərlərin elementlərini ehtiva edir. Leksik təkrarlar sözlərarası ünsiyyətin ən sabit və ifadəli vasitəsi olan sözlərin təkrarıdır. Onlardan istifadə etməklə danışanın niyyəti ən dəqiq şəkildə ifadə olunur.

Leksik təkrarların siyasi diskurs paradigmasında araşdırılması məqalənin elmi yeniliyidir. Siyasi diskursda leksik təkrarlar fərqli icra xüsusiyyətlərinə malikdir. O, tавтолоji təkrarda və semantik ekvivalentliyin müxtəlif formalarında reallaşa bilər. Müəllifin ABŞ-ın keçmiş prezidenti Donald Trampın çıxışları əsasında leksik təkrarlardan bəhs etməsi məqalənin praktiki əhəmiyyətidir. Donald Trampın çıxışlarında çox sayda təkrarlara rast gəlinir. O, anafora, epifora və s. geniş istifadə edir. Leksik təkrarların siyasi nitq nümunələr əsasında nəzərdən keçirilməsi araşdırmanın elmi nəticəsidir. Müəllif leksik təkrarların müasir siyasi diskursdakı mövqeyi haqqında qənaətlər əldə edib.

Введение

Политический дискурс отражает особенности общественно-политической жизни государства, содержит в себе элементы национальной культуры, общие и специфические культурные ценности. Одним из общих дискурсивных свойств политической коммуникации является широкое использование лексических и семантических повторов, осуществляющих различные функции и способствующих реализации разнообразных тактик и стратегий речевого воздействия. (1,33) Своеобразие языка политики и политического дискурса заключается в отсутствии строгих социальных и дискурсивных границ, что открывает широкие возможности для реализации в политической коммуникации самых разных языковых функций, среди которых основными являются коммуникативная, суггестивная, экспрессивная и магическая. Поскольку политическая коммуникация направлена главным образом на убеждение, основная роль отводится суггестивной функции. Повтор имеет различные воплощения в политическом дискурсе. Во-первых, он может быть

реализован в тавтологическом повторе, представляющем собой многократное использование одних и тех же единиц языка – лексические и фразовые повторы. Во-вторых, повтор реализуется в различных явлениях семантической эквивалентности, при повторении языковых единиц, имеющих смысловое сходство при различиях в плане выражения. (2,175). К таким явлениям относятся лексические, межуровневые, фразовые синонимические повторы, перифразы, а также хиазмы. Специфика семантического повтора в политическом дискурсе заключается прежде всего в роли повторов в осуществлении тактик и стратегий речевого воздействия. Соответственно трем основным аспектам политической коммуникации – ориентации, интеграции и агональности – в политическом дискурсе выделяются ритуальные, ориентационные и агональные жанры. Лексический повтор - это повтор слов, являющийся наиболее стабильным и экспрессивным средством межфразовой связи, выполняющий текстосвязующую функцию. Повтор или редупликация является одним из наиболее ярких средств реализации речевого потока . В контекстах, где автор использует повторы, его интенции выражены наиболее точно. «Повтором или репризой называется фигура речи, которая состоит в повторении звуков, слов, морфем, синонимов или синтаксических конструкций условиях достаточной тесноты ряда, т.е. достаточно близко друг от друга, чтобы их можно было заметить. Так же, как и другие фигуры речи, усиливающие выразительность высказывания, повторы можно рассматривать в плане расхождения между традиционно обозначающим и ситуативно обозначающим как некоторое целенаправленное отклонение от нейтральной синтаксической нормы, для которой достаточно однократного употребления слова» [Арнольд, 1981; с.182]. К предметно-логической информации повтор, как правило, ничего не дополняет. Но повторы передают значительную дополнительную информацию эмоциональности, экспрессивности и стилизации и , кроме того, служат важным средством связи между предложениями, а иногда предметнологическую информацию трудно отделить от дополнительной. (3,335) Повторяться могут элементы разных уровней и, соответственно, классифицируются повторы в зависимости от того, какие элементы повторяются. С точки зрения Л.П.Якубинского, восприятие активизируется благодаря тому, что «повторы задерживают внимание на определенных участках синтагматической цепи» [1986].

Речевая коммуникация, как известно, организуется посредством коллигации и колокации. Коллигация определяется индивидуальным значением слова и проявляется в рамках свойственной языку коллигации. Между этими двумя аспектами синтагматики слова существует диалектическое единство. Это и предопределяет появление в тексте повторов, как на синтаксическом, так и на лексическом уровне. Каковы же основные причины появления повторов в тексте? (4,41) По мнению П.Ю.Моисеевой [1999], «в

речевой цепи элементы выстраиваются друг за другом в зависимости от совокупности их синтаксических и лексических характеристик. Синтаксис без семантики или семантика без грамматики не обеспечивают понимания. Но основными причинами, обеспечивающими появление повторов в тексте можно считать: «стремление к усилению эмоционального воздействия на читателя или слушателя; желание замедлить повествование, что дает возможность читающему или слушающему более внимательно следить за системой и развитием мысли и аргументации; активизация восприятия» [Моисеева, 1999]. Проблема повтора привлекает внимание многих исследователей, и количество работ, посвященных повтору, постоянно растет. (5,178) Большой интерес представляет задача разграничения повтора, как выразительного средства и стилистического приема, с одной стороны, и повтора, как средства, обеспечивающего связность целого 78 текста, - с другой. Необходимо отметить, что обе стороны рассмотрения повтора для нашего исследования представляются интересными, поэтому мы будем рассматривать их в совокупности, делая лишь формальное разграничение. Повторение целых высказываний стягивает текст и, в то же время создает атмосферу напряженности, придавая большую выразительность.(6,156)

-Thank you, all. Sit down, please. Well, thank you very much, General. I appreciate those kinds words and I appreciate your warm welcome. I'm glad I came back to West Virginia. (Applause.) This is a state of good people. (Applause.) Good folks. Down to earth folks. (Applause.) And I'm glad to be in your midst again. (G.W. Bush, Yeager Field Charleston, West Virginia Office of the Press Secretary, February 14, 2001)

-Today, America calls on Colin Powell again. He is a leader who understands that America must work closely with our friends in times of calm if we want to be able to call upon them in times of crisis. He understands that our nation is at its best when we project our strength and purpose with humility. He understands that if we do not set our own agenda, it will be set by others, by adversaries abroad, or by the crisis of the day. (G.W. Bush. Remarks by the President and Secretary of State Colin Powell at Swearing-In Ceremony. January 26, 2001, The Oval Office)

Весь текст инаугурационной речи Д. Трампа пронизан повторами различных типов. Прежде всего, необходимо подчеркнуть многократное идеологическое повторения приобщения американского лидера к народу (позиционирование we) и его отстранение от действий предыдущих администраций (they): (10,58)

We are one nation, and their pain is our pain. Their dreams are our dreams, and their success will be our success. We share one heart, one home and one glorious destiny. (Мы - одна нация, и их боль - наша боль. Их мечты - это наши мечты, и их успех будет нашим успехом. Мы разделяем одно сердце, один дом и одну славную судьбу.)

Their victories have not been your victories. Their triumphs have not been your triumphs. And while they celebrated in our nation's capital, there was little to celebrate for struggling families all across our land. (Их триумфы не были вашими триумфами. И пока они праздновали в столице нашей страны, для выживающих семей по всей нашей стране было мало поводов для празднований.)

В ряде случаев спикер использует лексический повтор:

From this day forward, it's going to be only America first — America first. (С этого дня Америка на первом месте – Америка на первом месте.)

One by one, the factories shuttered and left our shores with not even a thought about the millions and millions of American workers that were left behind. (Один за другим в Америке закрывались заводы, а производство уходило из страны, но никто не думал о миллионах и миллионах американских рабочих, которые от этого пострадали.) (12,58)

Также отмечается функционирование анафор:

Together, we will make America strong again. We will make America wealthy again. We will make America proud again. We will make America safe again. And yes, together, we will make America great again. (Вместе мы снова сделаем Америку сильной. Мы снова сделаем Америку богатой. Мы снова заставим Америку гордиться. Мы снова сделаем Америку безопасной. И да, вместе, мы снова сделаем Америку великой.)

Частотно автором используются эпитеты:

We are protected, and we will always be protected. We will be protected by the great men and women of our military and law enforcement. And most importantly, we will be protected by God. (Мы защищены, и мы всегда будем защищены. Мы будем защищены великими мужчинами и женщинами наших военных и правоохранительных органов. И самое главное, мы будем защищены Богом.)

В предыдущих исследованиях, посвященных изучению языкового портрета Дональда Трампа, уже отмечалось, что в его речах активно вербализуются традиционные американские ценности, такие как свобода, любовь к родине и идея сильного национального государства [Морозова]. В своей инаугурационной речи Трамп также делает акцент на этих понятиях, помимо этого концентрируя внимание на первостепенности внутренних проблем Америки, объединении нации в единое целое, активном участии народа в управлении страной и защищенности государства. (13,175)

Ведущую позицию в рассматриваемой речи занимают синтаксические стилистические приемы, представленные в виде разнообразных повторов и параллельных конструкций. В приведенном ниже примере используются анафора и синтаксический параллелизм:

“We will face challenges, we will confront hardships, but we will get the job

done.” [Trump]/

Анафорический повтор словосочетания “we will” делает акцент на вовлеченности всех граждан Америки в процесс будущих преобразований.

Трамп не отделяет себя от общества, формируя чувство единения и значимости каждого. Следует отметить, что местоимение «мы» встречается в речи 46 раз, в то время как местоимение «я» используется только в трех случаях. Подобный анафорический повтор в сочетании с употреблением параллельных конструкций встречается неоднократно:

“We will bring back our jobs. We will bring back our borders. We will bring back our wealth. And we will bring back our dreams” [Trump].

Здесь помимо повтора лексической единицы “will” используется повтор притяжательного местоимения “our”, содержащего имплицитно выраженную информацию о единстве американского народа. (14,7)

При вербализации контраста между прошлым и настоящим встречаются следующие виды повтора и параллелизма:

- анадиплосис: *“Everyone is listening to you now. You came by the tens of millions...”* [Trump];

- рамочная конструкция: *“The forgotten men and women of our country will be forgotten no longer.”* [Trump];

- хиазм: *“What truly matters is not which party controls our government, but whether our government is controlled by the people.”* [Trump].

Особенно сильную положительную эмоциональную реакцию аудитории вызывает речевая репрезентация патриотизма:

“From this day forward, it's going to be only America first, America first.” [Trump]

“We will get our people off of welfare and back to work, rebuilding our country with American hands and American labor.” [Trump]

“We will follow two simple rules; buy American and hire American.” [Trump].

В приведенных высказываниях патриотизм подчеркивается последовательным, анафорическим и эпифорическим повторами лексических единиц “America” и “American”.

Подобным образом представляется образ сильного национального государства:

“America will start winning again, winning like never before.” [Trump]

В приведённом примере используется анадиплосис для акцентуации лексической единицы “winning”.

Идея защищенности страны подчёркивается путём повтора лексической единицы “protected”:

“We are protected and we will always be protected. We will be protected by the great men and women of our military and law enforcement. And most importantly, we will be protected by God.” [Trump]

Заклучение

Таким образом, в политическом дискурсе повтор играет главную роль в реализации стратегий, усиливающих главное намерение, основную цель того или иного жанра. Кроме того, семантический повтор имеет ключевое значение в реализации тактики разъяснения, что во многом объясняется экстралингвистическими факторами.

Список литературы

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Л., Просвещение, 1981
2. Моисеева И.Ю. Семантические повторы как средство экспликации авторских интенций // Вестник Оренбург. Гос. пед. ун-та. Гуманитарные науки. – Оренбург, 1999. – №3
3. Якубинский Л.П. Избранные работы. Язык и его функционирование. – М.: Наука, 1986.
4. Press Briefing by Ari Fleisher. January 25, 2001. Washington, D.C.
5. Press Briefing by Ari Fleisher. February 5, 2001. Washington, D.C.
6. Press Briefing by Ari Fleisher. March 2, 2001. Washington, D.C.
7. The Vice President Appears on Face the Nation-CBS. March 24, 2002.
8. Interview to the Vice President Cheney by BBC. November 15, 2001.
9. G.W. Bush. Remarks by the President and Secretary of State Colin Powell at Swearing-In Ceremony. January 26, 2001, The Oval Office
10. G.W. Bush, Yeager Field Charleston, West Virginia Office of the Press Secretary, February 14, 2001
11. ISRAEL AND THE PALESTINIAN AUTHORITY. Interview given by Prime Minister Tony Blair for NBC. 4 April 2002.
12. Donald Trump's Full Inauguration Speech. URL: <http://time.com/4640707/donald-trump-inauguration-speech-transcript/>.
13. President Trump's Inaugural Address, Annotated // URL: <http://www.npr.org/2017/01/20/510629447/watch-live-president-trumps-inauguration-ceremony>
14. Инаугурационная речь Дональда Трампа // URL: <http://www.interfax.ru/world/546313>

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aynel Məşədiyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ÜLKƏR XANLAROVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
AZ1073, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115
Email: ulkar.khanlar@gmail.com

TÜRK DİLLƏRİNDƏ QRAMMATİK CİNSİN İZLƏRİ

Xülasə

Türk dillərində hal-hazırda qrammatik cinsin mövcud olmamasına baxmayaraq, bəzi dilçilər onun bir zamanlar bu dillərdə özünü göstərdiyini iddia etmiş və bununla bağlı bir sıra nümunələr təqdim etmişlər. Bəziləri bunun fonetik üsulla yarandığını, digərləri isə qrammatik şəkilçilərin köməyi ilə həyata keçirildiyini söyləmişlər. Məqalədə bir sıra türk dillərindəki həm alınma, həm də qədim sözlərdə qadın cinsi yaradan şəkilçilərə dair nümunələr yer almış və onların bəzilərinin öz ilkin formalarını dəyişərək müasir dildə mövcud olduğu göstərilmişdir. Cins bildirən şəkilçilərə əsasən insan adlarında, qohumluq əlaqələri və sənət bildirən sözlərdə rast gəlinəndi iddia edilmiş və bu, nümunələrlə əsaslandırılmışdır. Bəzi mütəxəssislər isə türk dillərində cins yarada biləcək şəkilçilərin hal-hazırda öz funksiyasını yerinə yetirmədiyini əsas gətirərək onların qədim zamanlarda çox məhdud sayda və adətən təkvariantlı olduğunu vurğulamışdır.

Bəzi fikirlərə görə, türk dillərində cins yaradan şəkilçilərin meydana gəlməsi onun başqa dillər ilə yaxın əlaqədə olmasının nəticəsidir. Ərəb dilinin təsiri ilə kişi adlarına şəkilçi artırılaraq qadın adları düzəldilməsi, italyan və fransız dillərinin təsiri ilə türk dilində imparatoriçə və patroniçə kimi sözlərin yaranması dillərin bir-birinə söz alıb-verməsi prosesi ilə bağlıdır. Bununla belə, türk dillərinin öz imkanları sayəsində cins ifadə edə bildiyini irəli sürən dilçilər də vardır. Onlardan biri - N.K.Dmitriyev -çin şəkilçisini qadın cinsinin arxaik göstəricisi hesab edir, -ça, -çə şəkilçilərinin isə yalnız kiçiltmə, əzizləmə deyil, həm də cins yaratma xüsusiyyətinə malik olduğunu söyləyir. Bunun əksinə olaraq, G.Karaağac Ural və Altay dillərində cinsi bildirmək üçün heç bir morfemin mövcud olmadığı fikrini dilə gətirmiş, türk dilində slavyan mənşəli cins yaradan şəkilçinin mövcudluğunu isə qətiyyətlə inkar etmişdir. Onun fikrincə, cins yaradan şəkilçi olduğu iddia edilən hissəciklər əvvəlcə söz birləşməsinin bir tərəfi olmuş, sonra isə mürəkkəb sözün tərkibində olan sadə sözlərdən biri kimi çıxış etmişdir. Bu mövzunun böyük fikir ayrılıqlarına yol açması onun müfəssəl şəkildə tədqiq edilməsini zəruri etmişdir.

Açar sözlər: qrammatik cins, qadın cinsi bildirən şəkilçilər, alınma sözlərdə qrammatik cins, insan adlarında qrammatik cins.

Cins kateqoriyası və cins şəkilçilərinin uzun müddətdir araşdırılan bir mövzu olmasına baxmayaraq, o müasir dövrdə də öz əhəmiyyətini itirməmiş və mövzu ilə bağlı daim yeni və maraqlı fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu baxımdan, xüsusilə bəzi dillərdə cins kateqoriyasının mövcud olmaması diqqət mərkəzində olmuş, bu

məsələnin səbəbləri araşdırılmış və bəzi cins bildirən xüsusiyyətlərin bir zamanlar özünü göstərdiyi sübuta yetirilmişdir.

Aqqlütinativ dillərdə çoxlu sayda şəkilçilərin mövcud olmasına baxmayaraq, məhz cins yaradan şəkilçilərə az rast gəlinməsi və yaxud onların olmaması heç də dilin cinsi ifadə etmə qabiliyyətinin zəif olduğunu iddia etməyə əsas vermir. Bunun üçün dildə mütləq şəkildə cins kateqoriyasının olmasına gərək yoxdur. Bu o deməkdir ki, cinsin ifadə vasitələri arasında qrammatik xüsusiyyətlərin böyük rolu vardır. Cins kateqoriyasının mövcud olmamasının səbəbini hər zaman onun aqqlütinativ dil olması ilə bağlamamalı, bunun məhz türk dillərinə xas bir xüsusiyyət olduğu zənn edilməlidir. Bununla belə, türk dillərinin analitik xüsusiyyəti, onun cins bildirən sözlərə ekvivalent tapılmasını təmin etməsi nəzərdən qaçmamalıdır.

Bəzi mütəxəssislər iddia edir ki, qədim türk dillərində fonetik quruluşa əsasən sözləri cinslərə ayırmaq mümkün olmuşdur. A. Rəhimov *buva (baba), buvi (nənə), bibi (nənə) və bobo (baba)* sözlərinin misal çəksə də, bunlar istisna hallardır və müasir türk dillərində cinsi fərqləndirmək üçün fonetik üsulun mövcud olduğunu söyləməyə əsas vermir [bax:1, s 87]. Fonetik dəyişikliklərə misal olaraq eçi (qardaş) – eçä (bacı), qart (qoca kişi) – qurt-qa (qoca qarı) sözlərini də qeyd etmək olar. [2, s. 24]. Mancur dilində də cinsin ifadə olunmasında əsas rolu sinharmonizm oynayır: *амака (qaynata) – эмәкә (qaynana), арсалан (erkək aslan) – эрсәлән (dişi aslan), амила (erkək) – әмлә (dişi)* [2, s. 24]. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bunlar istisna hallardır.

Türkoloji ədəbiyyatlarda fonetik üsulla yanaşı, cins bildirən şəkilçilər barədə də maraqlı fikirlərə rast gəlinir. Məsələn, N.K. Dmitriyev və V.M. Çistyakov ərəb dilindən gəlmə -a, -ə şəkilçilərinə diqqət çəkərək tatar dilində işlənən *Zakir-Zakirə, Nasix-Nasixə* adlarını nümunə göstərir. [bax:2, s. 24] Bu hal özbək və Azərbaycan dilində də *müəllim-müəllimə, şair-şairə* kimi sözlərdə özünü göstərir. Bu şəkilçilər məhz qadın cinsi yaratmağa xidmət edir və onları sözün sonundan götürdükdə, konkret cins bildirməyən sözlərə çevrilirlər. Təccüblü hal ondan ibarətdir ki, eyni mənəbəyə görə, cinsin bu formada ifadəsi türk mənşəli *Sevər-Sevərə (Севар – Севара)*, fars mənşəli *Feruz-Feruzə (Феруз – Феруза)* adlarında da özünü göstərir [2, s. 24]

Bəzən sifətlərin sonuna şəkilçi əlavə etməklə qadın cinsi bildirən isimlər düzəltmək mümkündür. Zəif, gücsüz mənasını verən *заифа, ожуза* sifətləri -a affiksi qəbul etməklə substantivləşərək hal-hazırda qadın məfhumunu ifadə edir. L. Reşetova və K. Umurov morfoloji üsulla cins yaradılmasını yalnız bu iki şəkilçi ilə məhdudlaşdırmır, qədim türk dillərində kifayət qədər məhsuldar şəkilçi olan -im şəkilçisini də qeyd edirlər (özbək dilində *хоним*, türkmən və tatarca *ханым*, çuvaş dilində *хуçам*) [bax:2, s. 25]. N.K.Dmitriyev göstərir ki, *xan* və *bəy* sözlərinə birinci şəxsin təkinə aid mənsubiyyət şəkilçisi artırmaqla, mənim xanım, mənim bəyim deyil, *xanım* və *bəyim* kimi qadın cinsi ifadə edən sözlər əmələ gəlmişdir. Bununla

belə, özbək və Azərbaycan dillərində bu nümunələr, xana və bəyə əzizləmə məqsədilə müraciət forması hesab edilir.

N.K.Dmitriyevə görə, Azərbaycan dilində bildirçin, göyərçin və (siqirçin) sığırçin sözlərinin tərkibindəki -çin də şəkilçisi qadın cinsi yaratmağa xidmət etmiş və bu sözlər müasir dövrdən fərqli olaraq yalnız diş quşları bildirmişlər. Türk dillərindəki armud növü bildirən *mələrcin* sözü məhz qadın adı kimi işlənir və ya *məkərçin* məhz diş çöldonuzu deməkdir.[bax:1, s 26] Professor E.A.Beqmatov N.K.Dmitriyevin fikirlərinə əsaslanaraq *barçin* sözündəki -çin şəkilçisini qadın cinsinin arxaik göstəricisi hesab edir. Qəhrəmanlıq eposu olan “Alpamış”-da *Barçin* obrazı *dişi ördək* mənasını verir, çünki *bar – ördək, çin* - qadın cinsi ifadə edən suffiksidir. [bax:2, s. 26]. Bu nümunə belə bir qənaətdə gəlməyə əsas verir ki, Xarəzm dialektində işlənən və gözəl qız mənasını verən *balçin* sözü *bal* kökü və -çin şəkilçisindən təşkil olunmuşdur. Qadınlar adətən şirin, dadlı və gözəl varlıqlara bənzədildiyi üçün bu sözün kökü də arı balı deməkdir, -çin şəkilçisi isə qadın cinsi bildirən şəkilçidir [2, s. 26].

Həm Azərbaycan, həm də müasir özbək dilində -ça/-çə şəkilçiləri cins yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. N.K.Dmitriyev buna nümunə olaraq Azərbaycan dilinin dialektlərində işlənən *qulan-qulança* sözünü misal gətirmişdir [bax:2, s. 26]. Özbək dilində isə *kudaça* (молодая сватья - quda), *kiroliça* (kraliça), *oğaça* (1.kəniş, qadın qulluqçu 2. varlı uyuğurlarda nüfuzlu qadın). Bu şəkilçinin iki funksiyasını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Məsələn, *бүвча, тувча, әбәчә, айча, ойумча, хонимча* sözlərində -ça, -çə affiksləri kiçiltmə, əzizləmə ifadə edir, çünki sözügedən şəkilçilər əlavə olunana kimi bu sözlərdə artıq qadın cinsi əlamətləri mövcuddur. Bunun əksinə olaraq, *kudaça, kiroliça, bekaça* və *oğaça* sözlərində -ça, -çə şəkilçiləri birbaşa cins əlaməti bildirərək, *bek-bekaça, oğa-oğaça, kuda-kudaça* və *kirol-kiroliça* kimi cinsi qarşılıqların yaranmasına səbəb olmuşdur [2, s. 27].

F.T.Musayevanın “Türk dillərində feminizasiya şəkilçiləri” adlı məqaləsində bildirilir ki, türk dillərində cins kateqoriyasının mövcud olmamasını dilin quruluşu ilə əlaqələndirmək düzgün deyildir, çünki bu dillərdə söz sonuna çoxlu sayda şəkilçi əlavə etmək mümkündür. Bir çox mütəxəssislər türk dillərinin aqqlütinativ olması xüsusiyyətinin önə çəkərək onların analitik olması keyfiyyətini nəzərə almır. Halbuki, analitiklik dildə söz yaradıcılığı və onun qrammatik quruluşuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Cins ifadə edən leksik vahidlərin yarıdan çoxu analitik sözlər və bir çox qrammatik formalar analitik formalar ilə ifadə olunur.[2, s. 24]

Y.Nemet, A. Zayançkovski, M. Rəsənen, O. Pritsak, G. Doerfer, A. N. Kononov kimi türkoloqlar türk dilində -ça, -çık, -ka, -m qadın cinsi bildirən şəkilçilərin mövcudluğunu iddia etmişlər [bax:3, s. 151]. Ən çox mübahisəyə səbəb olan *tanrıça, begüm* “bəyin həyat yoldaşı”, *hanım, kösem, bike* “xan qızı və ya xanın həyat yoldaşı”, *biçe* “bəyin həyat yoldaşı”, *ağaça* “xanım” sözləridir. Bununla belə, daha fərqli fikirlərə də rast gəlmək olar. Məsələn, F. Braun *hocanım* sözünün *hanım*

hissəsindəki -anım şəkilçisini cins şəkilçisi qəbul edərək *hocanım, müdiranım, həmişiranım* sözlərini nümunə göstərmişdir. [bax:3, s. 151]

Türk dilində xüsusilə *tanrı – tanrıça* sözləri arasındakı cinsiyyət fərqi yaradan -ça şəkilçisi diqqəti cəlb edir. Bu şəkilçinin slavyan mənşəli -içə şəkilçisinin təsiri ilə yarandığı ehtimal edilir. Leksik cins yaradan sözlər zamanla dəyişərək şəkilçilərə çevrilir və qrammatik cinsin meydana gəlməsinə səbəb olur. Türk dilində, xüsusilə qadınlar üçün istifadə olunan xitabların sonradan sözə şəkilçi kimi qoşularaq qadın cinsi bildirən söz yaratmasının şahidi oluruq (məsələn, *beg emesi > begüm*), lakin bu şəkilçilər təkvariantlı olduğu üçün sözügedən dildə cins düzəldən şəkilçilərin geniş yayıldığını söyləməyə imkan vermir [3, s. 151].

Türk dilindəki alınma sözlər qrammatik cinsə bariz nümunədir. Ərəb dilindən alınmış sözlərdə -t, -a suffiksləri cins yaradan şəkilçilərdir. Bu baxımdan, *müdire, muallime, emânet, kübrâ, sevdâ, beyzâ qadın* cinsi bildirir [3, s.150]. Qərb dillərindən gələn-es, -ör, -öz şəkilçiləri *prens-prenses, host-hostes, kont-kontes, şantör-şantöz, dansör-dansöz* kimi sözlərin cins bildirməsinə yol açmışdır [3, s.150]. *Ballet* sözündən əmələ gəlmiş *balet* “balet oynayan kişi” və *balerin* “balet oynayan qadın” sözləri də qrammatik cinsə dair misaldır [3, s.150-151]. *İmparatoriçə, patroniçə, kraliçə, tanrıça* sözlərinin cins bildirməsinə səbəb olmuş -içə və -ça şəkilçiləri slavyan dilindən alınmadır. [3, s.151]

A.C.Emre Hind-Avropa dillərində olduğu kimi, türk dillərində də cins morfemlərinin mövcud olduğu fikrini irəli sürmüş və bununla bağlı nümunələr sadalamışdır. “Divani-lügətit-türk”-də adı çəkilən *kunaçın* “gənc dişi at” sözündəki -çın şəkilçisi qadın cinsi bildirən bir morfem olub -çe / -çi şəkilçisinin -n ilə uzadılmış formasıdır [Bax: 4, s. 90-91]. S.Çağatay isə türk dilində qrammatik cinsin mövcud olmadığını iddia etmiş, *hanım* və *begum* nümunələrindəki -m-in mənsubiyyət şəkilçisi olduğunu və *hanım* sözünün farsca *hânumân* kəlməsindən gəldiyini söyləmişdir [bax:4, s.91]. T.N.Gencan türk dilində kişi və ya qadın cinsini ifadə edəcək suffikslərin olmadığını, sadəcə buna aid çox qədim dövrdə azsaylı nümunələr görə biləcəyimizi iddia etmişdir (*han-hanım, beğ-begüm/bike, ağa-ağaça, kağan-katun*) [bax:4, s.91].

A.N.Kononov bir sıra kiçiltmə ifadə edən şəkilçilərin qadın cinsini yaratmış olduğu sözləri aşağıdakı kimi sıralamışdır:

1. +m / +ım han+ım ‘küçük han > hanın zevcesi’, bek+ım / beg+üm ‘küçük bey > beyin zevcesi’, tãñri+m ‘prenses’, ar-ãm” ‘Çuv. küçük koca > zevce’.

2. +A (< +Ak), +kA (< +kAy) kuda+ga ‘görücü’, bik+e / bek+e ‘hanın kızı veya zevcesi’, han+i+ke ‘hanın zevcesi veya kızı’.

3. +çı / +çü, +çA (< +çik; +çak) bi-çe, be-çe ‘beyin zevcesi veya kızı’, aa-ça ‘hanım’

4. +oç ~ +o bik+eç ‘hanın zevcesi veya kızı’, han-i ‘hanın zevcesi’

5. +cık kar-cık 3 ‘Tat. ihtiyar kadın’

6. +kAn tãñri-ken ‘Uyg. imparatoriçə’

7. +ey

ög-ey ‘üvey’

8. ka / -kay ana+ka ‘Tel. büyük anne’, ana+kay ‘Kaz. süt anne’ [Bax: 4, s. 91-92].

G.Karaağaçın söylədiyinə görə, xüsusilə qohumluq əlaqələrini ifadə edən sözlər əvvəlcə söz birləşməsi kimi çıxış etmiş, sonra isə onlar bir söz şəklində birləşmişdir. Nümunə olaraq, bik eçe(si) ‘bey hanımı’ > bikeç ~ biyçe > biçe; kan / han eşi ve ya kan/han eçe(si) ‘bey hanımı’ > kaniç > hani / kani; han eme(si) > hanum > hanım; beg eme(si) > begüm > begim; aga + beg > ağabey > abi, göstərmək olar [bax:4, s.92]. Onun fikrincə, bunlar sadəcə iki sözün birləşməsindən yaranan sözlər olsa da, G. Nemet, A. Zayançkovski, M. Rəsənen, O. Pritsak, G. Doerfer, A. N. Kononov kimi türkoloqlar “-ça, -çık, -ka, -kan, -m” şəkilçilərini cins yaradan və kiçiltmə ifadə edən şəkilçilər kimi dəyərləndirmişlər. Karaağaç bu fikrin tamamilə yanlış olduğunu və Ural və Altay dillərində cinsi bildirmək üçün heç bir morfemin mövcud olmadığı fikrini dilə gətirmişdir. O, türk dilində slavyan mənşəli cins yaradan şəkilçinin mövcudluğunu isə qətiyyətlə inkar etmişdir. Göründüyü kimi, alimlər arasında bu məsələ barədə böyük bir fikir ayrılığı vardır.

V.Hatiboğlu isə müqayisə aparmaq məqsədilə cins yaradan deyil, başqa funksiya yerinə yetirən şəkilçilərin türk dilində necə formalaşdığını göstərmişdir. *Eli ile > eliyle, gelmiş idi > gelmişti, seğ men, köle men, koca man, şiş man > seğmen, kölemen, kocaman, şişman* kimi sözlər də əvvəlcə iki sözün yanaşı işlənməsi ilə yaranmış, sonra iki söz birləşərək bir söz olmuş və bu zaman əvvəl müstəqil söz olmuş ikinci hissə şəkilçiyə çevrilmişdir [bax:4,s. 93]. Əgər bu proses digər şəkilçilərin yaranmasına gətirib çıxarırsa, eyni qayda ilə cins şəkilçiləri də meydana gələ bilər. V.Hatiboğlu türk dillərində cins yaradan şəkilçilərin meydana gəlməsini türk dillərinin bu morfemlərin mövcud olduğu digər dillər ilə əlaqədə olması və dillərin bir-birinə söz alib-verməsi kimi təbii səbəbin nəticəsi olaraq qəbul edir. Odur ki, frız dilindən alınma *patron* və italyan dilindən alınma *imparator* sözlərindən *patroniçe* və *imparatoriçe* düzəldilməsi türk dilində cins kateqoriyası yaratmasa da, cinsiyyət məntiqini birbaşa formalaşdırmışdır.

Altay dil ailəsinin türk qrupunun uyğur yarımqrupuna mənsub olan Tuva dilində *oğlan, gənc oğlan* mənasını verən *ool* suffiksi bəzən kişi adlarına əlavə olunur və cins bildirən şəkilçi kimi çıxış edir (*Altın-ool* - qızıl oğlan, *Kara-ool* - tünd saçlı oğlan, qaraşın oğlan). Qadın adlarına isə qız, gənc qadın kimi tərcümə olunan *kıs* suffiksi əlavə olunur (*Aldın-kıs* - qızıl qız) [5, s.298].

1960-cı illərdən etibarən, Tuva dilində rus dilindən alınmış *-a* suffiksi kişi adlarına əlavə olunmağa başlanmışdır. Bacarıq, qabiliyyət mənasını verən *Çayaan* kişi adından *Çayaana* qadın adı, Sayan dağlarından yaranmış *Sayan* kişi adından isə *Sayana* qadın adı yaranmışdır [5, s.298]. Bundan başqa, Monqol dilindən alınmış *-maa* şəkilçisindən *Ajukmaa, Aylanmaa, Belekmaa, -baa* şəkilçisindən *Sevilbaa, -aa* şəkilçisindən *Handıvaa, Denzıvaa* qadın adları formalaşmışdır. İslam dininin qəbul

edilməsindən sonra Tuva dilində ərəb dilindəki kimi kişi adlarına şəkilçi artırılaraq qadın adları düzəldilmişdir (məs., *Emin – Emine*) [5, s.298].

Aparılmış araşdırmadan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qrammatik cinsin əsasən mövcud olmadığı iddia edilən türk dillərində məhz qrammatik cinsə dair üzə çıxan maraqlı nümunələr ilə tədqiqatçıları təəccübləndirməkdədir. Həm dilçilər arasındakı fikir ayrılığı, həm də mövzu ilə bağlı aparılmış ən yeni araşdırmalar yeni faktların üzə çıxarılmasına səbəb olmaqdadır. Müasir dövrümüzdə türk dillərində qrammatik cins mövcud olmasa da, yuxarıda sadalanan nümunələr onun əvvəl mövcud olduğunu və müəyyən səbəblərə görə mövcudluğunu itirdiyini deməyə əsas verdiyindən, sözügedən səbəblərin araşdırılması zərurəti yaranır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Мусаева Ф.Т. Суффиксы феминизации в тюркских языках. Вестник Челябинского государственного университета. 2011. № 37 (252). Филология. Искусствоведение. Вып. 61. С. 87–89.
2. Мусаева Ф.Т. Суффиксы феминизации в тюркских языках. Теория и практика гендерных исследований в мировой науке: материалы II международной научно-практической конференции 5–6 мая 2011 года. – Пенза – Махачкала – Ереван: Научно-издательский центр «Социосфера», 2011. – с. 23-27
3. Kerimoğlu S., Doğan G. Türkçede cinsiyet görünümleri ve çağrışımsal zihniyet. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı 38, 2015, s. 143 – 178
4. Doğan E. Türkiye Türkçesinde Cinsiyet Kategorisinin İzleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, C. 4, Sayı 17, 2011, s. 89-98.
5. Ödemiş Z. Tuva Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde İsimlerde (Adlarda) Karşılaştırmalı Gramatik Cinsiyet Kategorisine Bir Bakış. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 12/5, 2017, s. 295-306

Ханларова Улькяр

СЛЕДЫ ГРАММАТИЧЕСКОГО РОДА В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Резюме

Несмотря на отсутствие грамматического рода в современных тюркских языках, некоторые языковеды настаивают на его присутствии в прошлом и в связи с этим приводят ряд примеров. Одни утверждают, что это образовалось фонетическим путём, а другие - с помощью грамматических суффиксов. В данной статье даны примеры суффиксов, образующих женский род и в заимствованных, и в архаических словах ряда тюркских языков и показано существование и употребление некоторых из них в современном языке в

измененной форме. Утверждается, что родовые суффиксы, в основном, встречаются в именах людей, словах, выражающих родственные связи и профессии, и это обосновывается примерами. А некоторые специалисты на основе того, что родовые суффиксы не выполняют свою функцию в современном языке, указывают на их ограниченное количество и однозначное применение в прошлом.

По мнению некоторых, образование родообразующих суффиксов в тюркских языках является результатом их тесной связи с другими языками. Образование женских имен путем добавления суффиксов к мужским именам под влиянием арабского языка и появление в турецком языке таких слов, как *imperatorîçe* и *patronîçe* под влиянием итальянского и французского языков, связаны с процессом языкового обмена. Наряду с этим есть лингвисты, которые утверждают, что тюркские языки могут выражать грамматический род благодаря своим языковым возможностям. Один из них, Н.К. Дмитриев, который считает окончание *-çin* архаичным показателем женского рода и говорит, что окончание *-ça* и *-çə* имеют не только уменьшительно-ласкательные свойства, но и способствуют родообразованию. Напротив, Г. Караагач высказывал мнение об отсутствии морфем для обозначения рода в уральских и алтайских языках и категорически отрицал существование славянского суффикса феминизации в тюркском языке. По его словам, частицы, которые, являются родообразующими суффиксами, сначала были одной стороной словосочетания, а затем выступали как одно из простых слов в составе сложного слова. Тот факт, что эта тема привела к большим разногласиям во мнениях, сделал необходимым ее детальное исследование.

Ключевые слова: : *грамматический род, суффиксы феминизации, грамматический род в заимствованных словах, грамматический род в именах людей.*

Ulkar Khanlarova

MARKS OF THE GRAMMATICAL GENDER IN TURKIC LANGUAGES

Summary

Although grammatical gender does not currently exist in the Turkish languages, suggesting a great number of examples on the topic, some linguists claim that in the past, it was definitely observed in these languages. Some hold the opinion that it was caused by some phonological processes, while others believe it was realized with the help of grammatical suffixes. A range of the Turkic languages were analyzed in order to define the feminine suffixes which are particularly witnessed in borrowed and archaic words; furthermore, it is mentioned that whereas some of these

suffixes have altered their initial structures, they continue to exist in the languages. Feminine suffixes are frequently observed in people's names, in the words denoting professions and relatives. However, taking into account the fact that grammatical gender has lost its significance in the modern languages, opponents claim that they played a major role in the old languages, yet suffixes were in small numbers and mostly had only one version.

According to some beliefs, the appearance of gender suffixes in the Turkic languages is the result of its close relationship with other languages. Owing to the influence of Arabic, certain suffixes have been added to male names in order to make female names, and the examples of borrowed words such as the Italian word *imparatoriçe* (*empress*) and the French word *patroniçe* (*boss*) have emerged in the Turkish language. However, some linguists claim that the Turkic languages possess the opportunity to convey grammatical gender on their own. One of these linguists is N.K.Dmitriyev who considers the suffix *-çin* to be an archaic indicator of feminization and who says that the suffixes *-ça*, *-çə* are not only diminutives, but also the suffixes expressing gender. On the contrary, G.Karaagac holds the opinion that Ural-Altai languages do not have any morphemes that denote gender, and he is also against the belief that in the Turkish language there can be a borrowed suffix of Slavic origin. He believes that the suffixes that are claimed to be feminization suffixes in the Turkish language had been the parts of some word combinations, and then they turned into simple words forming compound words. Having led to a heated dispute among linguists, the topic is needed to be comprehensively studied.

Key words: *grammatical gender, feminine suffixes, grammatical gender in borrowed words, grammatical gender in personal names.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

Rəyçi: fil.ü.f.d., dosent T.A.Quliyev

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVINJ MAMMADZADA

*Odlar Yurdu University, Koroglu Rahimov 13,
AZ1072, Baku, Azerbaijan
mamedzade-1982@mail.ru*

ANNOTATION PROCESS OF BRITISH AND AMERICAN CORPORA

SUMMARY

This article is about corpus linguistics, its purpose and main directions. The article provides a historical overview of corpus linguistics, the main national corporations and their creation. In addition, the main goals and objectives of corpus linguistics are widely explained. The national corpus of British English is analyzed comparatively with the corpus of modern American English. The dialects and dialects of these languages are compared. It is noted that the same word is used in different variants. Regional and social variability is the main content of the article.

The concept of annotation or marking refers to the linguistic information entered into the body. The corpus is not completed only by selecting the texts, defining the contexts in the order of random numbers and entering them into the corpus. As corpus linguistics developed, it became clear that texts needed to be supplemented with additional information.

The peculiarities of the formation and development of corpus linguistics are also covered in the article. Its areas and directions are also specific.

The range of criteria for the classification of buildings is quite wide. These criteria are related to the purpose of the corps. As computer linguistics develops, new forms of using corpora are sought. Future perspectives and types of corpus linguistics are also based on annotations of corpus materials. Morphological, syntactic, semantic, terminological marking confirms the need to mark at least these four corpora.

The article examines the application of corpus linguistics as an important area of linguistics. This article on corpus linguistics, which is emerging as an independent field of science, uses many new concepts and terms.

Key words: corpus linguistics, annotation, linguistic data, text fragments, word combinations.

Corpus linguistics is considered to be a branch of computational linguistics. This new linguistic direction formed in the light of compiling the frequency dictionaries develops in connection with such problems as machine translation,

application of the mathematical and statistic methods in linguistics, and finally, formation of systems of natural language processing. The further development of corpus linguistics does not exclude the possibility of consolidation of all issues of computational linguistics. [5]

In the general, the issue of relationship between computational linguistics and corpus linguistics is often put forward. Researchers sometimes separate them, sometimes include corpus linguistics in computational linguistics. Actually the term “computational linguistics” is in itself a subject of the dispute. It used to be called “mathematical linguistics”, “computing linguistics”. Now it is called “computational linguistics”, and the main reason is use of computational in this sphere. At first the notion “computing linguistics” was used because it was directly related to calculating of language units. The need to calculate was undoubtedly caused by finding frequency of word use. Long before computers a researcher had to read a text several times in order to solve such a task and register the required word, then the registered words were calculated and their quantitative indicators were determined.

The article deals with the issues of annotation and marking in the corpus. Corpus linguistics is a branch of applied linguistics that studies the general principles of formation and use of linguistic corpuses. The main sources of the language material are texts. Corpus linguistics differs from translational linguistics. Corpus linguistics studies speech. Traditional grammar focuses on the research of the language. Corpus linguistics researches speech that comes from its material. A corpus consists of a databank of natural texts compiled from writing and a transcription of recorded speech. Corpus consists of real texts and they are speech products that are result of the communication process of the different types. [2, p.10-15]

Corpus linguistics began forming as a branch in the first half of 1990. “*Corpus linguistics was in its prime*”. [7] This expression was noted in J.Svartvik’s article dedicated to corpus linguistics in 1992. Corpus linguistics is closely linked to computational linguistics, it also uses it and at the same time enriches it.

English spoken in four countries of Great Britain (England, Scotland, Wales, Ireland) has its specific peculiarities. English of each country is quite different.

It was assumed for a long time that RP (Received Pronunciation) is a social variant and patois of the privileged segments of the English population.

The word “received” in the XIX century was accepted as a notion of the literary language. It was mostly understood as the language of the aristocracy. Later this notion was propagated as “the King’s English”.

English spoken in the USA is called American English. In I.V. Arnold’s opinion, as American English is a regional variant it cannot be called a dialect. This variant is derived from the standard English, there is American National standard. [4, p. 256-266]

American English like America itself has very interesting history of the development. Three and half centuries period is reflected in the vocabulary of American English. Such words and terms as “*Blue laws, sunbonnet, law cabin, forty-niner, cash house, motel, boby-sitter*” give information about the past and present of America. American English does not remain within the country, quite a lot words have passed into the other languages (*Ok, telephone*). [8 ,p.-4] Indian words, through the Spanish and Portuguese languages, the Aztec languages influenced the language of England before English took roots in America. The names of some Indian tribes now are the onomastic units in the USA, for example: “Iowa, Kansas, Michigan” etc. Some of them took roots in the European languages, too. The words that came to Europe from New World had rich exotic peculiarities. This was due to the mixing of the language used in America with the languages of the neighboring countries, for example: *potato, tomato, chocolate, cocoa, cannibal, maize, savannah* etc. Though these words are considered to be usual they were new words for the English and Europeans before. For example, when the word “barbeque” appeared in British English it had been already used and known in America. One of the variants spoken in many places and heard in the most famous music is “Black English” (primarily spoken by most black people in the United State. At one time this variant was not interesting to linguistis. However at present there is great interest in this dialect.

Though at present linguistics do not have complete information about the corpus they are aware of significance of the corpus. “*A corpus language is an electronic collection of texts of any language*”. [6] This thought can be explained as follows: a person reads a text in order to get some information and use it. A linguist begins to divide the text into parts, and such separated texts take places in the corpus. At the present time literature and materials that used to be collected for years can be collected in a short time. Today the time is spent on study of material, not on its collection. Corpus greatly facilitates hard work. The role of corpus is indispensable for linguistis. The quantity and quality of the material received from the corpus is much higher in comparison with the period before corpuses. Using more than 10 000 examples during the research of the language is higher than using 10 examples. The corpus of this language is used in order to find these 10000 examples. Thus, appearance of corpus linguistics in the 1980 s, preparation of a number of corpuses confirmed the urgency and importance of corpus linguistics in the end.

There is a sufficient number of the different types of corpuses. V.P.Zakharov distinguishes the different types of corpuses on purposes and indicators. It should be added that his classification cannot be accepted completely, it can be accepted only conditionally. Thus corpuses are multi-purpose and specialized according to their purposes. Multi-purpose corpuses collect texts of the different genres, and specialized corpuses cover only one genre or one group of genres. Corpuses of texts can be grouped on genres: literary, folklore, dramatic, publicistic etc. Marking

criterion divides a corpus into the coded (marked) and non-coded (unmarked) groups. It can be called by another name, for example: indexed and unindexed. Indexed corpus contains the words and sentences with tags (morphological, syntactic, semantic etc.). [2, p.15-25] Corpus is divided into non-electronic and electronic types of corpuses according to the format criterion. Non-electronic corpuses are related to the previous periods. At present only electronic corpuses are used. The second criterion applied in the classification of corpuses is the peculiarity of access of texts to the corpus. Being static and updated corpuses are divided into two groups. In general, the range of classification criteria of corpuses is wide enough. These criteria are connected with the purposes of corpuses. With the development of computational linguistics the new forms of use of corpuses are found. The future perspectives and types of corpus linguistics are also based on the annotation of corpus materials. Morphological, syntactic, semantic, terminological marking confirms the necessity of registration of at least four corpuses.

One of the important criterion for users is its usability. It is possible in corpuses with free access through on-line. There must be right to use in historical corpuses. Closed corpuses are intended for other purposes, public use is forbidden. Corpuses are divided into monolingual, bilingual and multilingual ones according to the criterion of text volume.

The variants and dialects of the language are opposed in the monolingual corpus. For example, bilingual and monolingual corpuses as variants of English can be divided into two main types:

- 1) corpuses that demonstrate numerous original texts and their translation into one or several other language;
- 2) corpuses that combine texts covering the same field regardless of writing in one or several languages.

Such corpuses are mostly used by translators. Both types of corpuses are widely used in translation, machine translation, compiling terminological dictionaries and also in comparative research of languages.

Automatic translation as achievement of computational linguistics has become reality and has been given for use of people. At present the programs of translation from many languages into English, and vice versa have already taken their places on the internet. Posting of automatic translations programs on the different internet sites is still continuing. The most complicated problems of translation from the Indo-European languages and vice versa have been already elaborated.

Electronic dictionaries were compiled long before the other dictionaries in the machine translation system.

There is now a wide choice of dictionaries in the software market. Only one dictionary could be added to the first electronic dictionaries. Now numerous dictionaries can be included in electronic dictionaries.

The main issue of this article includes the problem of annotation of a corpus. The object of the research is corpus linguistics as a whole. The studies prove the direct link between marking and the highlighted problem. One of the important problems solved in the process of formation of corpus in corpus linguistics is provision of translation from marked text to unmarked text. The important factor of corpus is annotation of included texts. With the development of corpus linguistics it became necessary to provide texts with additional information. If linguistic information is connected with syntactic structure it is related to a sentence, but if linguistic information is connected with a lexeme and grammatical peculiarities it is related to a word. Solution to the mentioned problems poses certain difficulties. The given article deals with such kind of difficulties.

Initially, the concept of "annotation" appeared in the English language. The term is used to refer to the process of adding additional linguistic information to an electronic corpus of oral or written data. In Russian, the concept of "annotation" is a multi-valued term. It can mean sentence markup, tagging, or text compression (summarization). We use this term in the sense of markup suggestions. In applied linguistics, the term "annotation" of texts is interpreted as communication of certain additional linguistic information about text, which is implemented through its markup in accordance with certain concept or theory. The concept within which annotation is made, can define the task of automatic word processing and set new standards. Corpus annotation texts is a prerequisite for many methods of machine learning when solving problems of automatic text processing.

One of the important problems solved in the process of formation of corpus in corpus linguistics is provision of transition from marked text to unmarked text. The term *annotation* is used in corpus terminology of English. This term entered Russian, too. As Azerbaijani corpus linguistics is new the appropriate terminological base has not been formed yet. Nevertheless, such variants of terms as *annotasiya*, *annotasiyalama*, *nişanlama*, *markerləmə* can be used. Annotation or marking means linguistic information included in corpus. [1, p.-240-244]

Linguistic annotation of language data was originally performed in order to provide information for the development and testing of linguistic theories, or, as it is known today, corpus linguistics. At the time, considerable time and effort was required to annotate data with even the simplest linguistic phenomena, and the annotated corpora available for study were quite small. Over the past three decades, advances in computing power and storage together with development of robust methods for automatic annotation have made linguistically-annotated data increasingly available in ever-growing quantities. As a result, these resources now serve not only linguistic studies, but also the field of natural language processing (NLP), which relies on linguistically-annotated text and speech corpora to evaluate new human language technologies and, crucially, to develop reliable statistical models for training these technologies. In recent years, there has been a noticeable

upswing in linguistic annotation activity, which has expanded to cover a wide variety of linguistic phenomena.[9, p.1]

At present the rapid progress of computational technology, computationalization of printing and publishing, appearance of internet, collection of a huge amount of language material stored in electronic media require use of these sources. Corpus linguistics is a new branch of computational linguistics has a dual character. It is considered to be a branch of computational linguistics.

Annotation Methods

Annotation methods can be linguistic and statistical. Annotations methods are built on concepts. Linguistic - on the material quality rules. Statistical are based on quantity. Statistical methods became popular in the 1950s. Unfortunately, the development of these methods ended very quickly. This is explained because of two factors. First, there is the issue of data availability. One of problems of applying statistical methods to language data at that time was that the datasets were generally so small that it was impossible to make interesting statistical generalizations on a large number of linguistic phenomena. Second, there has been a general shift in the social sciences.

Use of corpuses is one of the characteristic features of the modern linguistics. The different linguistic information and material formed the corpuses are applied in solving problems in broad terms.

Users of corpora are generally not interested in the content specific texts, and their textual information and examples of usage certain linguistic elements and structures. This is, first of all, linguists. Initial linguistic research carried out with using corpora, were reduced to counting the frequencies of occurrence of various language elements. Statistical techniques are used in solving complex linguistic tasks such as machine translation, recognition and speech synthesis, spelling and grammar checkers, etc. So, set phrases are, from a semantic point of view, indivisible semantic unit, which is very important to take into account in lexicography, automatic text processing systems. On body material statistical methods can determine which words occur together regularly and thus can be classified as sustainable phrases. Corpora are a rich source of data for research on lexicography and grammar.

Revealing of some linguistic factors, confirmation of their regularity and coincidence require research and analysis of voluminous language material. Solution of this task is possible only at the level of corpus linguistics. Corpus linguistics is used both in application, teaching language and in its research. All these factors confirm the urgency of the research connected with corpus linguistics. The main theoretical issues of the research include the problem of annotation of a corpus. The studies prove the direct link between marking and the highlighted problem. Generalization of experience of corpus makes it possible to consider the theoretical problems of creation of the modern national corpuses from a new angle. [2, p.120-122]

Opportunities for analysis, segmentation and segment analysis are wide in corpus linguistics because its object is a finished text, and the units forming this text are revealed. The wordforms of the texts are studied in corpus linguistics. The structure and mathematical purpose of the corpus allows to determine the inner circle of the wordform. Corpus gives the material for calculating the probability of a certain sequence of wordforms. One of the advantages of corpus linguistics is the following: those who research the quantitative peculiarities of the language may directly use the corpus material. Use of corpus gets rid of such labour – intensive work as choice, collection and loading of material. It should be noted that available electronic libraries can be used with some purposes. There are search systems in many user programs (for example, Word). Some problems can be solved by using these systems. It is possible to determine frequency dictionary of writer's language, total volume of frequency of words used by the writer. [6]

Corpus is not completed only by choice of texts, determination of contexts and inclusion them in the corpus. In this case corpus loses its significance and becomes meaningless collection in comparison with electronic library. One of the important decisive factors of corpus is annotation of included texts. At first annotation covered only linguistic information. With the development of corpus linguistics it became necessary to provide texts with additional information. Corpus included information about its creation, genre of text, author, date of writing, name of the work from which the text is chosen, precise information about edition, page number. They are not linguistic data. If linguistic information is connected with syntactic structure it is related to a sentence, but if linguistic information is connected with a lexeme and grammatical peculiarities it is related to a word. [6]

Solution to the mentioned problems poses certain difficulties. When user directly accesses information block about the author he gets information about this author's works that are to be used and directly accessing text corpus from here he acquires corpora. In the other case, user chooses context from corpus and then gets information about its belonging, date of writing. The author of corpus faces such tasks as different directions of access information about printed version of the context. So placing of reference to marking, annotation materials in the corpus, the different views and approaches to them are taken into account in corpus linguistics. [3]

In the 1980s, linguistic annotation was usually motivated by the desire to study a given linguistic phenomenon in large bodies of data, and annotation schemes typically directly reflected a specific linguistic theory. As the need for reliable automatic annotation for larger and larger bodies of data increased in the early 90s, there sometimes arose a tension between the requirements for accurate automatic annotation and a comprehensive linguistic accounting that could contribute to validation and refinement of the underlying theory. An early example is the Penn Treebank project's reduction and modification of the part-of-speech tagset developed

for the Brown Corpus, in order to obtain more accurate results from automatic taggers and parsers. In the following decades, machine learning arose as the central methodology for NLP. [9, p.6]

Corpus linguistics was formed in order to collect and store enormous amount of language material, to solve the different linguistic problems using this material. When creating the national corpus of the language it is important to take into consideration selection criteria of the collected material. When using the corpus text there must be opportunity to analyze the words, word-combinations, grammatical categories used in the text. A range of classification criteria of corpuses is wide enough. These criteria are connected with the purposes of corpuses. With the development of computational linguistics the new forms of use of corpuses are found. The future perspectives and types of corpus linguistics are also based on the annotation of corpus material. Morphological, syntactic, semantic, terminological marking confirms the necessity to note at least four corpuses.

REFERENCES

1. Mahmudov M.Ə. “Mətnin formal təhlili sistemi”- Bakı:Elm, 2002 - 244 s.
2. Захаров В.П. «Корпусная лингвистика» - Санкт-Петербург, 2013 - 148 с.
3. Марчук Ю.Н. «Проблемы машинного перевода»- Москва; Наука, 1983 - 233 с.
4. Arnold I.V. The English Word. Moscow, 1986, p.265-266
5. Kennedy G. “An introduction to Corpus linguistics”- London, 2014 - 328 p.
6. McEnery T. “Corpus Linguistics”- Edinburg University Press, 2001- 235 p.
7. Svartvik J. “Directions in Corpus Linguistics”. Proceedings of the Nobel Symposium 82 Stockholm, 4-8 August, 1991- 487 p.
8. Thomas Pyles. Words and Ways of American English. Random House, 1952, p.4
9. Nancy Ide “Introduction - The handbook of linguistic annotation”
<https://www.cs.vassar.edu/~ide/papers/handbook-intro.pdf>, -15 p.

BRİTANIYA VƏ AMERİKA İNGİLİSCƏSİNİN KORPUSLARINDA ANNOTASIYALAMA PROSESİ XÜLASƏ

Bu məqalə korpus dilçiliyi, onun məqsədi və əsas istiqamətləri mövzusunda. Məqalədə korpus dilçiliyinin tarixi baxışına, əsas milli korpuslara və onların yaradılmalarına yer verilmişdir. Bundan başqa korpus dilçiliyinin başlıca məqsədləri və vəzifələri geniş şəkildə açıqlanır. Britaniya ingilis dilinin milli korpusu müasir amerikan ingilis dilinin korpusu ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Bu dillərin dialekt və ləhcələri müqayisə edilir. Eyni sözün müxtəlif variantlarda işlənməsi qeyd olunur. Regional və sosial variativlik məqalənin əsas məzmunudur.

Анотасијалама və яа маркерләмә anlayışı корпуса daxil edilән лингвистик информасијаны нәзәрдә tutur. Корпус yalnız мәтнләрин seçilməsi, контекстләрин тәсадүфи әдәдләр қайдасы илә мүәyyənlәşdirilib корпуса daxil edilməsi илә tamamlanmır. Корпус дилçилији инкişaf etdikcә мәтнләрин әlavә информасијаларла тәchiz edilmәsinin дә zәruriliји ашқара çıxmışdır.

Корпус дилçилијинин өзүнәмәxsus формалаşма və инкişaf xüsusiyyətlәri дә һәмçинин мәқаләдә işıqlandırılır. Onun sahәlәri və istiqamәtlәri дә spesifik xarakter daşır.

Корпусларın тәsnifi meyarları dairәsi kifayәt qәdәр genişdir. Bu meyarlar korpusların тәyinatı илә bağılılıға malikdir. Kompüter дилçилији инкişaf etdikcә korpuslardan istifadәnin yeni формaları axtarılıb tapılır. Корпус лингвистикаsının гәләcәк perspektivlәri və tiplәri һәм дә korpus materiallarının annotasiyalaşdırılmasına әsaslanır. Morfoloji, sintaktik, semantik, terminoloji markerләmә әn azı bu dörd korpusu qeyd etmәyin zәruriliјini тәsdiqlәyir.

Мәқаләдә korpus дилçилији тәtbiқи дилçилијин мүһүм bir sahәsi kimi araşdırılır. Müstәqil bir elm sahәsi kimi формалаşан korpus дилçилијинә aid bu мәқаләдә bir çox yeni anlayış və terminләрдән istifadә olunur.

Аçар sözlәр: korpus дилçилији, annotasiya, лингвистик информасија, мәтн parçaları, söz birlәşmәlәri.

ПРОЦЕСС АННОТАЦИИ БРИТАНСКОЙ И АМЕРИКАНСКОЙ КОРПУСОВ РЕЗЮМЕ

Эта статья о корпусной лингвистике, ее назначении и основных направлениях. В статье дается исторический обзор корпусной лингвистики, основных национальных корпусов и их создания. Кроме того, широко разъясняются основные цели и задачи корпусной лингвистики. Национальный корпус британского английского языка анализируется в сравнении с корпусом современного американского английского. Сравняются диалекты и диалекты этих языков. Отмечено, что одно и то же слово используется в разных вариантах. Региональная и социальная изменчивость - основное содержание статьи.

Понятие аннотации или маркировки относится к лингвистической информации, введенной в тело. Корпус не дополняется только выбором текстов, определением контекстов в порядке случайных чисел и вводом их в корпус. По мере развития корпусной лингвистики стало ясно, что тексты необходимо дополнять дополнительной информацией.

В статье также освещены особенности становления и развития корпусной лингвистики. Его направления и направления тоже специфичны.

Спектр критериев классификации построек достаточно широк. Эти критерии связаны с назначением корпуса. По мере развития компьютерной лингвистики ведется поиск новых форм использования корпусов. Будущие перспективы и типы корпусной лингвистики также основаны на аннотациях корпусных материалов. Морфологическая, синтаксическая, семантическая, терминологическая маркировка подтверждает необходимость маркировки хотя бы этих четырех корпусов.

В статье исследуется применение корпусной лингвистики как важной области лингвистики. В этой статье о корпусной лингвистике, которая становится самостоятельной областью науки, используется много новых понятий и терминов.

Ключевые слова: Корпусная лингвистика, аннотация, лингвистическая информация, текстовые фрагменты, словосочетание

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: fil.e.d.,prof. A.Y.Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SURA TARIYEL QIZI PƏNAHLI
Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Nəzəri dilçilik şöbəsinin dissertantı,
sura.penahli, @ mail.ru

DİLİN İŞARƏ NƏZƏRİYYƏLƏRİ

Açar sözlər: *dil və təfəkkürün qarşılıqlı münasibəti, antik fəlsəfə, təfəkkürün dil formaları ilə təqdimatı problemi, ətraf aləmin dil formaları ilə ifadə olunmuş təfəkkürdə əks olunması, fikir – onu ifadə edən işarə sisteminin formasının təəcəssümüdür, nitq və təfəkkürün münasibəti, dil işarəsinin maddi baxımdan izahı, ümumi fəlsəfi anlamda, dildə verilmiş mənanın göstəricisi və ifadəsi, maddi aləmin ideallaşması.*

Ключевые слова: *проблема взаимоотношения языка и мышления, античная философия, проблема языковой формы мысли, проблема отражения действительности мыслью организованной языковой формой, мысль принимает ту форму, которая обусловлена данной знаковой системой, отношение мышления и речи, знаковой характер материальной стороны языка, в общепhilosophском понимании, показатель и выразитель данного языкового значения, идеализация материального мира.*

Key words: *the relationship between language and thought, ancient philosophy, the problem of representation of thought with linguistic forms, the reflection of the surrounding world in thinking expressed in linguistic forms, thought - the embodiment of the form of the shatter sign system, the relationship of speech and thought explanation, in a general philosophical sense, an indicator and expression of the meaning given in language, the idealization of the material world.*

Giriş: Dil və təfəkkürün qarşılıqlı münasibəti linqvistikanın vacib problemlərindən biridir. Antik mədəniyyət dövründən başlayaraq bu problem tədqiqatçıların böyük marağına səbəb olmuşdur. Y.V.Rojdentvinskinin qeyd etdiyi kimi təfəkkürün dil və qarşılıqlı münasibəti dilçilikdə üç aspektdən tədqiq olunur:

1. Dil və təfəkkürün münasibətinin dilçilik baxımından tədqiqi.
2. Təfəkkürün dil formaları ilə təqdimatı problemi.
3. Ətraf aləmin dil formaları ilə ifadə olunmuş təfəkkürdə əks olunması [1, 63-64].

Fikir onu ifadə edən şərti işarə sisteminin formasının təəcəssümüdür. İnsanın fikirlərinin reallaşması üçün seçilmiş semiotik sistem eyni zamanda bu fikirlərin ötürülməsi və qəbul edilməsi imkanlarını müəyyənləşdirir.

Əsas hissə: Dil və təfəkkürün qarşılıqlı münasibətləri problemini araşdırarkən, yaddan çıxarmaq lazım deyildir ki, təfəkkürün dil forması yalnız insan şüuruna məxsusdur. L.S.Vıqotski yazırdı: “Nitq və təfəkkür münasibətlərini sxematik olaraq iki kəsişən dairəyə bənzətmək olar. Bu dairələrin kəsişməsi göstərir ki, nitq və təfəkkür proseslərinin müəyyən bir hissəsi üst-üstə düşür. Bu nitq təfəkkürü sferidir, lakin bu nitq təfəkkürü bütün nitq və təfəkkür formalarının heç də hamısını əhatə etmir. Təfəkkürün böyük bir hissəsi nitq təfəkküründə əks olunmur. Buraya instrumental və texniki təfəkkürü aid etmək lazımdır. Bundan əlavə, yalnız son zamanlar tədqiqata cəlb olunan praktiki intellekt də buraya daxildir [2, 95-96].

İ.M.Seçenov qeyd edir ki, insan ətraf mühitdəki əşya və hadisələri oxşarlıq, zaman və məkan çərçivəsində dərk edir [3, 378-379].

Qeyd etmək lazımdır ki, dil ilkin modelləşdirici sistem olaraq ötürülən informasiyanın tam dərk olunmasına şərait yaradır. Çünki dil müxtəlif işarə sistemləri arasında əlaqə yaradan, yeni işarələrin və işarə sistemlərinin mümkünlüyünü şərtləndirən ifadə vasitəsidir. Alimlər ənənəvi olaraq folklor və etnoqrafiyanın faktları əsasında 16 əsas semiotik sistem müəyyənləşdirmişlər: xalq əlamətləri, xalqa məxsus fala baxma, görünçülük, rəqs və bədənin plastikası, musiqi, təsviri incəsənət, naxışlar, xalq memarlığı, tətbiqi incəsənət, kostyum və tatuirovkalar, ölçülər, yönümlər, komanda və siqnallar, adət və ənənələr, oyunlar, dil.

Y.V.Rojdestvenski qeyd edir ki, qədim insanlar işarə sistemlərini etnoqrafiya və leksikoqrafiyanın faktları əsasında bölürdülər, lakin bunu incəsənət adlandırırdılar. Antik dövrlərdə musiqili işarə sistemlərinə musiqi, rəqs və pantomima daxil idi. Təsviri incəsənət və naxışlara arxitektura və sənətkarlıq daxil idi.

Tətbiqi incəsənətə kostyum, ölçülər, peşə xarakterli siqnallar daxil idi. Təlim xarakterli incəsənətə pedaqogika, məntiq sənətinə ritorika, qrammatika, üslubiyyat, bir sözlə bütün filoloji biliklər daxil edilirdi. Bu bölgü leksikoqrafik materialın təhlili zamanı özünü doğruldur. Semantik sahəni semiotika baxımından təhlil edən alimlər bu qərara gəlirlər ki, semiotik işarələrin sistemi bu bölgüyə əsaslanır. Hətta ən ibtidai cəmiyyət belə bu bölgüsüz mövcud ola bilməz.

Dil hər an danışdığı səsləri ilə ifadə olunur, bu səslərlə təqdim olunur. Digər işarə sistemlərindən bu səslənmələrlə seçilən dil, həmin işarə sistemlərini də ifadə edə bilir. Dil həm dərk edən, həm də bu dərk olunmanı, ətraf mühitin dərk olunmasını ifadə edən sistemdir. Dil ümumi səciyyəvi mənalara, anlayış mənalarını ifadə edən sistemdir. Dil eyni formada dərk olunaraq müxtəlif işarə sistemlərini ifadə edir, hətta ən mücərrəd anlayışlar belə dil vasitəsilə izah olunur.

Dil işarələrinin mücərrədliyi onların müxtəlif işarə sistemləri arasında əlaqələndirici funksiyası ilə izah edilir. Dil işarələrini digər işarə sistemlərindən fərqləndirən əsas cəhətlər bunlardır:

- 1) Dil elementlərinin mücərrəd mənalarının söyləmələrdə konkretləşməsi.
- 2) Zaman, məkan, modallıq, şəxs bildirən anlayışların xüsusi mənə elementləri ilə izahı.

3) Hadisə və predmetlərin gələcək və keçmiş vəziyyətləri haqqında diferensial formada mühakimə yürütmək.

4) V.Z.Panlilov qeyd edir ki, dil işarəsinin maddi baxımdan izahı insanın təfəkkür fəaliyyətini reallaşdıran ifadə vasitələrinin maddi baxımdan işarələnməsi, onların obyektiv aləmin predmet və hadisələri ilə əlaqələrini şərtləndirir [4, 320-321].

Dil işarəsinin statusunun və funksionallaşma xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına bir çox alimlərin əsərləri həsr edilmişdir. A.F.Losev yazır: “Dil işarələrinin araşdırılması dilçiliyin yalnız müasir deyil, ümumiyyətlə, daimi problemlərdəndir. Bundan əlavə dilçiliyin və məntiqin araşdırılması problemi o qədər mürəkkəbləşmişdir ki, işarə nəzəriyyəsinin müasir tədqiqi barədə fikir söyləmək son dərəcə çətinidir [s. 28-31].

İşarə anlayışı onunla əlaqəsi olmayan çoxsaylı mənalarla əhatə olunmuşdur. Bu baxımdan semiotik terminologiyada bir qarışıqlıq hökm sürür. Ümumi fəlsəfi anlamda işarə – maddi baxımdan hiss olunan əşya, hadisə və fəaliyyət olub, anlayışda işarə funksiyasına malikdir. İşarə yalnız anlayış obyektini olmayıb, həm də qnoseoloji problemlərin həllini özündə ehtiva edir [6, 45-47].

Məlum məsələdir ki, işarənin öyrənilməsi ümumiyyətlə elmin inkişafını istiqamətləndirir. İşarə yalnız dərk etmə obyektini olmayıb, eyni zamanda qnoseoloji problemlərin həllinə kömək edir. Elm və işarələri bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə qəbul etmək olmaz. Elm inkişaf etdikcə daha çox işarəni insanlara təqdim edir, öz nəticələrini işarə sistemləri vasitəsilə izah edir [7, 45-97].

O.S.Axmanova “Linqvistika terminləri lüğəti”ndə yazır: “Dil işarəsi dildə hər hansı mənənin ifadəsidir [8, 158-159]. O.S.Axmanovanın fikrincə, konkret formada real nitqdə funksionallaşan işarə aktuallaşmış hesab olunur. Aktual işarə nitq elementi olaraq virtual işarəyə, yəni dil elementinə qarşı qoyulur. Dilçilikdə fenomenologiyanın banisi olan E.Qusserl bu problemə məntiqi baxımdan yanaşaraq daimi işarəni virtual, dəyişkən işarəni isə aktual adlandırır [9, 51-54].

Uorf isə virtual və aktual anlayışlarını yalnız işarə formasına aid edir [13, 183-184]. Qeyd etmək lazımdır ki, işarə təqdimatının mahiyyətini maddi aləmin ideallaşması kimi dərk etmək lazımdır. Bu problem aşağıdakı xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir. Obyektiv aləm dil və təfəkkürün qarşılıqlı münasibəti məsələsi necə həll olunur? Dil işarəsinin müəyyənləşdirilməsi zamanı dilin dörd funksiyasından (mənalandırma, qnoseoloji, kommunikativ, praqmatik) hansı əsas götürülür? Dil işarəsi semiotik sistemlərin əsas işarələri ilə eyniləşdirilirmi? A.A.Ufimseva qeyd edir ki, dil işarəsi digər semiotik sistemlərin vahidlərindən öz mürəkkəbliyi ilə seçilir [14, 106-107].

Aristotel qeyd edirdi ki, söz işarəsi mental və emosional vəziyyətinin ifadəsi kimi qəbul edilə bilər. Aristotelin fikrincə, səs birləşmələrində təqdim olunan şüurda mövcud olanın işarədir, yazıda isə bu səs işarələri təqdim olunur [15. 93-94]. İşarə yunan dilində “semion” adlanırdı və antik dövrdə “şəhadət”, sübut, “əlamət”

mənalarında işlənirdi. İşarəni müşahidə edən şəxs isə “semiotika” adlanırdı. Yunan filosofları bu adla həkimləri çağırırdılar. Onların fikrincə, həkim gizli xəstəliklərin diaqnozunu yalnız müəyyən işarələr vasitəsilə qoyurdu. Məsələn, Hippokrat yalnız müəyyən işarələr əsaslanaraq xəstənin ümumi vəziyyəti, keçmişi və gələcəyi haqqında fikir söyləyə bilirdi [16, 44-46].

Humboldt sözü anlayışın işarəsi kimi qəbul edirdi. Alimin fikrincə, söz hissiyyat vasitəsilə dərk edilən əşyanın ekvivalenti deyildir. Söz-səs və anlayışın vəhdətini özündə ehtiva edir. Sözlə ifadə olunmuş anlayış onun mənasını motivə edir. Lakin səs forması ixtiyarı olub, təcrübə nəticəsində dildə mövcud olur. Beləliklə, dil həm əks edən, həm də işarədir. V.Humboldt dili digər işarə sistemlərindən fərqləndirir. Bir çox əşyaların adları məcazlaşaraq metaforanı yaradır. İnsan şüuru tam mənası ilə dilin sərhədlərinə yerləşmir. Lakin insan öz şərhətsiz fikir və düşüncələrini konkret dil vahidləri ilə ifadə etməyə məcburdur [17, 348-349]. Rus alimi L.Yakob ilk dəfə olaraq dilin işarə xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir. Onun fikrincə, dil anlayışı işarə anlayışı ilə bilavasitə əlaqədardır [18, 90-92]. L.Yakob dilin işarəsini ixtiyarı işarələr adlandıraraq, onların təfəkkür ilə əlaqəsini qeyd edir.

İ.A.Boduen de Kurtene dili çoxsaylı təsadüfi simvollardan ibarət olan, bir-biri ilə ən müxtəlif şəkildə əlaqələnen işarələr sistemi adlandırır. İ.A.Boduen de Kurtene dil işarəsinin ixtiyarılığını qeyd edir və bu işarələrin heyvanların dilindən fərqləndiyini göstərirdi. Alim qeyd edirdi ki, heyvanların dili hissiyyata əsaslanır, insan dilindəki söz işarələri isə öz semantik təkamülü, yeni mənalar yarada bilməsi ilə səciyyəlidir [19, 21-24].

N.V.Kruşevski isə dil işarələrinin konvensional səciyyəsinə xüsusi qeyd edirdi. N.V.Kruşevskinin fikrincə, dil işarəsi ifadə etdiyi əşya və hadisələri izahında xüsusi əhəmiyyətə malikdir, işarə ilə ifadə olunan obyekt arasında əlaqə mövcuddur [20, 40-42].

Söz adlandırdığı əşya və hadisənin əvvəl hər hansı bir əlamətini ifadə edir. Yəni, əşya və ya hadisəni qismən təsvir edir. Lakin zaman keçdikcə əşya və hadisənin ifadəsinə çevrilir, onun bütün əlamətlərini ifadə edir. Bəşər dilinin əsas xüsusiyyəti – onun sistemliliyidir.

İ.V.Kruşevski öz ideyalarını aşağıdakı tezlərdə təqdim edir:

1. Dil öz elementlərinin: səslərin, morfoloji hissələrin və sözlərin mürəkkəbliyinə və qeyri-müəyyənliyinə əsaslanaraq dəyişir.

2. Bu dəyişmələrin sonsuzluğu sözün simvolik səciyyəsi ilə izah olunur. Dil elementləri: səslər, morfoloji hissələr və sözlər yalnız dəyişmir, həm də yox olur. Ona görə də, yeni dil vahidləri yaranır.

Assosiativ qanunauyğunluqlar dil sistemində mövcud olan psixi və linqvistik hadisələri izah edir. Bu qanunlar çoxsaylı söz kütləsini bir dəqiq sıraya düzür. Assosiativ qanunlar sayəsində oxşar sözlərin çoxsaylı koordinasiya sistemləri və kök söz yuvaları yaranır. Assosiativ qanunlar nəticəsində söz dil vahidi kimi mövcud olur.

A.Leontyev “Слово в речевой деятельности” (“Nitq fəaliyyətində söz”) adlı əsərində işarənin virtual və aktual aspektlərini onun məzmunu ilə əlaqələndirir. Alim yazır: “Virtual işarə-nitq fəaliyyətinin məlum xüsusiyyətidir və material obyektə aid olur. Virtual işarə konkret işarələnmə əməliyyatının elementidir [10, 31-34.]”

S.D.Katsnelson aktual və virtual işarə xüsusiyyətlərini belə ifadə edir: “Empirizm fəlsəfəsinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada təfəkkür şüurun funksiyasında biri kimi, özü də əsas və müəyyənədicisi olmayan funksiya kimi dərk edilir. Şüur özü isə burada dərkətmə ilə səciyyələnir. Yəni şüurda nə mövcuddursa, o dərk olunur” [11, 97-98]. Q.V.Leybnits kateqoriyaları doğal prinsiplər adlandırır və onların aktual deyil, orijinal biliklər olduğunu söyləyir [12, 75-80].

Assosiativ qanunlar nəticəsində söz mənalır, söz və anlayış arasında sıx əlaqə yaranır [21, 90-92]. Görkəmli rus dilçisi A.A.Potebnya öz yaradıcılığının böyük bir hissəsini dil və təfəkkür münasibətlərinə həsr etmişdir. Alimin fikrincə, dil təfəkkür mexanizmi kimi söz yaradıcılığı funksiyaya malikdir. Dilin təkamülü bilavasitə şüurun inkişafı ilə bağlıdır. A.A.Potebnya qeyd edir ki, anlayış söz vasitəsilə yaranır, anlayışsız təfəkkür mövcud deyildir. Söz yalnız fərdi şüurun məhsulu olmayıb, eyni zamanda cəmiyyətdə inkişaf edir. İnsan bəşər cəmiyyətinin bir hissəsi olduğu üçün dil ikitərəfli əlaqəyə bağlıdır. Nitq və anlaşmanın qarşılıqlı əlaqəsi obyektivlik və subyektivlik münasibətlərini yaradır. Obraz mühakiməni doğurur, bu isə obrazın analitik dərk olunmasıdır. Bütün bu mahiyyət anlayışın əsasını təşkil edir. A.A.Potebnya sözdə forma və məzmunun münasibətlərinə fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən yanaşır. Alim V.Humboldta istinad edərək sözün daxili forması anlayışını izah etməyə çalışır [23, 37-40]. Sözün daxili forması problemi bilavasitə işarə nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. A.A.Potebnya qeyd edir ki, işarə mənanın təəcəssümüdür. İşarə bilavasitə dilin qnoseoloji funksiyası ilə bağlıdır. Burada sözün məzmunu iki səviyyədə sözün daxil forması, etimoloji mənası səviyyəsində və subyektiv səviyyədə araşdırılır. Alim sözün xarici forması, yəni səs forması barədə danışarkən, səsin işarə olmadığını, səs örtüyü olduğunu qeyd edir. Sözün mənası genişlənən zaman ilkin anlam itə bilər, lakin səs və ümumi məna dəyişməz hissə kimi qalır.

Nəticə. Daxili forma konsepsiyası A.A.Potebnya yaradıcılığında müəyyən dəyişikliklərlə səciyyələnir. İlkin olaraq daxili forma söz və təəcəvvürün etimoloji mənası anlayışının sinonimi kimi təqdim olunur. Lakin sonrakı elmi fəaliyyəti dövründə A.A.Potebnya artıq təəcəvvür və forma anlayışlarını fərqləndirir. Daxili forma sözün ən yaxın mənasını ifadə edərək bir neçə mənanın məcmusu kimi çıxış edir. Təcəvvür bir əlaməti özündə ehtiva edir. Daxili forma sözün semantik strukturunda daimi olaraq qaldığı halda təəcəvvür itə bilər. “Anlayış”, “söz” və “sözün mənası” məfhumlarına O.S.Axmanovanın “Очерки по общей и русской лексикологии” (“Ümumi də rus leksikologiyası barədə oçerklər”) adlı monoqrafiyasında aydınlıq gətirilir [25, 28-31].

Şüurda yalnız ayrı-ayrı faktlar deyil, ümumi anlayışlar da əks olunur. Təfəkkür şüurun ali forması olub, ümumi qanunauyğunluqların əksidir. Beləliklə, təfəkkür tək-tək faktların deyil, ümumi qanunauyğunluqların əksidir". Alimin fikrincə, xüsusi faktların ümumiləşdirilməsi təfəkkürün əsas vasitələri olan anlayışların vasitəsilə funksionallaşır. Anlayışların mövcud olması və inkişafı dilin xarici səs formalarının şüurda qəbul və əks olunması prosesi ilə bilavasitə əlaqədardır. Sözlər və anlayışlar arasında qarşılıqlı uyğunluq yoxdur. Beləliklə, lingvistik vahidlərin dildə ifadəsi və mənası bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır, çünki ifadə imkanları olmadan heç bir dil vahidinin mənası mövcud ola bilməzdi.

Obyektiv reallıq hər bir konkret dil sistemində özünəməxsus şəkildə ifadə olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Рождественский Ю.В. Лекции по общему языкознанию. – Москва: Высшая школа, – 1990. – с. 63-64.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. // Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6-и томах. – Москва: Педагогика, – 1982. – т. 2. – с. 95-96.
3. Сеченов И.М. Избранные философские и психологические произведения. – Москва: ХХХХ, – 1947, – с. 378-379.
4. Рождественский Ю.В. Лекции по общему языкознанию. – Москва: Высшая школа. – 1990. – с. 65-65.
5. Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. – Москва: Наука, – 1982. – с. 320-321.
6. Лосев А.Ф. Знак, символ, миф. Москва: Издательство Московского Университета, – 1982. – с. 28-30.
7. Философский словарь. Под. ред. И.Т.Фролова. – Москва: Издательство политической литературы, – 1987. – с. 45-47.
8. Моррис Ч.У. Основания теории знаков. // Семиотика. Сост. Ю.С.Степанов. – Москва: Академический проспект. Деловая книга, – 2001. – с. 45-97.
9. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Советская энциклопедия, – 1966. – с. 158-159.
10. Гуссерль Э. Собрание сочинений. Феноменология внутреннего сознания времени. – т. I. – Москва: Логос, – 1994. – с. 91-95.
11. Леонтьев А.А. Психология общения. – Москва: Смысл, – с. 31-37.
12. Кацнельсон С.Д. Категории языка и мышления: из научного наследия. – Москва: языки славянской культуры, – 2001. – с. 97-98.
13. Лейбниц Г.В. Новые опыты о человеческом разуме. – Москва: Ленинград, Образования типография. – 1986. – с. 102-106.

14. Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку. Вып. I. Москва: Иностранная литература, – 1960. – с. 411-44.
15. Уфимцева А.А. Знаковая природа языка. // Общее языкознание. Формы существования и функции языка. Ред. Б.А.Серебренников. – Москва: Наука, – 1986, – с. 50-52.
16. Аристотель. О душе. // Аристотель. Сочинение в четырех томах. – Москва: Мысль, – 1975. – т. I. – с. 31-34.
17. Кравченко А.В. Знак, значение, знание. Очерк когнитивной философии языка. Иркутск: Изд. ОГИТ. Иркутская областная типография. – 2001. – с. 44-46.
18. Гумбольдт В. Язык и философия. Культуры. – Москва: Прогресс, –1985. – с. 348-349.
19. Бодуен де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию. – Москва: Прогресс, – 1963, – с. 21-24.
20. Потебня А.А. Психология поэтического и прозаического мышления. // Потебня А.А. Слово и миф. – Москва: Правда, – 1989. – с. 201-205.

Sura Tariyel qızı Pənahlı

Dilin işarə nəzəriyyələri

Xülasə

Dil və təfəkkürün qarşılıqlı münasibəti linqvistikanın vacib problemlərindən biridir. Antik mədəniyyət dövründən başlayaraq bu problem tədqiqatçıların böyük marağına səbəb olmuşdur. Təfəkkürün dil ilə qarşılıqlı münasibəti dilçilikdə bir neçə aspektdən tədqiq olunur: dil və təfəkkürün münasibətinin dilçilik baxımından tədqiqi təfəkkürün dil formaları ilə təqdimatı problemi, ətraf aləmin dil formaları ilə ifadə olunmuş təfəkkürdə əks olunması.

Fikir – onu ifadə edən şərti işarə sisteminin formalarının təcəssümüdür. İnsanın fikirlərinin reallaşması üçün seçilmiş semiotik sistem eyni zamanda bu fikirlərin ötürülməsi və qəbul edilməsi imkanlarını müəyyənləşdirir. Dil və təfəkkürün qarşılıqlı münasibətləri problemini araşdırarkən, yaddan çıxarmaq lazım deyildir ki, təfəkkürün dil forması yalnız insan şüuruna məxsusdur. Nitq və təfəkkür münasibətlərini sxematik olaraq iki kəşifən dairəyə bənzətmək olar. Bu dairələrin kəşifməsi göstərir ki, nitq və təfəkkür proseslərinin müəyyən bir hissəsi üst-üstə düşür.

Сура Тариел кызы Панахлы

Знаковые теории языка

Резюме

Проблема взаимоотношения языка и мышления является одной из наиболее важных проблем в области научного знания. Начиная с античной

философии, вопросы, связанные с данной проблематикой, вызывают огромный интерес исследователей.

Проблема отношения мысли к языку в языкознании рассматривается в некоторых аспектах: проблема мысли и мышления точки зрения языкознания; проблема языковой формы мысли; проблема отражения действительности мыслью, организованной языковой формой. Мысль принимает ту форму, которая обусловлена данной знаковой системой, воплощающей ее.

Выбранная для реализации человеческой мысли семиотическая система, соответственно, определяет возможности ее передачи и восприятия.

Рассматривая проблему взаимоотношения языка и мышления, вместе с тем не следует забывать и о том, что языковая форма мысли является не единственной присущей человеческому сознанию. Отношения мышления и речи... можно было бы схематично обозначить двумя пересекающимися окружностями, которое показали бы, что известная часть процессов речи и мышления совпадает. Это так называемая сфера речевого мышления.

Sura Tariyel gizi Panahl

Sign theories of language

Summary

The relationship between language and thought is one of the important problems of linguistics. This problem has been of great interest to researchers since ancient times. The relationship of thought with language is studied in linguistics from several aspects: the problem of the relationship of language and thinking in terms of linguistic research, the problem of presentation of thought with linguistic forms, the reflection of the surrounding world in thought expressed in linguistic forms. Thought is the embodiment of the forms of the conventional sign system that express it. The semiotic system chosen for the realization of human thoughts also determines the possibility of transmitting and receiving these ideas. When studying the problem of the relationship between language and thought, it must not be forgotten that the linguistic form of thought belongs only to the human mind. The relationship between speech and thought can be schematically compared to two intersecting circles. The intersection of these circles shows that a certain part of the processes of speech and thinking overlap.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

Rəyçi: professor Z.Məmmədova

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYBƏNİZ BƏHMƏN QIZI HƏSƏNOVA
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq
İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

RZA BƏRAHƏNİ YARADICILIĞINDA
ONOMASTİK VAHİDLƏR

Xülasə

Dilçilikdə onomaloji vahidlərin ədəbiyyat nümunələri əsasında öyrənilməsi yeni bir sahə olub, poetik onomastika adlanır. Buna həm də onomaloji üslubiyyət demək mümkündür. İran ədəbiyyatının şair və yazıçıların əsərlərinə az müraciət olunmuş, bu da, Azərbaycan dilçiliyini ən yeni və çox az tədqiq olunmuş sahəsidir.

Burada, əsasən, qeydə alınan müxtəlif adlar, onların linqvistik xüsusiyyətləri, sistemləri, etnik adlar, onların semantikasını, yaranma xüsusiyyətləri, qrupları, cəmiyyət həyatındakı rolu və s. öyrənilir.

Tədqiqat işində İran ədəbiyyatının tanınmış simalarından biri, Rza Bərahəni yaradıcılığına müraciət edilmiş, zəngin irsin müəyyən bir hissəsi onomastik nöqtəyi-nəzərdən təhlil edilmişdir.

Rza Bərahəninin şeir və nəsr yaradıcılığına aid nümunələr toplanmış, toponim və onların növlərinə aid misallar tədqiq olunmuşdur.

Rza Bərahəni bütün həyatı boyu ana dili uğrunda mübarizə aparmış, öz dilinə sadıq qalmışdır.

Millətini dilini sevən, yazıları ilə öz idealına sadıq qalan Rza Bərahəni yaradıcılığına müraciət etmək dilçiliyimiz üçün maraqlı faktlar verə bilər. Azərbaycanda ilk dəfə Rza Bərahəni ictimaiyyətə tanıdan şərqsünas alim Məsiəğa Məhəmmədi olmuşdur.

Rza Bərahəninin zəngin yaradıcılığını Azərbaycanın elm sevən insanlarına tanımaq üçün, onun yaradıcılığı üzərində tədqiqat aparmağa təşəbbüs edirik.

Açar sözlər: Rza Bərahəni, onomastik vahidlər, onomastika termini, xüsusi adlar, toponimlər, müasir dilçilik, poetik onomastika

Onomastika termini yunan dilinə məxsus olub onomastikə “advermə sənəti” sözündən götürülmüşdür. Müasir dövrdə isə bu termin “advermə sənəti” anlamı ilə yanaşı, həm də “ad öyrənmə sənəti”nin - xüsusi adlardan bəhs edən elm sahəsinin adını da bildirir. Müasir dilçilikdə diqqəti cəlb edən sahələrdən biri xüsusi adların öyrənilməsi məsələsidir.

A.Qurbanov “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” adlı əsərində göstərirdi ki, dildə hər şeyin adı vardır. Ad olmasa insanları, bütün canlı varlıqları, əşya və

hadisələri, habelə müxtəlif coğrafi obyektləri seçmək, onları bir-birindən fərqləndirmək qeyri-mümkün olardı. Buna görə də maddi varlığı öyrənmək, onu dərk etmək üçün duyulan, düşünülmən hər şeyin tarixən adlandırılması başlıca şərt olmuşdur (1, səh.9).

Toponimlər cəmiyyətin həyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Toponimsiz inkişaf etmiş xalq, millət təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Dildə mövcud olan xüsusi adların cəmi onomastikanı təşkil edir. Deməli, onomastika hər hansı bir dildəki xüsusi adların məcmusudur.

Onomastik vahidlər Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun lüğət tərkibini zənginləşdirir, əsərin məzmununa, ideyasına, surət xəttinə və s. xidmət edir. Tarixi inkişaf boyu xalqın formalaşmasının bütün mərhələlərində iştirak edən onomastik vahidlərin tarixi-müqayisəli aspektdə tədqiqi əvəzsiz rol oynayır. Onomastika müasir dilçilikdə hərtərəfli tədqiqə ehtiyacı olan bir bölmədir. Azərbaycan dilçiliyində onomastikanın müxtəlif sahələrindən bəzi qrammatika kitablarında, monoqrafiyalarda, dərsləklərdə danışılmasına və geniş izahı verilməsinə baxmayaraq, onomastikanın ədəbi dilimizin bədii üslubunda öz həllini tapmayan nəzəri məsələləri vardır. Dilçilikdə “onomastika” sözünün iki mənası izah olunur: 1) dildə mövcud olan xüsusi adların hamısı; 2) dilçiliyin xüsusi adları öyrənən bəhsi. A.Qurbanov isə dildəki xüsusi adların məcmusunun – onomastika, ondan bəhs edən dilçilik sahəsinin isə onomalogiya adlandırılmasını daha məqsədəyönlü hesab etmişdir (2). T.I.Hacıyev və K.N.Vəliyev “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” monoqrafiyasında onomastikanın xalqın tarixini əks etdirən faktorlardan biri olduğunu əsaslandıraraq yazmışlar: “İnsan adlarının yaratdığı təbəqələr xalqın tarixi inkişafının mərhələlərinə uyğundur”. Onomastika bütövlükdə xüsusi adların toplusudur. Xüsusi adlar isə öz vəzifə, funksiya və mənalara görə ümumi adlardan kəskin surətdə fərqlənir (3).

F.Xalıqov “Azərbaycan onomologiyası” adlı əsərində qeyd edirdi ki, cəmiyyət üzvlərini və eləcə də əşya və hadisələri bir-birindən fərqləndirən leksik vahid ad hesab olunur. Ad bəşər cəmiyyətinin qazandığı ictimai-mədəni və sosial nailiyyət olmaqla bərabər, həm də ictimai ehtiyacları ödəmək vasitəsidir.

Ad insanın yarandığı gündən onunla dünyaya gəlmiş, cəmiyyətin tərəqqisi ilə bağlı zaman-zaman inkişaf etmiş və dolğunlaşmışdır. Prosesin inkişafı həmişə müasir dövrə istiqamətlənmiş və bu gün də həmin istiqamətdə inkişafdadır. Buna görə də ad həm də tarixi kateqoriyadır.

Onomastik tərkib, onun xarakterik xüsusiyyətlərinin elmi şəkildə şərhli onomalogiya adlanan dilçilik şöbəsi tərəfindən həyata keçirilir. Bu isə o deməkdir ki, onomalogiya dildəki xüsusi adları öyrənən dilçilik şöbəsidir. (4, səh.6)

Görkəmli dilçilərin fikirləri ilə, razılaşıırıq ki, bu elm vasitəsilə, xalqımızın tarixi, mədəniyyəti, dili və sabahı öyrənilir.

Onomastikanın (xüsusi adları öyrənən elm sahəsinin) sürətli inkişafı günün ən aktual və vacib məsələlərindəndir.T.Əhmədov “Azərbaycan toponimikasının

əsasları” adlı əsərində göstərirdi ki, sevindirici haldır ki, respublikamızda yetişən güclü milli kadrların səyləri nəticəsində bu elm sahəsi artıq özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, son illərdə namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə olunmuş, külli miqdarda məqalə və monoqrafiyalar, lüğətlər çap edilmişdir. (5, 8)

Azərbaycan dilində xüsusi adlar, onların əlamət və xüsusiyyətlərinin tədqiqi müasir dilçilikdə diqqəti cəlb edən vacib elmi-tədqiqat sahələrindəndir. Dildəki hər bir xüsusi ad - onomastik vahid ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur. Xüsusi adlar keçmişin izlərini özündə mühafizə edib müasir zamana kimi gətirən real faktlardır. Dilin lüğət tərkibində xüsusi yeri olan onomastik leksikanın dərinəndən araşdırılması, diqqətlə təhlili, elmi şəkildə ümumiləşdirilməsi xalqımızın dilinin və tarixinin bir çox mürəkkəb və zəruri məsələlərinin açılmasına kömək edir. Buna görə də onomastik materiala elmi mövqədən yanaşmaq, onun dəqiq və əsaslı təhlilini vermək aktual və zəruri məsələlərdəndir. Onomastik tədqiqatda xüsusi adların mənşəyini araşdırmaq, onların dil mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək, bu sistemin inkişaf prosesini izləmək orada xalqın dili və tarixini, iqtisadi, siyasi, etnik və mədəni əlaqələrini öyrənməkdə tarixi metod tədqiqatçı üçün ən etibarlı elmi təhlil vasitəsidir. Onomastik vahidlər Azərbaycan dilinin leksik tərkibinin mühüm hissəsidir. Onun formalaşması dilin ümumi qanunları əsasında həyata keçir və inkişafını davam etdirir. Onomastik vahidlərin forma və xüsusiyyətləri xalqın tarixinin, dilinin, mədəniyyətinin və həyatının əsas cəhətlərini əks etdirən dil faktları olub, ilk insanın formalaşma dövründən bugünə qədərki danışıq etiketini özündə birləşdirən mənəvi dəyərlər kimi də qiymətlidir.

Dilçilikdə onomaloji vahidlərin ədəbiyyat nümunələri əsasında öyrənilməsi yeni bir sahə olub, poetik onomastika adlanır. Buna həm də onomaloji üslubiyyət demək mümkündür. İran ədəbiyyatının şair və yazıçıların əsərlərinə az müraciət olunmuş, bu da, Azərbaycan dilçiliyini ən yeni və çox az tədqiq olunmuş sahəsidir. Burada, əsasən, qeydə alınan müxtəlif adlar, onların linqvistik xüsusiyyətləri, sistemləri, etnik adlar, onların semantikasi, yaranma xüsusiyyətləri, qrupları, cəmiyyət həyatındakı rolu və s. öyrənilir.

Tədqiqat işində İran ədəbiyyatının tanınmış simalarından biri, Rza Bərahəni yaradıcılığına müraciət edilmiş, zəngin irsin müəyyən bir hissəsi onomastik nöqtəyindən təhlil edilmişdir.

Rza Bərahəninin şeir və nəşr yaradıcılığına aid nümunələr toplanmış, toponim və onların növlərinə aid misallar tədqiq olunmuşdur.

Rza Rəranəni bütün həyatı boyu ana dili uğrunda mübarizə aparmış, öz dilinə sadıq qalmışdır.

Tanınmış alim Məsiəğa Məhəmmədi demişdir ki, dil insanlığın başlıca şərtidir (6).

Məsiəğa Məhəmmədinin fikrinə sərik olub, deyə bilərik ki, millətini dilini sevən, yazıları ilə öz idealına sadıq qalan Rza Bərahəni yaradıcılığına müraciət

etmək dilçiliyimiz üçün maraqlı faktlar verə bilər. Azərbaycanda ilk dəfə Rza Bərahəni ictimaiyyətə tanıdan şərqşünas alim Məsiəğa Məhəmmədi olmuşdur.

Rza Bərahəninin zəngin yaradıcılığını Azərbaycanın elm sevən insanlarına tanıtmmaq üçün, onun yaradıcılığı üzərində tədqiqat aparmağa təşəbbüs edirik. Rza Bərahəni 1935-ci il dekabr ayının 13-də Təbrizdə anadan olmuşdur. 1945-46-cı illərdə Milli Demokratik Hökumət dövründə ana dilində təhsil almışdır. Onun təhsilinə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin silahdaşı və köməkçisi olan Əli Badamçinin köməyi olmuşdur. Təbriz Universitetini bitirdikdən sonra təhsilini Türkiyədə davam etdirib, ingilis ədəbiyyatı üzrə doktorluq dərəcəsi alır. İrana qayıtdıqdan sonra hərbi xidmətdə olur və otuz ildən artıq Tehran Universitetində İngilis ədəbiyyatı və müqayisəli ədəbiyyatşünaslıqdan dərslər deyir. R.Bərahəni fars, ərəb, ali məktəbdə ingilis, fransız dillərini öyrənmiş, latın və yunan dillərinə də bələd olmuşdu. 1965-ci ildən Tehran Universitetində işləməyə başlamış, arada fasilələrlə ABŞ və İngiltərənin universitetlərində (Nyu-York, Texas, İndiana, Oksford və s.) mühazirələr oxumuşdur. 1968-ci ildə Qulamhüseyn Saidi, Cəlal Ale-Əhməd, Şamlu və başqaları ilə İran yazıçıları Birliyinin (“Kanune- Nevisəndeqane-İran”) əsasını qoyanlardan olur. R.Bərahəni 1973-cü ildə Rza şahın Savak idarəsi tərəfindən üç aylıq həbs olunur. İslam inqilabından sonra, həbs edilib və Tehran Universitetindən xaric edilmişdir. 1997-ci ildən Kanadada yaşayır. Bu tədqiqat işində “Rza Bərahəni: Şeirlər, Müsahibələr, Araşdırma” (Tərtibçi-redaktor: Məsiəğa Məhəmmədi. Bakı, “Qanun”, 120 səh. 2009), (7) ” Rza Bərahəni yaradıcılığında seçmələr” (Pərvanə Məmmədlinin təqdimində. Bakı, 2019) (8) və bir sıra müəlliflərin tərcümələrindən onomastikaya aid misallar toplanmış elmi işdə istifadə edilmişdir. Rza Bərahəni yaradıcılığına aid misalları toplayarkən toponimlərin bütün növlərinə aid nümunələrə rast gəlinir. Onun Azərbaycan türkcəsində yazdığı “Həh” şeiri xüsusilə maraqlıdır.

Qavalçalan oxuyar dağ ətəyində,
Bağın dibində,
Sənin əksini tapanda,
Bu əksi basanda bağrına gizlin,
“Dilim!” , “Dilim!” deyən
Heyf olmuşum, yazığım,
Gözəl dilim,
Necə bağrımda yandı,
Lap külə döndü.

Bu şeir parçasında dağ oronim, bağ isə drimonimdir. Yeri gəldikcə biz, şairin yaradıcılığında verilmiş toponimlərin etimologiyasını, izahını verməyə çalışacağıq. Dağ-dağa tapınma ilə bağlı onovahlara bir neçə misal göstərə bilərik: Oronim yunanca oros “dağ” və onoma (oonoma) “ad” sözlərindən əmələ gəlmiş və coğrafi ərazinin müxtəlif formalı obyektlərinin adlarını bildirən onomastik vahiddir. Bugünə qədər Azərbaycan oronimləri bir sistem kimi öyrənilməmiş, toponimlərin

ayrıca növü kimi təqdim edilmiş və eyni qrupdan olan oxşar obyektlərdən əsaslı şəkildə fərqlənmələrinə baxmayaraq, onlarla bir sistemə daxil edilmişdir. Belə ki, toponimlərin ayrıca növü kimi təqdim edilmiş və eyni qrupdan olan oxşar obyektlərdən əsaslı şəkildə fərqlənmələrinə baxmayaraq, onlarla bir sistemə daxil edilmişdir.

“Dədə Qorqud” boylarında, “Koroğlu” dastanında və xalq arasında yayılmış bir çox inamlarda da dağın, qayanın qədim insanların həyatında oynadıqları rol, onların insanları şəx qüvvələrdən qoruması və s. qeyd edilən fikrin əsaslı olması qənaətinə gəlməyə imkan verir.

Dağ-daş kultu türk mifik dünyagörüşündə mühüm yer tutur və silsilə təşkil edir. Şaman dualarında da dağa müraciət, ona tapınma güclüdür. Altay, Tanrı dağları, Alatau, Qaratau və s. oronimlər buna əyani misaldır.

Qədim dövrlərdə qurbanın çox vaxt uca dağ başında, müqəddəs yerlərdə kəsilməsi isə “dağın Tanrıya yaxınlığı inamı ilə bağlıdır”.

Altaylar dağa ata deyə müraciət edir. Şaman mifologiyasına görə, ilk insanı dağ doğmuşdur (4, səh, 119-120).

Ağaca sitayişin əlamətləri də mifik təfəkkürlə bağlıdır. Bu gün də Azərbaycanın bir çox ərazilərində əhali bəzi ağacları müqəddəs hesab edir, onu sındırmır, əllə toxunmur, qoruyur və böyüdür.

Naxçıvan və Ordubadda yaşıl ardıc, Şəkiddə dağdağan ağacı müqəddəsdir. Xalq təfəkkürünə görə, bu ağaclara toxunanı böyük tanrı cəzalandırır.

Ağac kultu çox geniş yayılmışdır. Bu kultun çoxlu funksiyaları vardır:

- ağac doğur və doğulur;
- ilk yaradıcı yerində çıxış edir;
- sahiblik edir və qoruyur;
- qız ağaca çevrilir;
- saç ağaca dönür;
- oddan ağac doğulur;
- ağaclar cəcdə edir və s.

Bu funksiyalar əsasında ağacın daşdığı struktur xüsusiyyətlərə onun inamla əlaqəsi, güc, qüvvət verməsi, ölüb-dirilmə aktında iştirakı, sosial əlamətləri, üç dünyanı birləşdirməsi və s. daxildir.

Türk xalqlarında, misirlilərdə, şumerlərdə müəyyən bitki və ağacların müqəddəs hesab edilməsi məlumdur. Etiqada görə, belə bitki və ağacların meyvələri, yarpaqları ölmüş insanı dirildir, şəfa verir.

Oğuzlar gövdəli və hündür ağaclara da sitayiş etmişlər. Xüsusən palıd ağacını müqəddəs tutmuşlar. Ağacların dibində qurban kəsmək, qurban qanını onun gövdəsinə çəkmək adəti türkdilli xalqların coxuna xas olmuşdur. Tək-tənha müqəddəs ağaclar haqqında əfsanələr yaranmışdır. Ağac da dağ kimi ulu əcdad, ulu ana sayılmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Qazan xan oğlu Uruz ən ağır anında “ağacla söyləşmək” üçün yağıdan aman istəyir. Onun dilindən deyilən “Bizim eldə gərək idin, ağac” misrası Oğuz ellərinin ağaca ehtiramı və etiqadını əks etdirir. Türk tayfalarının ağaca olan inamının əsasında Oğuzun ağaca tapınması durur.

Bu sonrakı mərhələlərdə bir çox ağacların (dağdağan, qoz, əncir və s.) müqəddəsləşdirilməsi ilə bağlıdır. Həmin ağaclar ocaqdır. Onları kəsməzlər və yandırmazlar. Axtarışların nəticəsi olaraq demək olar ki, ağaca (dağdağan, palıd, əncir, qoz, qarağac, çinar və s.), ümumiyyətlə, yaşıllığa sitayiş qədim türklərin geniş yayılmış mifik görüşlərindən olmuşdur. Yaşıllıq, göyərti bütün dünyanın, eləcə də insanların yaradıcısı hamisi hesab edilmiş, “Yuxarılara baxdıqca başı görünməyən, dibinə baxdıqca kökü görünməyən, kökü yeraltı dünyaya enən, başı cənnətə çatıb yerlə göy arasında bir dirək, daimi əlaqə rəmzi” sayılmış həyat ağacı əfsanələrdə belə təsvir olunmuşdur (9).

Oronimlər də digər təbii obyektlər kimi, yaşayış yerləri adları ilə müqayisədə daha möhkəm və dəyişməz vahidlərdir və hidronimlərə daha uyğundur.

Coğrafiyaşünaslardan B.Budaqov, E.Nuriyev, N.Məmmədov və M.Abbasovanın oronimiya ilə bağlı fikir və mülahizələri maraq doğurur. Dilçi alimlərin də bu sahədə müəyyən uğurları olsa da, onlar daha çox coğrafiyaşünas tədqiqatçıların nəticələrinə istinad etmişdir.

Coğrafi adlar vətən adıdır, torpaq adıdır. İnsan öz adını ömrü boyu gəzdirdiyi kimi, torpağa verilmiş coğrafi adları da özü ilə yaşadır. Zaman və məkan daxilində torpağın hər qarışına: qayalara, dağlara, zirvələrə, dərələrə, yoxuşlara, laylalara, enişlərə və s. adlar verilmişdir. “Dağ” coğrafi termininə qədim türk yazılı abidələrində, M.Kaşğarının məlum lüğətində, KDQ-də və s. təsadüf edilir. Bu gün türk və türkmən dillərində dağ, özbək dilində toğ, qırğız dilində too, tatar dilində tağ, başqırd və qazax dillərində tay kimi işlədilməkdədir (3). Oronimlər müxtəlif olduğu kimi, onlar yaranma və formalaşma, komponentlərinin ifadə vasitələri və coğrafi nomenlərin iştirakına görə də bir-birindən seçilir. Bu cəhətdən müsbət quruluşlu obyekt adları ilə (zirvə, dağ, təpə, qaya və s.) mənfi quruluşlu yer adları (dərə, çöl, düz, şökəklik, qobu, çala və s.) yaranma və komponentlərinin ifadə vasitələrinə görə az da olsa bir-birindən fərqlənirlər. İran və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında modernist, eləcə də postmodernist üslubun ən gözəl nümunələri Rza Bərahəniyə aiddir. Onun yaradıcılığının özəyini bir neçə dildə olan elementi orijinal bir şəkildə işlətmək, dildə süjet və məntiqliyin, mədh, təşbih və istiarənin olmaması, məna mücərrədliyi və dağınıq ardıcılıq kimi xüsusiyyətlər təşkil edir.

R.Bərahəni yaradıcılığı üzərində tədqiqat apararkən, onun yaradıcılığında toponimlərin növlərindən dilin qayda-qanunlarına uyğun olaraq istifadə edilmişdir.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, 1988.
2. Qurbanov A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1986.

3. Xalıqov F. Azərbaycan onomalogiyası. Bakı, 2009.
4. Hacıyev T. Vəliyev K. "Azərbaycan ədəbi dili tarixi". Bakı, 1976 .
5. T. Əhmədov "Azərbaycan toponimikasının əsasları". Bakı, 1991.
6. Bakı –Təbriz № 2, 2006.
7. M.Məhəmmədi "Rza Bərahəni: Şeirlər, Müsahibələr, Araşdırma". Bakı, "Qanun", 2009.
8. " Rza Bərahəni yaradıcılığından seçmələr " (Pərvanə Məmmədlinin təqdimində. Bakı, 2019.
- 9.Xalıqov F.Azərbaycan dilinin folklor onomastikası. Bakı, 2001.

АЙБЕНИЗ ГАСАНОВА

ОНОМАСТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В ТВОРЧЕСТВЕ Р.БАРАХАНИ РЕЗЮМЕ

Изучение ономастических единиц в языкознании на литературных примерах представляет собой новое направление, именуемое поэтической ономастикой, его также можно назвать ономастической стилистикой. Редко при работе упоминаются произведения поэтов и писателей иранской литературы, что является самой молодой и наименее изученной областью азербайджанского языкознания.

В основном исследуются различные зарегистрированные имена, их языковые особенности, системы, этнические названия, их семантика, особенности происхождения, группы, роль в общественной жизни и т. д.

Исследование посвящено творчеству одного из известных деятелей иранской литературы Резы Барахани и рассматривает часть богатого наследия с ономастической точки зрения.

В исследовании собраны образцы поэзии и публикаций Резы Барахани, изучены топонимы и примеры их типов. Реза Парана всю жизнь боролся за родной язык и остался верен ему.

Обращение к творчеству Резы Барахани, любящего язык своего народа и в работах верного своим идеалам, может послужить выявлению интересных фактов для науки языкознания. Первым востоковедом, представившим Резу Барахани в Азербайджане, был Масиага Мохаммади.

Чтобы ознакомить азербайджанский народ любящий науку с богатым творчеством Резы Барахани, мы инициируем исследование его творчества.

Ключевые слова: Реза Барахани, ономастические единицы, ономастический термин, собственные имена, топонимы, современное языкознание, поэтическая ономастика

AYBENİZ HASANOVA

**ONOMASTIC UNITS IN THE WORKS OF R.BARAHANI
SUMMARY**

The study of onomastic units in linguistics using literary examples is a new direction called poetic onomastic, it can also be called onomastic stylistics. In this kind of researches the works of Iranian poets and writers are rarely mentioned.

In the article, the author investigates various registered names, their linguistic features, systems, ethnic names, their semantics, features of origin, groups, role in public life, etc. This study is devoted to the oeuvre of one of the famous figures of Iranian literature, Reza Barakhani, and analyzes part of the rich heritage from an onomastic point of view.

Samples of Rza Barakhani's poetry and publications are collected; toponyms and examples of their types are studied. Reza Barakhani all his life fought for his native language and remained faithful to it.

An appeal to the work of Rza Barakhani, who loves the language of his people and stays true in his works to his ideals, can provide interesting facts for our linguistics. The first orientalist who introduced Reza Barakhani in Azerbaijan was Masiaga Mohammadi.

In order to acquaint the Azerbaijani people who love science with the rich work of Rza Barakhani, we are initiating a study of his work.

Key words: Rza Barakhani, onomastic units, onomastic term, special names, toponyms, modern linguistics, poetic onomastics

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Günay Verdiyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏLƏVİYYƏ NURİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xarici dillər fakültəsinin “İngilis dili və metodika” kafedrasının müəllimi

Mayisnuri422@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ SOSIAL MEDIADAN İSTİFADƏ

Xülasə

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra gündüz dilinin güclənməyə başladı. O, indi beynəlxalq dil, linqvo-franka statusu idarə. Bu də, dünya ilə əlaqəli bir çoxunda, o cümlədən də Azərbaycanda ingilis dili əsas xarici dil kimi tədris olunur. İngilis dili ilə bağlı dillərə sahib insanlar arasında ortaq dil olan gənclər də bu dili öyrənmək üçün daha çox meyillidirlər. 21-ci əsr elm və texnologiyanın inkişafı ilə bağlı bütün aspektlərə mühüm əhəmiyyət verilir. Texnologiyanın belə sürətli sosial medianın inkişafı səbəb oldu. Sosial medianın inkişafı ilə onun imkanları daha da genişləndi. Sosial mediadan istifadə edənlərin böyük işləri gənclərdir. Bu amil, sosial media vasitələrindən təhsil sahəsində istifadəni gündəmə gətirdi. Aparılan araşdırmalar da, gənclərin xarici dili mənimsə sosial medianın rolunu qiymətləndirdiyini aşkara çıxardı. Lakin bütün müəllimlər onlardan necə istifadə edəcəklər bilmirlər. Sosial medianın imkanlarından düzgün istifadə etmək olduqca vacibdir. Əks bu, uğura yox, uğursuzluğa səbəb ola bilər. Bu məqsədlə, sosial medianın dil tədrisindən istifadəsindən, onun bir neçə növündən və mediadan sosial istifadənin bir üstünlüklərindən bəhs edilir. Məqalənin mövzusunun işləyərəkən təsviri, tədqiqatın faktiki materialının sistemləşdirilməsi, təyinatı, işlənməsi və ümumiləşdirilməsi, müəyyən metod və üsullarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: sosial media, xarici dil, tələbə, tədris prosesi, öyrənmə prosesi

Sosial mediadan istifadə tələbələrin ingilis dilini öyrənməyə marağını artırmaq üçün güclü təhsil vasitəsi ola bilər. O, həm tələbələrə, həm də müəllimlərə unikal və dinamik öyrənmə təcrübəsi təqdim edir. Akademik bir cihaz olaraq, sosial media hər kəs tərəfindən akademik işləri, tədqiqat nəticələrini, kitab icmalarını paylaşmaq, həmyaşıdları və müəllimləri ilə ünsiyyət qurmaq üçün akademik müəssisədə istifadə olunan ümumi vasitələrə çevrilmişdir. Sosial media öyrənənlərə və təlimatçılara yeni maraqlı üsullarla əlaqə yaratmağa və ünsiyyət qurmağa imkan verməklə öyrənmək şansını artırır [2]. Facebook, Twitter və LinkedIn kimi internet saytları istifadəçilərin dialoq qura, fikir mübadiləsi apara və problemlərin həlli yollarını tapa bildiyi yer təmin edir. Sosial media müəllimlərin ingilis dili dərslərində uyğunlaşa biləcəyi əla material mənbəyi hesab olunur. Sosial media ünsiyyət bacarıqlarını artırmağa və utancaq öyrənənlər üçün əlverişli öyrənmə mühiti təmin etməyə kömək edə bilər. Bir çox tələbələr sinif yoldaşlarının qarşısında danışmaqda çətinlik çəksələr də, sosial mediada “danışarkən” özlərini daha rahat hiss edə bilirlər. Bu, sinifdə əllərini qaldırmağa qorxan tələbələr üçün çıxış yolu təmin edir. Bundan

əlavə, sosial media yazılı sözə əsaslandığından yazı bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün əla vasitədir.

Sosial mediadan istifadə ilə bağlı tədqiqatçıların bəzi fikirləri var; birincisi, daha yaxşı öyrənmə potensialı təmin edir. Tədrisdə sosial mediadan istifadə olunarsa, özünü ifadə etmək, iştirak etmək, əməkdaşlıq etmək, məlumat tapmaq, biliklərin paylaşılması və saxlanması, yazı prosesi, tələbələrin dil istehsalı, müəllimin rəyi, əks etdirmək və birlikdə öyrənmək imkanları genişlənir. İkincisi, tələbələri ingilis dili praktikasına cəlb edir. Öyrənmə proseslərində sosial mediadan istifadə edən tələbələr texnologiya və ünsiyyət bacarıqlarını artırır, daha yaradıcı və müxtəlif ideyalara daha açıq olurlar. Üçüncüsü, daha orijinal öyrənməni təmin edir. Sosial media real həyat dilini təmin edir və ana dilində danışanların bir-biri ilə əslində necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu modelləşdirir. Müəllim tələbələrə sinifdə müzakirə etmək üçün sosial media saytlarında tapdıqları tanış olmayan lüğəti və ya strukturu saxlamağı təklif edə bilər. Dördüncüsü, tələbələri sinifdə və onlayn rejimdə bir-biri ilə əlaqə saxlamağa təşviq edir. Sosial mediadan istifadə edən tələbələr bir-birlərini dəstəkləməyə və hətta mentor kimi çıxış etməyə meyllidirlər. Beşincisi, tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Onlayn müzakirə forumları tələbələrin tənqidi düşünmə bacarıqlarını artırmağa imkan verir. Google qrupu və ya Facebook qrupu yaradın və müzakirə üçün suallar göndərin, aydınlaşdırmaq və ya tələbələri mövzu haqqında daha dərinləndirən düşünməyə təşviq etmək üçün müzakirəni izləyin. Altıncısı, öyrənməni fərdiləşdirir. Bu gün gənclərin beyni bir nəsil əvvəlkindən fərqlidir. Rəqəmsal texnologiya ilə məşğul olmağa sərf olunan vaxt beynimizin strukturunu əslində dəyişdi. Məlumatların qəbul edilməsində beynimizin təxminən 30%-i vizual görüntüləri, 3%-i isə eşitdiyimiz məlumatları emal etməkdə iştirak edir. Tələbələrin hələ də fərqli öyrənmə üsulları və ya üstünlükləri ola bilsə də, getdikcə daha çoxu vizual və ya kinestetik öyrənmələrdir. Odur ki, müəllimin tələbələrdən ibarət sinif otağı ilə danışması bugünkü tələbələri öyrətməyin ən yaxşı yolu deyil [4, s.2].

Sosial mediadan istifadə həmçinin tələbələrə onlar üçün uyğun bir şəkildə qarşılıqlı əlaqə qurmağa imkan verir. Sosial media şərhlər yazmaqla sosial mediada qarşılıqlı əlaqəni təşviq edə bilərlər. Nəhayət, sosial media sinifdə fəal istifadə edildikdə və tələbələr rəqəmsal medianın nüfuz etdiyi müasir cəmiyyətə daha yaxşı hazırlaşdıqda daha yaxşı media və informasiya texnologiyaları bacarıqları əldə edə bilərlər. Texnologiyadan istifadənin dil siniflərində tədris və öyrənməni asanlaşdırdığı artıq təsdiqlənmiş faktdır. R.Nur və R.Syarifuddinin qeydlərinə görə, müəllim təlim prosesinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün hər hansı materialı seçərkən bəzi aspektləri də nəzərə almalı, material kommunikativ səriştə və məqsədlərə nail olmaq üçün tələbələri həm effektiv, həm də idraki olaraq dil təcrübəsinə cəlb edə bilməlidir [6]. Texnologiyanın inkişafı ilə sosial media da yaranıb. Sosial media yarandığı gündən bəri müxtəlif yaş qrupları istifadəçiləri, xüsusən də gənc istifadəçilər arasında olduqca populyar olmuşdur. Həmçinin, onlar öyrənmələri hədəf dilin həqiqi istifadəsinə həvəsləndirmək və dili təbii mühitində müşahidə etmək üçün

nəzərdə tutulmuşdur. Sosial media ingilis dili müəllimləri və öyrənənlər üçün çox faydalı ola biləcək əla xüsusiyyətlərə malikdir. Əgər onlar ingilis dilinin tədrisi və öyrənilməsi prosesində sosial mediadan istifadə etsələr, dilin tədrisi və öyrənilməsi daha asan, rəngarəng, maraqlı və limitsiz olardı. Sosial mediadan istifadə və bunun təklif etdiyi üstünlüklər onlara təzə və peşəkar, məhsuldar və effektiv qalmağa kömək edə bilər, beləliklə, ingilis dilinin tədrisi heç vaxt darıxdırıcı olmaz. Aparılan çoxsaylı araşdırmalardan əldə olunan məlumatlar göstərir ki, bütün tələbələr sosial mediadan istifadə edərək ingilis dilini öyrənməyə daha çox maraq göstərirlər. Sosial mediadan yalnız hissələrini bölüşmək üçün deyil, həm də ingilis dilini zövqlə, əyləncəli bir şəkildə öyrənmək üçün bir vasitə kimi istifadə edə bilərsiniz. Müəllim onları sosial şəbəkələrdən istifadə edərək öyrətsə, onlarda dil dərslərinə qarşı maraq artacaq, dili daha asan başa düşəcəklər və beləliklə, öyrənmə prosesi daha rəngarəng olacaq [4, s.4].

Bir neçə şəkildə istifadə oluna bilən müxtəlif sosial media növləri var. Nəzərə almaq lazımdır ki, ətrafımızdakı əşyalardan necə istifadə edəcəyimizi bilsək daha səmərəli və faydalı işlərdə istifadə oluna bilərlər. Məsələn, insanların çoxunun smartfonları var, lakin orada mövcud olan bütün proqramlardan çətinliklə istifadə edirlər. Bəzən düzgün istiqamətləndirilmirlər və bəzən yeni şeylər öyrənməyə sərf etmək şansları və ya vaxtları olmur. Lakin bu, ingilis dili öyrənənlər üçün belə deyil, çünki smartfonda mövcud olan proqramlar ingilis dili öyrənənlərə başqaları ilə əlaqə saxlamağa kömək edə bilər. Sosial media növlərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Bloqlar.

Veb bloqların sosial media formalarından biri olduğu məlumdur. Milyonlarla insan öz bloqlarını yaradıb və onlardan spesifik məsələlərə dair xəbərlərdən və onların qavrayışlarından tutmuş bir sıra müxtəlif mövzular yazmaq üçün istifadə edirlər. Bloqlarda oxucuların şərhlər əlavə etməklə öz fikirlərini bildirmələr üçün xüsusi bölmə yaradılır. Bloqlar geniş mövzuları müzakirə edir və bildirildiyinə görə, onlar oxu sürətini, lüğətləri təkmilləşdirməyə kömək edir və qrammatikadan düzgün istifadəni və dil öyrənənlərin oxuduqlarını başa düşmələrini təşviq edir. Bloqlar müxtəlif məqsədlər üçün müxtəlif yollarla istifadə edilə bilər. Məsələn, yeni başlayanlar müəyyən bir dil bloquna istinad edərək insanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaq üçün bloqlardan necə istifadə etmələri ilə bağlı yeni fikirlər öyrənirlər. O, həmçinin müəyyən bir zamanın müxtəlif müasir kontekstində yeni lüğətlər öyrənməyə kömək edir. Bloqların dili mürəkkəb olmadığından bəzi alimlər bunun sadə və asan olduğunu və bloqların adi oxucu ilə söhbət mənbəyi olduğunu iddia edirlər.

2. Ttwitter

D.Mörsi istifadəçilərin ən çox bəyəndiyi mikrobloq və sosial şəbəkə təsisatının 160 kiçik mesaj olduğuna diqqət çəkdi [5, s.33]. Bu kiçik tənzimləmə, istifadəçilərin zehinlərinə ilham verən yeganə ünsiyyət yoludur. Bu, öz növbəsində, tələbələrin bir-biri ilə, eləcə də müəllimlə əlaqə saxlaması üçün maraqlı bir üsula

çevrilmişdir. İnsanların yalnız 160 simvoldan istifadə edərək fikirlərini paylaştığı Twitter veb saytı sinifdə çox müsbət təsir göstərə bilər. Tələbələr bu saytdan sinifdəki mövzular haqqında fikirlərini bölüşmək və müzakirəyə başlamaq üçün istifadə edə bilərlər. Onlar öz fikirlərini daha da vurğulamaq üçün şəkilləri paylaşa, habelə məşhurların yeniliklərini oxuya bilərlər. Hər mesajın 160 simvolla məhdudlaşdırılması ilə tələbələr daha çox oxumağa meyli olacaqlar, çünki qorxuducu mətn bloku yoxdur və başa düşmək üçün sadəcə qısa bir mətn var. Bu simvol məhdudiyyəti həmçinin tələbələrə qısa və aydın yazmağı da öyrədəcəkdir.

3. Facebook

G.Blattner və M.Fiori bildirdilər ki, Facebook milyardlarla izləyicisi ilə fəxr edən əsas sosial şəbəkədir və internetdə ən sürətlə böyüyən və tanınmış saytlardan biridir [1, s.17]. C.Maklaufin (McLoughlin) və M.Li (Lee) bildirdilər ki, Facebook-un müxtəlif kommunikasiya, material mübadiləsi, modifikasiya və birgə iş üçün imkanları var [3]. Bununla belə, öyrənənlərin Facebook-dan istifadə etmələrinin əsas səbəbi dostları ilə təmasda olmaqdır. Tədrisdə Facebook-dan istifadə etmək üçün, bütün tələbələrinizin Facebook hesabı olduğunu fərz etsək, bütün tələbələrinizlə qrup səhifəsi yarada bilərsiniz. Burada tələbələr ev tapşırığı ilə bağlı suallar verə, sinifdə oxu tapşırığı ilə bağlı rəylər yerləşdirə və siniflə bağlı narahatlıqlarını elə bir şəkildə paylaşa bilərlər ki, digər şəraitdə bunları edə bilməyəcəklər. Belə bir qrup səhifəsinin olması tələbələrin sinifdə sahiblik hissələrini artıracaq və tələbələrə bir-birlərinə kömək etmək imkanı verəcək. Müəllim olaraq siz qrup səhifəsindən tələbələrə qarşıdan gələn tapşırıqları xatırlatmaq, faydalı veb-saytlara keçidlər paylaşmaq, sənədləri yükləmək və tələbələrinizin cavab verə bilməyəcəyi suallara cavab vermək üçün istifadə edə bilərsiniz.

Xarici dilin tədrisində sosial mediadan istifadənin bir sıra üstünlükləri mövcuddur. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- Sosial media tələbələrə cəlb edir. Tələbələrin özlərini istifadə etməkdə rahat hiss etdikləri media vasitəsilə ifadə etmək şansı olduğu üçün bu, iştirak etməyi təşviq edir.
- Sosial media tələbələrin əməkdaşlığını gücləndirir. Tələbələr asanlıqla qarşılıqlı əlaqə qura və məlumat paylaşa, layihələr üzərində birlikdə işləyə və sərbəst və asanlıqla ünsiyyət qura bilərlər.
- Sosial media müəllimə şəkillər, iş vərəqləri və veb-saytlar kimi resursları söylə və effektiv şəkildə paylaşmağa imkan verir.
- Sosial media yaradıcı və cəlbədicisi ev tapşırıqları üçün böyük potensiala malikdir
- Sosial media valideynlər və ailə üzvlərini məlumatlandırmaqda kömək edir. Müəllimlər şərh, rəy və təkliflərlə valideynlərlə əlaqə saxlaya bilərlər. Qruplar sinif fəaliyyətlərini paylaşa, fotosəkillər yerləşdirə və işlərini onlayn paylaşa bilərlər [4, s.7].

Bu təsviri araşdırma uğurla başa çatdıqdan sonra belə qənaətə gəldi ki, sosial media tələbələrin ingilis dilini öyrənməyə marağını artırmaqda böyük təsirə malikdir. İngilis dili öyrənənlər üçün kitab oxumaq və digər mətn materialları ilə müqayisədə sosial mediadan istifadə etməklə dilin öyrənilməsi daha asandır və ingilis dili öyrənənlərdə bu dili öyrənməyə maraq oyatmaqla yanaşı, onlar heç bir tərəddüd və cansıxıcılıq olmadan kifayət qədər uzun müddət sosial media vasitələrindən istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat:

1. Blattner G., Fiori M. Facebook in the language classroom: Promises and possibilities. *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning*, 6(1), 2009, pp.17-28.
2. Gibson R. Using social media as a language learning tool. 2012 <http://www.theguardian.com/teacher-network/teacher-blog/2012/apr/10/language-teaching-social-media> [Accessed 21/01/15]
3. McLoughlin C., Lee M. Mapping the digital terrain: New media and social software as catalysts for pedagogical change. Ascilite Melbourne. 2008
4. Mukhtar S.Z. Using Social Media in the English Teaching and Learning Process. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/333806949_Using_Social_Media_in_English_Teaching_and_Learning_Process
5. Murthy D. Twitter: Microphone for the masses? *Media Culture and Society*, 33(5), 2011, pp. 779.
6. Nur R. and Syarifuddin R. Designing an Instructional Model of Youtube-Based Materials of Listening Comprehension at Umpar Indonesia. Retrieved from <https://www.asian-efl-journal.com/wp-content/uploads/AEFLJ-Volume-20-Issue-7-July-2018.pdf>

Нури Алеви

Использование социальных сетей в обучении английскому языку

Резюме

После Второй мировой войны позиции английского языка стали укрепляться. Сейчас он имеет статус международного языка, лингво-франк. По этой причине английский преподается как основной иностранный язык во многих странах мира, в том числе и в Азербайджане. Поскольку английский язык является распространенным среди людей, говорящих на разных языках, молодые люди с большей вероятностью будут его изучать. 21 век характеризуется стремительным развитием науки и техники и их интеграцией во все аспекты жизни общества. Такое стремительное развитие технологий привело к развитию социальных сетей. С развитием социальных сетей его возможности расширились. Подавляющее большинство пользователей

социальных сетей — молодые люди. Этот фактор поставил вопрос об использовании социальных сетей в образовании. Исследования также показали, что молодые люди ценят роль социальных сетей в изучении иностранного языка. Однако не все учителя умеют ими пользоваться. Очень важно правильно использовать возможности социальных сетей. В противном случае это может привести к неудаче, а не к успеху. По этой причине в этой статье мы обсудили использование социальных сетей в обучении языку, несколько их видов и ряд преимуществ использования социальных сетей. Были использованы описание темы статьи, систематизация, классификация, разработка и обобщение фактического материала исследования, методы и приемы наблюдения.

Ключевые слова: социальные сети, иностранный язык, студент, учебный процесс, учебный процесс.

Nuri Alevi

Use of social media in English language teaching

Summary

After the Second World War, the position of the English language began to strengthen. It now has the status of an international language, *lingua franca*. For this reason, English is taught as a major foreign language in many countries around the world, including Azerbaijan. Because English is a common language among people of different languages, young people are more likely to learn it. The 21st century is characterized by the rapid development of science and technology and its integration into all aspects of society. Such rapid development of technology has led to the development of social media. With the development of social media, its possibilities have expanded. The vast majority of social media users are young people. This factor has raised the issue of the use of social media in education. Research has also shown that young people appreciate the role of social media in learning a foreign language. However, not all teachers know how to use them. It is very important to use the opportunities of social media properly. Otherwise, it can lead to failure, not success. For this reason, in this article we have discussed the use of social media in language teaching, several types of it and a number of advantages of using social media. The description of the topic of the article, systematization, classification, development and generalization of the actual research material, observation methods and techniques were used.

Keywords: social media, foreign language, student, teaching process, learning process

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İlhamə Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

İMANOVA KƏMALƏ XALİD QIZI

Baş müəllim

Xarici dillər kafedrası

Azərbaycan Tibb Universiteti, Mərdanov qardaşları, 58

imanova.kamala@otlook.com

**PROBLEM-BASED LEARNING OF MEDICINE
SUMMARY**

Doctors save lives – what can be greater act than this? This is where the respect is. Everyone knows the dedication and effort it requires to pass the medical school. Whenever people hear you are a doctor, the respect is common response because they know what you have gone through during your 8 years in medical school. Sickness, illness and physical damage for accidents are always a part of life. Nobody knows when one is going to face any of these. And when it happens, everyone knows the only person who can help him is a doctor. No matter how the society and our life is going to change, there will be the need of doctors.

This the quality, level and methods of education is very important. Nowadays we have different kinds of devices and modern styles of teaching, like problem based, case-based and inquiry-based ones. Acquaintance with patients and medical cases since the first days of learning brings its fruitful results and triggers fresh students' interest in medicine. Having opportunity to solve problems of diagnostics and treatment independently, working in small groups with classmates, making presentations on different medical topics give them professional experience.

At the same time, they feel indefatigable teachers, attention care, who share their knowledge and ability with them. PBL and CBL methods help students to develop their communication, team work and problem-solving skills, while also boosting their personal responsibility and respect for others.

Key words: problem-based learning, case-based, enquiry, traditional, self-directed, tutor, communication, scenario, skills, feedback.

When TBL begins, students take a short-graded quiz that helps them identify concepts they have mastered and concepts they need help mastering. Next, they work with their small group to take the same quiz to improve their understanding as well as their grade, with peers in the group teaching concepts to each other to improve learning for the whole group. The quiz is then reviewed by teaching faculty.

This uniquely specialized form of Standardized Patient (SP) instruction pairs an incoming medical student with a single longitudinal standardized patient for the first year of the program. The student works on developing the therapeutic relationship through repeated visits with this specific SP in the Standardized Patient

Clinic as the patient is assigned to another LSP, so they can practice the same relationship forming skills with another individual. In addition, students practice covering for each other's patients "by reviewing the electronic medical record entries generated by their colleagues, including patient encounter notes and histories as required in real clinical encounters".

Donor dissection is a cornerstone experience in the education of future physicians. Medical students meet their first patient, their assigned anatomical donor, during orientation week and explore the intricacies of Gross and Neuroanatomy in partnership with these patients that have donated their bodies so that students will be better prepared to care for future patients.

Students begin anatomic dissection in the first week of the program and work in the anatomy lab 3 times a week for the fall semester. This work is the ultimate small group patient-centered learning experience, requiring that six medical students work as a team to dissect and practice identifying anatomic structures and their underlying function and relationships. Students are assessed on their ability to create evidence – based presentations of anatomic findings as well as their ability to identify structures on every anatomic donor in the laboratory.

Each spring, students and faculty honor the donors and their families at the Convocation of Thanks, a ceremony that encourages expressions of thanks from students in the form of musical or dance performance, visual art, or written tributes. All students are given the opportunity to reflect on existing art or to create their own art form to honor our donors. These creations are then shared with families at the Convocation to help demonstrate the importance of this experience to their education and formation of professional identity as a physician to the donor's family.

At present, medical education is changing. An increasing number of educators are coming to realize the importance of the combination of theory and clinical medicine, which is called vertical integration.

The application of cases in teaching has shown its value in many fields. Case-based learning (CBL) is such teaching method. There are a number of benefits to using CBL in the classroom. CBL utilizes collaborative learning, facilitates the integration of learning, allows for scientific inquiry, integrates knowledge and practice, and supports the development of a variety of learning skills. CBL has several defining characteristics, including versatility, storytelling power, and efficient self-guided learning. Neurochemically, listening to stories can activate oxytocin, a hormone that increases one's sensitivity to social cues, resulting in more empathy, generosity, compassion and trustworthiness. The stories with in case studies serve as a means by which learners form new understandings through characters and scenarios.

CBL is often described in conjunction or in comparison with problem – based learning (PBL). While the lines are often confusingly blurred with in the literature, in the most conservative of definitions the features distinguishing the two approaches

include PBL involves open rather than guided inquiry, is less structured, and the instructor plays a more passive role. In PBL multiple solutions to the problem may exist, but the problem is often initially not well-defined. PBL also has a stronger emphasis on developing self-directed learning. The choice between implementing CBL versus PBL is highly dependent on the goals and context of the instruction. For example, in a comparison of PBL and CBL approaches during a curricular shift at two medical schools, students and faculty preferred CBL and PBL. Students perceived CBL to be more efficient process and more clinically applicable. However, in another context, PBL might be the favored approach.

Several effectiveness of CBL:

- Students enjoyed the method and throughout it enhanced their learning.
- Instructors liked how CBL engaged students in learning.
- CBL seemed to facilitate small group learning, but the authors couldn't distinguish between whether it was the case itself or the small group learning that occurred as facilitated by the case.

One example within the medical sciences is two brothers who have a family history of a genetic illness. They each have mutations within a particular sequence in their DNA. Students work through the case and draw conclusion about the biological impacts of these mutations using basic science.

Medical or pre-health students read about a patient presenting with specific symptoms. Students decide which questions are important to ask patient in their medical history, how long they have experienced such symptoms, etc. The case unfolds and students use clinical reasoning, propose relevant tests, develop a differential diagnosis and a plan of treatment.

Public Health – a case study describes a pandemic of a deadly infections disease. Students work through the case to identify Patient Zero, the person who was the first to spread the disease, and how it spread.

When students work within diverse teams they can be exposed to a variety of perspectives that can help them solve the case. Depending on the context of the course, priorities, and background information gathered about the students enrolled in the class, instructors may choose to organize student groups to allow for diversity in factors such as current course, grades, gender, race/ethnicity and personality among other items. If CBL is a large component of the course, a research-supported practice is to keep teams together long enough to go through the stage of group development: forming, storming, norming, performing and adjourning. In CBL instructors serve as facilitators of student learning. Walking around allows the instructor to monitor student progress as well as identify and support any groups that may be struggling. Teaching assistants can also play a valuable role in supporting groups. Only every so often, for conversation in large group discussion of the case, especially when students appear confused on key concepts. An effective practice to help students meet case learning goals is to guide them as a whole group when the

class is ready. This may include selecting a few student groups to present answers to discussion questions to the entire class, asking the class a question relevant to the case using polling software, and/ or performing a mini-lesson on an area that appears to be conferred among students.

Students can be assessed informally by asking groups to report back answers to various case questions. This practice also helps students stay on task, and keeps them accountable. Cases can also be included on exams using related scenarios where students are asked to apply their knowledge.

Medical students should be able to actively apply clinical reasoning skills to further their interpretative, diagnostic, and treatment skills in a non-obtrusive and scalable way. CBL approach has been receiving attention in medical education as it is a student-centered teaching methodology that exposes student to real world scenarios that need to be solved using their reasoning skills and existing theoretical knowledge.

Why do the students prefer CBL over PBL and do they eschew the fully open inquiry method of PBL? The findings indicate that the determinants of student preference for the CBL format were related to perceptions of efficient use of time, not an opposition to open inquiry.

Medical learners are operating in a time-pressured setting, in which learners are multitasking clinical, academic and personal responsibilities-often in excess of 60 to 80 hours a week. One might hypothesize that if an entire school were created using the PBL model, with sufficient time given for exploration and inquiry, the outcomes of this study have been quite different.

REFERENCES

- 1.Barrows HS. (1996). Problem-based learning in medicine and beyond: a brief overview. *New Directions for Teaching and Learning*, 68, 3-12
- 2.Breslin M., Buchanan, R. (2008) On the Case Study Method of Research and Teaching in Design. *Design Issues*, 24 (1), 36-40
3. Bruffee KS (1993). Collaborative learning: Higher education, interdependence, and authority of knowledge. Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD
- 4.Herreid CH. (1994). Case studies in science: A novel method of science education. *Journal of Research in Science Teaching*, 23(4), 221-229
- 5.Lee V. (2012). What is Inquiry-Guided Learning? *New Directions for Learning*, 129: 5-14

TİBDƏ PROBLEM-ƏSASLI TƏHSİL XÜLASƏ

Açar sözlər: təhsil, motivasiya, üsullar, simptom, yönəltmək, müstəqil, araşdırma.

Müasir təhsil sistemində yeni üsullardan istifadəsi bütün sahələrdə mühümdür. Bu sahələrdən biri tibb təhsilidir. Xaricdə “PBL” və “CBL” adlı metodlardan geniş istifadə olunur. Tələbələr birinci kursdan başlayaraq xəstəxanalarda dərsləri keçirlər. Burada onlar tyutorların nəzarəti altında xəstələrin vəziyyəti ilə tanış olurlar. Sonra simptomlar tələbələr arasında müzakirə olunur. Onlar bu əlamətləri tətbiq edib, diaqnoz qoymağa çalışırlar. Müəllim bu prosesə nəzarət altında saxlayır və nəticələrin düzgün olmasını kontrol edir. Bu üsulun çoxlu üstün cəhətləri var: tələbələrin motivasiyası, tibbi hadisələrin müzakirəsi, müstəqil araşdırma.

Eyni zamanda tələbələr xəstəxana şəraitini, tibbi etikəni, tez qərar verməyi öyrənirlər. CBL üsulu tələbələri əlamətləri müqayisə edib düzgün diaqnozlaşdırıb müalicə etməyi bacarıqlarına yiyələndirir.

PBL və CBL üsulları tələbələrin qiymətlərin artmasına, təhsilə pozitiv münasibəti, problemlərin həll olunma vərdişlərinin inkişafına yaxşı təsir göstərir. Tələbələr birlikdə qrup şəklində çalışıb, analiz edib, düzgün nəticəyə gəlməyi öyrənir. Ehtiyac olanda müəllim müdaxilə edib, onları yönəldir.

Bundan başqa, “ilk yardım” fənnini tələbələr birinci kursdan başlayaraq klinikada keçirlər. Amma yaxşı olardı ki, birinci kursdan tələbələr xəstəxanalarda kliniki fənnləri keçsinlər və öz ixtisaslarında daha da professional və məsuliyyətli olsunlar.

Təhsili sürətlə dəyişməkdə olan dünyaya uyğunlaşdırmaq istiqamətində atılan çox sayda addımlar nəticəsində bu günç tədrisdə müxtəlif üsullar və metodlar tətbiq olunur. Bunların arasında “Layihə-əsaslı öyrənmə” ən effektiv metod hesab olunur.

Hazırda universitetlərin qarşısında ictimai tələblərə və gözləntilərə cavab verməklə bağlı daha çox öhdəlik vardır. Bununla əlaqədar olaraq, universitetlərin mühüm missiyası tədrisdə yüksək keyfiyyətə nail olmaqdır.

ПРОБЛЕМНОЕ ОБУЧЕНИЕ РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: образование, переориентация, индивидуальность, стимулирование, технология, синдром, коллективное решение, задача.

Классическое медицинское образование XX века строилось на непосредственной передаче знаний от учителя к ученикам, и имело в качестве одного из главных инструментов лекции и обучение «у постели» больного, что не удовлетворяет требованиям сегодняшнего дня. Модернизация высшего

профессионального образования характеризуется переориентацией его на личностную парадигму и приоритет компетентного подхода. Особенности являются: ориентация на обучающегося как главную ценность и развитие в личности индивидуальности, пробуждение творческого потенциала личности, стимулирование студентов к самостоятельному решению жизненных и профессиональных задач.

В кредитной технологии обучения много времени уделяется самостоятельному изучению предмета студентами, основанному на клиническом случае (Case-Based Learning CBL). Согласно методике CBL, студенты учатся решать клинические ситуации, проблемы, учатся находить признаки и объединять их в клинические синдромы.

Клинические ситуации можно разработать по системам организма: дыхательная, сердечно-сосудистая, эндокринная и т.д. Данная технология способствует творчеству студентов и коллективному решению сложных задач. Преимуществами CBL являются: рост успеваемости, позитивное отношение к обучению, укрепление долговременной памяти, улучшение навыков решения проблем. Студенты совместно учатся анализировать клиническую ситуацию, находить проблемы больного, давать оценку клинико-лабораторным методам обследования и устанавливать ведущий синдром у больного.

Выпускники медицинского университета должны обладать навыками научно-исследовательской работы для клинической деятельности. В процессе проведения научных исследований, студенты развивают навыки сбора материала, анализа литературных данных, использования статистических данных, навыки участия в дискуссии и оппонировании.

Студент в процессе обсуждения проблемы равноправен с другими студентами и с преподавателем. Преподаватель разрабатывает несколько клинических случаев. Он выполняет роль руководящего коллеги, задает вопросы, поддерживает дискуссию. При необходимости преподаватель направляет студентов.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: f.e.d. Rəhimova Gülnarə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

TURAN HÜSEYNOVA
AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
DİLÇİLİK İNSTİTUTU Türk dilləri şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
turanhacili@gmail.com
H. Cavid prospekti, 115

TÜRK DİLİNDƏ “MÜRƏKKƏB CÜMLƏ” ANLAYIŞI İLƏ BAĞLI LİNGVİSTİK TERMINOLOGİYANIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Xülasə

Türk dilində mürəkkəb cümlə mövzusu – onun əlamətləri, yaranması, inkişafı – istər yerli, istərsə də xarici dilçilər tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Yerli dilçilər türk dilinin aqlütinativ dil olmasını nəzərə aldıkları halda, xarici dilçilərin bəzisi buna xüsusi əhəmiyyət yetirməmişlər. Bu məqalədə biz məhz Türkiyə dilçilərinin bu mövzunu necə araşdırdıklarını aydınlaşdırmağa çalışacağıq. Əsas diqqəti mürəkkəb cümlənin hansı növlərə ayrılmasına və eyni zamanda terminoloji baxımdan necə adlandırılmasına yönəldəcəyik. Türk Dil Qurumunun yaradılması ilə türk dilinin qrammatikasını ərəb və fars ünsürlərindən təmizləmək üçün bir çox işlər görüldü. Atatürkün başçılığı ilə aparılan bu *Dil Devrimi* uzun müddət davam etdirildi. Məhz bu vaxtdan etibarən yeni əlifba ilə yazılmış türk dilinin qrammatikasına uyğun dərsliklər yazılmağa başlandı. Bu məqalədə Tahsin Banguoğludan başlayaraq müasir dövrə qədər yazılmış qrammatika kitablarına müraciət olunmuş və hər bir dilçinin mürəkkəb cümlə ilə bağlı verdiyi fərqli fikirlərə münasibət bildirilmişdir. Mürəkkəb cümlənin tədqiqi və onunla bağlı problemlərin həll edilməsi üçün, bir çox dilçilər müxtəlif əsərlər yazmışlar. Əsərlərin əsas məsələsi və problemi feli sifət və feli bağlama tərkibləri ilə bağlıdır. Belə ki, bir qrup dilçilər tərkibləri budaq cümlə hesab etməsələr də, digər bir qrup bunun tam əksini bildirmişlər. Bunun səbəbi dilçilərin bir hissəsinin cümləni məntiqi təhlil etməsidir. Onlar Türk dillərindəki bir qrup sadə cümlələri müxtəlif dillərə tərcümə etdikləri zaman mürəkkəb cümlə əldə etdikləri üçün bu cümlələri də mürəkkəb hesab edirlər. Bunun üçün qeyd edəcəyimiz bölgülərdə müəlliflərin verdikləri misalları da verməklə olunan yanlışları göstərməyə çalışacağıq.

Açar sözlər: Türk dili, cümlə, mürəkkəb cümlə, termin, Tahsin Banguoğlu.

Giriş. Cəmiyyətin sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı nəticəsində dil də, sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf etmişdir. Bu hadisənin konkret olaraq hansı dövrdə baş verdiyini müəyyən edə bilməsək də, onun əlamətlərini müəyyən edə bilirik. Bunu

dilimizdəki və ümumiyyətlə demək olar ki, bütün dünya dillərində olan sadə və mürəkkəb cümlələr sübut edir. Hər bir dil sistem xarakteri daşıyır. Bu sistemdə ən böyük dil vahidi sayılan cümlənin yeri müstəsnaadır. Cümlə hər bir dilin daxili qanunları əsasında formalaşmaqla onun bütün vasitələrini ehtiva edir.

Müasir türk dilində mürəkkəb cümlə mövzusu – onun əlamətləri, yaranması, inkişafı – istər yerli, istərsə də xarici dilçilər tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Yerli dilçilər türk dilinin aqlütinativ dil olmasını nəzərə aldıkları halda, xarici dilçilərin bəzisi buna xüsusi əhəmiyyət yetirməmişlər. Bu məqalədə biz məhz Türkiyə dilçilərinin bu mövzunu necə araşdırdıklarını aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

Türkiyə dilçilərinin “mürəkkəb cümlə”yə baxışı. Mürəkkəb cümlənin tədqiqi və onunla bağlı problemlərin həll edilməsi üçün, bir çox dilçilər müxtəlif əsərlər yazmışlar. Əsərlərin əsas məsələsi və problemi feli sifət və feli bağlama tərkibləri ilə bağlıdır. Belə ki, bir qrup dilçilər tərkibləri budaq cümlə hesab etməsələr də, digər bir qrup bunun tam əksini bildirmişlər. Bunun səbəbi dilçilərin bir hissəsinin cümləni məntiqi təhlil etməsidir. Onlar Türk dillərindəki bir qrup sadə cümlələri müxtəlif dillərə tərcümə etdikləri zaman mürəkkəb cümlə əldə etdikləri üçün bu cümlələri də mürəkkəb hesab edirlər.

Azərbaycan dilində mövcud olan mürəkkəb cümlə növləri Türkiyə türkcəsində mövcud olsa da, Türkiyə dilçiləri tamamilə başqa bölgülər aparmış və fərqli terminlər istifadə etmişlər. Tanınmış Türk dilçisi Muharrem Ergin bildirir ki, Türkiyə türkcəsi üçün sadə cümlə xarakterikdir. Lakin bununla yanaşı, dildə, az da olsa, mürəkkəb cümlələrə rast gəlinir (6, 404). Müəllif mürəkkəb cümləni üç qrupa bölür: *Şərtli mürəkkəb cümlə* (şərt budaq cümləsi); *Ki-li mürəkkəb cümlə* və *İç-içə mürəkkəb cümlə*. Sonuncu növün müəllif digər iki növdən tamamilə fərqləndiyini bildirir, amma hər halda burada da iki sadə cümlə işləndiyinə görə onu da mürəkkəb cümlə növü hesab edir. Müəllif sadəcə şərt budaq cümləsinin Türkiyə türkcəsi üçün xarakterik olduğunu bildirir. Muharrem Erginin fikrinə oxşar fikirlər digər müəlliflər tərəfindən də deyilib. Mehmet Akalının tərcümə etdiyi Von Gabainin “Eski Türkçenin grameri” kitabında mürəkkəb cümlə haqqında söylənilən fikirlər də yuxarıda söylənilənlərə uyğun gəlir. Von Gabain bildirir ki, Uyğur dilində əsil budaq cümlələr bir şərt, bir sual sözü (əvəzliyi) və ya hər ikisi ilə birlikdə qurulan cümlədir (7, 124). Müəllif Muharrem Erginin bölgüsünü verməsə də, misalları ilə və bu dediyi fikirlə bir növ onun fikirlərinə şərik çıxır. Misalları isə müəllif məhz Orxon-Yenisey abidələrindən verir. Qeyd etdiyimiz bu iki müəllifin mürəkkəb cümləyə verdiyi bu bölgü və tam olmayan tərif bizi qane etməyə bilər. Lakin əsas odur ki, mürəkkəb cümləyə aid verilmiş olan misallar tamamilə doğrudur. Türk dilçiliyində mövcud olan digər bir problem də nəinki bölgünün hətta misalların da düzgün seçilməməsidir. Belə bölgülərdən birini Tahsin Banguoğlu vermişdir. Onun bölgüsü tamamilə fərqli formadadır. Müəllif mürəkkəb cümlənin iki əsas cəhətinə görə bölgüsünü verir: 1. Məna baxımından; 2. Forma baxımından.

Müəllifin mürəkkəb cümləyə məna baxımından verdiyi bölgü əslinə baxıldıqda düzgündür. Bu Azərbaycan dilindəki bölgüyə tam uyğundur. Məna baxımından bölgüyə əsasən mürəkkəb cümlələr iki yerə ayrılır: 1. Yan-yana mürəkkəb cümlə - bu tip tabesiz mürəkkəb cümləyə uyğun gəlir, çünki müəllif bu tip cümlənin tərifini belə verir: “Baş cümlə ilə mənacə bağlı, lakin onunla eyni səviyyədə olan bir budaq cümlədən ibarət olan mürəkkəb cümləyə yanyana mürəkkəb cümlə deyilir.”(3, 547). Lakin bu tip cümlələrə uyğun verilən misalların heç biri mürəkkəb cümləyə uyğun gəlmir. Məsələn, “çantasını alıb evden çıkmış”. Bu cümlədə *çantasını alıb* feli bağlama olduğu halda müəllif onu da mürəkkəb cümlənin tərkibində olan sadə cümlə hesab edir.

2. Alt-alta mürəkkəb cümlə - bu isə tabeli mürəkkəb cümləyə uyğun gəlir. Tahsin Banguoğlu bu cümlənin tərifini belə verir: “Bir baş cümlə ilə mənacə gerçəkləşməsi onun varlığına bağlı bir budaq cümlədən meydana gələn mürəkkəb cümləyə altalta mürəkkəb cümlə deyilir.” İlk növə uyğun olaraq verilən misallar kimi alt-alta mürəkkəb cümləyə də uyğun verilən misalların da heç biri mürəkkəb cümlə deyil. Məsələn, “kurt kocayınca köpeklerin maskarası olurmuş” – müəllif bu cümləni mürəkkəb cümlə hesab edir. Halbuki, *kurt kocayınca* feli bağlamadır və onu da ayrılıqda sadə cümlə hesab edə bilmərik. Müəllifin mürəkkəb cümləyə məna baxımından verdiyi bölgü düzgün olsa da, misallar baxımından yalnızdır.

Tahsin Banguoğlu mürəkkəb cümləni forma baxımından da iki yerə ayırır:

1. Tümləmə bilesik tümce – yəni Tamamlıq budaq cümlə.
2. Karmaşık bilesik tümce – yəni Qarışıq mürəkkəb cümlə.

Tamamlıq budaq cümlənin izahını müəllif belə verir: “Bir baş cümlə ilə onun müəyyən bir feil şəkli, bağlayıcı və ya nisbət əvəzliyi ilə sadə formada bağlanan bir budaq cümlədən əmələ gələn cümlədir.” Müəllifin bu tip cümlələri məhz tamamlıq budaq cümlə adlandırması çox maraqlıdır. Çünki bu tip cümlələri müəllif daha sonra üç yerə, *Şərt cümləsi*, *Yiyəlik əvəzliyi cümləsi* və *Bağlayıcı cümlə* kimi növlərə ayırır. Müəllifin əvvəldən deməli olduğu fikirlər məhz bağlayıcı cümlə hissəsində aydınlaşır. O, bu cümləni iki yerə ayırır: 1. Yan-yana bağlam cümlələri, yəni Bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlə; 2. Alt-alta bağlam cümləsi, yəni Bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlə. Artıq bu bölgü Azərbaycan dilçilərinin verdiyi bölgüyə nisbətən uyğun gəlir. Çünki müəllif Bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümləni: 1. Ulama cümləsi; 2. Ayırtlama cümləsi; 3. Karşıtlama cümləsi; 4. Almaşma cümləsi; 5. Üstələmə cümləsi; 6. Açıqlama cümləsi kimi növlərə ayırır.

Bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümləni isə: 1. Salt bağlam cümləsi; 2. Yer vermə cümləsi; 3. Səbəb cümləsi; 4. Sonuç cümləsi; 5. Amaç cümləsi; 6. Şərt cümləsi kimi növlərə ayırır.

Tahsin Banguoğlunun əsas fikirləri mürəkkəb cümlənin forma baxımından növə ayırdığı Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələri izah edən zaman müəyyən olur. O bildirir ki, Türkiyə türkcəsində ən yayılmış mürəkkəb cümlə forması məhz qarışıq mürəkkəb cümlədir. Qarışıq cümlənin tərifini müəllif bu formada verir: “Bir baş

cümlə ilə onun üzvlərindən birinin yerini tutan, ya da üzv olacaq bir söz birləşməsinin içində yer alan bir yarım hökmün birləşməsidir.” Yarım hökm dedikdə müəllif bura feilin təsriflənməyən formalarını aid edir. Bu baxımdan da Qarışıq mürəkkəb cümləni növlərə bu formada ayırır: Məsdər cümləsi; feili sifət cümləsi; Feili bağlama cümləsi. Doğrudur, Türkiyə yürkəsində mürəkkəb cümlə ilə müqayisədə tərkiblər daha çox istifadə olunur. Lakin tərkiblərlə qurulan cümlələri də mürəkkəb cümlənin bir növü olaraq qeyd etmək tamamilə yanlışdır. Tanınmış dilçi B. A. Serebrennikov tərkiblərlə qurulan cümlələrin Türkiyə türkcəsində çox işlənməsini bununla izah edir ki, iki feilli cümlə birləşdikdə, asılı cümlənin feili qrammatik baxımdan transformasiyaya uğrayır, yəni feildən düzəlmiş bir formaya və ya feili bağlamaya çevrilir. Bu proses türk cümlə quruluşunun fəaliyyətində olan bir qanuna əsaslanır ki, bu qanuna görə Türk cümləsi iki müstəqil *Verbum finitum* dan qaçır.(13, 355).

Tanınmış Türk dilçisi Vecihe Hatiboğlu cümlə və onun növləri haqqında danışırkən çox maraqlı fikirlər söyləmişdir. O bildirir ki, cümlədə hökmü bildirən əsas üzv xəbərdir. Ona görə də cümlənin əsasını elə xəbər təşkil edir. Hökm bildirməyən söz birləşmələri isə sadəcə cümlənin köməkçi üzvləridir. Gördüyümüz kimi, müəllif cümlədə əsas diqqəti xəbərin üzərinə yönəldir. Buna görə də, o cümləni növlərə bölərkən, cümlədə nə qədər xəbərin işləndiyini nəzərə alaraq bölgüsünü aparmışdır. Quruluş baxımından müəllif cümlələri bu qruplara bölür: *Yalın tümce* – yəni sadə cümlə. Müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, sadəcə bir təsriflənən feil ilə qurulan cümləyə sadə cümlə deyilir; *Birleşik tümce* – mürəkkəb cümlə; *Girişik tümce*; *Sıralı tümce*; *Devirik tümce*; *Kesik tümce*.

Gördüyümüz kimi, bu dilçinin də bölgüsü tamamilə fərqlidir. İlk öncə mürəkkəb cümlə və onun növlərinə nəzər salaq. Müəllif mürəkkəb cümləni bu formada izah edir: “Əgər bir cümlədə birdən artıq təsriflənən xəbər olarsa, bu cür cümlələrə mürəkkəb cümlə adı verilir.”(9, 146). Bir çox dilçilərin etdiyi kimi, Vecihe Hatiboğlu da mürəkkəb cümlənin bölgüsünü aparan zaman əsas diqqəti budaq cümlənin ifadə etdiyi mənalara deyil, quruluşuna yönəltmişdir. O budaq cümlələri: *Bağlayıcı budaq cümlə*; *Arzu budaq cümləsi*; *Şərt budaq cümləsi*; *Ədatlı budaq cümlə*; *İnkâr hissəcikli budaq cümlə*; *Sual budaq cümləsi*; *İkiləmali budaq cümlə*; *Daşlaşmış budaq cümlə*; kimi növlərə ayırır. Bağlayıcı budaq cümlədə müəllif sadəcə *ki* bağlayıcısından söhbət açır. Yəni sadəcə *ki* bağlayıcısı ilə düzəlmiş budaq cümlələri bura aid edir. *Dilekli yantümce*ni biz Azərbaycan türkcəsinə Arzu budaq cümləsi kimi tərcümə edirik. Türkiyə dilçiləri feil şəkillərini konkret bir terminlə ifadə etmədiklərindən, ilk baxışda bizə elə gələ bilər ki, bu cümlələr Arzu şəklinin yardımı ilə düzəlir. Lakin misallara baxdıqdan sonra aydın olur ki, burada arzu yox, şərt şəklindən söhbət gedir. Bu termin problemi onunla bağlıdır ki, Tahsin Banguoğlu feilin şərt şəklini Dilek-Şart formasında, arzu şəklini isə - İstek formasında adlandırır. Vecihe Hatiboğlu isə bu budaq cümləni Dilek-Şart deyil, sadəcə Dilek yantümcesi adlandırmaqla daha yanlış termindən istifadə etmiş olub.

Bu problem həm də onunla bağlıdır ki, müəllif növbəti budaq cümlə növü olan Şərt budaq cümləsini necə adlandıracağını düşünüb. *Dilekli yantümcedən* danışan zaman müəllif bu cümlələrin arzu, istək ifadə etdiyini bildirsə də, misalların hamısında biz bunun şahidi olmuruq. Çünki misalların içində qarşılaşdırma, şərt bildirən cümlələr də vardır. *Koşullu yantümce*, yəni şərt budaq cümləsi dedikdə müəllif felin mürəkkəb forması olan feil şəklinin şərti ilə düzələn cümlələri nəzərdə tutur. Əslində sonuncu iki növ eyni mənanı bildirən cümlələrdir. Sadəcə Dilekli yantümce – *sa//sə* şəkilçisi, Koşullu yantümce isə *isə* hissəciyi vasitəsi ilə düzəlib. Gördüyümüz kimi, müəllif bu bölgünü verən zaman cümlənin mənasına fikir verməyib, sadəcə formadakı dəyişikliyə əsasən iki müxtəlif növlü cümlə tipi yaradıb. Digər budaq cümlə, *İlgeçli yantümce* – yəni ədat vasitəsi ilə düzələn cümlələrdir. Bağlayıcı budaq cümlədə sadəcə *ki* bağlayıcısından söhbət getdiyi kimi, bu cümlələrdə də sadəcə *gibi* ədatı, qoşması vasitəsilə düzələn cümlələrdən söhbət gedir. Olumsuzluk koşaclı yantümce inkarlıq hissəciyi olan *değil* ilə, Sorulu yantümce isə *mi* sual ədatı ilə düzələn budaq cümlə növüdür. İkilemeli yantümce – cümlə daxilində təsriflənən felin həm təsdiq, həm də inkar formasının ikileme formasında işlədilməsiylə qurulur. Müəllifin sonuncu budaq cümləsi *Kalıplaşmış yantümce* – *istemek və ya demek* feillərinin daşlaşmış bir formada cümlədə işlənməsi deməkdir. Qeyd etdiyimiz bu növlərin hamısını müəllif mürəkkəb cümləyə aid etmişdir. Daha öncə Tahsin Banguoğlunun mürəkkəb bir növ hesab etdiyi *Karmaşık bileşik* cümlə növü haqqında Vecihe Hatiboğlu da müəyyən fikir söyləmişdir. Lakin Tahsin Banguoğludan fərqli olaraq o bu cümlələri, yəni tərkiblər vasitəsilə düzələn cümlələri mürəkkəb cümlə növləri içərisinə daxil etmir. Müəllifin *Girişik tümce* adlandırdığı cümlələr Türkiyə türkcəsində çox işləndiyinə görə müəllif onu da ayrı bir cümlə növü kimi göstərmişdir. Vecihe Hatiboğlunun cümlə haqqında bildirdikləri və onun bölgüsü Tahsin Banguoğludan tam fərqlənsə də, bəzi dilçilərin bölgüsünə müəyyən dərəcədə oxşardır. Bu baxımından Nurettin Koçun adını çəkə bilərik. Onun bölgüsü, demək olar ki, bir çox cəhətinə görə Vecihe Hatiboğlunun bölgüsünə uyğundur. Bu iki dilçinin bölgüsünü müqayisə etmək üçün Nurettin Koçun bölgüsünə ayrılıqda nəzər salaq. Quruluş baxımından müəllif cümləni 8 növə ayırmışdır: *Yalın tümce, Bileşik tümce, Ara tümce, Sıralı tümce, Girişik tümce, İç tümce, Devirik tümce, Kesik tümce*. Bu bölgü hər iki dilçidə təxminən eynilik təşkil edir. Müəyyən dərəcədə fərq mürəkkəb cümlənin növlərindədir.

Vecihe Hatiboğludan fərqli olaraq Nurettin Koç budaq cümləyə müəyyən dərəcədə fərqli tərif verib. “Yantümce – *ki* bağlayıcısı, şərt şəkilçisi, *mi* sual ədatı, *değil* sözü və ya təsriflənən feildən sonra gələn bir ədatla baş cümləyə bağlanan cümlədir.”(10, 436). Gördüyümüz kimi, təriflər arasındakı fərq şərt şəkli ilə bağlıdır. Daha öncə qeyd etdiyimiz kimi, Vecihe Hatiboğlu həm felin şərt şəkli, həm də feil şəklinin şərti formalarını ayrı-ayrı qeyd etmişdir. Bu baxımdan da mürəkkəb cümləni eyni mənalı iki növə ayırmışdır. Lakin Nurettin Koç qeyd etdiyimiz bu səhvi aradan qaldırmışdır. Müəllif budaq cümləni tərifdə qeyd etdiyi ardıcılıqla növlərə

ayırmışdır: Temel tümceye *ki* bağlayıcısı ilə bağlanan yantümce; Temel tümceye Dilek-koşul kipiylə bağlanan yantümce; Temel tümceye *mi* sual ədatıyla bağlanan yantümce; Temel tümceye *değil* koşacıyla bağlanan yantümce; Temel tümceye bir ilgeçle bağlanan yantümce. Sonuncu növü müəllif Vacihə Hatiboğludan fərqli olaraq adlandırsa da, misallarda sadəcə *gibi* ədat və qoşmasından istifadə edir. Hər iki dilçinin də *Girişik tümce* adlandırdığı cümlə növü burada da geniş izah olunmuşdur.

Tanınmış türkoloq Tahir Nejat Gencan “Dilbilgisi” adlı kitabında “*Tümcenin öğələri*” yəni cümlə üzvləri bölməsində xəbər (yüklem) haqqında bu fikirləri söyləyir: “*Yüklem – Tümcede iş, oluş, kılış, düşünce, duygu, imge, yargı... anlatan sözcüktür. Sözdizimi bakımından – içinde iş, oluş, kılış, yargı anlamı bulunan her sözcüğe – eyleme, eylemsiye, eylem görevli her sözcüğe yüklem denir*” (8, 79). Bu söylənilən fikirdən biz artıq görürük ki, müəllif xəbərin əlamətlərini sayan zaman felin təsriflənməyən formalarını (eylemsi) da bura daxil edir. Bu xəbərə aid verilən misallarda da görmək mümkündür: *İşten başımı kaşımağa vakit kalmıyor ki!; Okunacak daha neler var?*. Verilən bu misallarda *kaşımağa* və *okunacak* feilləri gördüyümüz kimi məsdər və feli sifətdir. Müəllif isə onların cümlədə xəbər vəzifəsində çıxış etdiyini göstərir. Artıq buradan bizə məlum olur ki, cümlənin quruluşca növlərə ayrılmasında da müəllif səhvlərə yol verəcəkdir. Daha sonra müəllif bildirir ki, cümlədəki vəzifəsinə görə iki cür xəbər var:

1. *Önerme – yancümlecik, yantümce yüklemi* (bu Azərbaycan dilindəki budaq cümləyə uyğun gəlir)

2. *Tümce ve temel önerme yüklemi* (bu Azərbaycan dilindəki baş cümləyə uyğun gəlir)

Yan önerme adlandırılan cümlələrin xəbərinin müəllif felin təsriflənməyən formaları ilə qurulduğunu bildirir. İkinci qrup cümlələrin xəbərlərinin isə sadə, düzəltmə və mürəkkəb feillərlə qurulduğu göstərilir. Maraqlısı budur ki, müəllif daha sonra mötərizədə bu dediklərinə aydınlıq gətirmək üçün bir fikir də söyləyir. O bildirir ki, şərt bildirən feillər I tip, yəni *yancümlecik* və *yantümcenin* xəbərləri kimi çıxış edir. Bu fikirdən sonra biz bir daha I tip olaraq göstərilən cümlələrin budaq cümləyə uyğun gəldiyinə əmin oluruq, sadəcə felin təsriflənməyən formalarının da bura aid edilməsi düzgün deyil.

Cümlə üzvlərini ayrılıqda təhlil etdikdən sonra müəllif quruluş baxımından cümlələrin növlərini təhlil etmişdir. Quruluş baxımından cümlənin növləri üç qrupa ayrılır:

1. *Yalınç tümce* (sadə cümlə)

2. *Bağımsız önergələrdən birləşmiş tümce* (müstəqil cümlələrdən birləşmiş cümlə)

3. *Bileşik tümce* (mürəkkəb cümlə)

Yalınç yümce, yəni sadə cümləni müəllif belə izah edir: “*Her tümcede bir tek yüklem var. Her tümce bir tek düşüncenin anlatımıdır; bir tek yargıyı anlatan söz dizisi yalınç tümcedir.*” (8, 120).

Digər tanınmış Türkiyə dilçisi Haydar Ediskun cümlələri quruluşuna görə 3 yerə ayırır:

1. Basit cümle (Sadə cümlə);
2. Bileşik cümle (mürəkkəb cümlə);
3. Bağımsız bileşik cümle (tabesiz mürəkkəb cümlə). (5, 347)

Basit cümle termini yeganə olaraq bu müəllif tərəfindən işlədilmişdir. Digər müəlliflər əsasən *Yalın cümle* termininə üstünlük vermişlər. Sadə cümləni izah edərkən müəllif hökm ilə cümlə anlayışlarını qarışdırır və belə hesab edir ki, içində bir müstəqil hökm olan cümlə sadə cümlədir. Sadə cümlənin beş əsas əlamətini sayan müəllif yenə də bunu qeyd edir: 1. Sadə cümlədə sadəcə bir hökm olur; 2. Sadə cümlədə bir hökm olduğu üçün burada bir xəbər vardır. Bu xəbər ya bir təsriflənən feillə və ya ismi xəbərlə ifadə olunur. 3. Sadə cümlədə hökm təsriflənməyən feillə ifadə oluna bilməz; 4. Sadə cümlə başqa bir cümlə və ya cümləciyin hökmünü tamamlamaz; 5. Sadə cümlə başqa bir cümləyə və ya cümləciyə vergül, nöqtəli vergül və ya bağlayıcı ilə bağlanmaz.

Mürəkkəb cümləni isə müəllif bu formada açıqlayır: “İçində bir temel (baş) hökmə kifayət qədər yan (budaq) hökm bulunan cümlə bileşik (mürəkkəb) cümlədir”. Məsələn, “*Minareyi çalan* (yan hökm), *kılıfını hazırlar* (temel hökm)”.

Tanınmış dilçi B. A. Serebrennikov bir çox Türkiyə dilçilərinin, nəyin bahasına olursa-olsun, bu tip cümlələrdə, yəni girişik cümlələrdə türk dilinə məxsus xüsusiyyətlər axtarmasını pisləmişdir. O bildirir ki, bu deyilənlərdən belə bir nəzəriyyə yaranır ki, türk dillərində budaq cümlənin sintetik adlanan xüsusi növü mövcuddur. Əslində burada heç bir xüsusi cəhət yoxdur. Belə ki, feli sifət, feli bağlama konstruksiyaları dünyanın müxtəlif dillərində işlənir. Bütün bu dediklərimizdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, bir çox Türkiyə dilçilərinin (Tahsin Banguoğlu, Haydar Ediskun, Vecihe Hatiboğlu) *girişik cümle* adı altında ayrıca tip bir cümlə növü yaratması heç də inandırıcı deyil.

Müəllif *Forma baxımından cümlə qrupları* başlığı altında cümlənin başqa tiplərini izah etmişdir. Forma baxımından iki növ cümlə tipi göstərilmişdir: *Sıralı cümlələr* və *Bağlı cümlələr*. Sıralı cümlələrə aid verilən misallara əsasən onu deyə bilərik ki, bu cümlə Azərbaycan dilindəki ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləyə uyğundur. Məsələn, *Şemsiyeler açılıyor; yakalar kalkıyor; adımlar sıklaşıyordu*. Bağlı cümlələr isə sadəcə bir-birinə bağlayıcılar vasitəsi ilə bağlanan cümlə növü kimi göstərilir. Misallara əsasən bu növün də bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümlələrə uyğun olduğunu deyə bilərik. Məsələn, *Ben de tarih okudum, (onun için) alemi elbet bilirim*. Haydar Ediskun *ki*’li bağlı cümlələri ayrıca təhlil etmişdir və bu cümlənin də türkcədə olmayan bir növ olduğunu qeyd etmişdir. Artıq bu bölmədə verilən misallar tabeli mürəkkəb cümləyə tam uyğundur. Məsələn, *İçimde bir eziklik var ki, geçmiyor*. Lakin müəllif misalları verdikcə onları mötərizədə tərkiblərə çevirərək qarşılığını da vermişdir. Yəni yuxarıdakı misalı bu formada izah edib: *İçimde geçmiyen bir eziklik var*.

Türk dilçiləri arasında müasir dövrdə sintaksisin əsas tədqiqatçısı sayılan Leyla Karahan “Türkçede söz dizimi” adlı kitabında cümlənin izahını özünəməxsus şəkildə verir: “Cümlə - bir düşüncəni, bir duyğunu, bir vəziyyəti, bir hadisəni hökm bildirərək ifadə edən söz və ya söz sırasına deyilir” (11, 10). Cümlənin xüsusiyyətlərini izah edən zaman müəllif bildirir ki, cümlə hökm bildirən söz və söz birləşmələrindən əmələ gəlir. Cümlənin qurulması üçün hökm bildirən təsriflənən bir feil və ya isim yetərlidir. Gördüyümüz kimi, Leyla Karahan cümlənin əsas xüsusiyyətləri içində təsriflənən feili xüsusi olaraq qeyd edir. Digər müəlliflərdən fərqli olaraq o cümləni quruluşuna görə sadə və mürəkkəb cümlələrə ayırmır. Kitabda cümlənin əsas xüsusiyyətləri qeyd olunduqdan sonra müəllif cümləni bağlama şəkillərinə görə qruplaşdırır:

1. *Bağlayıcı (bağlama edatı) ilə bağlanan cümlələr.*
2. *Ortaq cümlə üzvləri ilə bağlanan cümlələr.*
3. *Ortaq şəxs şəkilçiləri və feil şəkilləri ilə bağlanan cümlələr.*
4. *Məna baxımından bağlanan cümlələr.*

Bağlama edatlarıyla bağlanan cümlələr – müəllif bildirir ki, türk dilində cümlələr arasında əlaqə qurulması baxımından bir çox bağlayıcı vardır. Bu ədatların məqsədi isə ardıcılıq (sıralama), qarşılaşdırma (karşılaşdırma), aydınlaşdırma (açıklama), səbəb (sebeb), nəticə (sonuç), məqsəd (amaç) və b. mənalı cümlələri bir-birinə bağlamaq, aralarındakı əlaqəni vurğulamaqdır. Bura müəllif “ki, ve” bağlama ədatlarıyla bağlanan cümlələri aid edir. “Ki” bağlayıcısı ilə bağlanan cümlələrdən biri ana cümle və onu zaman, tərz, təyin cəhətdən tamamlayan yardımcı cümlələrdir. Leyla Karahan bildirir ki, baş cümlənin əvvəl, budaq cümlənin sonra gəldiyi cümlələr türk dilinin qrammatik qaydalarına uyğun deyildir, çünki türk dilində əsas ünsür sonda gəlir. Ana cümlənin sonda, yardımcı cümlənin isə başda işləndiyi cümlə isə türk dilinin qrammatik qaydalarına uyğundur. Misallara nəzər saldıqda görürük ki, cümlələr əsasən sadə, bəzən isə mürəkkəbdir. Məsələn, “Süt üstü kerevete uzanarak iki elimin parmaklarını enseme kilitledim ve yıldızlara bakarak düşünmeye başladım”. Gördüyümüz kimi, “enseme kilitledim” və “düşünmeye başladım” xəbərləri bir mübtədaya “ben” əvəzliyinə bağlı olduğu üçün sadə cümlədir.

Prof. Dr. Mustafa Özkan “Türkçe cümle bilgisi” adlı dərslində quruluşuna görə cümlələrin bölgüsünü aparan zaman diqqəti xəbərin üzərinə yönəldir və belə deyir: “Cümlələri yapılarına görə incelemek demek, onları yüklemeleri açısından incelemek demektir”(12, 65). Bu cəhəti nəzərə alaraq o cümlələri quruluşuna görə təsnif edən zaman 2 bölgü verir. İlk bölgüyə əsasən quruluşuna görə cümlələri 2 yerə bölür: 1. Basit cümle, 2. Birleşik cümle.

Quruluş baxımından cümlələrin II bölgüsündə isə müəllifin artıq bölgünü məna baxımından etdiyini görürük. Bu bölgüyə əsasən quruluşuna görə cümlələri 4 yerə bölür: 1. Sıralı cümle, 2. Bağlı cümle, 3. Ara sözlü cümle, 4. Eksiltili cümle.

Sıralı cümlə - arxa-arxaya sıralanmış sadə cümlələrdən ibarət olan cümlədir. Konkret bir mövzu ilə bağlı olduğundan bu cümlələr bütöv şəkildə götürülür. Bu cümlələr arasındakı bağlılıq baş və budaq cümlə arasındakı bağlılıq deyil. Burada ard-arda, eyni zamanda baş verən və ya qarşılaşdırma əlaqəsi vardır. Bu cümlələrdə tabesiz hökm vardır.

Ara sözlü cümlə – istər sadə, istər mürəkkəb quruluşlu bir cümlədə, bəzən mənanı daha yaxşı ifadə etmək və mənaya açıqlıq gətirmək üçün cümlənin içinə girən və cümlənin quruluşunda heç bir dəyişiklik etməyən cümlələrdir. Onları cümlədən çıxaran zaman onun mənasında bir əksilmə olmur. Məsələn, Şimdi efendiler, müsaade buyurursanız, size bir sual sorayım. Bu cümlədə “müsaade buyurursanız” ara söz hesab olunur.

Eksiltili cümlə – danışq prosesində nitqi sadələşdirmək üçün bir cümlənin xəbərinin, bəzən isə digər üzvlərinin ixtisas olunduğu cümlələrdir. Bu cümlələrin sonunda əsasən üç nöqtə (...), nida (!) və ya sual işarəsi (?) qoyulur. Bu cümlələrə misal olaraq atalar sözləri, məsəllər, şeirlər göstərə bilərik: Az verən candan (verir), çox verən maldan (verir).

Mürəkkəb cümlə ilə bağlı Türkiyə dilçilərinin göstərdiyimiz bütün bu bölgüləri, verilən bütün izahlar bizləri bəzi məqamlarda qane etdiyi halda, bəzi hallarda isə qane etmir. Çünki Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlə bir problem olaraq ortadan qalxıb, yəni dilçilərimiz müəyyən bir məxrəcə gələrək mürəkkəb cümlənin izahını, bölgüsünü vermişlər. Müasir dövrdə Türkiyədə də bu problemin tam olaraq ortadan qalxması, dilçilərin ortaq məxrəcə gəlməsi üçün bu istiqamətdə yazılar yazılmalı, fikir mübadiləsi edilməlidir. Ən əsası isə türk dilini araşdırdığımızda xarici dillərə müraciət etməməliyik. Hətta Ortaq Türk dili istiqamətində görüləcək işlər sırasına ortaq qrammatika məsələsini də qoyub müasir türk dilindəki mürəkkəb cümlə probleminin də ortadan qalxmasına yardımçı ola bilərik. Bu istiqamətdə görüləcək ilk iş isə terminologiya probleminin ortadan qaldırılmasıdır. Yuxarıda göstərdiyimiz bölgülər bizlərə onu göstərir ki, quruluşca cümlə növlərinin bölgüsünü verən zaman dilçilərin bir qismi Tahsin Banguoğluya əsaslanmış, digər bir qismi isə tamamilə yeni bölgülər və terminlər istifadə etmişlər.

Ədəbiyyat.

1. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: 1974.
2. Abdullayeva Q. Kül Tiqin abidəsi. Bakı: Azərnəşr, 2007.
3. Banguoğlu T. Türkçenin grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995.
4. Deny J. Türk dili grameri (Osmanlı lehçesi). İstanbul: 1941.
5. Ediskun H. Yeni Türk Dilbilgisi. İstanbul: Remzi kitabevi, 1963.
6. Ergin M. Türk dil bilgisi. İstanbul: Bayrak, 1992.

7. Gabain A. V. Eski Türkçenin grameri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım evi, 1988.
8. Gencan T.N. Dilbilgisi. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1979.
9. Hatiboğlu V. Türkçenin sözdizimi. Ankara: Dil ve tarih-coğrafya fakultesi yayınları, 1982.
10. Koç N. Yeni Dilbilgisi. İstanbul: İnkilap kitabevi, 1996.
11. Karahan L. Türkçede söz dizimi. Ankara: Akçağ, 2010.
12. Özkan M. Türkçe cümle bilgisi – II. Eskişehir. 2013.
13. Serebrennikov B. A., Hacıyeva N. Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002.

On the current state of linguistic terminology in the Turkish language related to the concept of "complex sentence".

Summary

The subject of a complex sentence in Turkish - its features, origin, development - has been studied by both local and foreign linguists. Despite the fact that local linguists consider Turkish to be agglutinative, some foreign linguists do not attach much importance to this. In this article, we will try to clarify how Turkish linguists are studying this topic. We will focus on the types of complex sentences and their terminological names. With the establishment of the Turkish Language Association, a lot of work has been done to cleanse the grammar of the Turkish language from Arabic and Persian elements. This Language Revolution, led by Ataturk, continued for a long time. It was from this time that textbooks were written in accordance with the grammar of the Turkish language, written in the new alphabet. This article looked at books on grammar from those written by Tahsin Banguoglu to the present day and expressed opinions on the different views of each linguist. Many linguists have written various works on the study of complex sentences and the solution of problems associated with them. The main issue and problem of the works is connected with adjectives and verb conjugations. Thus, although one group of linguists did not consider the components to be branches of sentences, another group argued the exact opposite. This is because some linguists analyze the sentence logically. They also consider a group of simple sentences in Turkish to be difficult, as they become complex when translated into different languages. To do this, we will try to show the mistakes made using the examples given by the authors in the sections we mentioned.

Key words: Turkish language, sentence, complex sentence, terminology, Tahsin Banguoglu.

О современном состоянии лингвистической терминологии в турецком языке, связанной с понятием «сложное предложение».

Резюме

Тема сложного предложения в турецком языке - его особенности, происхождение, развитие - изучалась как отечественными, так и зарубежными лингвистами. Несмотря на то, что местные лингвисты считают турецкий язык агглютинативным, некоторые зарубежные лингвисты не придают этому большого значения. В этой статье мы попытаемся выяснить, как турецкие лингвисты изучают эту тему. Остановимся на видах сложных предложений и их терминологических названиях. С созданием Ассоциации турецкого языка была проделана большая работа по очищению грамматики турецкого языка от арабских и персидских элементов. Эта языковая революция, возглавляемая Ататюрком, продолжалась долгое время. Именно с этого времени учебники стали писать в соответствии с грамматикой турецкого языка, написанной новым алфавитом. В этой статье были рассмотрены книги по грамматике от написанных Тахсином Бангуоглу до наших дней и выражены мнения о различных взглядах каждого лингвиста. Многие лингвисты написали различные работы по изучению сложных предложений и решению связанных с ними задач. Основной вопрос и проблема произведений связана с прилагательными и глагольными спряжениями. Таким образом, хотя одна группа лингвистов не считала компоненты ответвлениями предложений, другая группа утверждала прямо противоположное. Это потому, что некоторые лингвисты анализируют предложение логически. Они также считают группу простых предложений в турецком языке сложной, так как они становятся сложными при переводе на разные языки. Для этого постараемся показать допущенные ошибки на примерах, приведенных авторами в упомянутых нами разделах.

Ключевые слова: турецкий язык, предложение, сложноподчиненное предложение, терминология, Тахсин Бангуоглу.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: fil.üz.f.d., dos.Qətibə Quliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ÖZTÜRK LEYLA FAİQ qız
BDU
qiyabi doktorant
esfir788@gmail.com

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОПИСАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ГРУППЫ «ЖЕНЩИНА» В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. Статья посвящена изучению особенностей оценочных языковых средств описания социальной группы «женщина» в классической и современной русской литературе. Целью статьи является выявление данных языковых средств и их анализ на примере художественных произведений. Методами исследования стали общенаучные методы познания: анализ научной литературы по теме исследования, индукция и дедукция, сравнительный и системный анализ; а также специальные методы: литературоведческий анализ, контент-анализ и лингвокультурологический анализ. В результате исследования автор приходит к выводу о том, что русская литература отличается многообразием оценочных языковых средств описания социальной группы «женщина» (графических, интонационных, словообразовательных, синтаксических и лексических), что обусловлено богатством русского языка и стремлением представить женщину как прекрасного, верного, любящего, заботливого, отзывчивого и решительного человека.

Ключевые слова: лингвистика, русская литература, художественные произведения, оценочные языковые средства, социальная группа «женщина».

EVALUATIVE LINGUISTIC MEANS OF THE SOCIAL GROUP “WOMAN” DESCRIPTION IN THE RUSSIAN LITERATURE

Abstract. The article is devoted to the study of the evaluative linguistic means' features of describing the social group “woman” in the classical and modern Russian literature. The purpose of the article is to identify these linguistic means and to analyze them on the examples of literary works. The research methods were general scientific methods of cognition: analysis of scientific literature on the research topic, induction and deduction, comparative and systems analysis; as well as special methods: literary analysis, content analysis and linguoculturological analysis. The author comes to the conclusion that the Russian literature is distinguished by a variety of evaluative linguistic means of describing the social group “woman” (graphic, intonation, word-formation, syntactic and lexical ones), which is due to the

richness of the Russian language and the desire to present women as beautiful, faithful, loving, caring, responsive and determined persons.

Key words: linguistics, the Russian literature, literary works, evaluative linguistic means, social group “woman”.

“Rus ədəbiyyatında “qadın” sosial qrupunun təsvirində dəyərləndirici dil vasitələrinin özəllikləri”

Maddə klassik və müasir rus ədəbiyyatında “qadın” sosial qrupunu təsvir edən dil vəsaitlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Maddənin məqsədi həmin dil vəsaitlərinin aşkarlanmasından və ədəbi əsərlərdən nümunə götürərək analiz edilməsindən ibarətdir. Tədqiqat metodları isə ümumi elmi bilik metodlarıdır: tədqiqat olunan mövzu üzrə elmi ədəbiyyatın analizi, induksiya və deduksiya, müqayisəli və sistemli analiz; və bundan başqa xüsusi metodlar: ədəbiyyatşünaslıq, linqvokulturoloji və məzmun analizi. Tədqiqatın nəticəsində müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, rus ədəbiyyat qadın” sosial qrupunu təsvir edən dil vəsaitlərinin müxtəlifliyi ilə fərqlənir (qrafiki, intonasiya, söz düzəldici, sintaktik və leksik vəsaitlər), hansı ki rus dilinin zənginliyi ilə şərtləndirilməklə qadını gözəl, sadıq, sevən, qayğıkeş, qeydkeş və qərarlı insan kimi göstərməyə təşəbbüs edir.

Açar sözlər: dilçilik, rus ədəbiyyatı, ədəbi əsərlər, qiymətləndirici dil vəsaitləri, “qadın” sosial qrupu.

В 1990-х гг. окончательно сформировалась аксиология как философское направление, что во многом обусловило осознание большинством лингвистов оценки в качестве отдельной самостоятельной категории языка с формально-репрезентационной и семантической спецификой. В языковой картине мира оценочные суждения имеют богатый арсенал средств выражения: графические, интонационные, словообразовательные, синтаксические и лексические.

Интонация может передавать разные значения, изменяя смысл одного и того же предложения, поскольку способна управлять динамическими, частотными и временными составляющими речевого сигнала. Графические средства подразумевают применение кавычек или курсива для заострения внимания на значимой информации, это может быть также восклицательный знак, тире, многоточие или удвоение графем, которые передают определенные эмоции субъекта речи [1]. Оценочное значение можно передать, используя и словообразование, которое наиболее полно и ярко обеспечивает связь сознания со структурой языка. Путем исследования закономерностей словообразования можно определить конкретные ценности, которые удерживаются языковым сознанием и являются наиболее значимыми для народа. Как полагает Т.И.

Вендина, словообразовательные средства актуализируют оценочные признаки разных явлений и предметов окружающего мира, репрезентируя ценностные ориентации русского языка. При этом широкий спектр свойств и качеств явлений и предметов (звук, цвет, вкус, функции) актуализируется только в объектах, вовлеченных в познавательную и практическую деятельность человека и имеющих для него определенную ценность. Наделение данных объектов неким значением посредством словообразования подразумевает их оценивание носителями языка [2, с. 45].

Г.А. Золотова выделила разные аффиксы субъективной оценки, имеющие значение усилительности, уменьшительности и ласкательности, например, -оньк-, -еньк-, -онечк-, -охоньк-, -ечк-, -оват-, -еват-, -ок-, -ик-, -чик-, -ишек-, -ец-, -(и)ца и др. [4, с. 83]. В.В. Виноградов писал, что посредством таких уменьшительно-ласкательных суффиксов, как -ок-, -ёк-, -ик-, -чик-, -ец-, можно выразить различные экспрессивные суждения: ирония, сочувствие, злорадство, пренебрежение, противоречивая оценка и т.д. [10, с. 217]

Многие ученые сходятся во мнении, что чаще всего оценка выражается на лексическом уровне. Чаще всего лингвисты рассматривают существительные, прилагательные, глаголы и наречия как лексические средства с оценочным значением. Они указывают на то, что слово помимо лексических, грамматических и предметных значений обладает также способностью выражать оценку [2, с. 48; 10, с. 219; 4, с. 84; 9, с. 67]. По мнению Ш. Балли, имя прилагательное особенно ярко выражает оценочное значение, поскольку является частью речи, которая характеризует предмет, обозначая его свойство, признак и качество, поэтому в большинстве случаев становится средством выражения оценочных суждений. Лингвист считал, что все категории оценочных слов происходят от имен прилагательных [11, с. 271].

В научных исследованиях Т.В. Маркеловой, А.П. Сковородникова и З.К. Темиргазиной в приоритете оказались синтаксические средства выражения оценки. А.П. Сковородников пишет, что синтаксис обладает широкими стилистическими возможностями, благодаря которым можно передавать разные оттенки мысли [12, с. 155]. З.К. Темиргазина указывает на то, что оценочная семантика может полностью раскрыться только в высказываниях, поскольку в основе оценочных суждений находится когнитивная модель сознания человека, который она назвала «обобщенным оценочным фреймом». Это ментальная репрезентация событий и объектов, запечатленных в памяти человека и находящихся между реальностью и ее вербальным содержанием. Комплекс разных видов оценочных фреймов, включающих в себя знаки и символы, на концептуальном уровне отображает ценностную картину мира говорящего [8, с. 29].

Т.В. Маркелова в своем исследовании обращала внимание, прежде всего, на прагматический аспект оценки, представляющий понятийный смысл ценностного отношения участников коммуникации к разным реалиям (людям, фактам, событиям, предметам), которые раскрываются в их речемыслительной деятельности. Она выявила три вида оценочной ситуации, где принимаются во внимание три компонента оценочного акта [6, с. 71]: эгоцентрический, объективный и предикативный виды. В эгоцентрическом виде преобладают прагматические параметры, характеризующие картину мира говорящего, например, «Я одобряю его манеру поведения», «Я хвалю его выбор». Иными словами, оценочное суждение опирается на свойства и предпочтения ценителя, его представления об окружающем мире, а свойства самого объекта не учитываются. Объективный вид, наоборот, переносит акцент на объект, например, «Он – настоящий профессионал», «Опыт – великий учитель». В нем наиболее полно раскрывается взаимосвязь субъективно-объективных оценочных факторов и выбора языковых средств ее выражения. Предикативный вид подразумевает скрытую эмоциональную оценку, имеющую воздействие на слушающего, например, «Гений!», «Молодец!», «Предатель!». При этом в русском языке вербализуется главный член безличного или номинативного односоставного предложения.

Переход оценочных суждений от эгоцентрических к предикативным свидетельствует о нивелировании роли прагматических параметров, характеризующих картину мира говорящего, и возрастании значимости параметров картины мира слушающего, увеличении влияния межличностных отношений участников коммуникации на строение структурно-семантических видов моделей и отображение их оценочных предикатов. Важно заметить, что выбор конкретного вида оценочной ситуации зависит от темы и функциональной принадлежности текста.

По мнению В.А. Белошапковой одной из функций экспрессивно-синтаксических фигур языка является оценивание говорящим происходящего. Они выражают идейную и субъективно-характеристическую оценку, а также стиль личности, социальной группы [13, с. 316]. При этом к числу экспрессивно-синтаксических средств В.А. Белошапкова относит лексические повторы, метафорические словосочетания и предложения, парентетические внесения, риторические вопросы, обособления, номинативные предложения и др.

Представляется интересной реализация категории оценки при описании социальной группы «женщина» в русской литературе, позволяющая раскрыть и лучше понять позицию писателя в отношении нее. Анализируя произведения русской литературы, можно заметить, что они отличаются глубиной идейного содержания, постоянным стремлением поднимать и разрешать жизненно важные вопросы, гуманно относиться к людям и правдиво изображать

действительность. Описывая женщин, писатели старались включить в образы лучшие черты, свойственные русскому народу. Они описывали женщин как прекрасных, верных, любящих, заботливых, отзывчивых и решительных людей. Русские писатели в своих произведениях уделяли особое внимание раскрытию внутреннего мира и анализу сложных переживаний женской души. В художественной литературе, начиная с XII в., представляется образ русской женщины-героини с горячим сердцем, пламенной душой и готовностью к подвигам и самопожертвованию. Оценивая социальную группу «женщина», писатели применяют разные языковые средства, что позволяет влиять на восприятие читателей и достигать целей, поставленных в произведениях по убеждению аудитории в своей точке зрения.

На уровне словообразования можно, в частности, встретить следующие конструкции: 1) при обращении к женщине: «Сергей: *О! Мамуля! А мы тут тебя ждем. Закусочки бы, а? Немудрящей какой-нибудь; Базарин: Позвольте, Зочка Сергеевна...*» [14, с. 27]; 2) выражение женщиной сочувствия: «*Что ж ты, деточка, во дворе стоишь? Заходи, милая, отдохни с дороги*» [15, с. 210]. В данных примерах художественных произведений видно, что авторы путем применения оценочных языковых средств описывают социальную группу «женщина» как нежную, заботливую, милую, сочувствующую и уважаемую личность.

На лексическом уровне выделим две категории слов. С одной стороны, слова, имеющие оценку как неотъемлемый компонент содержания, например, прилагательные при описании А.С. Пушкиным образа Татьяны Лариной в произведении «Евгений Онегин»: «*Натура глубокая, любящая, страстная*» [16, с. 34] или при характеристике И.С. Тургеневым Елены Стаховой в произведении «Накануне»: «*необыкновенная девушка*», которая ищет «*деятельного добра*» [17, с. 175]. Изначально нейтральные слова также могут обретать оценочное значение при описании женских образов в конкретных коммуникативных ситуациях, например, «*Я здесь останусь... навсегда*» [18, с. 304]. Данная фраза героини произведения М. Метлицкой «Обычная женщина, обычный мужчина» сама по себе воспринимается просто как факт. Вместе с тем, когда читатель понимает из контекста, что речь идет о том, что женщина приняла решение остаться с мужем, попавшим в тяжелое положение, хотя имела возможность уйти в более обеспеченную и счастливую жизнь, это позволяет оценить ее как верную и преданную жену.

Анализируя синтаксические конструкции, отражающие актуализацию того или иного компонента оценочной ситуации, можно выделить три вида оценочных суждений: 1) актуализация объекта оценки, например, в исторических романах Р.М. Зотова предстает описание Екатерины II: «*величественная красота ее поразила всех присутствующих*» [19, с. 10], «*любезнейшею в свете хозяйкою или матерью семейства*» [19, с. 73], «она

проявляла попечительность о благе и просвещении народа» [20, с. 219]; 2) предикативный тип: «... значит, у женщины такая доля, и нет другого выбора, кроме как следовать за своим мужем, помогая ему во всем и поддерживая его. Даже если трудно разделять его судьбу» [21, с. 241]; 3) актуализация субъекта и объекта оценки: «...то, что женщины считают милым сердцу и правильным...» [22, с. 24], «...из женщин, завоевавших мое глубокое уважение и почтение...» [22, с. 28].

На синтаксическом уровне выделим экспрессивно-синтаксические конструкции с оценочным значением и эмоциональной окрашенностью, например, «Она душой была прекрасна, доверчива, жизнелюбива, ей годы были ни по чем... и сердце было золотое, чтоб жизнь любить всегда...» [23, с. 83]. Это оценка способности героини Ларисы, выраженная посредством повтора, спокойно и уверенно преодолевать трудности, действовать решительно, но всегда верить в лучшее и радоваться каждому дню. Писатель также обращает внимание посредством повтора и на женскую гордость героини, например, «...это была та гордая женщина, что никогда не позволяла играть своими чувствами...», «...такая гордость сегодня встречается редко...», «гордым взглядом...» [23, с. 84, 95, 112]. В другом примере можно увидеть, как автор произведения для выражения оценки говорящим использует помимо повтора метафору: «Фея... Это настоящая фея!» [23, с. 97].

Наряду с другими экспрессивно-синтаксическими оценочными конструкциями в художественных произведениях представлены парентетические внесения: «Любовь, которую, к счастью, дарила мне Вика, невозможно заменить никакими благами» [24, с. 78], «она, без сомнений, была лучшей женщиной в моей жизни!» [23, с. 102].

Выделим также цитату, которая была применена писателем для выражения оценки: «Я увидел оставленную для меня записку, в которой, как мне кажется, оставлена частичка ее души: “Илья, любимый, мы скоро встретимся!”... и так согрели меня тогда эти слова, что я до сих пор помню то чувство...» [25, с. 250] (кроме цитаты фрагмента записки, содержащей обращение, дана личная оценка посредством парентетического внесения). В приведенном примере оценочное значение выражено в форме ряда экспрессивно-синтаксических средств, а именно: восклицательное предложение, цитата чужой речи, экспрессивно-стилистическое словорасположение и обращение. Писатель также, характеризуя женский образ, применил риторический вопрос, акцентирующий внимание читателей на оценочном выражении: «Как мне не думать о ней? Мы столько пережили вместе» [25, с. 251].

Таким образом, оценочные языковые средства описания социальной группы «женщина» в классической и современной русской литературе отличаются многообразием, основанным на богатстве русского языка и

стремлении представить женщину как прекрасного, верного, любящего, заботливого, отзывчивого и решительного человека. В лингвистике существуют разные средства оценочного описания социальной группы «женщина»: графические, интонационные, словообразовательные, синтаксические и лексические. В настоящем исследовании были приведены яркие и наиболее характерные примеры с одновременным использованием нескольких средств, что придает оценочным высказываниям еще больше весомости и убедительности.

Список литературы

1. Виноградов. О языке художественной литературы. М.: Гослитиздат, 1959. 656 с. В. В. ВИНОГРАДОВ.
2. Вендина Т.И. Семантика оценки и ее манифестация средствами словообразования. // Славяноведение. 1997. № 6. С. 43-56.
3. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. М.: Наука, 1985. 228 с.
4. Золотова Г.А. Коммуникативный аспект русского синтаксиса. М.: Наука, 1982. 386 с.
5. Лукьянова Н.А. Дискуссионные моменты интерпретации экспрессивности как категории лексикологии // Вестник ВолГУ. Серия 2: Языкознание. 2009. №1. С. 211-215.
6. Маркелова Т.В. Выражение оценки в русском языке // Русский язык в школе. 1995. № 9. С. 62-73.
7. Телия В.Н. О различии рациональной и эмотивной (эмоциональной) оценки // Функциональная семантика: оценка, экспрессивность, модальность. М.: Ин-т языкознания РАН, 1996. С. 31-38.
8. Темиргазина З.К. Оценочные высказывания в русском языке. Павлодар: Наука, 1999. 270 с.
9. Худяков И.Н. Об эмоционально-оценочной лексике // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1980. 145 с.
10. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.: Высшая школа, 1986. 640 с.
11. Балли Ш. Французская стилистика. М.: Наука, 2003. 394 с.
12. Сковородников А.П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского литературного языка. Томск: 1984. 388 с.
13. Белошапковой В.А. Современный русский язык: Учеб. для филол. спец. ун-тов. 2-е изд., испр. и доп. М.: Высшая школа, 1989. 800 с.
14. Стругацкие А. и Б. Жиды города Питера, или Невеселые беседы при свечах // Нева. 1990. № 9. С. 25-35.
15. Громыко О. Профессия: ведьма. М.: Litres, 2018. 740 с.

16. Пушкин А.С. Евгений Онегин. М.: Эксмо, 2017. 384 с.
17. Тургенев И.С. Полное собрание сочинений и писем в тридцати томах. М.: Наука, 1981. Т. 6. С. 159-300.
18. Метлицкая М. Обычная женщина, обычный мужчина. М.: Эксмо, 2017. 320 с.
19. Зотов Р.М. Собрание сочинений: в 5 т. Т. 2. Таинственные силы, или Некоторые черты из царствования императора Павла I; Два брата, или Москва в 1812 г.; Две сестры, или Смоленск в 1812 г. М.: Терра, 1996. 683 с.
20. Зотов Р.М. Собрание сочинений: в 5 т. Т. 4. Военная история Российского государства. Двадцатипятилетие Европы в царствование Александра I. Ч. 1. М.: Терра, 1996. 618 с.
21. Толстой Л.Н. Война и мир. В 2 т. М.: Азбука, 2015. 1408 с.
22. Островский А.Н. Гроза. М.: Азбука, 2011. 192 с.
23. Введенская Т. Отпад, или Свадьба моего мужа. М.: Эксмо, 2015. 320 с.
24. Дивицкая С. Дневник невестки. М.: Эксмо, 2016. 320 с.
25. Мелихов А. Испытание верности. М.: Эксмо, 2016. 320 с.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi prof. Sevinc Məhərrəmovə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SƏİDƏ QURBANOVA

ADU

Rəşid Behbudov 134

e-mail: Elmveinnovasiya@yandex.com

**İNGİLİSDİLLİ İQTİSADI DİSKURSUN MÜASİR LİŖVİSTİK
PARADİQMADA ROLU
XÜLASƏ**

Dilçilik elmində tədqiqatlara nəzər salsaq, onlardan biri də diskurs anlayışıdır. Diskurs təhlili yazılı, şifahi yanaşmalarda həyata keçirilir.

Məqalədə ingilisdilli iqtisadi diskursun linqvistik paradıqmada rolundan bəhs edilir. Burada ritorik vasitələr, deyktik elementlərin mətnyaradıcı imkanları araşdırılır. İqtisadi mövzuda kiçik mətn parçaları təhlilə cəlb edilərək, araşdırılır.

Eyni zamanda mətn və diskursu fərqləndirən məqamlar nəzərdən keçirilir. Diskurs təhlilinin daha geniş müstəviləri əhatə etdiyi qeyd edilir.

Nəzərə çatdırılır ki, şəxsin təqdimatında kommunikativ situasiyanın rolu əsas şərt hesab olunur. Burada koqnitiv effekt baxımından daha məhsuldar olan diskurs strategiyalarından bəhs edilir. Diskursun psixoloji və ya koqnitiv cəhətdən öyrənilməsi onun fəal, üslubi, arqumentativ təhlilindən fərqlənir. Bu zaman diskursun strukturunu təsvir edən abstrakt kateqoriya və qaydalar deyil, dil istifadəçilərinin mental ifadələri paylaşılır. Diskursa psixoloji yanaşma onun empirik anlamını nəzərdə tutur, yəni diskursun strukturuna strateji yanaşmaq əvəzinə, diskursun yaranmasını ona daxil olan sözlərin, cümlələrin və digər vahidlərin mənasının anlaşılmasına yönəlmiş cəhd, mental aktların ardıcılığı kimi öyrənir.

Beləliklə, ritorik vasitələr də təkə semantik cəhətdən deyil, biliklərin koqnitiv proses və ifadəsi ilə izah olunmalıdır.

Başqa sözlə desək, diskursun anlaşılması və yaranması təkə baxışlara görə deyil, həm də kontekstual səbəblərdən kommunikasiyanın koqnitiv aspektlərinin öyrənilməsi üçün məqsədəuyğundur. Aparılan tədqiqatlarda verbalizasiyanın strukturu və üsulları, dinamikası, konseptin əlamətləri, representasiyanın dil vasitələri, habelə, struktur-məzmun modelləşməsinin vasitələri təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatçılar konseptin müxtəlif komponentlərini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Buraya emosional, ideoloji, koqnitiv, aksioloji komponentləri aid edirdilər. Monoloji nitqin dialoqlaşdırılması və dinləyicinin daxili aktivliyi ritorik suallar, sual-cavab gedişi və ya təhkiyə sualının yaranmasına səbəb olur. Bu təkrar intensional komponent kimi mətn ötürücüsünün nitq mədəniyyətindən asılıdır, dinləyicini

məlumatlandırmaq, onun davranışına təsir etmək, emosional və nitq reaksiyasını stimullaşdırmaqdan ibarətdir.

Beləliklə, linqvistik konseptuallaşmada həm qrammatik, həm də üslubi vasitələr iştirak edir.

Açar sözlər: diskurs, ünsiyyət, dil, söz, nitq

Qeyd edək ki, diskurs təhlili yazılı və ya danışq dilinin sosial kontekstə münasibətlərdə öyrənilməsidir. Bu dilin real həyati situasiyalarda dərkinə yönəldilir.

Diskursiv təhlildə aşağıdakılara fokuslanmaq lazımdır:

- müxtəlif dillərin məqsəd və təsirləri;
- ünsiyyətdə mədəni qaydalar;
- inanc və dəyərlərin əlaqəsi;
- dil istifadəsinin sosial, siyasi, iqtisadi və tarixi kontekstdə əlaqəsi;
- təhlil zamanı dil funksiyalarının istifadəsi və müxtəlif sosial kontekstlərdə mənanın yaranması.

Burada ton və mimika kimi ünsiyyətin qeyri-verbal aspektləri nəzərə alınmalıdır. Dil istifadəsindəki qaydalara fokuslanan linqvistik yanaşmadan fərqli olaraq, diskurs təhlili dilin kontekstual mənasını vurğulayır.

Eyni zamanda ünsiyyətin sosial aspektlərinə, yəni insanların spesifik effekt əldə etməsi üçün faydalı olan üsullara yönəldilir. Məsələn, etibar etmək, şübhə, emosiyalar, konfliktlər və s.

Diskurs təhlili dilin kiçik vahidlərini deyil, daha geniş müstəviləri əhatə edir. Buraya mətnlər və onların topluları, söhbətlər və s. aiddir. Seçilmiş mənbələr multipl səviyyədə təhlilə cəlb edilə bilər. Bu təhlillər mətn üzərində iş zamanı məzmun təhlilləri aparən sistemətik metodlardan fərqli olaraq keyfiyyət və interpretiv metoddur. Burada materialın özü və kontekstual biliyin detalları üzərində interpretasiyalar aparmaq mümkündür.

Prof. Ə. Abdullayev yazır: “Mətn diskursun təzahürünün (ünsiyyət fəaliyyətinin) müşahidəsi və qeydə alınmasında yeganə imkandır. Bununla yanaşı, o kommunikanların beynindən keçən və nəticə etibarilə də müəyyən sosial dəyişikliklərə gətirib çıxaran informasiya hasilatının müşahidə olunmayan koqnitiv prosesləri də özündə ehtiva edir. “Diskurs” termininin belə işlənməsi əslində bir məhfum kimi onun bir qədər yüklənməsinə gətirib çıxarır[2, s.182].

Bir çox tədqiqatçılar diskursu müxtəlif cəhətdən izah edirlər. Bəziləri bunların izahını aşağıdakı kimi təqdim edirlər:

- 1) cümlədən kənar bir şey
- 2) dil istifadəsi
- 3) geniş hazırlığa malik sosial təcrübənin, qeyri-dil və qeyri-spesifik dil detallarının daxil olduğu məkan[6, s.1-7].

Filoloji ədəbiyyatda diskurs aşağıdakı kimi xarakterizə olunur:

1. Diskurs öz strategiyalarına görə seçilir.
2. Diskurs nitqi tam şəkildə əhatə etmək imkanına malikdir.
3. Diskurs bir dildən başqa dilə ümumi vahid kimi tərcümə edilir.
4. Diskurs nəinki şərlərin ritmika və metrikası, qafiyənin təşkili, hətta poetik aspektdən xüsusi dil spesifikasına malikdir.
5. Diskurs bəzi situasiyaların struktur spesifikasına malikdir.

Qeyd edək ki, diskursun özünün sinonimik əvəzlənmələri, həqiqət qanunları, etiketləri vardır. Ənənəvi fransız dilçiliyində diskurs “termin” sözü ilə sinonim götürülürdü. Amma kommunikasiya, sosiolinqvistika, psixolinqvistikanın inkişafı ilə bağlı yeni mənalar da kəsb etməyə başladı. A.Məmmədov, M. Məmmədov yazırlar: “Diskursda zaman, məkan və şəxs kontinuumunun dinamizmi yenilik gətirir. Yeni zaman, yeni məkan və yeni şəxs adətən yeni meyarlarla müşayiət olunaraq yeni mənaların yaranmasına səbəb olur. Nəticədə sonsuz sayda yeni məcazi mənalar törənir. Bu mənada Soyuq Müharibə metaforik ifadəsi maraq kəsb edir. Bu məcaz, ənənəvi olaraq, yalnız ideologiyayı deyil, həmçinin zamanı və məkanı konseptuallaşdıran ritorik vasitə kimi nəzərdən keçirilir. Subyektiv dəyərlər sistemi çərçivəsində məcazi məna yeni meyar qazanaraq diqqəti diskurs iştirakçılarına yönəldir[3, s.88].

Məlumdur ki, diskursun təşkilində deyktik elementlərin də rolu böyükdür. Əvəzliliklər, zərflər, artikllər deyktik elementlər sayılır. Deyksislər “nəzakət” konsepti baxımından da vacib rola malikdirlər. Belə ki, burada şəxs əvəzlilikləri sosial münasibətlərdə indikatorlar rolunu oynayırlar.

Akademik K. Abdullayev yazır: “Komponentlərin tekstdaxili əlaqələrinin güclü ifadə vasitəsi kimi deyktik elementlər çıxış edir. Bu deyktik elementlər işarələrin bir-birinə və kommunikasiya aktının digər üzvlərinə olan münasibətini yaradan işarəedici funksiyaya malikdirlər[1, s.237].

Faktiki olaraq, şəxs, yiyəlik və qayıdış əvəzlilikləri tək-cə siyasi diskursda deyil, şəxsin deyktik təqdimatında, həmçinin media, iqtisadi diskursda da mərkəzi nöqtədir.

Əsas nitq hissələrinin aktuallaşması və onların mətnyaratma imkanları arasında əvəzliliklər daha çox rol oynayır. Bu məsələ ilə əlaqədar dilçilər K.Abdullayev, Ə.Abdullayev, A. Məmmədov, Ə. Xəlilov və digərlərinin xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır.

Qeyd etməliyik ki, aktualizatorun əksinə olaraq deaktualizator kimi təqdim etdiyimiz termin aktuallaşdırmanın əksinə, aktuallaşdırmamağa xidmət göstərən vasitədir[1,s.116]. Bu tipli deaktualizatorlar cümlədə aktual üzvlənmənin yəni, temanın ayrılmasına xidmət edirlər. Hər hansı bir üzv, hər bir formal-qrammatik vasitə diqqəti temanın üzərinə çəkirsə, o zaman rema da təbii şəkildə ayrılır.

Deaktualizator kimi özünü göstərən elementlər sırasında ilk növbədə kontekst (mətn) qurulmasına xidmət göstərən çox vacib deyktik elementləri göstərmək mümkündür.

Deməli, deytik - əvəzliliklə ifadə olunmuş elementdir. Buna görə də böyük kontekstin quruluşuna xidmət edib, işləndiyi cümlədən əvvəlki cümləyə işarə edərək, cümlələr arasında əlaqə yaradır, əvvəlki cümlənin sonrakı cümlədə təmsilçisinə çevrilir.

Akademik K. Abdullayev eyni adlı əsərində yazır: "Aydın bir həqiqətdir ki, hər hansı bir bütöv haqqında hərtərəfli təsəvvürə malik olmaq üçün bu bütövü xırdalığlarına qədər analitik təhlilə cəlb etmək lazımdır və əksinə bizim hissələr, xırdalıklar haqqında biliyimizin dərəcəsi, onların əhatəsi, sinfi, yəni içində olduqları bütöv haqqında olan təsəvvürümüzdən asılıdır [1, s. 28].

Son onillikdə diskurs mövzusu onun daha çox sosial, yoxsa fərdi təcrübə olması ilə bağlı xeyli mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar diskursun sırf sosial fenomen olduğunu bildirir. Lakin eyni vaxtda belə sosiolinqvistik baxışlara qarşı çıxanlar da oldu. T.Van Deyk də sosial quruluşla diskurs quruluşu arasında birbaşa körpü olduğunu qeyd etmişdi [4, s.4].

Biz diskurs qurmaq üçün koqnitiv biliklərimizi aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- Göndərici diskursda anlam və interpretasiya üçün müəyyən linqvistik və ritorik vasitələri cəlb edir;
- Qəbuledici diskursun təşkili prosesində yeni biliklərdən istifadə edir;
- Mətn qəbuledicisi köhnə biliklə yeni biliyin sinerjisinin (synergy) nəticəsi olaraq ümumi diskurs haqqında mental təqdimatlar əlavə edir.

Düzdür, konseptualizasiyada deytik ifadələrin rolu da tədqiqatçıların hədəfi olmuşdur, lakin diskursiv-koqnitiv paradigma axınında uzun müddət qala bilməmişdir. Deyksis praqmatikada, semantikada vacib sahə sayılır.

Dilçilikdə deyksis sözlərə və ifadələrə istinad edilir. Bu bəzi sözlərin xüsusi funksiyasıdır ki, onların denotatları bir diskursdan digərinə dəyişir. Hər hansı mənanın əhatə olunmasında kontekstual informasiya tələb edən söz və ifadələr deytik adlanır. Deytik məlumatlar səslənmənin interpretasiyası üçün vacib sayılır.

Deytik sözlərə ən bariz nümunə əvəzliliklərdir. Xüsusi şəxs və fiqurları təcəssüm etdirə bilməyən çoxlu əvəzliliklər vardır. Məsələn, əgər kimsə "you" və "me" əvəzliliklərini çərçivədən kənarında səsləndirsə digərləri bu əvəzliliklərin kimə istinad olunduğunu bilməyəcəkdir. Amma biz kontekstin əvvəlində adlar qeyd etmiş olsaq, dərhal hansı şəxslərə müraciət olunduğu aydınlaşacaqdır. Onlar insan münasibətlərinin linqvistik təcəssümüdür. Danışan elə bir əvəzlilik seçməlidir ki, həmin əvəzlilik sosial cəhətdən qəbul edilsin. Sosial interaksiya zamanı müvafiq əvəzliyin seçilməsi çox vacibdir. Belə ki, bu əvəzlilik ətrafında olan insanlarla münasibətdə şəxsin sosial statusunu simvolizə edir. Deyksis eksoforanın (exophora) formasıdır. Spesifik olaraq deyksis nitq hadisəsini təqdim edir. Müxtəlif deytik ifadə növləri vardır. Deytik ifadələr söz və ya fraza şəklində vaxta, danışanın yerləşdiyi məkan və ya situasiyaya aid olur. Məsələn: this, that, those, these, now, then. Deytik ifadələrdə deytik sözlər istifadə edilir. Deytik söz mənanın bəzi elementlərini situasiyadan götürür. Onun əmələ gəlməsinin ümumi fenomeni deyksis

adlanır. İngilis dili deyksisi şəxs əvəzlilikləri, işarə əvəzlilikləri və zamanla ifadə olunur.

Deytik sistemin təşkilində bəzi ifadələr vardır ki, fundamental əhəmiyyətə malikdirlər: This, that → here, there.

Növbəti zaman deyksisidir. Buraya “now, then, soon” daxildir.

Qeyd edək ki, “last, next” sözləri distal xarakterə malikdir.

Xəyali şəxsi təqdim etmək üçün media mətnini göndərən “you” əvəzliyindən istifadə edir. Bu əvəzliyin qəfil peyda olması dilemma yaradır. Bir tərəfdən bu diskurslarda personifikasiya (personification) vacibliyinə əlavə qiymət verir, digər tərəfdən şəxsi sosiallaşdırır. Amma, “you” daha konkret şəkildə də meydana çıxma bilər. Məsələn:

Hang on George! What will the robots do with your billions?

And the reason you don't hear about the following anomaly, the reason it isn't debated every morning on the Today program on Radio 4, or in Parliament, is that it only affects those of us who are not rich (The Mail on Sunday, June, 17, 2012, p. 24).

Əlbəttə, bu cür diskurs strategiyası koqnitiv effekt baxımından daha məhsuldardır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu mətn sosial deyksis baxımından maraqlıdır.

Növbəti özündə diskurs strategiyası ehtiva edən nümunəyə nəzər salaq:

1) *You merely look after it for the next generation (Financial Times, Saturday, June, 9, 2012, p. 11).*

2) *Only we give you 100 pounds the day you switch, plus 5 pounds each month. It's even easier with our top rated switching service (The Mail on Sunday, June, 17, 2012, p. 38).*

3) *You won't find a better price with your network.*

Bu mətnin göndəricisi “you” şəxs əvəzliyini əlavə personifikasiya üçün işlətməmişdir. Baxmayaraq ki, diskurs iştirakçılarının alicənablıq, yaradıcılıq, karizmanın dərəcəsi, ideologiya, mədəni, yaş, cins, irq və sosial status, eləcə də hazır media alətləri kimi fərdi və sosial xüsusiyyətləri çox vacibdir, şəxsiyyət diskursunun təqdimatında müvafiq kommunikativ situasiyanın olması daha vacibdir.

Şəxsiyyətin deylik təqdimatı koqnitiv prosesdə alətdir. Bu da diskursda subyektivliyin universal dominantlığıdır. Müvafiq diskurs strategiyaları üçün diskursda məqsədə tam nail olmaq üçün deylik ifadələrdən necə istifadə etmək bacarığı vacib sayılır [4, s.200].

Antik ritorlar müasir dilçilikdə ritorik fiqurlar adlanan xeyli sayda fiqurlar sistemi təqdim etmişlər. Onlar müasir kommunikasiya “üçölçülü”-“nə demək, harada demək və necə demək” nəzəriyyəsinin konseptual bazisini qoymuşdular. Dil ifadələrinin müxtəlif forma imkanlarının qəbul edilməsi, müxtəlif ritorik vasitələrin seçilməsi və onlardan istifadə olunması məsələsi önə çəkilmişdir.

İşgüzar iqtisadi yazışmalarda ritorik vasitələr müəyyən məna çalarlarını ifadə etmək baxımından diqqət çəkir. Məsələn, litota yüksək və ciddi baxış, yoxlama haqqında

xəbərdarlıq edir. Bundan əlavə, metafora və epitetlər də ingilisdilli iqtisadi yazışmalarda mühüm rola malikdir.

Aşağıdakı nümunələrə nəzər salmaq:

Dealers who have displayed our brightly coloured range have reported good sales even in the present season, when hardware sales are usually at their lowest (Hindistan, Widelinks Inc)-epitet.

However we certainly seem to have slipped up badly with your consignment (ABŞ, Burdick Inc). –metafora .

Beləliklə, dil özü öz fiqurları vasitəsilə dinləyiciyə psixi, emosional təsir vasitəsinə çevrilir. Bu baxımdan arqumentlərin inandırıcılıq texnikası ilə yanaşı ritorik üsluba da xüsusilə diqqət yetirilməlidir.

Əminliklə qeyd etmək lazımdır ki, üslub və arqumentin mahiyyəti bir-birindən ayrılmazdır. Antik ritorlar nitq və təfəkkür fiqurlarına bərabərhüquqlu yanaşırdılar. Onların baxışlarına görə, üslub vacib arqumentativ məqamları gücləndirmək və bəzəmək üçün texniki vasitə idi. Onlar hətta antiteza və paralelizm kimi xüsusi ritorik vasitələri ayırırdılar ki, bu da xüsusilə emosional və məntiqi təsirin hakim mövqe tutduğu hüquqi diskurs üçün xarakterikdir. Ritorikada metaforaya onun məxsusi emosional təsirinə görə xüsusilə böyük diqqət ayırır, çünki metaforalar nəinki emosional çalarlıq əmələ gətirir, onlar həm də məntiqi toxunulmazlığa dəymədən əqli qabiliyyətə bütövlük gətirir.

Beləliklə, yerli-yerində istifadə edilmiş obrazlı ifadələr nitqə olan marağı artırır, dinləyici ilə effektiv psixoloji kontaktın təmin olunmasına, inandırıcı təsirin yaranmasına təkan verir.

“Families out of fashion (The economist March 4th 2000)” adlı ingilisdilli mətindəki metaforik ssenarinin gedişinə diqqət yetirək. Dəbli paltarların və aksesuarların təqdim olunduğu məkan fashion house” və ya cottage industry sözlərinin işlənməsinə nəzər yetirək.

Krizia, a fashion house based in Bergamo, is run by a septuagenarian, Mariuccia Mandelly, and her husband, who have no heirs. Now, however? Luxury goods are being transformed from a cottage industry into a multi-branded business run by professional managers.

Buradan aydın olur ki, bütün dil faktları məlumat ötürmək üçün hazır vəziyyətdə olur.

Yeri gəlmişkən, tədqiqatlarda qeyd edilir ki, iki cür diskurs tədqiqatçıları vardır ki, onlar mikro-sosioloji və makro-sosioloji sahədə diskursu araşdırırlar. Mikro-sosioloji diskurs tədqiqatçıları hesab edirlər ki, diskurs mətnlərin kontekstuallaşmasında proses və təcrübədir. Dilin istifadəsi zamanı nitq aktlarının produksiyası və ya geri dönüşüdür. Makro-sosioloji diskurs nəzəriyyəçiləri isə belə

hesab edirlər ki, diskurs sosial auditoriyanın əldə etdiyi verbal və qeyri-verbal təcrübədir.

Qeyd edək ki, “təhlillər nəzəriyyəsi” termini məkan və araşdırılan obyektin ölçü və şkalasına işarə edir. Sözü gedən bu məsələlər aid olduqları sahələrdə tədqiq edilmişdir.

Sosiolinqvistikada, xüsusilə, diskursiv təhlillərdə makro səviyyə inanc, ideologiya, sosial quruluş və müxtəlif təşkilatlara aid edilir.

Ünsiyyətin mezo vahidləri isə təcrübənin müxtəlif qrup və təşkilatlar tərəfindən işlənilib təqdim edilməsidir. Məsələn, diskursun və ya janrın müxtəlif növlərini buna misal göstərmək olar. Mikro səviyyə xüsusi lokal interaksiya aktı olub, iştirakçılar arasında sintaktik, interaktiv, fonoloji, leksik mənbədən yararlanan və bu sahədə spesifik diqqətə malik olanlara işarə edir. Məsələn, N. Kuplond (2001) oxşar halların yer aldığı səviyyələri bu cür qeyd edir. O makro səviyyə dedikdə sosio -mədəni freymi, mezo səviyyədə janr freymi, mikro səviyyədə qarşılıqlı freymin adını çəkir[5, s.185].

Sonda isə belə nəticəyə gələ bilərik ki, diskurs bildiyimiz dil bacarıqlarından necə istifadə etməyimiz haqqında biliklərdir. İqtisadi yazışmalarda bu biliklərdən düzgün istifadə göndərilən sənədlərin anlaşılıqlı, yığcam, konkret olması ilə nəticələnir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
2. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2011, 272 s.
3. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs Tədqiqi. Bakı: 2016, 111s.
4. Дейк Т.А., ван. Язык, познания, коммуникация. М: 1989, 200с.

İngilis dilində

5. Coupland, Nicolas. Language, situation and the relational self. İn: Eckert, P. Rickford, J. R.(eds). Style and Sociolinguistic. Variation. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, pp. 185-210
6. Tannen Deborah, Hamilton Heidi, E., Schiffrin, Deborah.. Introduction to the first edition. İn Tannen Deborah, Hamilton Heidi, E., Schiffrin, Deborah.(eds). The Handbook of Discourse Analyses. John Wiley and Sons, Bloomsbury, 2015, pp.1-7

Summary

THE ROLE OF ENGLISH ECONOMIC DISCOURSE IN THE MODERN LINGUISTIC PARADIGM

If we look at recent research in linguistics, one of them is the concept of discourse. Discourse analysis is performed in written and oral approaches.

The article discusses the role of English-language economic discourse in the linguistic paradigm. Here are studied rhetorical means, text-forming possibilities of deictic elements. Small fragments of the text on economic issues are analyzed and studied.

At the same time, the points that distinguish text and discourse are considered. It is noted that the analysis of discourse covers a wider range.

It is noted that the role of the communicative situation in the presentation of the person is the main condition. It discusses discourse strategies that are more productive in terms of cognitive effect. Psychological or cognitive study of discourse differs from its active, stylistic, argumentative analysis. In this case, the general expressions are thoughtful expressions of the language speakers, and not abstract categories and rules that describe the structure of discourse. Psychological approach to discourse implies its empirical meaning, that is, instead of a strategic approach to the structure of discourse studies the formation of discourse as an attempt to understand the meaning of words, sentences and other units, consequently.

Thus, rhetorical means should be explained not only semantically, but also by the cognitive process and expression of knowledge.

In other words, the understanding and elaboration of discourse is purposeful not only for glances, but also for the study of cognitive aspects of communication by contextual reasons. The study analyzed the structure and methods of verbalization, dynamics, specificity of the concept, linguistic means of representation, as well as means of structural-content modeling.

Researchers have tried to highlight the different components of this concept. They included emotional, cognitive and axiological components. The dialogue of the monologue and the internal activity of the listener lead to rhetorical questions, sessions of questions and answers or leading questions. This repetition as an intensive component depends on the speech culture of the text transmitter, which is involved in informing the listener, influencing his behavior, stimulating emotional-speech reactions.

Thus, both grammatical and stylistic devices are involved in linguistic conceptualization.

Key words: discourse, communication, language, word, speech

Гурбанова С.

РЕЗЮМЕ
РОЛЬ АНГЛОЯЗЫЧНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО
ДИСКУРСА В СОВРЕМЕННОМ
ЛИНГВИСТИЧЕСКОМ ПАРАДИГМЕ

Если мы посмотрим на недавние исследования в области лингвистики, то одним из них является понятие дискурса. Анализ дискурса проводится в письменном и устном подходах.

В статье рассматривается роль англоязычного экономического дискурса в языковой парадигме. Здесь изучаются риторические средства, текстообразующие возможности дейктических элементов. Анализируются и исследуются небольшие фрагменты текста по экономическим вопросам.

При этом рассматриваются моменты, которые отличают текст от дискурса. Отмечается, что анализ дискурса охватывает более широкий круг.

Отмечается, что роль коммуникативной ситуации в презентации личности является главным условием. В ней обсуждаются дискурсивные стратегии, более продуктивные с точки зрения когнитивного эффекта. Психологическое или когнитивное изучение дискурса отличается от его активного, стилистического, аргументативного анализа. В этом случае общими являются мысленные выражения носителей языка, а не абстрактные категории и правила, описывающие структуру дискурса. Психологический подход к дискурсу предполагает его эмпирическое значение, то есть вместо стратегического подхода к структуре дискурса изучает формирование дискурса как попытку понять значение слов, предложений и других единиц, последовательности мыслительных актов. .

Таким образом, риторические средства должны объясняться не только семантически, но и познавательным процессом и выражением знания.

Другими словами, понимание и возникновение дискурса целесообразно не только для взглядов, но и для изучения когнитивных аспектов общения по контекстуальным причинам. В исследованиях проанализированы структура и способы вербализации, динамика, особенности концепта, языковые средства репрезентации, а также средства структурно-содержательного моделирования.

Исследователи пытались выделить различные компоненты этого понятия. Они включали эмоциональный, мировоззренческий, когнитивный и аксиологический компоненты. Диалог монолога и внутренняя активность слушателя приводят к риторическим вопросам, сеансам вопросов и ответов или наводящим вопросам. Этот повтор как интенсивный компонент зависит от речевой культуры передатчика текста, заключающейся в информировании

слушателя, воздействию на его поведение, стимулировании эмоционально-речевых реакций.

Таким образом, в языковой концептуализации участвуют как грамматические, так и стилистические приемы.

Ключевые слова: дискурс, коммуникация, язык, слова, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Əfqan Abullayev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SVETLANA MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Xarici Dillər Mərkəzinin dosenti
Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
svetlanamammedova72@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN İSİMLƏR SİSTEMİNDƏ ƏSAS SÖZDÜZƏLTMƏ ÜSULLARI VƏ İNGİLİS SÖZLƏRİNİN MÖRFOLOJİ STRUKTURU

Xülasə

Məqalədə ingilis dilinin isimlər sistemində əsas sözdüzəltmə üsulları araşdırılacaq, ingilis sözlərinin morfoloji strukturu təhlil olunacaqdır.

İngilis dilinin isimlər sistemində sözdüzəltmə üsulları kimi əsasən affiksasiya -şəkilçi, konversiya və sözyığı üsullarından istifadə edilir.

Müasir ingilis dilində külli miqdarda həm qədim və həm də götürülmə - alınma sözlərə rast gəlmək olur. Lakin hal-hazırda onların heç də hamısından sözdüzəldici element kimi istifadə edilmir.

İngilis dilində olan suffiks sisteminin vacib xüsusiyyətlərindən biri suffikslərin söz kökünə qoşularkən azad-sərbəst hallarıdır. İngilis dilində suffikslərin və köklərin (əsasların) uyğunlaşma sərbəstliyi çoxsaylı sözlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Belə halda ümumiləşmiş mənası olan leksik ifadələr işlənir. Başqa sözlə desək, ingilis dilində suffikslər sözlərə çox müntəzəm şəkildə uyğunlaşmaları ilə xarakterizə olunurlar.

Sözdüzəltmə məsələsində ingilis dilində ismin adlıq halı ən zəngin nitq hissəsidir. Müxtəlif nitq hissələrindən isim düzəldə bilən suffikslər çoxdur. İngilis dilində başqa nitq hissələrindən fərqli olaraq isimlərin suffiksləri daha çoxdur. Suffikslər nitq hissəsi kimi ismin əlamətlərindən biri hesab olunurlar.

Əmələ gəlmələrinə görə ingilis dilində isimlərin suffiksləri cürbəcürdür. Yalnız morfem kimi təsdiq edilmiş suffikslər, müstəqil sözlərdən yaranan suffikslər qədim suffikslər və iqtibas edilmiş - alınmış suffikslər mövcuddur. İngilis dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirən məhsuldar suffikslərlə yanaşı qeyri-məhsuldar və az məhsuldar olan suffikslər də mövcuddur. Bunlara ya bir, ya da bir neçə sözdə, və ya da ismin morfoloji əlaməti kimi rast gəlmək olur.

Açar sözlər: suffiks, isim, sözdüzəltmə, ingilis dili, morfoloji, affiks

Akademik V.V.Vinoqradoy qeyd edir ki, affikslər öz əhəmiyyətini itiriblər, onlar qeyri-məhsuldar olublar və yalnız bu və ya digər nitq hissəsinin əlaməti kimi başa düşülür. Onlar affiks olmaqdan dayanırlar və yalnız potensial olaraq ayrılma - fərqlənmə xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayırlar. Bununla əlaqədar olaraq belə bir sual yaranır - nəyi canlı affiks adlandırmaq olar və müasir ingilis dilində o hansı əlamətlərə yiyələnəlməlidir. Affiks üsulu ilə sözdüzəltmənin analizi göstərir ki,

affikslər üçün aşağıdakı əlamətlər xarakterik sayıla bilər:

- yaradıcı kökə qoşularkən affiks müəyyən məna ifadə etməlidir.
- affiks sözdüzəldici element kimi asanlıqla seçilməli, fərqlənməlidir və danışanın başa düşməsi üçün sözün bir hissəsi kimi anlaşılmalıdır, yaradıcı əsas hissə isə ayrılma zamanı affiksiz dildə işləmə bilmə xüsusiyyətinə malik olmalı və digər affikslərin köməyi ilə yeni-yeni sözlər yarada bilməlidir.

- yeni sözlər əmələ gətirmək üçün affikslər təkcə həmin mənşədən olan əsasla (köklə) işlənməməlidir, həm də başqa mənşədən olan əsasla da işləmə bilməlidir.

- affiks müəyyən bir tez-tez işlənmə xüsusiyyətinə malik olmalıdır. O nə qədər çox sayda yeni sözlər yaradarsa, bir o qədər məhsuldar hesab olunur. (2, s. 63)

Affiks adı altında yuxarıda deyilən əlamətlərdən biz belə başa düşürük ki, bu morfem abstrakt məna kəsb edir və öz inkişaf prosesi zamanı sözün əsasına kökünə qoşularaq onun mənasını dəyişir.

İngilis dilində suffiks sistemini təsvir etmək üçün O.D.Meşkov suffiks sxemlərini və modellərini seçir. Suffiks sxemi sözdüzəltmə prosesi zamanı hansı nitq hissəsindən istifadə etdiyini, onlardan hansının törədən, yəni düzəldən, hansının isə törəyən, yəni düzələn olduğunu göstərir. Məsələn, belə ki, V+Suffiks =N-suffiks sxemidir. Bu sxem suffiks vasitəsilə fel kökünə artırılaraq isimləşən sxemi təsvir edir. Məsələn, remove +al=removal. Eyni zamanda suffiks sxemi daxilində suffiks model də seçilir. Onlar yaradıcı - törədici əsası-kökü, konkret suffiksi və törəmə sözü-yaranan sözü təsvir edirlər. Beləliklə, yuxarıda göstərilən sxemin fərqli modelləri var: Məsələn, V+ion=N, communicate - communication; V +er+ N, speak -speaker.

O.D.Meşkov özünün “Müasir ingilis dilində sözdüzəltmə” adlı kitabında göstərir ki, suffiksləri terminli və terminsiz suffikslərə bölmək mümkündür. (4, s. 86)

Terminli suffikslər söz tərkibində yalnız sonuncu mövqeni tuturlar. Bu cür suffikslərə -ship, -let, -hood, -ness, -al suffikslərini aid etmək olar. Məsələn, friendship, kindness, brotherhood.

Terminsiz suffikslər özlərindən sonra başqa suffiksləri birləşdirə bilmək qabiliyyətinə malikdirlər. Terminli suffikslər öz növbələrində müəyyən semantik qrupları təşkil edirlər. Məsələn, -al, -hood, -ness; -ship suffiksləri ismin mücərrəd - abstrakt halının suffiksləridir. -kin, -let, -ling' suffiksləri kiçiltmə mənasını verən semantik qrup suffikslərini təşkil edir. Dışıləşdirmə suffiksləri olan-enne, -ess suffiksləri də terminli suffikslərdir. Bu suffikslər qadın cinsinə daxil olan insanları və heyvanları ifadə edir. Tərkibində bu suffikslər olan sözlər növbəti sözdüzəltmədə iştirak etmirlər.

Öz növbəsində P.M.Karaşuk özünün “İngilis dilində sözdüzəltmə” adlı kitabında agent suffikslərin və mücərrəd-abstrakt suffikslərinin köməyi ilə yaranan törəmə isimlər bölmələrinin olduğunu vurğulayır. (3, s. 5)

İsmin agent suffikslərindən ən çox -er- suffiksi daha çox və ən məhsuldar suffiks hesab olunur. Qədim ingilis dilində bu suffiksin vasitəsilə isim və fellərdən

şəxsi ifadə edən isimlər yaranırdı. Bu suffikslər adamların peşəsini, məşğul olduqları işi göstərirdi - cartere (carter) - arabaçı, yükdaşıyan; utridere' (outrider)-atlı, ekipajı müşayiət edən; writere (writer)-yazan, yazıçı.

Orta ingilis dövrünə tərkibində -er-suffiksi olan bir qisim isimlər aiddir. Məsələn, builder- tikən, memar, bənnə; bookbinder - cildçi; hatter - şlyapaçı; şlyapa tikən; hunter - ovçu; saddler-sarrac, yəhərqayıran; weaver - toxucu və s. Bu dövrdə suffikslərin mənası genişlənir, hər şeydən əvvəl elə isimlər yaranır ki, o isimlərdə -er- suffiksi müəyyən mənaya olmağı, sakinliyi bildirir. Məsələn, londoner, Englander və s.

Sonralar -er- suffiksi daha da inkişaf edir, agentlik mənasından əlavə, həm də alət mənasını verən isimlər yaranır. Bu da onunla əlaqədar idi ki, texnikanın inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq insanın müəyyən bir işi gördüyü zaman işlətdiyi alətlər, cihazlar yaratmalı, düzəltməli olurdu. Məsələn, roller - mütəkkə, knocker - qapı çəkici və s.

Müasir dövrdə -er-suffiksi daha məhsuldardır, ondan çox geniş miqyasda istifadə edilir və o həm agent, həm də silah mənalarnı qoruyub saxlayır, -er₁ və er₂ kimi qeyd edilir.

Əgər əvvəllər bu suffiks yalnız fəl və isimlərlə birləşirdisə indi o nadir hallarda olsa da sifət və sayla da birləşib, yeni isimlər yarada bilir.

İsmin əsasına birləşdikdə -er- suffiksi müəyyən bir yerin-şəhərin, kəndin, ölkənin sakinini ifadə edir: borderer - sərhəd zolağının sakini, villager - kənd sakini; hosteler - yataqxanada yaşayan tələbə; New Yorker - Nyu- York sakini və s. Bəzən -er-suffiksi "müəyyən bir yaşda olan insana" mənasını verir. Bu halda həmin -er-suffiksi sayların sonuna artırılaraq isimləşir; fifteeners and sixteenerson beş, on altı yaşlı gənclər; forty-niner-qırx doqquz yaşlı adam.

-er- suffiksi o qədər məhsuldardır ki, o hətta qoşma ilə olan fəllərdən də isim düzəldə bilir. Məsələn, onlooker - (tamaşaçı, müşahidəçi) - to look on (baxmaq); come by (yoldan ötən, yoldan keçən) - to come by (yanından ötüb keçmək); diner out (evdən kənardə yemək yeyən şəxs) - to diner out (evdən kənardə nahar etmək); finder out (tanıyan, kəşf edən, tapan, iyləyib-çözləyib tapan) - to find out (tanımaq, kəşf etmək, tapmaq).

Bununla belə -er- suffiksinin isim yaratmadığı hallara da təsadüf etmək olur. Məsələn əgər dildə artıq analoji məna daşıyan başqa bir törəmə söz mövcuddursa,

-er- suffiksi işlənmir; student sözündə olduğu kimi. Dildə studyer sözü olmasına baxmayaraq bu söz çox nadir halda işlənir. Eyni hal dildə -er suffiksi ilə olan omonim esasdən yaranmış başqa söz olanda da baş verir. Belə olan halda -er-suffiksi işlənmir. Bu zaman sözün tərkibindəki -er-i səhv salmaqdan çəkinmək lazımdır. Belə ki, betting -man sözü better sözünün (one who bets') əvəzinə işlənir, çünki dildə artıq better (sifətin və well zərfinin üstünlük dərəcəsi) sözü işlənir.

-er₂ suffiksi ilə düzələn fəl mənşəli fəl əsaslı isimlər də mövcuddur. Onlar qabiliyyət, bacarıq, əmək aləti mənalarnı ifadə edir ki, həmin alətlər də elm və

texnikanın, kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə aid olurlar. Məsələn; to condense (qatılaşıdırmaq, sıxlaşdırmaq, gərginləşdirmək) condenser (kondensator, soyuducu); to compute (hesablamaq, saymaq) - Computer (hesablama maşını, hesablayıcı cihaz, kompyüter).

Müasir ingilis dilində tərkibində $-er_1$ və er_2 olan çoxlu jarqon sözlərə - «slang words» -rast gəlmək olur. Bu cür sözlər fel mənşəli sözlərdən yaranırlar. Bu zaman – er_1 suffiksi agentliyi, $-er_2$ suffiksi isə alət mənasını ifadə edir. Məsələn, blighter (xoşa gəlməyən, cansıxıcı, bezikdirici, zəhlətökən adam, məhv edən qənim); to blight (ümidini qırmaq, zövqü, ləzzəti, kefi zəhərləmək); bounder (təbiiyəsiz, səli-küylü adam) - to bound (tullanmaq, atılmaq, səyirtmək); crammer (repetitor, imtahana hazırlayan) - to cram (çalmaq, çaxmaq, beyninə yeritmək, itələyib salmaq, gətirib imtahan çıxarmaq). (1, s. 63)

Beləliklə, tam əminliklə demək olar ki, er_1 və $-er_2$ suffiksləri tam məhsuldardırlar və onların hər ikisinin agent və silah, alət mənalı verən yeni-yeni sözlər yaratmaq qabiliyyətləri var.

Yüksək məhsuldarlığı olan $-er$ suffiksi ilə yanaşı $-or-$ suffiksini də göstərmək mümkündür.

Orta əsr ingilis dövrü zamanı dilin lüğət tərkibinə roman dillərinin təsiri ilə $-or-$ şəkilçisi ilə bitən bir çox sözlər, o cümlədən roman dillərindən çoxlu sözlər- isimlər daxil olmuşdur. Onlar özləri də isimlər düzəltməyə başlamışlar. Müasir ingilis dilində $-or$ suffiksi ilə fellərdən isim düzəldən sözlər yaranmağa başlayıb, $-or$ suffiksi ilə agent mənalı sözlərlə yanaşı, silah, alət mənasını verən sözlər də yaranmışdır.

Müxtəlif mənşəli $-er$ suffiksindən fərqli olaraq $-or$ suffiksi bir qayda olaraq roman mənşəli sözlərdən yeni sözlər yarada bilmək qabiliyyətinə malikdir. Əslində bu suffikslərin hər ikisi sinonim suffikslərdir. Lakin məhsuldarlığına görə $-or$ suffiksi $-er$ suffiksindən geri qalır. Bunu onunla izah etmək olur ki, $-or$ - our bir qayda olaraq kitab xarakteri, kitab xüsusiyyəti daşıyırdı və $-er$ suffiksi gündəlik həyatda, dildə $-or$ suffiksinin yaranmasına güclü müqavimət göstərirdi və dildə işlənməsinə bir növ maneçilik törədirdi. Bundan əlavə $-er$ suffiksi roman dillərindəki sözlərin çoxuna təsir göstərmişdi; fransız və latın sözlərində $-or$, $-our$ suffiksləri redaksiya nəticəsində $-er$ formasını almışdır. Belə ki, məsələn, orta ərs ingilis sözü olan *interpretour* fransızca *interpretour* sözündən çıxaraq XVI əsrdə *interpreter* kimi yazılmağa başlamışdır. Müasir ingilis dilində $-or$ suffiksi elm və texnika sahəsinə aid olan, fellərdən yaranan, alət mənası verən çoxlu yeni isimləşmiş sözlər yarada bilir. Hər şeydən əvvəl bunlar fizika, kimya, texnika və başqa sahəyə aid olan terminlərdir. Məsələn, generator (generator) - to generate (generasiya etmək, rəqs törətmək, yamsılamaq); indicator (indikator)- to indicate (göstərmək, işarə etmək); illuminator (illuminator, çıraqbənlilik düzəldən, yaradan adam) - to illuminate (ışıqlandırmaq, çıraqbən etmək); - to radiate (ışıq saçmaq, şüalandırmaq, yaymaq); refrigerator (soyuducu) - to refrigerate (soyutmaq).

Əgər hər iki suffiksin işlənməsini bir-birilə müqayisə etmiş olsaq, onda $-or$

suffiksinin aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərə bilərik: (5, s. 96)

1. Müasir ingilis dilində -or suffiksi əsasən yalnız alət, silah mənası verən, roman mənşəli sözlərə qoşulur;

2. -or suffiksi yalnız elmi dilə aid olan, elmi, texniki terminlər yarada bilən fel mənşəli sözlərlə uyğunlaşa bilər;

3. -or suffiksi adətən iki və çox hecalı söz köklərinə uyğunlaşır - birləşir və indi demək olar ki, birhecalı fel mənşəli söz köklərinə heç birləşmir, halbuki -er suffiksi birhecalı sözlərə birləşir, qismən iki və nadir hallarda da çoxhecalı sözlərə birləşir, məsələn, visitor, prosecutor;

4. Çox vaxt -or suffiksi tərkibində -ate suffiksi olan fel tərkibinə birləşir. Müasir ingilis dilində bu cür fellər -t hərfi ilə bitir. Məsələn, to collect - collector; to select - selector;

5. -or tərkibli sözlər əsasən elmi dilə, -er tərkibli sözlər isə danışıq dilinə xarakterikdir;

6. Tərkibində -or suffiksi olan isimlərin çoxunda agentlik mənası verən — sözləri çox asanlıqla fel mənşəlilərdən ayıraraq semantik siniflərə birləşdirmək olur (bunlar çox vaxt hüquqi və siyasi terminlər olur). Bu cür sözlərin heç biri ingilis mənşəli sözlərdən yaranmayıb. Onların hər biri roman mənşəli sözlərdən düzəlib.

-er və -or suffikslərindən fərqli olan -ee- suffiksi fel mənşəlidir, fəal icraçı mənasını verir, İlk dəfə -ee suffiksi ingilis dilinə fransız dilindəki hüquqi və administrator - müdiriyyət terminlərinin tərkibində daxil olmuşdur. Bu terminlər hüquqi və administrator tədbirlərinin şəxslərini göstərir. Məsələn, donee (hədiyyə alan); appellee (günahkar, cavabdeh); assignee (vəkil edilən, təyin edilən); presentee (namizəd (vəzifəyə), hədiyyə alan).

Sonralar bu kimi sözlər sayəsində bir sıra ingilis sözləri yaranıb, -ee suffiksi təkcə roman mənşəli fellərə deyil, həm də alman mənşəli sözlərə qoşulmağa başlayıb. Məsələn, drawee (fin dilində istiqamət, yol) sözü və to draw (çəkmək) felindən yaranıb.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dili zəminində sözdüzəldici element kimi -ee suffiksi elə də geniş istifadə olunmur, onun çox da böyük olmayan məhsuldarlığı onunla izah olunur ki, bu -ee suffiksi əsasən “kiməsə nəsə tapşırmaq, təqdim etmək, ötürmək, vermək” mənaları daşıyan fellərə əlavə edilir. Bu cür fellər az miqdardadır, əksəriyyəti də hüquqi, inzibati terminlərdir. Məsələn, to devise (vəsiət etmək; (mülkü) - divisee (varis); to transfer (ötürmək (mülkü, əmlakı); to transferee (nəyisə ötürmək imkanı verilən şəxs); to trust (tapşırmaq, etibar etmək, inanmaq, himayədarlığı tapşırmaq); to trustee (qəyyum, himayəçi, hami); to legate (vəsiyyət etmək); -legatee (varis); to promise (vəd etmək) - promisee (vəd verilən şəxs).

Beləliklə, feli sifət tərkibli fransız suffiksi ingilis dilinə isim suffiksi kimi qəbul edilib və iş icraçısı mənasında işlənir. Hal-hazırda -ee suffiksi az məhsuldar olsa da, vaxtaşırı yeni -yeni düzəltmə sözlər verir. Məsələn, telephonee (telefonla zəng edilən şəxs); quizzee (sorguda, dindirilmə də iştirak edən); selectee (çağırışçı); amputee

(ayağı amputasiya edilmiş şəxs).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti dörd cildə. III cild. səh. 226.
2. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Maarif nəşriyyatı, B., 1989, s.232.
3. Дотте Д.С.. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. М., 1982, с.5.
4. Иванов В.В.. Терминология и заимствования в современном китайском языке. М., 1973, с.86.,96
5. Мусаев К.М.. Основные проблемы изучения лексики тюркских языков. СТ, 1978, №3, стр.35.

С.Мамедова

**ОСНОВНЫЕ СПОСОБЫ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В СИСТЕМЕ
ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И
МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА АНГЛИЙСКИХ СЛОВ**

В статье будут рассмотрены основные способы словообразования в системе имен существительных английского языка, проанализирована морфологическая структура английских слов.

В английской системе имен существительных в качестве словообразовательных способов в основном используются аффиксально-суффиксальный, конверсионный и словообразовательный способы.

В современном английском языке имеется большое количество как древних, так и заимствованных слов. Однако не все они в настоящее время используются в качестве словообразовательных элементов.

Одной из важных особенностей английской системы суффиксов является то, что суффиксы свободны при добавлении к корневому слову. В английском языке свобода адаптации суффиксов и корней (основ) приводит к образованию многих слов. В этом случае используются обобщенные лексические выражения. Другими словами, суффиксы в английском языке характеризуются очень регулярной адаптацией к словам.

В английском языке существительные являются самой богатой частью речи. Есть много суффиксов, которые могут образовывать существительные из разных частей речи. В отличие от других частей речи в английском языке, существительные имеют больше суффиксов. Суффиксы считаются одним из признаков имени существительного как части речи.

Суффиксы существительных в английском языке имеют разное происхождение. Есть только суффиксы, подтвержденные как морфемы, суффиксы, полученные от независимых слов, древние суффиксы и суффиксы,

производные от кавычек. Помимо продуктивных суффиксов, обогащающих словарный запас английского языка, существуют также непродуктивные и менее продуктивные суффиксы. Они могут встречаться в одном или нескольких словах или как морфологический признак существительного.

Ключевые слова: суффикс, существительное, словообразование, английский язык, морфология, аффикс

S.Mammadova

**THE MAIN WAYS OF WORD FORMATION IN THE SYSTEM OF
NOUNS IN THE ENGLISH LANGUAGE AND THE MORPHOLOGICAL
STRUCTURE OF ENGLISH WORDS**

The article will consider the main ways of word formation in the system of nouns in the English language, and analyze the morphological structure of English words.

In the English system of nouns, affix-suffix, conversion and word-formation methods are mainly used as word-building methods.

In modern English there are a large number of both ancient and borrowed words. However, not all of them are currently used as word-building elements.

One of the important features of the English suffix system is that suffixes are free when added to the root word. In English, the freedom to adapt suffixes and roots (stems) leads to the formation of many words. In this case, generalized lexical expressions are used. In other words, suffixes in English are characterized by very regular adaptation to words.

In English, nouns are the richest part of speech. There are many suffixes that can form nouns from different parts of speech. Unlike other parts of speech in English, nouns have more suffixes. Suffixes are considered one of the signs of a noun as a part of speech.

Noun suffixes in English have different origins. There are only suffixes confirmed as morphemes, suffixes derived from independent words, ancient suffixes, and suffixes derived from quotation marks. In addition to productive suffixes that enrich the vocabulary of the English language, there are also unproductive and less productive suffixes. They can occur in one or more words or as a morphological feature of a noun.

Keywords: suffix, noun, word formation, English, morphology, affix.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

FATİMƏ ƏLİYEVƏ
ADPU
fqanbarli@gmail.com

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ FƏAL TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİNİN ƏHƏMİYYƏTİ Xülasə

Məqalədə fəal təlim metodlarının xarakterik xüsusiyyətlərindən, onun növlərindən, şagirdlərin və təhsilin inkişafında rolundan bəhs olunur. Fəal tədris metodlarından istifadə edilən dərslər təkcə şagirdlər üçün deyil, müəllimlər üçün də maraqlıdır. Amma onların təsadüfi, düşünülməmiş istifadəsi yaxşı nəticə vermir. Buna görə də sinfin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq oyun üsullarını fəal şəkildə inkişaf etdirmək və dərstdə tətbiq etmək çox vacibdir.

Hər bir müəllimin əsas vəzifəsi təkcə şagirdlərə müəyyən bilik vermək deyil, həm də onlarda öyrənməyə marağını inkişaf etdirmək, öyrənməyi öyrətməkdir. Yaxşı düşünülmüş tədris metodları olmadan proqram materialının mənimsənilməsini təşkil etmək çətinidir. Müəllim nəinki hər şeyi əlçatan formada söyləməli və göstərməlidir, həm də şagirdə düşünməyi öyrətməli, ona əməli fəaliyyət vərdişləri aşılamalıdır. Fikrimizcə, tədrisin fəal forma və metodları buna töhfə verə bilər.

Tədrisin qarşısında duran yeni vəzifələr fəal metodların yaranması və inkişafına imkan yaradır. Belə ki, bu, şagirdlərə təkcə bilik vermək deyil, həm də onların təhsil fəaliyyətinin formalaşmasını və idrak maraqlarının, yaradıcı təfəkkürünün, bacarıq və vərdişlərinin dinamikasını təmin etməkdir. Yeni vəzifələrin yaranması informasiyanın sürətli inkişafı ilə bağlıdır. Əgər əvvəllər təhsil müəssisələrində qazanılan biliklər insana uzunmüddətli, onun bütün əmək fəaliyyəti boyu xidmət edirdisə, informasiya partlayışı dövründə onlar mütəmadi yeniləməlidir. Bu isə insandan idrak fəallığı və müstəqillik tələb edən özünütəhsil sayəsində əldə oluna bilər. İdrak fəaliyyəti dedikdə idrak prosesinə intellektual və emosional reaksiya, şagirdin öyrənmək istəyi, fərdi və ümumi tapşırıqları yerinə yetirmək, müəllimin və digər şagirdlərin fəaliyyətinə maraq başa düşülür.

Fəal tədris metodlarından istifadə edilən dərslər təkcə şagirdlər üçün deyil, müəllimlər üçün də maraqlıdır. İbtidai məktəb şagirdlərinin özünəxas xüsusiyyətləri olduğundan onlar emosiyalarını idarə edə bilmirlər və nəticədə sinifdə problemləri müzakirə edərkən tamamilə məqbul bir işgüzar səs-küy yaranır. Bu baxımdan fəal təlim metodları ən yaxşı şəkildə tədrisən tətbiq olunmalı və şagirdlərdə müzakirə, əməkdaşlıq mədəniyyətinin formalaşmasına şərait yaratmalıdır. Bu texnikaların hamısını hər dərstdə və ya bir dərstdə tətbiq etmək vacib deyildir.

Açar sözlər: fəal təlim, şagird, müəllim, təhsil, metod, tədris

Dünyada baş verən dəyişikliklər təhsil və tərbiyə sistemində yeni yanaşmaların işlənilməsinə hazırlanmasını, dövlət standartlarının tətbiqini zəruri edir. Bu gün cəmiyyətdə və iqtisadi sahədə sürətlə inkişaf edən dəyişikliklər hər bir insana yeni şəraitə uyğunlaşmaq, mürəkkəb məsələlərin optimal həll yollarını tapmaq, çeviklik və kreativlik nümayiş etdirmək, öz işini düzgün qurmaq bacarığı tələb edir.

Azərbaycan təhsilində hafizə məktəbindən tərbiyə məktəbinə keçid fəal təlim metodlarının tədris prosesinə daxil edilməsini zəruri etmişdir. Bu metodlar şagirdlərin passivliyinin aradan qaldırılmasına kömək edir, onların tərbiyə xüsusiyyətlərinin, yaradıcılıqlarının formalaşmasına və təlimdə keyfiyyətin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Təlim prosesində tərbiyəni fəallaşdırmaqla biliklər sərbəst qavranılır, tərbiyənin məntiqi, tənqidi və yaradıcı növləri üzrə vərdişlər formalaşdırılır, əməkdaşlıq, qarşılıqlı hörmət aşılanır. Hazırda müəllim qarşısında yeni məqsədlər qoyulmuşdur: universal təlim fəaliyyətlərinin formalaşdırılması və öyrənmə motivasiyası. Təhsilin məzmunu çox da dəyişmişdir, müəllimin rolu isə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. O, təlim prosesini təkcə bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi sistemi kimi deyil, həm də şəxsiyyətin inkişafı prosesi kimi qurmalı olur. Müəllim təkcə nəyi və necə öyrətməli olduğunu bilməsi kifayət deyildir, o həm də prosesi elə təşkil etməlidir ki, uşaqları “Mən nə öyrənməliyəm?”, “Bunu necə öyrənmə bilərəm?” kimi sualların ətrafında düşünməyə sövq etsin. Öyrənmə hər bir şagird tərəfindən konkret biliklərin “kəşf edilməsi” prosesi kimi qurulmalıdır. Öyrənmənin passiv dinləyicidən müstəqil, tənqidi düşünən insana çevrilməsi müasir dövrdə mühim əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, şagirdin ümumi mədəni, şəxsi və idraki inkişafını təmin etmək çox vacibdir. Belə ki, təhsilin məzmunu yeni prosessual bacarıqların inkişafı, informasiyanın işlənməsi, təhsil proqramlarının fərdiləşdirilməsinə diqqət yetirməklə elmin və bazar iqtisadiyatının problemlərinin yaradıcı həlli ilə zənginləşir.

Müasir məktəbin əsas vəzifəsi hər bir şagirdin bacarıqlarını üzə çıxarmaq, yüksək texnologiyalı, rəqabətli dünyada həyata hazır şəxsiyyət yetişdirməkdən ibarətdir. (1, s. 58) Məktəbin müstəqil həyatda özünü inamlı hiss etməyə imkan verən, zəruri müasir bilik, bacarıq və keyfiyyətlərə malik şəxsiyyət hazırlaması müstəsna dərəcədə vacib və əhəmiyyətlidir. Ənənəvi reproduktiv öyrənmə prosesində belə problemlərin həll edilməsində öyrənmələr çətinliklərlə üzləşirlər. Onların həlli üçün yeni pedaqoji texnologiyalar, tədris prosesinin səmərəli təşkili formaları, fəal təlim metodlarının tətbiqi tələb olunur.

Fəal təlim metodları tədris materialının mənimsənilməsi prosesində şagirdlərin əqli və praktiki fəaliyyətlərinin fəallığını və müxtəlifliyini təmin edən metodlar sistemidir. Fəal təlim metodlarının məqsədləri, gözləntiləri, problemləri, materialın təqdimatı, müstəqil işin təşkili, ümumiləşdirmə və s. hər bir dərslə müəyyən mərhələsinin konkret problemlərini effektiv şəkildə həll etməyə imkan verir.

Fəal təlim əsasən müəllimin hazır bilikləri təqdim etməsinə, onları yadda saxlamasına və təkrar istehsalına deyil, şagirdlərin fəal təfəkkür prosesində bilik və bacarıqları müstəqil mənimsəməsinə yönəlmiş metodlar sistemindən istifadəni nəzərdə tutur.

Fəal təlim metodlarının xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, onlar şagirdləri praktiki və əqli fəaliyyətə həvəsləndirməyə əsaslanır. Bu metodları tətbiq etmədən biliyin mənimsənilməsində inkişafa doğru hərəkət çətinləşir.

Koqnitiv müstəqillik ümumiyyətlə müstəqil düşünmək istəyi və bacarığı, yeni situasiyada hərəkət etmək, problemin həllinə öz yanaşmasını tapmaq bacarığı, təkcə öyrənilən təhsil məlumatlarını deyil, həm də əldə etmək üsullarını başa düşmək istəyidir.

İdrak fəaliyyəti və idrak müstəqilliyi öyrənənlərin öyrənməyə yönəlmiş intellektual qabiliyyətlərini xarakterizə edən keyfiyyətlərdir. Digər qabiliyyətlər kimi onlar da fəaliyyətdə təzahür edir və inkişaf edir.

Ümumi təhsilin məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsində dərs texnoloji faktor kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məktəblilərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında və onların ahəngdar inkişafının təmin olunmasında tədris prosesinin rolu böyükdür. Müasir dərs mahiyyəti və məzmunu ilə daha aktualdır. "Dərs təkcə özünün elmi-nəzəri səviyyəsinə görə deyil, həm də pedaqoji konsepsiyasına-yeni pedaqoji təfəkkür ölçüləri ilə qurulmasına görə müasir olur" (Ə.Ə.Əlizadə). (4, s. 96)

İbtidai sinifdə tədris prosesində tətbiq edilən fəal təlim üsullarının xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qeyd etmək məqsədmüvafiq olardı: (5, s. 103)

1. Ənənəvi dərsin qeyri-ənənəvi başlanğıcı - dərsə emosional münasibət (epiqrəf, videoklip, uvertüra, rebus, tapmaca, anaqram), məqsədlərin, gözləntilərin, aydınlaşdırılması

2. Problemlə məsələlərin formalaşdırılması və həlli, problemlə vəziyyətlərin yaradılması. Dərslərdə istifadə olunan problemlə situasiyaların növləri: sürpriz situasiya; münaqişə vəziyyəti; uyğunsuzluq vəziyyəti; qeyri-müəyyənlik vəziyyəti; vəziyyəti təxmin etmək; seçim vəziyyəti

3. Relaksasiya və yekunlaşdırmanın təşkili

4. Tədris materialının təqdimatı - informasiya texnologiyaları, elektron tədris vəsaitləri, interaktiv lövhələr və s.

5. İnduktiv və deduktiv məntiq sxemlərinin istifadəsi

6. İnteraktiv öyrənmə formalarının və ya onların elementlərindən istifadə: "layihə metodu", "beyin həmləsi", "debatlar", "müxtəlif personajlarla müsahibə"

7. Elementlər - "vurgulananlar" (maarifləndirici lətifə, intellektual məşğələ, karikaturalar, epiqramlar).

8. Şagirdlərə şəxsiyyət yönümlü və fərdi diferensial yanaşmanın həyata keçirilməsi, məktəblilərin qrup fəaliyyətinin (cütlərdə, daimi tərkibli qruplarda, növbəli tərkibli qruplarda iş) və uşaqların müstəqil işinin təşkili.

9. Qeyri-ənənəvi dərslər növləri: mühazirələr, ekskursiyalar, nağıl dərsləri, konfrans dərslər, tədqiqat dərsləri, layihə fəaliyyəti və s.

10. Oyunlar, oyun anları (rollu, didaktik oyunlar, imitasiya).

“Portretlər qalereyası”, “Gəlin bir-birimizə gülümsəyək”, “Dirsəklərlə salamlama” kimi üsullar dərslərin girişinə dinamik kömək edir. Tapşırığı yerinə yetirən şagirdlər öyrənilən əşyalara toxunmalı, bir-birinə gülümsəməli, mümkün qədər daha çox sinif yoldaşlarının adını deməlidirlər. Bu cür gülüməli oyunlar dərslərin başlamağa və daha ciddi məşqlərdən əvvəl stimulyasiyaya və bir neçə dəqiqə ərzində şagirdlər arasında əlaqə yaratmağa kömək edir.

Müəllimin məqsədləri, gözləntiləri, problemləri aydınlaşdırmaq üçün dərslərdə aktiv təlim üsullarını daxil etməsi çox vacibdir. “Gözləntilər ağacı”, “Qar dənəcikləri”, “Rəngarəng vərəqlər”, “Meyvə bağı”, “İdeyalar xalısı” kimi üsullar müəllimə sinfi və hər bir şagirdi daha yaxşı başa düşməyə imkan verir. Məsələn, şagirdlərə əvvəlcədən kəsilmiş qar dənəcikləri, almalar, limonlar, rəngli vərəqlər paylanılır və həmin gündü dərslərdən gözləntilərini, ümumiyyətlə öyrəndiklərini və çətinliklərini yazmaq təklif olunur. Proses həyata keçirildikdən sonra formalaşmış məqsədlər, istəklər, narahatlıqlar sistemləşdirilir və nəticələr yekunlaşdırılır.

Dərs zamanı müəllim mütəmadi olaraq yeni materialı şagirdlərə çatdırmalıdır. “Klaster”, “İnfo-təxmin” kimi tədris materialının təqdimat üsulları ilə bir sıra suallar verilir və qruplarda iş aparılır.

Yeni mövzu üzrə müstəqil iş təşkil edilərkən şagirdlərin yeni material üzərində işləməyə marağının olması vacib faktordur. Buna, əlbəttə ki, aktiv üsullardan istifadə etməklə nail olmaq mümkündür! (2, s. 145)

Dərslərin mövzusu üzərində işləmək üçün əvəzedici və ya daimi tərkib qrupları - qruplarda müzakirə üçün “Arı pətəkləri” üsullarından istifadə olunur:

Müzakirə və qərarların qəbulu üçün;

- “İşıqfor” metodları (müzakirələr zamanı işıqforun rəngləri ilə razılıq və ya narazılıq kartları qaldırılır),

- “Alov xəttində” (hər komanda öz layihəsini 2-3 təklif ilə müdafiə edir).

Şagirdlərin müstəqil işinin təqdimatı üçün “İnfokarusel”, “Avtobus dayanacağı”, “Yaradıcılıq emalatxanası” kimi üsullar çox maraqlı və cəlbedicidir.

“Yaradıcılıq emalatxanası” metodundan ədəbi qiraət və ətraf aləm üzrə dərslərin ümumiləşdirilməsində istifadə etmək olar. Uşaqlar dərslər üçün verilmiş mövzu üzrə rəsmlər, illüstrasiyalar hazırlayıp, inşaalar, şeirlər, hekayələr yazır, atalar sözləri seçir, texnologiyaya dərslərində qeyri-adi formalı dəftərlər və kitablar düzəldirlər.

Belə bir tapşırıq verilə bilər: qruplara bölünmək, verilmiş mövzu üzrə qrup layihəsi yaratmaq və təqdim etmək. Əvvəlcə dərslərdə gətirilən materialı yerləşdirmək və başlıqda dizayn üçün plan tərtib etmək lazımdır. İş 20-25 dəqiqə çəkir. Bir müddətdən sonra hər bir qrup və ya onun nümayəndəsi öz layihəsini təqdim edir. (Şagirdlərin praktiki fəaliyyəti zamanı iş otağı əsl yaradıcılıq emalatxanasına

çevrilir). Dərsin sonunda gözəl yaradıcı işlər meydana çıxır. Hər bir həll unikal və ifadəlidir. Dərsin əsas məqsədi birgə işləmək, qruplarla işləmək, yoldaşlarının fikirlərini dinləmək, birlikdə toplanmış materiallardan kollektiv şəkildə gözəl əsərlər (rəsmlər, qəzetlər, kitablar) yaratmağı öyrənmək və s.

“Çobanyastığı”, “Müdrük məsləhət”, “Yekun dairəsi” kimi üsullardan istifadə etməklə dərsi daha maraqlı bitirmək və ümumiləşdirmə mərhələsinə keçmək mümkündür.

"Çobanyastığı" üsulundan istifadənin mexanizmi- 1. Şagirdlər çobanyastığının ləçəklərini qoparır, rəngli vərəqləri dairə boyunca yerləşdirir və s. Eyni zamanda, onlar dərsin mövzusu ilə bağlı əsas suallara, vərəqlərin arxa tərəfində yazılmış fəaliyyətlərə cavab verirlər. 2. Təmiz bir ləçək götürərək başqa qrupa sual yazır və sualı tərs yerləşdirirlər. Digər qrupdan bir şagird lövhədən vərəqi götürür, oxuyur və yerinə yetirir, başqa şagirdlər isə sualın cavabını tamamlayırlar.

"Müdrük nəsihət" – Qrup, dərsin sonunda uşaqlara "məsləhət" yazır (dərsin mövzusunun hələ tam başa düşməmiş və ya mövzunu öyrənməmişlərsə). Məsləhət qonşu qrup tərəfindən təhlil edilir.

"Yekun dairə" - Müəllim bir dəqiqə vaxt ayırır. Qrupun təlim keçmiş nümayəndələri bir dairədə durur və digər qrupların uşaqlarına suallar verirlər, onlar da öz növbəsində sualları cavablandırırlar (öz dairələrində işləyirlər).

Bu üsullar dərsi səmərəli və maraqlı şəkildə ümumiləşdirməyə kömək edir. Müəllim üçün bu mərhələ çox vacibdir, çünki o, uşaqların nəyi yaxşı öyrəndiyini, növbəti dərstdə nələrə diqqət yetirməli olduğunu öyrənməyə şərait yaradır. Həmçinin, şagird rəyi növbəti dərskə keçid üçün imkan verir.

Dərs zamanı rahat olmanın bərpəedici gücünü də unutmaq olmaz. Axı, bəzən şən və aktiv şəkildə istirahət etmək, enerjini bərpa etmək üçün bir neçə dəqiqə kifayət edir. Aktiv üsullar - "fiziki dəqiqələr" "torpaq, hava, od və su", "dovşanlar" və bir çox başqaları sinfi tərək etmədən enerjini bərpa etməyə imkan verir. Əgər müəllim özü bu məşqdə iştirak edərsə, o özünə fayda verməklə yanaşı, özünə güvənməyən və utancaq şagirdlərin də məşqdə daha fəal iştirak etməsinə kömək etmiş olacaqdır. (6, s.52)

Hər bir texnikada olduğu kimi, fəal təlim üsullarının da müsbət və mənfi cəhətləri vardır. Fəal tədris metodları öyrənmə motivasiyasını və şagirdin ən yaxşı tərəflərini inkişaf etdirməyə, şagirdlərə müstəqil bilik əldə etməyi öyrətməyə, fənnə marağı inkişaf etdirməyə, şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarını, təhsil məlumatlarını və təşkilati bacarıqlarını inkişaf etdirmək prosesini aktivləşdirməyə kömək edir. (3, s. 45)

Beləliklə, təlim prosesində fəal təlim metodlarından istifadə şagirdlərdə tədris, layihə, tədqiqatçılıq fəaliyyətinə yüksək maraq yaradır və həmin metodlar vasitəsilə təlim prosesinin səmərəli təşkilinə və ardıcıl həyata keçirilməsinə nail olmaq mümkündür. Bu metodlar şagirdlərin, valideynlərin, cəmiyyətin gözləntilərinə

və ehtiyaclarına cavab verətək şəxsiyyətdə müsbət xüsusiyyətlərin, mənəvi keyfiyyətlərin, dəyərlərin formalaşmasına imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İlyasov M., Nəzərov. M. Didaktika, dərs vəsaiti, Bakı, 2015
2. Balayeva G. İbtidai təhsilin məzmununun nəzəri-pedaqoji problemləri, Bakı, 2012
3. Bünyatova F., Bəhlul Abdulla. Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya, Bakı, 2000
4. Бондаренко О.Б. Современные инновационные технологии в образовании. Санкт-Петербург: Электронный журнал «Рено», 2016, №16
5. Abbasov Ə.M., Cavadov İ.A., V.O. İbadova., Quliyeva K.R., Sultanova İ.N., Cavadova S.E. Kurikulum bələdçisi, Bakı, 2019
6. Кларин М.В. Инструмент инновационного образования: организационно-деятельностная педагогика. Петрозаводск: Непрерывное образование: XXI век, 2016. № 1 (13)

Ф.АЛИЕВА

**ВАЖНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ
ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ**

РЭЗЮМЕ

В статье рассмотрены характеристика активных методов обучения, его виды, их роль в развитии учащихся и воспитании. Уроки с активными методами обучения интересны не только студентам, но и учителям. Но их случайное, необдуманное использование не дает хороших результатов. Поэтому очень важно активно развивать и применять игровые методы на уроках в соответствии с индивидуальными особенностями класса.

Основная задача каждого учителя не только дать учащимся определенные знания, но и развить у них интерес к обучению, научить их учиться. Трудно организовать усвоение программного материала без продуманной методики обучения. Преподаватель должен не только все рассказать и показать в доступной форме, но и научить ученика мыслить, привить ему навыки практического действия. На наш взгляд, этому могут способствовать активные формы и методы обучения.

Новые задачи, стоящие перед преподаванием, позволяют появляться и развиваться активным методам. Таким образом, речь идет не только о предоставлении учащимся знаний, но и об обеспечении формирования у них учебной деятельности и динамики познавательных интересов, творческого мышления, умений и навыков. Появление новых задач связано с бурным развитием информации. Если знания, ранее полученные в учебных заведениях, служили человеку долгое время, на протяжении всей его трудовой деятельности, они должны постоянно обновляться во время информационного

взрыва. Этого можно достичь путем самообразования, которое требует познавательной активности и самостоятельности. Под познавательной активностью понимается интеллектуальная и эмоциональная реакция на познавательный процесс, стремление учащегося учиться, выполнять индивидуальные и общие задания, интерес к деятельности учителя и других учащихся.

Уроки с использованием активных методов обучения интересны не только ученикам, но и учителям. Учащиеся начальных классов в силу своих особенностей не умеют контролировать свои эмоции, в результате чего возникает вполне допустимый деловой шум при обсуждении проблем в классе. В связи с этим активные методы обучения должны применяться поэтапно и как можно лучше и создавать условия для формирования у учащихся культуры обсуждения и сотрудничества. Нет необходимости применять все эти приемы на каждом уроке или на одном уроке.

Ключевые слова: активное обучение, ученик, учитель, образование, метод, обучение.

F.ALIYEVA

THE IMPORTANCE OF THE APPLICATION OF ACTIVE LEARNING METHODS IN PRIMARY SCHOOL

SUMMARY

The article discusses the characteristics of active learning methods, their types, their role in the development of students and education. Lessons using active teaching methods are interesting not only for students but also for teachers. But their accidental, ill-considered use does not give good results. Therefore, it is very important to actively develop and apply game methods in the classroom in accordance with the individual characteristics of the class.

The main task of each teacher is not only to give students certain knowledge, but also to develop their interest in learning, to teach them how to learn. It is difficult to organize the assimilation of program material without a well-thought-out teaching methodology. The teacher should not only tell and show everything in an accessible form, but also teach the student to think, instill in him the skills of practical action. In our opinion, active forms and methods of teaching can contribute to this.

New challenges facing teaching allow active methods to emerge and develop. Thus, we are talking not only about providing students with knowledge, but also about ensuring the formation of their educational activities and the dynamics of cognitive interests, creative thinking, skills and abilities. The emergence of new tasks is associated with the rapid development of information. If the knowledge previously obtained in educational institutions served a person for a long time, throughout his entire career, they must be constantly updated during the information explosion. This can be achieved through self-education, which requires cognitive activity and

independence. Cognitive activity is understood as an intellectual and emotional reaction to the cognitive process, the student's desire to learn, perform individual and general tasks, interest in the activities of the teacher and other students.

Lessons using active teaching methods are interesting not only for students, but also for teachers. Primary school students, due to their characteristics, do not know how to control their emotions, as a result of which there is quite acceptable business noise when discussing problems in the class. In this regard, active learning methods should be applied in stages and as best as possible and create conditions for the formation of a culture of discussion and cooperation among students. There is no need to apply all these techniques in every lesson or in one lesson.

Keywords: active learning, student, teacher, education, method, teaching

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

Rəyçi: dosent, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Təranə Səttar qızı Əliyeva

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

HƏQİQƏT MEHDİYEVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
hmehtiyeva@internet.ru

QOHUMLUQ TERMİNLƏRİNİN YARANMA VƏ FƏALİYYƏT TARİXİ

Xülasə

Bu mövzunun öyrənilməsinin aktuallığı ondan ibarətdir ki, qohumluq sistemi müəyyən bir cəmiyyətin sosial əlaqələrini ifadə edir, bu, qan qohumlarının qruplaşdırılmasının konkret prinsipinə əsaslanır. Bəşəriyyətin qohumluq xassələri ibtidai təsnifat sistemlərinin inkişafından müasir xalqların əksəriyyətinə xas olan şəcərə sistemlərinə qədər uzun bir yol keçmişdir.

Buna görə də qohumluq terminləri sistemləri dilçilərin ənənəvi olaraq tədqiq etdikləri etnoqrafların tədqiqat predmeti olan bu konkret sosial təşkilat formalarına uyğun gəlir. Qeyd edək ki, qohumluq terminləri daha ənənəvi xarakter daşdığından və sistem baxımından arxaik və əhəmiyyətsiz adlardan istifadə edildiyindən onları qohumluq sistemi ilə eyniləşdirmək olmaz.

Hal-hazırda termininin bir çox tərifləri var, buna görə də ümumi qəbul edilmiş birini ayırmaq olduqca çətindir. Ola bilsin ki, bu vəziyyət terminin obyekt olması və bir sıra elmlərə aid olması ilə əlaqədardır, ona görə də hər bir elm, öz nöqtəyindən, onlardakı əsas xüsusiyyətləri ön plana çıxarmağa çalışır.

Açar sözlər: termin, qohumluq, sosial əlaqələr, sistem, terminologiya, leksik-semantik qrup, rus dili, söz yaradıcılığı, fəaliyyət, ailə münasibətləri.

Termin öyrənilməsi və tərifində çətinliklər də onun ikili təbiəti ilə bağlıdır: lingvistik və konseptual. Termin bir tərəfdən təbii dilin leksik sistemində aid olduğu üçün ümumi dil, digər tərəfdən isə konkret elmi anlayışlar sisteminin vahididir. Termin müəyyən texnika və elm sahəsinin anlayışlar sistemində səs işarəsinin və onunla bağlı məfhumun vəhdəti olan söz və söz birləşməsidir (1, 26). Terminlər ümumişlək sözlərdən definisiyalarında məzmunun əks olunmasına, müəyyən sfera ilə məhdudlaşan professional anlayış bildirməsinə görə fərqlənir. Hər hansı bir termin terminoloji sistemin paradigmatik üzvü sayılır, nitq də isə xüsusi – professional kontekstdə istifadə edilir. Terminlər bütövlükdə tematik cəhətdən məhdud ixtisas və insan fəaliyyəti sferasında ünsiyyət vasitəsi kimi işlənir. Azərbaycan dilinin müasir inkişaf mərhələsində məhz dildaxili xüsusi laylar, elementlər terminlərin əsas mənbəyinə çevrilmişdir. Elm və texnikanın müxtəlif sahələri dillərarası əlaqə vasitəsidir, müəyyən dərəcədə internasional kontekstdən (geniş mənada) asılıdır. Ona görə də dillərarası söz və termin münasibətlərinə mücərrəd şəkildə yox, dildaxili laylarda tətbiq olunma vasitəsi kimi baxmaq lazımdır (2, 225).

Termin, xüsusi obyekt və anlayışların müəyyən ifadəsi üçün yaradılmış dilin xüsusi bir sözüdür. Bu tərif ciddi şəkildə xüsusi bir sahədə terminoloji və elmi mənada işlənən qohumluq terminlərinə münasibətdə düzgündür. Ancaq qohumluq

adları, ilk növbədə, qohumların birbaşa adı olduğu gündəlik sahədə istifadə olunur və əksər anadillilər üçün elmi sahə ilə əlaqəli deyil. Buna görə də, terminin mahiyyəti daha az elmi sahədə ona aid edilən tərifdirsə, qohumluq adları məişət sahəsində nominativ funksiyanı yerinə yetirdiyi üçün termin deyil.

Termin leksikləşmiş ifadə və ya müvafiq anlayışlar sistemində tərifinin qəbul edilməsini tələb edən, istehsal-texnoloji və ya elmi konsepsiyanın adı olan və müəyyən bir anlayışa malik olan konkret tətbiq sahəsinə aid ifadə və ya sözdür (3, 28). Elm səviyyədə terminin xüsusi anlayışa malik bir ifadə və ya söz olması, yəni təcrübədə terminin onun təyin edilmiş anlayışı ilə ayrılmaz əlaqəsi, kontekstdən təcrid edilməsi əsas götürülür. Elmi dil ədəbi dilin funksional üslubu, gerçəkliyin qneseoloji inikası, məntiqi dərkedilmə vasitəsi, elmi-texniki informasiyaların reallığıdır. Terminoloji leksika yalnız müvafiq sahə mütəxəssislərinin dilinə aiddir. Belə terminlərin bəzisi müəyyən zaman dan sonra hətta danışq dilinə keçə bilər. Deməli, termin və qeyri-terminlər arasında da kəskin sədd qoymaq düzgün deyil. Bununla yanaşı, siqnifikativ, yəni sözün səs cildinin məfhumla əlaqəsinə əsaslanan mənaları əhatə dairəsinə görə fərqlidir; hamıya aydın olan ümumi mənalarla müqayisədə terminoloji mənaların əhatə dairəsi məhduddur. Terminologiya və qeyri terminologiya arasında keçilməz sədd yoxdur (2, 3).

Qohumluq adlarının termin kimi funksiyası: xüsusi anlayışların adlandırılmasının özəlliyi onun nominal funksiya yerinə yetirməsində yox, üstəlik, anlayışı ifadə etməsidir. Xüsusi anlayışların adlandırılması üçün termindən istifadə onun konkret olaraq xüsusi bilik sferasına aid olmasını müəyyən edir (4, 8).

Qohumluq şərtləri müəyyən bir sistem təşkil edir, halbuki bu sistem müxtəlif xalqlar üçün fərqlidir. Müxtəlif xalqlarda bir çox termin qohumluğun əksəriyyət bioloji münasibətlərinə müxtəlif üsullarla üst-üstə düşür. Odur ki, bu “qapama” üsulu konkret qohumluq sisteminin mahiyyətini müəyyən edir. Qohumluq terminologiyası dilin mühüm praqmatik və mədəni vahididir, milli mentalitetin və mədəniyyətin semantikasını ehtiva edir. Bir çox dillərdə qohumluq terminləri ən qədim dövrlərə aiddir: müəyyən bir cəmiyyətdə tarixən formalaşmış qohumluq münasibətlərinin müəyyən edilməsi üçün milli qaydalar aydın şəkildə təsbit edilmiş və öz əksini tapmışdır. Cəmiyyətin strukturunda baş verən dəyişikliklər millətin mentalitetində konkret dəyişikliyə səbəb olur ki, bu da həm qohumluq terminologiyasında, həm də dildə birbaşa özünü göstərir. Qohumluq terminologiyası dilin parlaq praqmatik və mədəni funksiyası olan xüsusi və mühüm hissəsidir.

Məsələn, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, rus dilində qohumluq xüsusiyyətləri və terminologiyası lüğətin ən sabit təbəqələrinə aiddir, onun əsas hissəsi ümumi Hind-Avropa və ümumslavyan dövrünə gedib çıxır. Slavyan qohumluq terminologiyasını Hind-Avropa sisteminin dil materialına istinad etmədən səciyyələndirilmək mümkün deyil (5, 43). Qohumluq terminləri sistemi həmin leksik vasitələrin köməyi ilə formalaşır ki, onların dil məkanına, cəmiyyətə mənsubiyyətini müəyyən edilir və dünyanın linqvistik mənzərəsindəki rolu müəyyən edilir. Hər bir

qohumluq termini verilmiş sistemin digər bölmələri ilə iyerarxik əlaqələri əks etdirir, bu da onu müxtəlif aspektlərdə təhlil etməyə imkan verir (6, 58-62).

Buna görə də qohumluq terminologiyası konkret linqvomədəni birlikdə həm insanlar arasında qohumluq əlaqələri olan konkret dil vahidlərinin məcmusu, həm də müəyyən mədəniyyət nümayəndələrinin nitq ünsiyyətinin etik vahidlərinin məcmusu kimi fəaliyyət göstərir. Uzun müddət leksik-semantik qohumluq qrupu dilçilərin araşdırma obyektinə olmuşdur, çünki təhlil üçün ən əlverişli obyektlərdən biri sayılmağa imkan verən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir.

Dar mənada qohumluq terminləri leksik-semantik qrupu dedikdə, ümumi nitq hissəsinə aid və kateqoriyal-ümumi arxisem (sema) ilə birləşən sözlər dairəsi başa düşülür. Geniş mənada leksik-semantik qrup kifayət qədər sıx əlaqədə olan sözlər bazası kimi başa düşülür. Ancaq belə bir anlayış kifayət qədər qeyri-müəyyəndir, çünki onlar müxtəlif semantik qruplara uyğun gəlir: tematik sahələr, paronimlər, antonimlər, sinonimlər və leksik-semantik qrupun özü; burada əsas mahiyyət leksik-semantik yaxınlıqla müəyyən olunur.

Leksik-semantik qohumluq üçün, ilk növbədə, terminoloji sahələr prinsipinə uyğun kifayət qədər ciddi sistem və uyğunlaşma xarakterikdir. Kəmiyyət məhdudluqları, ardıcılıq, təriflərin aydınlığı, qohumluq terminlərinin paradigmatik əlaqələrinin sabitliyi bu qrupun leksik-semantik təhlillər, o cümlədən adların mənalarını qurmaq üçün kombinator metodologiya sahəsində tədqiqat obyektinə olmasına səbəb olmuşdur.

Hər hansı bir ana dili daşıyıcısının nitqində qohumluq leksikasından fəal istifadəsi və geniş yayılması ona gətirib çıxarır ki, tez-tez elmi-populyar və tədris ədəbiyyatında müxtəlif nəzəri mövqelərin illüstrativ nümunəsi kimi istifadə olunur. Əlbəttə, bu leksik-semantik qrupun mənşəyinin qədimliyini də nəzərə almaq lazımdır. Qohumluq terminologiyasında müxtəlif dillərin əsas lüğət vahidlərinin vəhdəti açıq şəkildə təzahür edir və buna görə də qohumluq münasibətləri terminologiyası müqayisəli dilçilik üçün münasib obyektədir (7, 34).

Qohumluq adlarının leksik-semantik qrupu zəruri qohumluq terminləri ilə məhdudlaşmış, əsasını həm də terminlər təşkil edən üslubi sinonim sıralarının periferiyasında da genişlənir. Periferiyada natiqin linqvistik avtomatizmi dəf etmək istəyi nəticəsində yaranan mənə münasibətlərinə, yeni bir mənə (konnotativ nəzərə alınmaqla) əks etdirən söz sahəsinə uyğun gələn elementlər, istifadə dairəsinə görə dilin üslubi normaları aiddir (8, 58). Qohumluq terminləri müəyyən nominativ funksiyaya malikdir: insan qeyri-rəsmi şəraitdə bu və ya digər şəxsə ad verir; sinonimin baş vermə ehtimalı silsilənin dominantının istifadə səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Deməli, birbaşa əlaqə var: nitqdə termin nə qədər çox olarsa, onun sinonimik silsiləsi də bir o qədər zəngin olur. Dilin sistemliliyi bir-biri ilə daxili əlaqələri olan ünsülərin məcmusunda müəyyənləşir. Dilin leksik tərkibi bir-birindən təcrid olunmuş müxtəlif vahidlər deyil, ənənəvi olaraq iki perspektivdə əlaqəli münasibətlər

toplusudur: sintaqmatik və paradiqmatik; ona görə də müxtəlif növ əlaqələrə malik semantik qruplardan ibarətdir.

Qohumluq terminlərinin söz yaradıcılığını qeyd etmək yerinə düşər. Ənənəvi olaraq, dilçilikdə söz yaradıcılığına, ilk növbədə, morfemik (ümumiləşmiş morfoloji) baxılırdı.

Dildə mövcud olan konkret modellərə uyğun olaraq, affiksəl və kök morfemlər bir-biri ilə və ya qeyri-affiksəl yolla birləşərək yeni sözlər əmələ gətirirlər, sözyaratma modifikasiyasının mahiyyəti təhrikedici sözün əsas mənasına əlavə məna elementi əlavə etməkdən ibarətdir (9, 318).

Qohumluq terminlərində edilən dəyişiklikləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Emosional-ekspressiv və üslubi rəngarəng modifikasiya şəkilçiləri: şəkilçilərlə üst-üstə düşmüş sözlərin denotatla şəkilçi modifikasiyası münasibətləri saxlayır, lakin nominasiya subyektini obyektə emosional münasibətini müəyyən edən subyektiv-qiymətləndirici nominasiyaya çevrilir.

2. Kiçiltmə mənalı şəkilçilər, yəni eyni terminlər həqiqi kiçiltmə mənasını ifadə etməklə yanaşı, öz mənalарına görə tamamilə eyni sözlər adlandırıla bilər.

3. Mənanın əsas komponentlərini dəyişdirən şəkilçilər.

4. Nisbi sifətlərin əmələ gəlməsinin kifayət qədər məhsuldar üsulu “ad deyilən şeyin olmaması və ya əksi, onlardan törəmə terminlərin törəmə isimlər olduğu” mənasında işlənən prefiksdır.

5. Prefiks-şəkilçi üsulu ad-sifətlərin əmələ gəlmə tezliyi. Bu sözlər şəkilçilərin köməyi ilə yaranan sifətlərə yaxındır, lakin prefiksin köməyi ilə əlavə məna verilir.

6. Sözyarma modeli ən az məhsuldardır, sifətin əsaslandırılmasına əsaslanır ki, o da öz növbəsində model prefiksi alt- + isim + -n şəkilçisinə görə düzəlir. Bu affikslərin birləşməsi təhrikedici söz deyilən semantik sahədə məna kəsb edir.

Qohumluq bildirən terminlərin meyarını belə müəyyənləşdirmək olar

a)həmin termindəki səs birləşmələrinin dildə qəbul olunmuş səs birləşmələrinə uyğun gəlməsi;

b)terminin morfoloji quruluşu və digər formal mənsubiyyət elementlərinin dildə qəbul olunmuş quruluşa uyğun gəlməsi və onlarla harmoniya yaratması;

c)həmin termindən əmələ gələn düzəltmə sözlərin mövcudluğu, yaxud dildəki söz yaradıcılığı prosesində iştirak etməsi.

Nitq çərçivəsində qohumluq terminlərinin sözyaradıcı əlaqələri işlənən modelləri az çeşidlidir. Xalq danışığı – şifahi nitqini qeyd etsək, bu halda insana, obyektə və ya fenomenə emosional münasibət ən fəal şəkildə qeyd olunur, buna görə də rəngarənglik əsasında qurulan emosional-ekspressiv və üslubi modifikasiyalı şəkilçilər çox aktivdir.

ХАГИГАТ МЕХДИЕВА

**ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ
ТЕРМИНОВ РОДСТВА
РЕЗЮМЕ**

Актуальность изучения данной темы заключается в том, что система родства выражает социальные связи определенного общества, в основе которого находится конкретный принцип группировки некровных и кровных родственников. Системы родства и свойства человечества прошли долгий путь от развития классификационных, которые являются присущими первобытному обществу, к генеалогическим, которые являются характерными для большинства современных народов.

Поэтому системы терминов родства отвечают данным специфическим формам социальной организации, которые являются предметом исследования для этнографов, которые лингвистами традиционно изучаются. Стоит отметить, что нельзя отождествлять систему терминов родства с системой родства, так как терминология родства является более традиционной и применяются названия, которые с точки зрения системы родства являются архаичными и неактуальными.

В настоящее время существует много определений понятия «термин», поэтому довольно сложно выделить одно общепринятое. Возможно, подобная ситуация связана с тем, что термин – это объект, и принадлежность целого ряда наук, поэтому каждая наука стремится выделить существенные признаки в термине с ее точки зрения.

Ключевые слова: термин, родство, социальные связи, система, терминология, лексико-семантическая группа, русский язык, словообразование, функционирование, родственные отношения.

HAQIQAT MENDIYEVA

**The history of the formation and functioning of kinship terms
Summary**

The relevance of studying this topic lies in the fact that the kinship system expresses the social ties of a certain society, which is based on a specific principle of grouping non-blood and blood relatives. Kinship systems and properties of humanity have come a long way from the development of classification systems, which are inherent in primitive society, to genealogical ones, which are characteristic of most modern peoples.

Therefore, the systems of kinship terms correspond to these specific forms of social organization, which are the subject of research for ethnographers, which linguists traditionally study. It is worth noting that it is impossible to identify the

system of kinship terms with the kinship system, since the terminology of kinship is more traditional and names are used that are archaic and irrelevant from the point of view of the kinship system.

Keywords: term, kinship, social relations, system, terminology, lexical and semantic group, Russian language, word formation, functioning, kinship relations.

Ədəbiyyat

1. Ахунзянов, Э. М. Общее языкознание/ Э. М. Ахунзянов. - Казань: издательство «КГУ», 1981.
2. N.Məmmədli. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017.
3. Ахманова, О. С. Очерки по общей и русской лексикологии/ О. С. Ахманова. - Москва: Просвещение, 1997.
4. Антонова, М. В., Лейчик, В. М. Функции научно-технического термина и их применение в информационных процессах / М. В. Антонова, В. М. Лейчик. – Москва: ВИНТИ. -1990.
5. Арапова, Н. С. Профессионализмы// Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Н. С. Арапова. - Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998.
6. Бондалетов, В. Д. Научно-техническая революция и язык/ В. Д. Бондалетов// Русская речь. - 1978. - №3.
7. Баранникова, Л. И. Введение в языкознание/ Л. И. Баранникова. - Саратов: Саратовский университет, 1973.
8. Васильева, Н. В. Термин/ Н. В. Васильева. - Москва: Советская энциклопедия, 1999.
9. Лазарева, С. А. К проблеме определения лингвистической терминологии/ С. А. Лазарева //Ученые записки Московского гуманитарного педагогического института. - Москва: МГПИ, 2003.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor N.B.Məmmədli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

AYNURƏ RƏHİMLİ
Bakı Avrasiya Universiteti
aynura.rahimova@gmail.com

**ZADƏGANLIQ” MAKROKONSEPTİNƏ DAXİL OLAN BİR
MİKROKONSEPTİN TİMSALINDA KONSEPTİN DAXİLİ STRUKTUR
SPESİFİKASININ TƏHLİLİ
 (“Zadəganlıq-Mülkiyyət” mikrokonsepti)**

Xülasə

Məqalədə “Zadəganlıq” makrokonseptinə daxil olan bir mikrokonseptin (“Zadəganlıq-Mülkiyyət” mikrokonseptinin) timsalında konseptin daxili struktur spesifikasının təhlili aparılır. Məlum olur ki, “Zadəganlıq-Mülkiyyət” mikrokonsepti sözügedən konseptin əsas-nüvə semantikasını əks etdirən vacib mikrokonseptlərdən biri hesab edilə bilər.

Belə ki, ənənəvi olaraq, zadəganlar sinfinin sosial gücü və maliyyə imkanları, məhz, daşınmaz əmlak kapitalına istinad edirdi. Yəni, industrial inkişafın hələ gerçəkləşmədiyi dövrlərdə yalnız böyük torpaq sahələrinə malik olan şəxslər zəngin zadəgan-mülkədar təbəqəsini formalaşdırırdı ki, bununla bağlı olaraq, ingilis dilində **Lord, to live like lord, profit, ground rent, money, land, Leasehold, Leasehold Reform, Ground Rent, Lord, life tenant, Life estate** və s. bu kimi söz və ifadələrin eyni semantik sahədə qarışması mümkün olur.

Açar sözlər: “Zadəganlıq” konsepti, “Zadəganlıq-Mülkiyyət” mikrokonsepti, ingilis dili, Britaniya linqvokulturoloji mühiti, Lord.

“Zadəganlıq” konseptinin mikrokonseptləri sırasında maraq doğuranlardan biri də “Zadəganlıq-Mülkiyyət” semantik şaxələnməsini əhatə edən konsept alt-strukturudur. Bu mikrokonseptin özü də geniş daxili şaxələnməyə malik olub, əsasən “mülkiyyət” (property) semantik nüvəsinin fərqli qradasiyalarda reallaşmasını əhatə edən freymləri, freym-senariləri ehtiva edir. Belə ki, burada zadəganlıq titullarının ötürülməsi qaydası ilə tənzimlənən mülkiyyətdən (**title of nobility, patrilineality, palaces, land, primogeniture, personal wealth** və s.), vərəsəlik hüququ ilə əldə edilən mülkiyyətdən, zadəganlıq mülkiyyət növlərindən, habelə zadəganların maddi təminat potensialından (**profit, ground rent, money, land, Leasehold, Leasehold Reform, Ground Rent, Lord, life tenant, Life estate** və s.) söhbət gedir ki, həmin mikrokonsept, freymlər müvafiq konsept iyerarxiyası vahidləri ilə reallaşa bilərlər.

The barons' lands and titles were passed on to the eldest son through the system known as primogeniture. [1] ; Very often we've noticed that families in possession of a title can have periods where their personal wealth goes down considerably but then it rebounds within a generation or two [2].

Təqdim olunan nümunələrdə “Zadəganlıq-Mülkiyyət” konseptinin məhz, zadəganlıq titulu daşıyıcısı olan şəxslərlə bağlı mülkiyyət özəlliklərini əhatə edən anlayış, proses, system, özəllik, əlamət və s. anlayışları ifadə edən terminlər, ümumişlək söz və ifadələrlə qarşılaşırıq. Məsələn, primogeniture termini “zadəganlıq institutunda çərçivəsində mülkiyyətin və eləcə də zadəganlıq titulunun böyük oğula ötürülməsini” ifadə edən (*the custom by which all of a family's property goes to the oldest son when the father dies* [3]) istilah olub həm hüquq, həm iqtisadiyyat, həm sosiologiya-politologiya sahələrində işlədilməkdədir.

Old Lord Ingram's estates were chiefly entailed, and the eldest son came in for everything almost. (Jane Eyre: An Autobiography) [4].

Məhz, **primogeniture** freymi çərçivəsində, biz, həm “vərəsəlik”, həm də “mülkiyyət ötürülməsi” freym-ssenarilərinin yer aldığını təsbit etmiş oluruq. Maraqlıdır ki, konseptin yaygın, yəni kəskin delimitasiyadan uzaq sərhədlərə və daxili taksonomik-iyerarxik bölgüyə malik olduğunu bu konsept çərçivəsində də izləyirik. Belə ki, “Zadəganlıq” konsepti çərçivəsində reallaşna “mülkiyyət” mikrokonsepti bilavasitə “zadəganlıq titulu” mikrokonsepti ilə də ortaq semnatik sahəyə malik olur. Belə ki, mülkiyyətin əsas hissəsinin vərəsəliliyi bilavasitə zadəganlıq titulunun da varisliyinin təsbiti çərçivəsində mümkün olur. Bu baxımından, sonuncu mikrokonseptə (**Noble titles**) aid olan **hereditary titles** ifadəsi haqqında bəhs etdiyimiz mikrokonseptə də daxil edilə bilər.

Hereditary titles, in a general sense, are titles of nobility, positions or styles that are hereditary and thus tend or are bound to remain in particular families [6].

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, elə bu konseptə mayorat vərəsə sistemi ilə yanaşı, yalnız nəsiləki kişi cinsi nümayəndəsi tərəfindən varisliklə bağlı anlayışlar da daxildir. Bu zaman həm zadəganlıq titulu, həm də mülkiyyət (titulsuz zadəganlarda ancaq mülkiyyət) oğul övladı olmayan şəxsin qızlarına deyil, digər kişi cinsindən olan yaxın qohumuna keçir. Məsələn, “Qürur və qərəz” romanından təqdim edilən iqtibasda eyni kontekst çərçivəsində biz, həm **property**, həm **default of heirs male, entailing estates from the female line**, həm də **on a distant relation, estate of two thousand a year** anlayış və ifadələri ilə qarşılaşırıq.

“Your father's estate is entailed on Mr. Collins, I think. For your sake,” turning to Charlotte, “I am glad of it; but otherwise I see no occasion for entailing estates from the female line. [5; 115].

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, C.Ostinin müasiri olan zadəganlar və kübar cəmiyyəti üzvləri bu və ya digər şəxsin sosial statusunun səciyyələndirilməsində təkcə onun zadəganlıq titulunun rəngindən deyil, eləcə də bu titulla bərabər onun əldə etdiyi rentanın (illik icarədar gəlirinin) məbləğindən də çıxış edirdilər.

... but his friend Mr. Darcy soon drew the attention of the room by his fine, tall person, handsome features, noble mien, and the report which was in general circulation within five minutes after his entrance, of his having ten thousand a year. [5; 6]; *... she did not think anything less than two courses could be good enough for a*

*man on whom she had such anxious designs, or satisfy the **appetite and pride of one who had ten thousand a year.** [5; 236].*

İllik gəlir məbləği, rentanın həcmi birbaşa şəkildə “Zadəganlıq-Mülkiyyət” mikrokonseptinə aid edilə bilən söz və ifadələri əhatə edir. Eyni zamanda bu leksik vahid və söz birləşmələri sayəsində həmin mikrokonsept öz semantik periferiyasında “Property”, “Wealth”, “Authority” konseptləri ilə də ortaq semantik sahəyə malikdir.

Həmin anlayış və ifadələr də, öz növbəsində, haqqında bəhs edilən titulsuz zadəganın (cənab Bennetin) maliyyə durumu və nəsilindəki vərəsəlik sistemi haqqında məlumatları əks etdirməklə məhz, “Zadəganlıq-Mülkiyyət” mikrokonseptini əhatə edən semantik sahəni təmsil edir.

***Mr. Bennet’s property** consisted almost entirely in an estate of two thousand a year, which, unfortunately for his daughters, was entailed, in default of heirs male, on a distant relation; and their mother’s fortune, though ample for her situation in life, could but ill supply the deficiency of his. [5; 9].*

Bu konseptdə daxilindəki mikrokonseptlərin əlaqəliliyi ilə bağlı daha bir digər maraqlı məqama da nəzər salmaq: irəlidə izləyəcəyimiz iqtibasda Britaniya zadəganlarının mülkiyyəti, maddi təminatı üçün həyati vacib olan renta sistemindən bəhs edilir.

Xatırladaq ki, bir çox çoxəsrlik tarixə, qədim dövrlərdə gedib çıxan geniş şaxələnmiş genealoji şəcərəyə malik olan zadəganlıq nəsiləri çox böyük maddi imkanlara malik olduğundan həmin zadəgan titullu şəxslərin dövlət işində, dövlət qulluğunda işləməsi o qədər də alqışlanan addım sayılmır. Bu baxımdan zadəganlıq nəsilərinin nümayəndələrinin hansı maddi imkanlara söykənməsi ilə bağlı suallar bu konseptin “renta”, “arenda/icarə” kimi iqtisadi konseptlərlə bağlılığını ortaya qoyur. Belə ki, əksər nüfuzlu zadəgan ailələri məhz, mülkiyyətin çox sayda övladlar arasında parçalanmaması naminə onun “böyük qardaş” varisliyi prinsipi ilə ötürülməsinə üstünlük veriridilər ki, bu zaman mülkiyyət ailənin əlində cəmləşib qalır və digər ailə üzvlərinə ömürlük renta (hər il ödənilən müəyyən məbləğdə pul vəsaiti) təhkim olunurdu. [7; 88].

The old gentleman was fond of money, and anxious to keep the family estate together. He did not like to diminish the property by division, and yet he was anxious that Mr. Edward should have wealth, too, to keep up the consequence of the name; and, soon after he was of age, some steps were taken that were not quite fair, and made a great deal of mischief. (Jane Eyre: An Autobiography) [4].

Göründüyü kimi, zadəganlıq həyatından bəhs edən əsərdə bir varlı zadəgan atanın var-dövlətinin bölünməsindən duyduğu narahatlıq ifadə olunur ki, bu da öz növbəsində, vərəsəliklə bağlı anlayışların “Zadəganlıq-Mülkiyyət” mikrokonseptinə daxil olmasının səbəblərinə bir daha aydınlıq gətirmiş olur.

This Leasehold Reform (Ground Rent) Bill cannot come soon enough for the leaseholders of tomorrow. As many noble Lords have mentioned, this of course leaves the question of what happens next to the 4.5 million current leaseholders who

have been treated as commodities or income streams to be sold to the highest bidder in a feudal system—as brilliantly explained by the noble Lord, Lord Blencathra...”. [8].

Lordlar palatasının nümayəndəsinin məruzə mətnindən təqdim olunan iqtibasda biz, bu mikrokonseptə daxil olan bir çox leksik vahid və ifadələrin eyni kontekst çərçivəsində işləkliyini görürük.

Lordlar və digər zadəganlıq titulu nümayəndələri əsrlər uzununu onların nəsilələrinin malik olduğu böyük torpaq sahələrinin icarəyə verilməsi ilə maddi təminatlarını əldə edirdilər və bu ənənə müasir Britaniya zadəganlıq institutunda da davam etdirilməkdədir.

Britain’s 600 aristocratic families have doubled their wealth in the last decade and are as ‘wealthy as at the height of Empire’. Groundbreaking study finds hereditary titles are now worth average of at least £16m, we can reveal. [9].

Analoji hal “Qürur və qərəz” romanının konseptsferasında “Zadəganlıq-Mülkiyyət” mikrokonseptinin “county” freyminin xüsusilə aktuallaşmasına yol açmışdır.

There is not a finer county in England than Derbyshire. ...

I do not know a place in the country that is equal to Netherfield. You will not think of quitting it in a hurry, I hope, though you have but a short lease.

Analoji səviyyədə aktuallaşmanı zadəgan həyatından bəhs edən digər klassikləşmiş romanlarda da izləyə bilərik.

Several wealthy and benevolent individuals in the county subscribed largely for the erection of a more convenient building in a better situation; new regulations were made. (Jane Eyre: An Autobiography). [4].

Öz şəxsi zadəgan mülkü olmayan ingilis zadəganları digər zadəganların mülklərini qısa və ya uzunmüddətli icarəyə götürürdülər ki, bu, sonuncuların illik renta gəlirini təmin edir, birincilərə (mülsüz zadəganlara) isə öz şəxsi (müvəqqəti də olsa, belə) “zadəgan yuvası” əldə etməsinə imkan verirdi. Bu mənada *short lease, rental property, property, estate, fortune* və s. söz və ifadələrinin “Zadəganlıq-Mülkiyyət” mikrokonseptinə aid olması və XVIII-XIX əsrlərdə xüsusi aktivliyi ilə seçilməsi tam məntiqəməvafiqdir. Belə ki, süjet xətti həmin yüzillikləri əhatə edən bədii əsərlərin konseptsferasının təhlili məcrasında şahid olduğumuz kimi, bu dövrdə gənc zadəganların sosial status göstəcisinin əsas meyarı kimi hipermətn boyu dəfələrlə məhz, qraflığa, torpaq mülkiyyətinə, mülkə sahib olub-olunmaması məqamı, eləcə də həmin mülklərin icarəsindən əldə edilən gəlir məqamı vurğulanır.

‘This young gentleman is blessed, in a peculiar way, with every thing the heart of mortal can most desire,—splendid property, noble kindred, and extensive patronage. [5; 254]; *“She has only one daughter, the heiress of Rosings, and of very extensive property.”* [5; 47]; *“He is a man of very large property in Derbyshire, I understand.”* [5; 54] *“Yes,” replied Mr. Wickham; “his estate there is a noble*

one...[5; 54]; “*Her daughter, Miss de Bourgh, will have a very large fortune, and it is believed that she and her cousin will unite the two estates.*” [5; 59].

İlk baxışdan bəlkə də qərribə görünsə də, “Zadəganlıq-Mülkiyyət” mikrokonseptinə **management, to manage an estate, to be of service** kimi iqtisadiyyat terminləri də daxil edilirlər. Belə ki, zadəganlar özləri işləməsə də, onların mülklərinin idarəedilməsi üçün xüsusi adamların yardımına, menecer kimi fəaliyyətinə ehtiyacları olur ki, bu da onları (zadəganları) rutin iş fəaliyyətlərindən azad edir və özlərini tam mənada kübar həyatın zövqlərindən bəhrələnməyə həsr etməsinə imkan və şərait yaradırdı.

“*Mr. Wickham is the son of a very respectable man, who had for many years the management of all the Pemberley estates, and whose good conduct in the discharge of his trust naturally inclined my father to be of service to him; ...*” [5; 139-140]. “*A great deal of good management, depend upon it. Yes, yes. They will take care not to outrun their income. They will never be distressed for money. Well, much good may it do them!*” [5; 159].

Onu da xatırladaq ki, bir çox **Lord** titulu sahiblərinin nəsilləri yaxın keçmişdək avtomatik olaraq (yəni, heç bir seçki aparılmadan) doğuşdan “Lordlar palatası” nümayəndəsi olmaq imtiyazına malik idi. Bu isə eyni zəmnədə Lord titulunun həm böyük torpaq sahibkarı olması ilə yanaşı, hakimiyyət təmsilçisi kimi sayıla bilməsi anlamına gəlirdi ki, bu da məntiqli olaraq, daha iki mikrokonseptin eyni semantika sahədə birgəməvcudluğunu təmin etmiş olurdu. Onu da qeyd edək ki, məhz, lord titulu sahiblərinin zəngin torpaq sahələri və daşınmaz əmlak mülkiyyəti olduğundan onlar, demək olar ki, ən zəngin zadəganlar (kral ailəsi nümayəndələri istisna olmaqla) sayılırdılar. Məhz, bu məqamı biz, C.Ostinin “Qürur və qərəz” romanındakı metafora timsalında da izləyirik: “*My dearest child,*” she cried, “*I can think of nothing else! Ten thousand a year, and very likely more! 'Tis as good as a Lord!*” [5; 266]. Eləcə də bu kontekstdə ingilis dilinin frazeoloji sistemində var-dövlətin pik nöqtəsi kimi (yəni də monarx, yəni kral və ya kraliça istisna olmaqla) lordlarla müqayisə edilməsi **live like a lord** (və ya **live like a prince**) – “*var-dövlət içərisində yaşamaq*”, “*yağ-bal içində yaşamaq*”, “*şad-xürrəm, kef içində, ehtiyac bilmədən yaşamaq*” [10; 168]. Bu kontekstdə onu da xatırlatmaq lazımdır ki, ingilis dilində **Lord** sözü təkcə titulonim kimi deyil, eləcə də teonimin evfemistik ifadəsinə xidmət edən söz kimi işlədilir.

“*Not everyone who says to me, 'Lord, Lord,' will enter the kingdom of heaven, but the one who does the will of my Father who is in heaven.* (Matthew 7:21) [11].

Göründüyü kimi, bu “İncil” iqtibasında həm **Lord** leksemi, həm də **my Father** ifadəsi evfemizm mövqeyində çıxış etməklə Tanrının adının lüzumsuz şəkildə tez-tez təkararlanmasının qarşısını almaq məqsədilə istifadə edilmişdir. Onu da qeyd edək bu özəlliyin təkcə ingilis dili üçün deyil, rus, fransız, latın dillərində qeydə alınmış “İncil” mətnləri üçün xarakterikliyi vurğulayan Y.M.Çernikova rus dilində **Tanrı** teoniminin ən işlək evfemizminin **Господь** sözü, fransız dilində **l'Éternel** sözü, latın

dilində **Domimis** sözü, ingilis dilində isə məhz, **Lord** sözü olduğunu vurğulamışdır [12; 14]. İlahiyyat araşdırmalarında **Lord** sözünün bir arami mənşəli, 3 yunan mənşəli və 9 ıvrit mənşəli sözün evfemistik əvəzləyicisi kimi işlədildiyi və bütün bu semantik mövqələrdə istisnasız olaraq, “şərəf, ləyaqət və ilahi böyüklüyün, gücün” ifadəsi üçün istifadə olunduğu vurğulanır [13]. Onu da qeyd edək ki, məhz, Tanrı kəlamının izafi şəkildə təkrarlanmasının yasaq olması da **Lord** evfemizminin istifadəsi kontekstində izah edilmişdir.

...*anyone who blasphemes the name of the LORD is to be put to death. The entire assembly must stone them. Whether foreigner or native-born, when they blaspheme the Name they are to be put to death.* (kursiv bizimdir. A.R.) (Leviticus 24:16). [14].

Göründüyü kimi, **Lord** sözü “İncil” mətnlərində Tanrı kəlamının evfemizmi kimi istifadə olunan və digər analoqlarından (*my Father, King of Kings*) fərqli olaraq ən yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilən evfemizmdir. Xatırladaq ki, etimoloji olaraq, **Lord** sözü XIII əsrin ortalarından etibarən ingilis dilində işləklik qazanmış **hlaford** sözündən törəmişdir. **Hlaford** etimon **leksem** isə, öz növbəsində, “evin ağası, feodal, mülkədar, ağa, ər, idarəedicisi” anlamlarını ifadə etməklə yanaşı, həm də “Tanrı” mənasını da əks etdirirdi [15]. O da maraqlıdır ki, **Lord** titulonimi Tanrı kəlamının evfemizmi kimi çıxış edən və “Zadəganlıq” konseptinə daxil olan yeganə söz deyil. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, analoji semantik mövqedə **King of Kings** ifadəsi də çıxış edir. **Lord** evfemizmi ilə müqayisədə daha az işlənmə tezliyinə malik olmasına rəğmən, bu ifadə də, Allahın İlahi hakimiyyətinin mütləqiliyi ilə Kralın hakimiyyətinin mütləqliyinin paralelliyi əsasında formalaşmış və yetərinə işləklik qazanmışdır.

... *which he will display at the proper time—he who is the blessed and only Sovereign, the King of kings and Lord of lords,*... (Timothy 6:15) [16].

“İncil” mətnindən bu iqtibas (Timothy 6:15) ingilis dilinin konseptferasında “Zadəganlıq” konseptinin “Tanrı” konsepti ilə semantik periferiyada əlaqəliliyini əyani şəkildə ortaya qoyur. Təkcə bir cümləlik “İncil” iqtibasında “Zadəganlıq” konseptinin işlək (müasir ingilis dili üçün arxaizmə çevrilmədən istifadə olunmaqda davam edən) üçün subkomponentinin işlədildiyini görürük: **King, Lord, Sovereign**.

Müqayisə edək: “Zadəganlıq” konsepti çərçivəsində **Sovereign** sözünün işlənmə mövqələrinə diqqət edək:

The British Monarchy is known as a constitutional monarchy. This means that, while The Sovereign is Head of State, the ability to make and pass legislation resides with an elected Parliament.

Although The Sovereign no longer has a political or executive role, he or she continues to play an important part in the life of the nation. [17].

“Tanrı” konseptində **Sovereign** sözünün işlənmə mövqələrinə nəzər salaq: *See, the Sovereign Lord comes with power, and he rules with a mighty arm.* (Isaiah 40:10) [18].

*Isaiah 40:15- The God Who Is **Sovereign**... Instead we need to look at what is happening in the world in light of the fact that God is **Sovereign**. [19].*

“Zadəəganlıq-Mülkiyyət” mikrokonseptinə daxil olan **Crown Estate** erqonimi xüsusi diqqətə layiqdir və əlavə izah tələb edir. Belə ki, bu təşkilat Britaniya monarxına aid olan daşınmaz əmlak, torpaq sahələrinin idarə edilməsi, onların gəlirlərinin mənfəətli şəkildə investisiya edilməsi ilə məşğul olan təşkilatdır. Daha dəqiq desək, **Crown Estate** kral və ya kraliçaya məxsus olan əmlakın məcmusudur ki, onun da idarə edilməsilə **Crown Estate Commissioners** qurumu məşğul olur [20].

Tarixən Britaniya (daha öncə də İngiltərə) monarxları bu və ya digər zadəəganları öz mülkiyyətində olan torpaq sahələri ilə mükafatlandırıldığından, **Crown Estate** erqonimi sadəcə olaraq, “Zadəəganlıq-Monarxiya” mikrokonseptinə deyil, eləcə də “Zadəəganlıq-Mülkiyyət” mikrokonseptinə aid edilə bilər.

*The **Sovereign's estates** had always been used to raise revenue, and over time large areas were **granted to nobles**. [21].*

Crown Estate erqoniminin yaratdığı freym sayəsində “Zadəəganlıq-Mülkiyyət” mikrokonseptinə **in right of the Crown, Royal Treasury, Sovereign Grant, annual appreciation, industry, primarily farming, profit** və s. bu kimi söz və ifadələr daxil olmuşdur.

*In two words: **real estate**. The Queen is the proprietor of the **Crown Estate**, real estate holdings across the U.K. that bring in sizable sums in **annual appreciation and industry, primarily farming**. (She is not the **private owner** of these estates, but holds them “**in right of the Crown**” as hereditary possessions.) She then returns the profits to the **Royal Treasury**, which disburses 15-25% of these funds to the **Royal Household** as the **Sovereign Grant** each year. [22].*

Məhz, “Zadəəganlıq-Mülkiyyət” mikrokonseptinin **Crown Estate** freymi sayəsində “Zadəəganlıq” makrokonseptinin semantik sahəsinin “İqtisadiyyat” makrokonsepti ilə ciddi şəkildə “kəsişmə nöqtələri” ortaya çıxır. Əslində, şərti olaraq, “kəsişmə nöqtələri” adlandırdığımız bu həmhüdüdü zonalar kifayət qədər böyük semantic sahələri əhatə edir. Maraqlısı odur ki, Britaniya linqvokulturoloji mühitinə nəzərən, “İqtisadiyyat” makrokonsepti çərçivəsində **Crown Estate** erqoniminin yaratmış olduğu freym heç də periferik mövqedə qərarlaşmır.

*Since 2012, the queen's official duties, and the costs involved in maintaining the occupied **palaces**, have been paid for by a **government-administered annual lump sum** called the **Sovereign Grant**. According to the **British monarchy's** official site, “funding for the **Sovereign Grant** comes from a percentage of the profits of the **Crown Estate** revenue.” The **Crown Estate**, as **CNN Money** explains, can be roughly defined as “a collection of U.K. **properties** and **farms** that generate hundreds of millions of **pounds** each year.” [23].*

Yuxarıda təqdim olunan iqtibasda yer almış və tərəfimizdən xüsusilə seçilmiş leksik vahid və ifadələr bilvasitə “Zadəəganlıq – Mülkiyyət” mikrokonseptinə daxil

olan və bir-birinə nəzərən koqnitiv model iyerarxiyasında subordinativ əlaqələndirmədə olan (freym, subfreym, freym-ssenari, slot) elementləri ehtiva edir. Məsələn, **the Sovereign Grant** mikrokonsepti özü ilə freym-ssenarini təcəssüm etdirir. Konseptin daxili altstukturlarının “matrisasını” tam əyaniliklə izləmək üçün maraqlı doğuran mikronsept – freymlərdən biri də **The Sovereign Grant** freymi, daha dəqiq desək, freym-ssenarisidir.

Belə ki, bu qrant illik verilən, mədaxil və məxarici ciddi şəkildə nəzarətə götürülən, dinamik dəyişikliyə məruz qalan semantik sahəni əhatə edir. Belə ki, freym-ssenarinin əsas özəlliyi məhz, həmin freym daxilindəki mütləq şəkildə prosesin, dinamikanın, dəyişkənliyin müşahidə edilməsidir. Bu freym altslotlarını həmin freym üçün tipik olan özəllikləri, prosesləri, əlamətləri, aktorları (iştirakçıları) işarələyən söz və ifadələr daxil olur: **Crown Estate properties, farms, real estate, pounds, money, government-administered annual lump sum the queen's official duties, to cost, palaces, British monarchy, Her Majesty's Treasury, the Exchequer, the Treasury** və s.

Məsələn, üstslotların təzahür tapdığı bir mətn parçasına diqqət edək:

*The Sovereign Grant Act 2011 which came into effect from 1 April 2012 consolidated the funding provided to support the **official duties** of the **Queen** and maintain the **Occupied Royal Palaces** that up to 31 March 2012 had been provided under the **Civil List** and the **Grants-in-aid for the maintenance of the Occupied Royal Palaces, Royal Travel and Communications and Information**. [24; 1].*

Növbəti nümunədə də biz, hər bir freym üçün mütləq, vacib və dəyişməz olan üstslotların eyni kontekst çərçivəsində işləkliyini müşahidə edirik. Yəni, burada yer almış **monarch, 'in right of The Crown', private property, throne, revenues, throne, to sell** söz və ifadələri **Crown Estate** freyminin mahiyyətini formalaşdıran “özül”, “skelt”, konstanta slotlardır.

*The **Crown Estate** belongs to the reigning **monarch 'in right of The Crown'**, that is, it is owned by the **monarch** for the duration of their reign, by virtue of their accession to the **throne**. But it is not the **private property** of the **monarch** - it cannot be **sold** by the **monarch**, nor do **revenues** from it belong to the **monarch**. [25].*

Terminal səciyyəli subslotlar (altslotlar) isə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, dəyişkən təbiətli olub, yalnız müəyyən konkret situasiya çərçivəsində aktivlik qazanırlar. Digər kontekstlərdə, fundamental, özək slot mahiyyətindən kənar olduqları üçün həmin subslotlar – terminallar kontekst formalaşdırıcı xüsusiyyətini itirə bilirlər. Və ya sadəcə zamanla aktuallığını itirən proses və situasiya uzus üçün “unudulduqda” həmin situasiya, hadisə, proseslər bağlı terminallar (fakultativ mahiyyətli subslotlar) mövcud kontekst çərçivəsindən kənarlaşdırıla bilirlər. Məsələn, **The Sovereign Grant** freyminin (freym-ssenarisinin) hal-hazırda, yəni 2021-ci ilə nəzərən, aktuallığını itirməkdə olan terminal-subslotlarından biri “Megxit” mikrokonsepti ilə bağlıdır.

Aydınlıq gətirilərək, qeyd edək ki, bu konsept Britaniya və ümumilikdə Dünya ingilisdilli mühiti üçün aktuallığını qoruyub saxlamaqda olsa da, məhz, **The Sovereign Grant** freym-senarisinə nəzər həmin konseptin **Meghan Markle, Prince Harry, to step down from life as “senior members” of the Royal Family, Frogmore House** və s. bu kimi əlaqəli semantik sahəyə aid olan komponentləri artıq aktuallığını, demək olar ki, itirmişlər. Həmin söz və ifadələri öz aktivlik mövqeyində “xatırlayaq”:

Meghan Markle and Prince Harry's departure from their roles as working members of the royal family didn't come all at once. [26]; Frogmore Cottage's renovations were covered by the Sovereign Grant, which funds the Queen and her family's official activities, with Harry and Meghan covering other costs privately, including fixtures and fittings. [27].

Onu da qeyd edək ki, “senior members” of the Royal Family, working senior royals of the family ifadələri hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlasalar da, məhz onlarla bağlı bir subfreym-senarini ifadə edən **to step down from life as “senior members” of the Royal Family** terminalı, demək olar ki, “tarixə qovuşmuşdur”.

Analoji olaraq, **Frogmore House** oykodonimi də əslində “Zadəganlıq” konseptinin “Monarx/Monarxiya (Monarchy)” mikrokonseptinin “Crown Estate” slotuna daxildir. Lakin bu kontekst çərçivəsində **Frogmore House** oykodonimi müəyyən simvol, fiziki kontekst, kontekstual şərtləndirmə olaraq, fərqli mikrokonsept çərçivəsində də aktualıq qazanmışdır. Belə ki, Megxit hadisəsinin başlanğıc mərhələsində Suveren Qrantdan (**The Sovereign Grant**) mənimsənilən məbləğ əsasında **Frogmore House** sarayının təmir edilmişdir. Sonradan, kral ailəsi üzvü kimi öz vəzifə borclarının icrasından imtinadan sonra, Hersoq və Hersoginya Sassekslərin həmin pulu büdcəyə qaytarmalı olması adıçəkilən sarayın eyni zamanda “Megxit” mikrokonsepti çərçivəsində də aktualıq qazanmasına yol açmışdır. Bu da eyni zamanda **The Sovereign Grant** freyminin dəyişkən slotu, yəni terminalı olaraq, **Frogmore House** oykoniminin mövqelərinin bu freym matrisası çərçivəsində qərarlaşdırmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. <https://www.historic-uk.com/CultureUK/The-British-Peerage/>
2. <https://inews.co.uk/news/long-reads/aristocrat-uk-britain-families-double-wealth-empire-exclusive-study-316017>
3. Primogeniture
<https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/primogeniture>
4. Brontë Ch. Jane Eyre: An Autobiography
<https://www.gutenberg.org/files/1260/1260-h/1260-h.htm>

5. Austen J. Pride and Prejudice <https://www.gutenberg.org/files/1342/1342-h/1342-h.htm>
6. Definition of Nobility <https://www.nobility-association.com/definitionofnobility.htm>
7. Эпоха Джейн Остен: английское провинциальное дворянство на рубеже XVIII–XIX в. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/50363/1/urgu1693_d.pdf
8. Leasehold Reform (Ground Rent) Bill) [https://www.parallelparliament.co.uk/lord/lord-kennedy-of-southwark/debate/Lords/2021-05-24/debates/B2F2A0CD-A62B-4194-BBDB-D05D70098500/LeaseholdReform\(GroundRent\)Bill\(HL\)](https://www.parallelparliament.co.uk/lord/lord-kennedy-of-southwark/debate/Lords/2021-05-24/debates/B2F2A0CD-A62B-4194-BBDB-D05D70098500/LeaseholdReform(GroundRent)Bill(HL))
9. <https://inews.co.uk/news/long-reads/aristocrat-uk-britain-families-double-wealth-empire-exclusive-study-316017>
10. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. Издание второе, переработанное, Москва, «Высшая школа» Дубна, Издательский центр «Феникс» 1996, 488 с.
11. Matthew 7:21 <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Matthew+7%3A21&version=ESV>
12. Черникова Е. М.. Эвфемизация теонимов и демонимов в некоторых индоевропейских и афразийских языках : автореферат диссер.... канд.филол. наук : 10.02.20 / Черникова Елена Михайловна; – Челябинск, 2007.- 22 с.
13. Lord; The Lord // International Standard Bible Encyclopedia - <https://www.biblestudytools.com/dictionary/lord-the-lord/>
14. Leviticus 24:16 <https://www.biblestudytools.com/leviticus/24-16.html>
15. Lord <https://www.etymonline.com/word/lord>
16. Timothy 6:15 <https://www.biblegateway.com/passage/?search=1+Timothy+6%3A15&version=ESV>
17. <https://www.royal.uk/role-monarchy>
18. Isaiah 40:10 <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Isaiah%2040:10-15;&version=NIV>
19. Isaiah 40:15- The God Who Is Sovereign <https://www.katiemreid.com/2013/10/isaiah-4015-god-who-is-sovereign/>
20. The Crown Estate <https://www.gov.uk/government/organisations/the-crown-estate>
21. The Crown Estate. Our History. <https://www.thecrownestate.co.uk/en-gb/about-us/our-history/>
22. <https://time.com/5945032/what-is-the-firm-royal-family/>

23. Vincenty S. How the Royal Family Actually Makes Their Money // Oprah Daily , Mar 9, 2021 <https://www.oprahdaily.com/entertainment/tv-movies/a29862205/british-royal-family-money/>
24. The Sovereign Grant and Sovereign Grant Reserve https://www.royal.uk/sites/default/files/media/sovereign_grant_summary_2015-16.pdf
25. Who owns The Crown Estate ? <https://www.thecrownestate.co.uk/en-gb/resources/faqs/>
26. <https://people.com/royals/meghan-markle-prince-harry-step-down-royal-life-timeline/#:~:text=Buckingham%20Palace%20announced%20Friday%20that,plans%20to%20%22carve%20out%20a>
27. Cichowski H. Where will Harry, Meghan and Archie live after 'stepping down' as senior members of the Royal Family? // Hello magazine, January, 09, 2020 <https://ca.hellomagazine.com/royalty/02020010854429/where-will-prince-harry-meghan-markle-live-after-stepping-down-as-senior-members-of-royal-family>

А.РАГИМЛИ

**АНАЛИЗ ВНУТРЕННЕЙ СТРУКТУРНОЙ СПЕЦИФИКИ
КОНЦЕПТА НА ПРИМЕРЕ МИКРОКОНЦЕПТА, ВХОДЯЩЕГО В
МАКРОКОНЦЕПТ «ДВОРЯНСТВО» (МИКРОКОНЦЕПТ
«Дворянство-Собственность»)**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: концепт «Дворянство», микроконцепт «Дворянство-Собственность», английский язык, британская лингвокультурная среда, Лорд.

В статье анализируется внутренняя структурная специфика концепта на примере микроконцепта (микроконцепта «Дворянство-Собственность»), входящего в макроконцепт «Дворянство». Оказывается, что микроконцепт «Дворянство-Собственность» можно считать одним из важных микроконцептов, отражающих базовую ядерную семантику концепта. Так, традиционно социальная сила и финансовые возможности дворянского класса опирались именно на недвижимый капитал.

То есть в период, когда индустриальное развитие еще не состоялось, дворянско-землевладельческий слой представляли только те, кто владел большими участками земли, в связи с чем становится возможным установление в английском языке в одном семантическом поле таких слов и выражений, как **Lord, to live like lord, profit, ground rent, money, land, Leasehold , Leasehold Reform, Ground Rent, Lord, life tenant, Life estate** и др.

A. RAHIMLI

**ANALYSIS OF THE INTERNAL STRUCTURAL SPECIFICATION OF THE
CONCEPT ON THE EXAMPLE OF THE MICRO-CONCEPT, WHICH IS A
PART OF THE MACRO-CONCEPT OF "NOBILITY" (micro-concept of
"Nobility-Property")
SUMMARY**

Key words: concept of "Nobility", micro-concept of "Nobility-Property", English language, British linguocultural environment, Lord.

The article analyses the internal structural specification of the concept on the example of the micro-concept (micro-concept of "Nobility-Property"), which is a part of the macro-concept of "Nobility". It turns out that the micro-concept of "Nobility-Property" can be considered one of the important micro-concepts, reflecting the fundamental-core semantics of the concept under consideration. As a result, the nobility's social power and financial capacity have traditionally been based solely on the capital of immovable property.

That is, at a time when industrial development had not yet occurred, only persons who owned large tracts of land formed a rich nobleman-landlord class, in connection with which it became possible in English language that words and expressions such as Lord, to live like lord, profit, ground rent, money, land, Leasehold, Leasehold Reform, Ground Rent, Lord, life tenant, Life estate, and so on stood in the same semantic domain.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: professor Çingiz Qaraşarlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

QƏTİBƏ VAQİFQIZI QULİYEVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Türk dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

TÜRK DİLLƏRİNDƏ RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUBUN İLKİN QAYNAQLARI **Xülasə**

Hüquq da dövlət kimi, müəyyən mərhələlərlə cəmiyyətin inkişafının məhsuludur. Türk hüquq sistemi, təbii ki, qədim türk dövlətçilik ənənələrinin, siyasi və hüquqi baxışların, münasibətlərin əsasında təşəkkül tapmışdır. Türklərdə “*Törə*” olaraq qəbul edilən hüquqi qaydalar kodeksi nəsildən-nəsilə keçərək cəmiyyət və dövlətin daxilinə intiqal etmiş, türk milli dövlətlərinin hüquqi sisteminin özəyini təşkil etmişdir.

Şərqi Türküstanda müxtəlif vaxtlarda təşkil olunan ekspedisiyalar zamanı aşkar edilmiş çoxsaylı abidələr arasında qədim türkcə rəsmi-hüquqi sənədlər xüsusi yer tutur. Qeyd edək ki, qədim türk dövrünün məhsulu olan rəsmi işgüzar üslubun ilkin qaynaqları hesab edilən bu sənədlərin meydana çıxmasında dövrün tarixi və ictimai-siyasi şəraitinin rolunu nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bu sənədlər təbii olaraq ictimai və vətəndaş həyata yönümlü idi, vətəndaş-dövlət, vətəndaş-vətəndaş münasibətlərinin tənzimlənməsində mühüm yer tuturdu.

Müxtəlif dövrlərdə yaranan, tərtib olunan hüquqi sənədlər öz dövrünün ictimai-siyasi mənzərəsini, dövlət-vətəndaş, vətəndaş-vətəndaş arasındakı münasibətlərin güzgüsü və tənzimləyicisi olmaqla yanaşı, həm də türk dilinin və türkün hüquqi təfəkkürünün də inikasidir.

Açar sözlər: Qədim Türk, Şərqi Türkünstan, uyğur, rəsmi-hüquqi sənədlər, terminologiya

Şərqi Türküstanda çoxsaylı uyğur abidələrinin tapılmasından sonra türkologiyada yeni bir epoxanın – uyğurşünaslığın əsası qoyulmuşdur. Rusiya, Almaniya, Böyük Britaniya Elmlər Akademiyası və digər ölkələrin müxtəlif vaxtlarda təşkil etdikləri elmi ekspedisiyalar nəticəsində tapılan qədim türk yazılı abidələr arasında rəsmi-hüquq sənədlər xüsusi yer tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türkcə rəsmi sənədlərin, hüquqi vəsiqələrin meydana gəlməsində dövrün tarixi, sosial-siyasi şərtlərinin təsiri diqqətdən yayınmamalıdır. Bu sənədlər təbii olaraq ictimai və mülki həyata köklənmişdir və vətəndaş-dövlət, fərdlərarası münasibətlərin tənzimlənməsində nəzərə çarpan statusa malikdir. Rəsmi-hüquqi vəsiqələr ümumi olaraq qədim türklərin qanun-qaydalara, hüquqi aktlara, nizamlayıcı institusional sistemə necə riayət etdiyinin göstəricisidir. Və “*ən qədim dövrlərdən başlayaraq türk cəmiyyətində gedən tamamilə təbii sosial-siyasi, mədəni-mənəvi diferensiasiya həmin cəmiyyətin etnotipoloji bütövlüyünü heç zaman əsaslı şəkildə sarsıtmamışdır*” (3, s.7) fikrinin faktiki dəlili kimi türklərin ictimai həyatının

təşkilində, fərdlərin davranışının və müxtəlif sosial zümrələrin fəaliyyətinin nizamlanmasında Türk Törəsinin- qədim türk hüquq sisteminin bütövləşdirici, birləşdirici missiyasının mühüm rol oynadığını unutmamalıyıq.

Ümumiyyətlə, rəsmi-hüquqi sənədlər əsasında gəlir sahiblərinin, zəngin təbəqənin, aşağı təbəqənin, müəyyən qazanc mənbəyi olan insanların cəmiyyətdə hansı imtiyazlara sahib olduğunu, hüquqi müəssisələrdə status, təsis edilən müxtəlif vergi növləri və onların maliyyə təminatının mənbəyi, vergilərin dövlət büdcəsinə və ya yerli büdcələrə köçürülmə sxemi, vətəndaş və dövlət arasındakı münasibətlərin, qurumlar və dövlətlərarası hüquqi əlaqələrin hansı meyarlarla tənzimləndiyini, hüquqi sistemdə vətəndaşın hansı qaydalar istiqamətində hərəkət etməli olduğunu öyrənmə bilirik.

Rəsmi-hüquqi sənədlərin növünə görə dil və üslub, tərtibat forması, hüququ əsası vardır. Janr tipologiyasına görə sənədlərin üslubi xüsusiyyətləri, hər növün dil quruluşu, məzmunu və tərtibat qaydaları, hüquqi əsasları vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi-hüquqi sənədlərin dili rəsmi-işgüzar, hüquqi yazı üslubunda tərtib olunur və bu üslub başqa üslublardan ilk növbədə terminoloji sistemi ilə fərqlənir. Bu üsluba dair sənədlərdə işlənən sözlər, terminlər konkret mənə yükünə sahib olur, onlarda qanunvericilik, məlumatvericilik, rəsmilik, təsbitlik, qərarlılıq, məsuliyyətlik xarakteri əks etdirir. Rəsmi dövlət sənədlərinin, müxtəlif məzmunlu rəsmi yazışmaların səciyyəvi xüsusiyyətləri dilin ən ali dərəcədə mükəmməlliyi və yığcamlığı, fikrin (söz və ya ifadələrin) birmənalılığı, aydınlığı, rəsmi-hüquqi cəhətdən əsaslandırılmasıdır. Bütün bu ümumi və xüsusi cəhətlər əsasında rəsmi-hüquqi sənədləri prinsipial olaraq belə tərif etmək olar: Hüquqi sənədlər - hüquq normalarının, hüquq normalarına uyğun olaraq münasibətlərin yaranması, dəyişməsi və ya xitam verilməsi ilə əlaqələndən hüquqi əhəmiyyətli məlumatların daşıyıcısı, hüquqi proseslərin iştirakçılarının hüquq və vəzifələrinin əsası və ya təsdiqi kimi çıxış edir. Hüquqi sənədlərin əsas əlamətlərini belə ayırmaq olar: *maddi forma, informativlik* – hüquqi sənəd müxtəlif formalarda məlumatları ehtiva edir; *hüquqi qüvvə* - rəsmi-hüquqi sənəd müəyyən hüquqi prosesin iştirakçılarının qanuni hüquq və vəzifələrini ya yaradır, ya da təsdiq edir ki, məhz bu xüsusiyyət rəsmi-hüquqi sənədlərin əsas funksional məqsədini təşkil edir. Və *sənədin statusunun hüquqi müəyyənliliyi* - hüquq normaları hüquqi sənədlərin mövcudluğunun əlamətlərini, onların konkret şəraitdə müəyyən hüquqi məqsədlər üçün istifadə edilməsinin mümkünlüyünü ehtiva edir.

Qədim türkcə rəsmi-hüquq sənədlər fərdlərin dövlət qurumları, cəmiyyətdəki müxtəlif zümrələr (hərbi, idari, ticari, dini və b.) ilə olan əlaqələrini, münasibətlərini əks etdirən əhəmiyyətli qaynaqlardır. Qeyd edək, Professor Osman Fikri Sərtqaya rəsmi-hüquqi sənədlərin tapıldığı və mühafizə olunduqları yerlərin, kolleksiyaların adlarını, sənədlərin hansı mərkəzlərdə qorunduğu belə ümumiləşdirir: “*Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Orta Asiyaya edilən elmi ekspedisiyalar zamanı Turfan vadisində və Dunhuanqda tapılan mətnlər İngiltərədə, Londonda*

“British Library” kitabxanasında Ser Aurel Steyn, Fransanın Paris “Biblioteque Nationale” kitabxanasında Paul Pelyo, İsveçin Stokholm şəhərində Etnoqrafiya Muzeyində Sven Heyden kolleksiyası, Finlandiyanın Helsinki şəhərində G.G.Mannerheyne, Yaponiyanın Kioto şəhərində Kont Otani, Türkiyənin İstanbul Universiteti kitabxanası və Ankara Arxeoloji Muzeyində, Rusiyanın Sankt-Peterburq şəhərində Asiya Muzeyində V.İ.Roborovski və D.A.Klements kolleksiyalarında, Çin Xalq Respublikasında Pekin Milli Muzeyində, o cümlədən başqa ölkələrin kitabxana və muzey kolleksiyalarında mühafizə olunur” (6, s.380). Uyğurca hüquq sənədləri haqqında, onların təsnifatı, tapılma şəraiti, növləri və məzmunu haqqında müxtəlif səviyyələrdə tədqiqatlar aparılmış, bu tədqiqatlar daha çox Rusiya, Almaniya, son illərdə isə Türkiyə alimləri, türkoloqları tərəfindən genişləndirilmişdir.

Uyğurca hüquq sənədlərinin ilk tədqiqatçılarından olan R.R.Arat yazır: “Hüquq sənədlərinin təhlilinin millətlərin hüquqi-mülki, ictimai müəssisələrinin inkişafını izləməkdə nə qədər vacib olduğunu xatırlatmaq yetərlidir. Tarixin qədim dövrlərində Türklərin meydana gətirdikləri hüquqi müəssisələr haqqında məlumat verə biləcək və türklərin özlərinin qələmə aldığı bu materialların əhəmiyyəti, yalnız hüquq sahəsi hüdudları içində qalmır, Türk mədəniyyət tarixinin hər istiqaməti ilə az və ya çox dərəcədə əlaqədardır” (1, s.11-17).

Bu günə qədər gəlib çatan qədim türk-uyğur rəsmi-hüquq sənədləri bilavasitə türk cəmiyyətində inkişaf edən bir çox hüquqi aktların - kölə alım-satımı, monastırların inşası, monastırlara vəqf olunan ərazi və bağların həvaləsi, bu təyinatların təsdiqi və vergidən azad edilməsi, övladlıq, miras, satış və kirayə kimi bir çox fərqli hüquqi və mülki məsələlərlə bağlı çoxsayda məfhumları ehtiva edir. Sənədlərin təhlili göstərir ki, maliyyə və iqtisadi, ticari və əkinçilik həyatı olan uyğur türklərinin müəyyən mənada ölçü sistemləri də mövcud olmuşdur. Bu sənədlərin dili isbat edir ki, ən qədim dövrlərdən başlayaraq türk dillərində rəsmi-əməli üslubun ilk rüşeymləri meydana çıxmağa başlamış, tarixi inkişaf nəticəsində forma və qəlib, standart ifadələr mükəmməl şəkildə düşmüşdür.

Qədim türk dövlətləri – Hun, Göytürk, Uyğur xaqanlıqları dövründə, daha sonralar imperatorluqlar dönəmində yazılan və tərtib olunan müxtəlif rəsmi-hüquqi xarakterli sənədlər rəsmi-işgüzar üslubun inkişaf prosesini, onun formalaşma istiqamətlərini və bu nümunələrin linqvistik xüsusiyyətlərini tədqiqi üçün zəngin faktlar verir. Bu üsluba dair yazılan xeyli sayda sənədlərdən alınan faktoloji sübutlar göstərir ki, türk dillərində rəsmi-işgüzar üslubun tarixi daha erkən dövrlərdən başlamışdır. Təəssüf ki, türk dillərində rəsmi-işgüzar üslubun inkişaf tarixi, linqvistik xüsusiyyətləri, xüsusi bir qat təşkil edən terminoloji bazası sistemli tədqiq edilməmiş, tematik təsnifatı, fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyələrdə normalaşma prosesi kompleks şəkildə araşdırılmamışdır.

Türkcə hüquqi sənəd üslubunun, rəsmi-əməli üslubun formalaşması tarixi dövrləşdirilərkən əsasən, ilk dövr olaraq e.ə Hun dövrü götürülür. Əldə edilən qədim türkcə rəsmi-hüquqi sənədlər əsas götürülərək rəsmi-işgüzar üslubun meydana

gəlməsi, onun qədim və orta əsrlər üzrə tarixi inkişaf yolu belə təsvir olunur: 1. Rəsmi-işgüzar üslubun ilk dövrü (daha erkən dövrlərə və Hun dövrünə aid sənədlər - e.ə. III əsrdən b.e. V əsr). 2. Göytürk xaqanlığı dövrü rəsmi-işgüzar üslub (b.e. VI-X əsrlər). 3. Qaraxanilər dövrü rəsmi-işgüzar üslub (X əsrin II yarısından XII əsrə qədər); 4. Çağatay xaqanlığı dövrü rəsmi-işgüzar üslub (XIII-XIV əsrlər); 5. Teymurilər dövrü rəsmi-işgüzar üslub (XIV II yarısından XV əsrə qədər).

Dövlət və vətəndaş, vətəndaş və vətəndaş arasında hüquqi aktın təməli prinsiplərinə əsasən tərtib olunan müxtəlif məzmunlu türkcə hüquqi mətnlərin, rəsmi sənədlərin sinifləndirilməsi, təsnifat prinsipləri fərqli metodoloji aspektlərə dayanır. Qədim türkcə hüquq sənədlərinin, rəsmi-işgüzar üsluba dair ilkin qaynaqlar ilk dəfə Rəşid Rəhməti Arat tərəfindən təsnif edilmişdir. Daha sonra bu sahə ilə bağlı araşdırmalar yeni bir müstəviyə daşınmış, tapılan yeni sənədlər L.V.Klark tərəfindən də təsnifata cəlb olunmuşdur. L.V. Klarkın doktorluq dissertasiyası olan və rəsmi-hüquqi sənədlərin təhlilini əhatə edən “Şərqi Türküstanın uyğurca mülki sənədləri” əsəri altı hissədən ibarətdir (5).

Qədim türkcə rəsmi-hüquqi sənədlər üzrə aparılan ciddi tədqiqatlar sırasında Nobudo Yamadanın araşdırmaları dayanır. N.Yamadanın araşdırmalarının böyük hissəsi bu mövzu ilə bağlıdır. P.Zieme, J.Oda və T.Moriyasu onun apardığı bütün tədqiqatları toplayaraq “Uyğur müqavilələri toplusu” (Sammlung Uigurischer Kontrakte) adlı kitabda üç cild şəklində nəşr etdirmişdir. Birinci cildə N.Yamadanın sənədlərlə bağlı araşdırmaları, ikinci cildə sənədlər, üçüncü cildə isə sənədlərin faksimilələri yer almışdır (7). N.Yamadanın qədim türk-uyğur hüquqi vəsiqələri, mülki sənədləri ilə bağlı araşdırmaları əsasında sənədlər yeni formada, bu dəfə daha əhatəli və kompleks bir təsnifatla ortaya qoyulmuşdur:

I. Rəsmi sənədlər (inzibati, diplomatik, hərbi və dini birliklər):

1. Əsasnamə və inzibati qaydalar; 2. Diplomatik məktublar; 3. Şəhadətnamələr; 4. Qəbzələr; 5. Ərizələr; 6. Hesabatlar; 7. Dəftərlər və siyahılar, 8. Dualar; 9. Qarışıq sənədlər;

II. Xüsusi sənədlər:

1. Müqavilələr; 2. Qəbzələr; 3. Məktublar və hesablar; 4. Qeydlər və siyahılar; 5. Dualar; 6. Müxtəlif məzmunlu.

N.Yamadanın nəşrində təqdim olunan 121 sənəd bu təsnifat əsasında 9 alt qrupa bölünmüş və kodlaşdırılmışdır: 1. Satış; 2. Mübadilə, mübadilə; 3. İcarə; 4. Borc; 5. Övladlığa götürmə; 6. Girov; 7. Azad etmə; 8. Vəsiyyətnamələr; 9. Qarışıq sənədlər (7, s.XIII-XIV).

Türklərin hüquq sistemi, rəsmi-işgüzar üslubda yazılan sənədlərlə bağlı aparılan ciddi araşdırmalardan biri Əhməd Cəfəroğlunun “Uyğurlarda hüquq və maliyyə istilahları” adlı əsəridir. 1934-cü ildə qələmə alınan araşdırmada mülki sənədlər uyğurlarda hüquq anlayışı, sosial ədalətin əsas prinsipləri türk yaşam tərzində kontekstində şərh edilmişdir. Əsərdə sənədlərin təsnifi prinsipləri və yazı xüsusiyyətləri təhlil edilərək bəzi nümunələr verilmişdir (2, s.4-7).

Rəsmi-işgüzar üslubun ilkin qaynaqları hesab edilən qədim türkcə rəsmi-hüquqi vəsiqələr, sənədlər türklərin dövlət daxilində dövlətin öz vətəndaşları ilə hüquqi münasibətlərini, eləcə də digər dövrlətlərlə, qonşu xalqlarla, xüsusən çinlilər və orta irandilli xalq olan soqdlər, eləcə də tibetlilər, hindlilərlə siyasi-iqtisadi, diplomatik, ticari əlaqələrini əks etdirir. Akademik Nizami Cəfərov “*Göytürk dövründə türklərin Çin, İran, rum, ərəb dünyası ilə çoxspektrli əlaqələri daha da intensivləşir, onlar (türklər) dünyanın müxtəlif dini dünyagörüşləri, mədəniyyətləri ilə sonsuz bir maraqla tanış olur...*” deyərəkən ədəbi-bədii fikrin zənginliyi, türk düşüncəsinin, bədii-estetik təfəkkürünün möhtəşəmliyinin təkabğnverici qüvvələrindən biri olması prizmasından yanaşsa da, özlüyündə bu mülahizə türklərin qonşu dövlətlər və regiondakı digər millətlərin nümayəndələri, iqtisadi-siyasi, mədəni əlaqələr qurduqları ayrı-ayrı etnoslarla hüquqi münasibətlərinin əksi kimi də məsələyə aydınlıq gətirir (3, s.6).

Əski türk hüquq sənədləri əsasən VI-XI əsrlərə aiddir. Bu sənədlər bizə əski türklərin hüquq mədəniyyəti, iqtisadi həyatı və hüquqi münasibətləri haqqında dolğun məlumat verir. Tapılan rəsmi-hüquqi sənədlərdən Göytürk və Uyğur xaqanlıqları dövründə çox inkişaf etmiş bir hüquq sistemi olduğunu görürük. Tapılan sənədlər siyahıyaalma, mal və pul qarşılığında ödənilən vergilərə aid mülki hüquqa dair sənədlərdən ibarətdir. Bundan başqa məktublar, vəsiyyətnamələr, övladlığa götürmə, nikah və boşanma əqdi, ailə hüququ, kölə alqı-satqısı, şəxslər arasında bağlanan müqavilənamələri əks etdirən və tamğalı-möhürlü olan yarlıqlar da rəsmi-işgüzar üslubun ilkin qaynaqları sırasındadır. Bu sənədlərə nümunə olaraq “Xidmətçinin ustaya şikayəti”, “Torpaq satışına dair sənəd”, “Küncüt borc kağızı”, “Neft borc kağızı”, “Tarla kirayəsi”, “Kətanla tarlanın mübadilə kağızı”, “Kətanla qadının mübadilə kağızı” və digər sənədləri göstərmək olar.

Unudulmamalıdır ki, bir çox sənədlər, şəxsi yazışmalar, yarlıqlar, kolofonlar qədim türklərin inkişaf etmiş ticarət həyatının da formalaşdığını göstərir. Qədim türkcə rəsmi-işgüzar üslubun ilkin qaynaqları olan rəsmi-hüquqi sənədlər arasında çoxlu borc qəbzləri, alqı-satqı sənədləri var. Borc qəbzləri şərab, pul, pambıq parça, küncüt yağı, alqı-satqı sənədləri isə torpaq və ərazi, kölə alqı-satqısına aiddir. Bu örnəklərin hər birinin məzmunun a uyğun tərtib forması vardır və sənədlərdə qəlib ifadələrin və standart formaların işlənməsi, tarixin yazılması, tamğa/möhürlərin qoyulması, imzalayan şəxslərin adlarının sadalanması mühüm rol oynayır.

İlkin qaynaqların dilinin tədqiqi göstərir ki, türk dillərində bu üslubun leksik-terminoloji bazası müxtəlif yollarla zənginləşmişdir. Əgər qədim türkcədə bu üslubun xüsusiyyətlərini əks etdirən terminlər daha çox millilik kəsb etdirsə də, sonrakı dövrlərdə, xüsusən də orta əsrlərdən başlayaraq daha çox ərəb-fars dillərindən alınan terminlərin üstünlüyü müşahidə olunur. Qədim türkcə vergi, torpaq, alqı-satqı sənədlərinin dilində *Barım, Tamka, Nişan, nişan çiz, Nişan tamga, İlçi, Tapıqçı, Kalan/Kalançı, Bağçı, İnçü bağçı, İşçi, Ulağçı, Alımçı, Birimçi, Basıv, Birim, Birt, Borluy, Aş, Tüşük, Umtu, Salıv, Tesik, Vurut, Vopçur, Yasav* kimi bir çox

termin və termin səciyyəli söz birləşmələri müxtəlif hüquqi aktları əks etdirmək üçün istifadə olunur.

Məktublارın, borc sənədlərinin, ticari qəbzlərin, hesabat dəftərlərinin, yarlıqların, hüquqi statusu olan müxtəlif məzmunlu vəsiqələrin standart ifadələrlə başlanması, müəyyən çərçivələrdə və özünəməxsus üslubda tərtib edilməsi qədim türkcədə hüquqi yazı sisteminin – rəsmi-işgüzar üslubun formalaşdığını sübut edir. Bu tarixi mənbələr, ilkin qaynaqlar işığında türkcəyə aid milli hüquqi istilahlارın işlənmə mənzərəsini izləmək mümkündür.

Hüquqi dil, rəsmi-işgüzar üslub dildaxili və dilxarici faktorların təsiri ilə təşəkkül edir və formalaşır, inkişafı yoluna qədəm qoyur. Dilin və təfəkkürün inkişafı, cəmiyyətin sosial statusunun müəyyən çərçivələrə sığması öz növbəsində rəsmi-işgüzar üslubun inkişafına istiqamət verir, hakim dilin hüquqi statusunun da müəyyənləşməsinə təsir göstərir. Ədəbi dilin digər funksional üslublarından fərqli olaraq rəsmi-işgüzar üslubda dinamiklikdən daha çox mühafizəkarlıq, bunun da fonunda istimai-siyasi şüurun bəyanı, dövlətçiliyin sabitliyi əsasdır.

Əski türk hüquq sənədlərinin dili həm hüquqi dövlətçilik ənənələrinin, hüquq və idarəçilik ierarxiyasının, dövlət-vətəndaş və vətəndaşlararası, fərdlərarası münasibətlərin dilinin əksidir söyləsək, yanılmazıq. Bu sənədlərin kontekstində əski türkcədə hüquqi terminoloji sistemin, lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarını araşdırmaq, türkcə rəsmi-işgüzar üslubun xüsusiyyətlərini və normalarını müəyyən etmək, hüquq dilinin formalaşması və inkişaf səviyyələrinin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi dil tarixi baxımından əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Arat R. R. *Eski Türk Hukuk Vesikalari*. /Journal de la Socete Finno-Ougrienne, cild 65. 1964. s.11-17.
2. Caferoğlu A. *Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istilahlari*. Türkiyat Mecmuası, C. IV, İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1934, s.1-43.
3. Cəfərov N. Türk xalqları ədəbiyyatı. Qədim dövr. Çəşioğlu, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi, Bakı: 2006, 320 s.
4. Clark L. *Introduction to the Uyghur Civil Document of East Turkestan (13th-14th CC.)*, Indiana University, 1975.
5. Sertkaya O.F. “*Eski Uygur Türkçesi Araştırmaları Tarihine bir bakış ve eski Uygur Türkçesi üzerine Türkiyede yapılan son çalışmalari*”. Tanıtma, Tahlil ve Tenkitler. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten-1995, TDK Yayınları, 1997, s.411-431.
6. Sertkaya O. F. *Turfan metinleri ve yapılan yayınları*. Türkiyat Mecmuası, C. XIX, ss. 309-334, İstanbul, 1980.
7. Yamada, N. *Sammlung Uigurischer Kontrakte, 3 vols. Ed. by J. Oda / P. Zieme / H. Umemura / T. Moriyasu*. Osaka, 1993.

Gatiba VAGIFKIZI GULIYEVA
PRIMARY SOURCES OF OFFICIAL-BUSINESS STYLE IN THE TURKIC
LANGUAGES

Summary

Like the state, law is a product of the development of society at a certain stage. The Turkic legal system, of course, developed on the basis of the ancient traditions of the Turkic statehood, political and legal views and relations. The code of legal norms, known among the Turks as the “Torah”, passed down from generation to generation, penetrated society and the state and became the core of the legal system of the Turkic nation-states.

Among the monuments discovered during expeditions organized at different times in East Turkestan, Uighur official legal documents occupy a special place. It is necessary to take into account the role of the historical and socio-political conditions of the period in the emergence of these documents, which are the product of the ancient Turkic period and are considered the primary sources of the official business style. These documents were naturally oriented towards public and civil life, had a prominent status in the regulation of citizen-state, citizen-citizen relations.

Legal documents created and compiled in different periods are a reflection of the socio-political landscape of their time, a mirror and regulator of state-citizen, citizen-citizen relations, as well as the Turkic language and Turkic legal thinking.

Key words: Old Turkic, East Turkestan, Uighur, official legal documents, terminology

Гатиба ВАГИФКИЗИ ГУЛИЕВА
ПЕРВИЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВОГО СТИЛЯ
В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Резюме

Как и государство, право является продуктом развития общества на определенном этапе. Тюркская правовая система, конечно же, сложилась на основе древних традиций тюркской государственности, политических и правовых взглядов и отношений. Кодекс правовых норм, известных у тюрков как «Торе», передаваясь из поколения в поколение, проник в общество и государство и стал ядром правовой системы тюркских государств. Среди памятников, обнаруженных во время экспедиций в Восточном Туркестане, организованных в разное время, занимают особое место уйгурские официально-юридические документы.

Необходимо учитывать роль исторических и общественно-политических условий периода в появлении этих документов, которые считаются первоисточниками официально-делового стиля древнетюркского периода. Эти документы были естественным образом ориентированы на общественную и гражданскую жизнь, имели заметный статус в регулировании отношений гражданин-государство, гражданин-гражданин.

Официально-юридические документы, созданные и составленные в разные периоды, являются отражением общественно-политического ландшафта своего времени, зеркалом и регулятором отношений государство-гражданин, гражданин-гражданин, а также тюркского языка и тюркского правового мышления.

Ключевые слова: Древнетюркский, Восточном Туркестан, уйгурские, официально-юридические документ, терминология

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

УЛЬКЯР АХМЕДОВА МАЗАГИР Г.
докторант
Азербайджанский Университет Языков
ул. Рашида Бехбудова, 134
ulya.gemini777@gmail.com

ИНТЕРНЕТ-ДИСКУРС КАК ЖАНРООБРАЗУЮЩИЙ СУБСТРАТ В РАМКАХ ВИРТУАЛЬНОЙ ГЕНРИСТИКИ.

Резюме

Данная статья посвящена жанрообразующей проблематике Интернет-дискурса. В современном мире наблюдается явление структурирования и формирования отдельных виртуальных миров, различающихся по тематике, контенту, целям, а также контингенту. Важно указать ещё фактор создания и внедрения концепции Веб 2.0. Эта концепция представляет собой интерактивное взаимодействие всех пользователей Интернета, которые на данный момент увеличиваются в геометрической прогрессии. Смысл создания данной концепции опирается на идею о составлении такого информационного пространства, где вся информация могла бы создаваться и распространяться самими пользователями сети. Именно наличие данных факторов и обуславливает гипержанровость цифрового пространства. В статье также автор даёт развёрнутый анализ различных подходов и принципов по выявлению, выделению и систематизации различных жанров, которые присутствуют в пределах информационного пространства. Но существующая проблема попыток выделения и упорядочения жанров Глобальной паутины весьма многообразна и усложнена. Все положения нижеперечисленных классификаций несмотря на достаточную информативность, всё же в полной мере не отражает всех особенностей структурного базиса Интернет-пространства и влияния человеческого фактора на его формирование и развитие. Задача данной исследовательской работы заключается в анализе и раскрытии наиболее актуальных, приемлемых и значимых на сегодняшний день классификаций на основе обзора различных трактовок и публикаций о сетевых жанрах в рамках Интернет-дискурса.

Ключевые слова: информационное пространство, гипержанровость, Интернет-дискурс, генристика, коммуникация, сетевые жанры, концепция Веб 2.0.

Современная эпоха ознаменовалась бурным развитием информационных технологий и тем, что Интернет глубоко вошёл практически во все сферы деятельности людей. Информационное пространство Интернет является имманентной составляющей современной цивилизации, ввиду

сосредоточения в нём любой информационной базы данных, всякого рода хранилища и распространителя информации. И именно с появлением данного «центра» мировой цивилизации в лингвистике относительно недавно зародилась проблема соотношения понятий «язык и Интернет», что и влечёт за собой зарождение новых научных направлений для дальнейших исследований и дешифровки новых феноменов и понятий. Преимущественно, Интернет привлекает пристальное внимание огромного количества исследователей тем, что он представляет собой множество сфер деятельности и коммуникации, не имеющих между собой каких-либо связей и автономно функционирующих, что порождает собой «гипержанровость» вышеуказанного феномена. Гипержанровость возникает в результате разнородности языка Интернетного дискурсивного пространства, которая приводит к расхождению жанров, использующихся во всевозможных формах Интернет-взаимодействия. Поскольку Интернет и информационные технологии глубоко внедряются практически во все сферы деятельности человека, справедливо отметить важность изучения виртуального дискурса, который имеет заумно-организованную структуру. При всём обилии мнений относительно конкретного определения Интернет-дискурса, однозначный ответ на эту проблематику вовсе отсутствует. Главной проблемой выявления конкретной жанровой характеристики Интернет-дискурса является его многоплановость и невозможность чёткого разграничения границ между различными элементами дискурсивного пространства Интернет. После внедрения революционной концепции Веб 2.0. само информационное пространство Интернет представляет собой продукт человеческой деятельности. Коллективизм, возможность интерактивного обмена, создания, распространения, хранения информации между всеми пользователями сети Интернет буквально стирает границы между людьми. Современные тенденции развития интернет-сообществ, мгновенное и непрерывное создание, распространение и обмен информацией приводит к усложнению структуры и контента самого Интернет-пространства, что, следовательно, делает задачу выявления, конкретизации и детерминизации жанров Интернет-дискурса всё более затруднённым, и даже невозможным. Интернет-дискурс является насущной темой для многих исследований. Так, по И.И.Шабшину понятие «Интернет» включает в себе следующее определение: «Интернет – это метасреда» для коммуникации, среда для реализации бизнес-технологий, среда для существования и поддержания работы СМИ, среда для создания, обработки, сохранения и передачи информации и т.д. [7, стр. 2].

На данный момент имеется большое количество классификаций Интернет-жанров, которые формулируются, исходя из целевого контента, а также ввиду различных критериев, положенных в костяк данных классификаций. А.Н.Ахренова полагает, что «Интернет-дискурс имеет

собственные жанры, в которых реализует как общие, так и индивидуальные свойства, характерные для данного типа дискурса» [1, стр. 8].

Так, согласно утверждению Л.Ю.Иванова, сетевые жанры Интернет-дискурса можно подразделить на следующие три группы: 1) жанры других функциональных разновидностей языка, бытующих в информационном пространстве сети без особых изменений; 2) традиционные или адаптированные в сети и находящиеся в нём в изменённой форме; 3) исконно сетевые жанры. К сетевым жанрам первой группы относятся научные, публицистические тексты, произведения художественной литературы и другие, характеристика которых заключается в том, что они представлены в информационном пространстве сети Интернет в своей первоначальной, немодифицированной и без каких-либо трансформаций форм. Ко второй группе жанрового сегмента учёный включает жанры печатных СМИ. К третьей группе, т.е. к исконно сетевым жанрам принадлежат, созданные лишь в условиях Интернет-общения виды коммуникаций, такие как чаты, виртуальные опросы, блоги, веб-сайты, анкетирование, дискуссионные группы, форумы, телеконференции, видеоконференции и другие. Из данной иерархии вытекает следующее: «Интернет-дискурс обслуживает целый спектр коммуникативных целей, некоторые из которых могут быть достигнуты только в рамках языка электронных средств коммуникации» [4, стр. 791].

Ф.О.Смирнов положил под основу своей классификации жанров по степени интерактивности различных видов коммуникации: 1) жанры высокой степени интерактивности – чат; 2) жанры средней степени интерактивности – форумы, конференции, влоги, блоги, «насмешки» - блоги, написанные в юмористическом стиле; 3) жанры низкой степени интерактивности – электронная почта, мессенджеры и другие. [6, стр. 28-32].

По определению Д.Кристалла существует пять положений использования Интернета, иными словами, пять сегментов по принципу ситуативности, в частности, электронная почта, веб-тексты, синхронные и асинхронные чаты, включая BBS (Bulletin Board System), виртуальные миры (MOOs, MUCKs, MUDs, MUSEs и другие [8, стр. 224].

С точки зрения социолингвопрагматики Интернет это социально-когнитивная среда, где происходит перманентный и интерактивный обмен и распределение информации между различной стратификацией общества, соответственно их ценностно-ориентировочным установкам.

В информационной среде путём видоизменений и трансформаций реализуются уже существующие в реальной коммуникации формы, виды и коды коммуникации, а в некоторых же случаях даже зарождаются закрепляются и распространяются новые инновационные способы коммуникаций (например, полилоги, смайлики, пиктограммы, иконические

знаки, знаки-индексы, знаки-символы, неологизмы, появившиеся ввиду создания новых платформ, приложений и других.).

Согласно М.М.Бахтину, «относительно устойчивые тематические, композиционные и стилистические типы высказываний» - это речевые жанры [2, стр. 247]. Именно формирование и широкомасштабное изучение данных явлений поспособствовало формированию такой научно-исследовательской дисциплины как жанроведение (генристика). М.М.Бахтин, введив понятия речевых жанров, выделив, описав, определив их свойства и характеристики, внёс тем самым огромный вклад в успешное формирование генристики как ведущей научной дисциплины. В ключе всё большего развития коммуникации в информационном пространстве актуальным становится теория виртуального жанроведения. В пределах Интернет-среды данная дисциплина призвана описать, систематизировать Интернет-жанры, их критерии, целевой контент и принципы классификации. Существуют и другие положения и теории относительно жанров коммуникации в информационном пространстве. Так, например, Е.Н.Галичкина в качестве данных жанров выделяет электронную почту (email), электронные приложения для общения (чаты, мессенджеры), электронные доски объявлений (BBS), компьютерные конференции (видео-, телеконференции) [3].

С.Н.Михайлов утверждает, что речевые жанры возникают с возникновением новой коммуникативной и информационно-электронной среды, параллельно называя их жанрами естественной письменной речи: 1) чат-коммуникация; 2) дискуссионные форумы; 3) запись в гостевой книге; 4) сетевой дневник (блоги и влоги и другие.) [5, стр. 57].

Суммируя все вышеуказанные положения, мы приходим к такому заключению, что на данный момент существуют большое количество различных подходов к определению классификации жанров Интернет-дискурса, соответственно их критериям, целям и принципам контента как такового. До сих пор вопрос о классификации жанров Интернет-дискурса вызывает пристальный интерес у многих исследователей данного феномена, ввиду наличия огромного многообразия контента отличных по целям, критериям, принципам, социальным установкам и ценностям разной стратификации социума, сферам человеческой деятельности, а также пополнением содержания самого информационного пространства самими участниками и пользователями сети Интернет, которое является проекцией применения новейших методик проектирования систем, куда вовлекаются всё больше и больше пользователей, что, соответственно, приводит к разнородности и пополнению количества новейших жанров Интернет-дискурса.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ахренова Н.А. Интернет-дискурс как глобальное межкультурное явление и его языковое оформление. Автореферат. М. – 2009, - 198с.
2. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи / М.М.Бахтин. – М.: Художественная литература, 1979. – С. 543.
3. Галичкина Е.Н. Специфика компьютерного дискурса на английском и русском языках (на материале жанра компьютерных конференций): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2001. – С. 212.
4. Иванов Л.Ю. Язык в электронных средствах коммуникации. Культура русской речи. Москва. Флинта Наука. 2003. 791-792.
5. Михайлов С.Н. Жанровая специфика электронной коммуникации // II Международный конгресс исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность». – М., 2004. – С. 405.
6. Смирнов Ф.О. Национально-культурные особенности электронной коммуникации на английском и русском языках [Электронный ресурс]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Ф.О. Смирнов. – Ярославль, 2004. – Режим доступа: <http://diss.rsl.ru>.
7. Шабшин И.И. Психологические особенности и феномены коммуникации в Интернете [Электронный ресурс]. – 2005. – Режим доступа: http://zhurnal.lib.rU/s/shabshin_i_i/internet.shtml. – Дата доступа: 08.01.2019.
8. Crystal D. Language and the Internet / D/Crystal. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 280 p.

ÜLKƏR ƏHMƏDOVA MƏZAHİR Q.

**VIRTUAL GENRİSTİKA ÇƏRÇİVƏSİNDƏ İNTERNET-DİSKURS JANR
YARADAN SUBSTRAT KİMİ.**

Xülasə

Bu məqalə İnternet-diskursunun janr formalaşdırın problematikasına həsr olunub. Müasir dünyada mövzu, məzmun, məqsədlər, həmçinin kontingentə görə fərqlənən ayrı-ayrı virtual dünyaların strukturlaşdırılması və formalaşması müşahidə olunur. Veb 2.0. konsepsiyasının yaradılması və həyata keçirilməsi amilini də göstərmək vacibdir. Bu konsepsiya hazırda həndəsi silsilə ilə artmaqda olan bütün İnternet istifadəçilərinin qarşılıqlı interaktiv əlaqələrini özündə ehtiva edir. Bu konsepsiyanın yaradılmasının mənası elə bir informasiya məkanının tərtib edilməsi ideyasına əsaslanır ki, orada bütün məlumatlar şəbəkənin istifadəçilərinin özləri tərəfindən yaradıla və yayıla bilsin. Məhz bu amillərin mövcudluğu rəqəmsal məkanın hiperjanrlılığını şərtləndirir. Məqalədə həmçinin, müəllif informasiya məkanı hüdudlarında mövcud olan müxtəlif janrların aşkarlanması, ayrılması və sistemləşdirilməsi üzrə müxtəlif yanaşma və prinsiplərin ətraflı təhlilini verir. Lakin global şəbəkənin janrlarının seçilməsi və qaydaya salınması cəhdlərinin mövcud

problemi olduqca müxtəlifdir və mürəkkəbdir. Aşağıda sadalanan təsnifatların bütün müddəaları kifayət qədər informativliyə baxmayaraq, internet məkanının struktur bazasının bütün xüsusiyyətlərini və insan amilinin onun formalaşmasına və inkişafına təsirini tam şəkildə əks etdirmir. Bu tədqiqat işinin məqsədi internet diskursunda şəbəkə janrları haqqında müxtəlif şərhlərin və nəşrlərin nəzərdən keçirilməsi əsasında bu gün üçün ən aktual, məqbul və əhəmiyyətli təsnifatların təhlili və aşkar edilməsindən ibarətdir.

Açar sözlər: informasiya məkanı, hiperjanrlıq, internet diskursu, genristika, kommunikasiya, şəbəkə janrları, Web 2.0 konsepsiyası.

ULKAR MAZAHIR AHMADOVA
INTERNET DISCOURSE AS A GENRE-FORMING SUBSTRATE WITHIN
THE FRAMEWORK OF VIRTUAL GENRISTICS.

Summary

This article is devoted to the genre-forming issue of Internet discourse. In the modern world, there is a phenomenon of structuring and formation of separate virtual worlds that differ in subject matter, content, goals, as well as contingent. It is also important to indicate the factor of creating and implementing the concept of Web 2.0. This concept is an interactive interaction of all Internet users, who are currently increasing exponentially. The meaning of the creation of this concept is based on the idea of creating an information space where all information could be created and distributed by the users of the network themselves. It is the presence of these factors that determines the hypergenre of the digital space. In the article, the author also gives a detailed analysis of various approaches and principles for identifying, highlighting and systematizing various genres that are present within the information space. But the existing problem of attempts to isolate and organize the genres of the Global Web is very diverse and complicated. All the provisions of the following classifications, despite being sufficiently informative, still do not fully reflect all the features of the structural basis of the Internet space and the influence of the human factor on its formation and development. The task of this research work is to analyze and disclose the most relevant, acceptable and significant classifications for today based on a review of various interpretations and publications about network genres within the framework of Internet discourse.

Key words: information space, hypergenre, Internet discourse, genristics, communication, network genres, Web 2.0 concept.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Hüseynova

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

AQŞIN DADAŞ-ZADƏ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Ədəbiyyat İnstitutu
Hüseyn Cavid prospekti, 115
agshin1960@rambler.ru

MOLYER YARADICILIĞINDA KOMEDİYA JANRININ QEYRİ-TİPİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Fransız ədəbiyyatının klassisizm dövrünün görkəmli nümayəndəsi J.-B.Molyer (1622-1673) təqribən eyni illərdə yaşadığı və yaradıcılıqla məşğul olan böyük həmvətənləri, habelə qələm yoldaşları Kornel və Rasinlə birlikdə dram sənətinin inkişafına böyük töhfə vermişdir. Diqqətini əsasən komediya yaradıcılığı üzərində cəmləşdirən Molyer bu janrın zəngin potensialını dərinlən duymuş, onun cəmiyyətdə hökm sürən qüsurların islah olunmasına təsirini düzgün qiymətləndirməyə çalışmışdır. “Yüksək” (“ciddi”) komediyanın təməl daşını qoymuş bir sənətkar hesab edilən Molyer hər zaman belə bir fikirdə olmuşdur ki, insan xarakterinə məxsus naqis cəhətlər mənalı satira, estetik cəhətdən düzgün ölçülüb-biçilmiş ifadə (səhnə) vasitələrinin tətbiqi ilə müəyyən qədər “müalicə edilə” bilər. Komediyanın tərbiyəedici əhəmiyyətinə xüsusi əhəmiyyət verən ədib qəti surətdə əmin idi ki, yaradılan hər bir əsər janrından asılı olmayaraq müəyyən fəlsəfi-didaktik əhəmiyyət daşımalı, bu zaman tamaşaçının qəlbinə və şüuruna müvafiq surətdə təsir göstərməlidir. Beləliklə, onun qələmə aldığı əsərlər məzmun və məna etibarilə janrın (komediyanın) əvvəllər müəyyən olunmuş estetik sərhədlərini aşaraq yeni bədii-emosional çalarlar əldə etmişdir. Nəticədə müəllifin bir sıra komediyasında gülüş effekti öz əzəli siqlətini qoruyub saxlamaqla yanaşı, həmin əsərlərdə drammatizm, tragikomediya elementləri də nəzəri cəlb edir, psixologizmə müəyyən bir meyl müşahidə olunur. Bunun təbii və məntiqi davamı olaraq həmin komediyalar bəzi orijinal ideya-estetik cizgilərlə zənginləşdirilmişdir ki, onlar da Molyerin novator bir sənətkar kimi qələm təcrübələrinə əlavə məziyyətlər vermişdir.

Açar sözlər: komediya, komik effekt, drammatizm, tragikomediya, konflikt

Fransız klassisist dramaturgiyasının və ümumiyyətlə XVII əsr ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan J.-B.Molyer (Kornel və Rasinlə birgə) eyni zamanda yeni tipli milli komediyanın əsasını qoyan bir sənətkar hesab edilir. İnsan həyatının müxtəlif çalarlarına, cəmiyyətdə cərəyan edən proseslərin mürəkkəb mündəricəsinə, vətəndaşlar arasındakı fərqli mənəviyyətə malik ziddiyyətlərə hər zaman böyük həssaslıqla yanaşan ədib bütün yaradıcılığı boyu ilk növbədə qələmə aldığı əsərlərin sosial və mənəvi təsir gücünə diqqət yetirdiyindən, onun komediyaları özündə müəyyən fəlsəfi vəzn də daşıyırdı . Kifayət qədər qısa ömür sürməsinə baxmayaraq, Molyer otuzdan artıq səhnə əsəri yazmış və əslində dramaturgiyada komediya janrı ilə bağlı müəyyən islahatlar aparmağa müvəffəq olmuşdur. Məhz onun səyləri nəticəsində zahirən komik səciyyəyə malik pyeslər əslində əvvəllər bu janr üçün o qədər də tipik olmayan bir dramatism, əqli-mənəvi siqlət qazandı. Məlumdur ki, “komediyadakı gülüş eyni zamanda həm idrak, həm də mühakimə, həm tənqid və həm də tərbiyə vasitəsidir... Komediyanın məqsədi yalnız tənqid deyil. Müəlliflər dolayısı ilə və nəticə etibarilə öz əsərlərində müsbət idealları təsdiq edirlər”(1, 219). Bədii gülüşün əsas funksiyalarına aid bu fikir yüksəkliyindən Molyerin yaradıcılığına nəzər saldıqda məlum olur ki, ədibin komediyalarında bir sıra məqamlar janrın nə vaxtsa qəlibləşmiş nəzəri normativlərini genişləndirir, məlum həqiqətlərə sanki bir qədər fərqli rakursdan baxmaq üçün imkan yaradır. Məsələn, qələm ustasının “Mizantrop” pyesi (1666) ilə tanışlıq, burada cərəyan edən hadisələrin ayrı-ayrı xüsusiyyətləri, onun qəhrəmanının dünyagörüşü və həmin dünyagörüşündən çıxış edərək cəmiyyət və onun nümayəndələri ilə qurduğu əlaqələr olduqca spesifik xarakter daşdığından və bir çox mürəkkəb mənəvi-psixoloji məsələləri əhatə etdiyindən əsəri fəlsəfi-əxlaqi komediya adlandırmaq olar. Əslində o, dünya ədəbiyyatında qələmə alınan ilk bu tipli komediyalardan hesab olunmaqla quruluşu etibarilə də maraq doğurur. Belə ki, “Mizantrop”da sırf komediyaya xas olan elementlər, nə qədər qərribə də olsa, az müşahidə edilir, habelə burada hadisələrin inkişafı ləng bir məcrada verilmişdir. Əsərdə müxtəlif (əsasən nəsihətamiz) məzmun daşıyan dialoqlar üstünlük təşkil etdiyindən onu xarakterlər deyil, vəziyyətlər komediyası adlandırmaq daha düzgün olardı. Əsərin qəhrəmanı təmiz vicdanlı, bütün işlərdə mütləq həqiqət axtaran, ədalətsizliyə, yalana, ikiüzlülüyə, yaltaqlığa və insanın xarakterində kök salan başqa naqis xüsusiyyətlərə nifrət edən bir şəxsdir. Lakin onun, şübhəsiz, müsbət səciyyəsi bu qəhrəmanın cəmiyyətdə tutduğu radikal inkarçı mövqeyə, adamlarla lazımi səviyyədə ünsiyyət qura bilmədiyinə görə ard-arda gülməli vəziyyətlərin (bəzi məqamlarda hətta tragikomediya xatırladan səhnələrin—A.D.) üzə çıxmasını şərtləndirir. Əsl paradoks ondan ibarətdir ki, qəhrəmanın səciyyə, düşüncə və daxili mənəvi-psixoloji məzmunu nöqtəyi-nəzərindən qeyri-adiliyinə, mövcud və hamı tərəfindən qəbul edilmiş davranış stereotiplərinə uyğun gəlmədiyinə baxmayaraq, adamların əksəriyyəti ondan uzaqlaşmağa çalışmır, qadınlar arasında isə hətta ona hüsn-rəğbət bəsləyənlər də tapılır. Molyer bir çox komediyasında olduğu kimi, bu pyesində də

cəmiyyətin qüsurlarını gündəmə gətirməyə, ictimai-sosial mühitin boğucu təsirinə münasibət bildirməyə çalışmışdır. Lakin yumor, hətta bəzən kəskin satira cizgiləri ilə aşılannmış səhnə və vəziyyətləri çıxdaş etsək, görərik ki, nə qədər də gözlənilməz olsa da, “Mizantrop”un dramaturji nüvəsi əsasən komik dominantadan məhrumdur. Burada qəhrəmanın taleyi təbii surətdə acı hisslər oyadır, lakin əsərdə mütləq faciəviliyi əks etdirən pafos da bir o qədər hiss edilmir. Buna istinad edərək belə bir fikrə gəlmək mümkündür ki, pyesdə epik janrın əlamətlərini daşıyan dram janrının elementləri üstünlük təşkil edir.

Dramaturqun məşhur “Don Juan” pyesini (1665) parlaq bir satirik komediya da adlandırmaq olar. Özündə kifayət qədər nəsihətamiz elementlər ehtiva edən bu əsər müəllifin bir çox qələm nümunələrindən fərqli olaraq nəzmlə deyil, nəsrə yazılmışdır. Burada klassisist dramaturgiya üçün az qala ən vacib normativ şərt hesab olunan zaman, məkan və hərəkət (inkişaf) vəhdəti də gözlənilməmişdir. Bu şərtiliyə riayət olunmadığından əsər real həyat səhnələri və situasiyaları ilə bir xeyli dərəcədə uyğunluq elementləri qazanmışdır. Pyesin fərqləndirici cəhətlərindən biri də onunla əlaqədardır ki, süjetin inkişafı boyu komik və faciəvi mahiyyətə malik səhnələr bir-birini ardıcıl surətdə əvəz edir, lakin bu zaman surətlərin dili (danışığı) vahid üslubi məcrada təqdim olunmur. Dramaturq əsas qəhrəmanın xarakterini mütəmadi inkişaf dinamikasında açıb göstərərək onun bütün mənfi xüsusiyyətlərini axıradək işıqlandırmağa çalışır. Bununla yanaşı, müəllif Don Juanın, habelə onun nökrəri Sqnarelin dili və hərəkətləri ilə, imkan olduqca, cəmiyyətdə hökm sürən eybəcərliklərə də işarə vurur. Bütün varlığı ilə mənfi insan tipinə yaxın olan Don Juan fikir aləminə dalarkən həm özünün, həm də mühitin qüsurlarını gizlətmir, dəqiq müşahidələr əsasında polad məntiqə arxalanan qənaətlərini ortaya qoyur. Pyesin sonunda baş qəhrəman fiziki cəhətdən məhv olur, lakin bu ölüm hər hansı bir konkret şəxsin (düşmənin—A.D.) müdaxiləsi nəticəsində baş vermir. Müəllif qədim yunan faciə və dramlarında müşahidə edildiyi kimi, dramaturji düyünün açılması üçün fantastik səciyyə daşıyan ilahi qüvvəyə “müraciət edir” və bunun nəticəsində müxtəlif günahlara batmış, lakin parlaq bir personaj (Don Juan) qəribə, hətta, demək olar ki, faciəvi bir tərzdə həyatdan məhrum edilir. Qeyd etmək lazım gəlir ki, əsərin məhz bu məzmununda başa çatması həm də qədim (antik) dram sənətində olduqca güclü bədii vasitə olan ənənəvi final səhnəsinin (mistika üzərində qurulan) əzəmətinin XVII əsrdə yazılmış bir pyesin toxumasına üzvi şəkildə daxil edilməsi demək idi. Odur ki, həm pyesin belə bir mistik və simvolik tərzdə bitməsi, həm də əsər boyu izlənilən sənətkarlıq baxımından bir sıra qeyri-standart müəllif priyomları onun komizminin xüsusi çalarlar daşması ilə bağlı müəyyən fikrin formalaşmasına təkan vermişdir. Məsələ ondadır ki, Molyer yaradıcılığından əvvəlki dövrdə komediya əsasən şəhər meydanlarında nümayiş etdirilən farslarda öz inikasını tapır, habelə real həyat səhnələrini əks etdirməkdən uzaq olan bədii lövhələr şəklində təsəvvür olunurdu. Eyni zamanda, cəmiyyətdə onun “aşağı səviyyəli bir janr” olması ilə bağlı çox güclü bir fikir formalaşmışdı. Belə ki, bu əsərlərin müəllifləri öz

vəzifəsini yalnız cəmiyyətin aşağı təbəqəsini təmsil edən şəxsləri və onların bəsit məişət problemlərini təsvir etməklə məhdudlaşdırırdı. Əlbəttə, belə bir şəraitdə konkret olaraq komediya janrının və təbii ki, ümumiyyətlə dram sənətinin əsaslı bədii-estetik inkişafı haqqında söhbət açmaq müşkül bir məsələ idi. Molyer isə komediyanın böyük yaradıcılıq potensialını aydın təsəvvür etməklə, onun mövzu, problematika və ifadə vasitələri dairəsini xeyli dərəcədə genişləndirməyə və zənginləşdirməyə müvəffəq oldu. Hətta onun qələmə aldığı bəzi şərti olaraq komediya adlandırılacaq bədii nümunələr öz məfkurəvi sərhədini aşaraq pafos baxımından müəyyən qədər dram və faciələr səviyyəsinə yüksələ bildi. Bu da ilk növbədə onunla izah olunur ki, Molyer güclü xarakterik cizgilərə malik personajlar yaratmaqla yanaşı, canlı insan tiplərinin, onların gündəlik qayğılarının təsvirini verməyə çalışırdı və çox vaxt bu vəzifəni yüksək realizm meyarlarına sadıq qalmaq şərti ilə yerinə yetirirdi. Bir də ki, ədib öz qəhrəmanlarının obrazını yaradarkən onların sinfi mənsubiyyətini də məhdudlaşdırmaq fikrini güdmürdü və bu baxımdan onun bədii təcrübəsi zəngin idi. Odur ki, oxucu və tamaşaçılar Molyer komediyalarının ruhunu yaxından hiss edir, bu əsərlərdə toxunulan mövzulara həssaslıqla yanaşırdı. “Don Juan” pyesi də bu baxımdan istisna təşkil etmir. Onun əsas qayəsi insan qəlbinin dərin guşələrində məskən salmış qüsurların qəbuləilməzliyinin təsviri, mənəvi və sosial problemlərin qabardılması ilə bağlıdır. Eyni zamanda müəllif bu pyesində məhz tipik şəraitdə bir dərəcəyədək ümumiləşdirilmiş obrazları hərtərəfli şəkildə (bütün impulsiv xüsusiyyətləri ilə — A.D.) qələmə almaq vəzifəsini həll etməyə səy göstərmişdir. Molyerin titanik əməyi nəticəsində pyesdə kəskin satira ovqatı ilk növbədə yüksək bədii-estetik priyomların tətbiqi vasitəsilə təmin olunmuşdur. Lakin bu əsərin pafosunda özünü nümayiş etdirən bəzi ünsürlər onun şərti olaraq “ciddi” adlandırılacaq biləcək dram kateqoriyasına aid edilməsi məsələsini də gündəmə gətirə bilər ki, həmin gerçəklik, haqqında bəhs olunan komediyanın tipologiyasına yeni çalarlar (boyalar) qatır.

Dramaturgiyada komik effektin əsas xüsusiyyətləri haqqında mübahisələr bir neçə əsrdir ki, davam etsə də, bu mövzu ilə əlaqədar ümumi və bütün mütəxəssisləri tam şəkildə təmin edə biləcək bir qənaətə gəlmək yenə də mürəkkəb bir problem olaraq qalmaqdadır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Molyerin komediyalarının böyük bir qismi fəlsəfi vəznə malikdir və onlar yalnız əyləndirmək deyil, həm də insanın zehninə qida vermək vəzifəsini yerinə yetirmək üçün qələmə alınmışdır. Komediya janrının mahir bir ustası olaraq dramaturq, təbii ki, elə priyomlara üstünlük verirdi ki, onların köməyi ilə tamaşaçıları təbii surətdə güldürə bilsin. Lakin bu gülüş mexaniki səciyyə daşımaqdan çıxaraq, insanların diqqətini çox mühüm ictimai və mənəvi problemlərə, onların cəmiyyət üçün törətdiyi çox ağırlı fəsadlara yönəlirdi. Eyni zamanda ədibin dünyagörüşü və istedadından qidalanan gülüşün bu növü müxtəlif məzmunlu siyasi, sosial, əxlaqi məsələlərin gündəmə gətirilməsinə yönəlirdi. Ona görə də, heç də təsadüfi deyil ki, Molyer “yüksək” komediya janrının yaradıcısı kimi tanınır. Hətta söyləmək olar ki, bu janr onun yaradıcılığının əsas qolunu təşkil

edərək, ümumiyyətlə dünya komediyasının ideya-məfkurəvi cəhətdən inkişafına güclü təkan vermişdir. “Yüksək” (yaxud “ciddi”) komediyanın ən xarakterik və ideya-bədii nöqtəyi-nəzərdən uğurlu tipoloji xüsusiyyətləri özünü sənətkarın, məsələn, “Tartüf”, “Xəsis”, “Meşşan dvoryanlıqda”, “Zorən xəstə” pyeslərində kəskin surətdə büruzə vermişdir. Təsadüfi deyil ki, Molyer dramaturgiyasına layiq olduğu yüksək qiyməti verən A.S.Puşkin onun komediyalarının spesifik xüsusiyyətlərini diqqətsiz qoymamışdır: “...yüksək komediya yalnız gülüşə deyil, xarakterlərin inkişafına da istinad edir... bir çox hallarda o, faciəyə bənzəməyə başlayır” (2, 213). Deməli, hələ o uzaq dövrdə (təqribən 200 il əvvəl—A.D.) görkəmli rus şairi belə bir məqamı nəzərdən qaçırmamışdır ki, Molyer yaradıcılığı mənəvi cəhətdən sağlam həyat prinsiplərinin inandırıcı, təsirli bədii boyalarla təsdiqinə yönəlsə də, onun sərt və kəskin komizmi vaxt ötdükcə öz emosional, ifşaedici pafosunu mühafizə etsə də, bu yaradıcılığın nüvəsində dramatism kateqoriyasının ciddi ünsürləri müşahidə olunur. Bu kontekstdə onu da vurğulamağı lazım bilir ki, dramaturqun, tutaq ki, “Kişilər üçün dərs”, “Qadınlar üçün dərs”, “Jorj Danden” və bir sıra digər pyeslərində hadisələrin inkişafı komediya janrının tipik qəliblərindən çıxaraq daha yüksək dramatik ruha sahib olmaqla sənətin bu növünün ümumi mənzərəsini dəyişdirmişdir. Belə ki, bu əsərlərin baş qəhrəmanları ilk növbədə qızğın ehtiraslarının təsiri ilə hər şeyə üstün gəlməyə hazır olan təzadlı instinktlər nümayiş etdirir. Ona görə də həmin personajların səciyyəsi öz daxili bütövlüyü, fərdi və ictimai xarakter daşıyan məqsədlərinə subyektiv, lakin dəfəndilməz inamı ilə seçilir. Bəzən bu qəhrəmanlar həyat prinsiplərinə görə onlara tam əks qütbədə qərarlaşan alçaq və şərəfsiz adamlarla toqquşmalı olur ki, bu halda şərti qüvvələr tarazlığı pozulur, ona görə də pyeslərin dramatik çalarları daha da tündləşir və onların komizmlə bağlı ünsürləri kifayət qədər modifikasiyaya uğrayır. Bu tipli əsərlərdə Molyerin klassisist sənətin rəasional qanunlarına əsaslanan yazı üsulu xarakterlərin hərtərəfli (onların psixoloji mündəricəsinin bütün əlvanlığı ilə—A.D.) təqdimatına və həyatın ziddiyyətlərindən yaranan inandırıcı konfliktlərin təsvirinə yönəlir ki, nəticə etibarilə pyeslərin dramatismi yüksələn trayektoriya əldə edir. Bundan əlavə, onların məzmununda ədibin klassisist dramaturgiyanın əsas normalarına riayət edilməsi şərti ilə üzə çıxan siyasi və ictimai baxışları özünəməxsus realist ünsürlərlə zənginləşir. Beləliklə, dramaturqun adı yuxarıda qeyd edilən “Kişilər üçün dərs”, “Qadınlar üçün dərs”, “Jorj Danden” pyeslərində cəmiyyətdə, insanların mənəvi-əxlaqi aləmində aşkar olunan eybəcər cəhətlər, ictimai münasibətlərdə ədalət prinsiplərinin gözlənilməməsi islahedici gülüşün müstəqim təsiri və təzahürü sferasından bir qədər kənara çıxmış, qələmə alınan neqativ mühitin acı mənzərəsi kolliziyanın nüvəsini təşkil etməli olan komizm kateqoriyasına aid elementlərin özünəməxsus formada təfsiri ilə əlaqədar həmin əsərlər janr spesifikasiyasından, bir növ, “islahata” məruz qalmışlar.

Molyer dramaturgiyasının bir fərqləndirici cəhəti də ondan ibarət idi ki, o, hər hansı bir tamaşaya insanların diqqətini özünə cəlb etmək qabiliyyətində olan bir

obyekt kimi baxırdı. Bu cazibəliyi gücləndirmək məqsədilə müəllif elə süjet xətləri tapmağa və sənə “modelləri” quraşdırmağa çalışırdı ki, tamaşaçılar canlı surətdə izlədikləri hadisələri həyatda qeyri-ixtiyari şəkildə şahidi olduqları olayların inkişafı, onların ictimai məzmununu ilə müqayisə etsin və bu zaman hər iki müstəvidə gördüklərini şəxsi təxəyyül süzgəcindən keçirərək fərdi rəy əldə edə bilsin. Həmin səbəbdən müəllif öz müxtəlif səciyyəli və həyat mövqeyinə malik qəhrəmanlarını ziddiyyətli və gərgin situasiyalar şəraitində çeşidli mənəvi, fəlsəfi, habelə psixoloji sınaqlar qarşısında qoyaraq, onların daxili aləminin mümkün qədər əlvan boyalarla açılması vəzifəsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bunun nəticəsində pyesləri izləyən şəxslər hadisələri, sanki bir qədər kənardan (uzaqdan) izləmək imkanı əldə etməklə, gördükləri və eşitdikləri daha individual tərzdə, bir növ, “həzmdən keçirmək” imkanı qazanır və insan ehtiraslarının ziddiyyətli çırıntıları, həmin çırıntıların yol açdığı bir çox hallarda mənfi və dağıdıcı tendensiyalar bəzində öz qafaları çərçivəsində müəyyən bir rəy (hər bir şəxsin əqli, intellektual imkanları civarında— A.D.) formalaşdırmaq imkanından bəhrələnirdi. Beləliklə, bu məqamda Molyer komediyaları müəyyən həddədək didaktika elementləri də kəsb etmiş olurdu. Lakin həmin komediyaların bədii-emosional sferasına (nüvəsinə) müstəqim çıxış tapan didaktika öz vəzifəsini quru nəsihətçiliklə bitirmir, tamaşaçının əqli potensialının inkişafına xidmət göstərir, onun yaxşını pisdən ayırmaq məsələsində daha həssas olmasına, düzgün nəticələrə gəlməsinə şərait yaradırdı.

Molyer istədanın fərqləndirici cəhəti bir də ondan ibarət idi ki, o, həm nəzm, həm də nəsr dilinin imkanlarından eyni dərəcədə məharətlə istifadə etməklə fars, xarakterlər komediyası, hətta balet sənəti ilə vəhdətdə təqdim olunan komediyalar (“Meşşan dvoryanlıqda”) yaratmaq bacarığını ortaya qoyurdu. Bu halda ədib, artıq qeyd edildiyi kimi, gülüşdən primitiv olaraq bir bəzək elementi kimi bəhrələnmirdi. Gülüşün rəngarəng ünsürləri Molyer yaradıcılığında, məsələn, insanı şənəndirə biləcək situasiyalarda, komik xarakterlərin təqdimatında, məzəli dialoqlarda, personajlar arasında mənəvi söz oyununda özünü incə formada nümayiş etdirirdi. Lakin bütün zahiri komik elementlərin bir cəm halında təzahürünə baxmayaraq, onların arxasında müəllifi düşündürən çox vacib bir məsələ durmuşdu. O da komedioqrafin ümumən insanın həyat və taleyinə baxışı ilə bağlı idi. Bu baxışın mayasında isə bəşəriyyətin tragik durumu ilə əlaqədar motivlər də az deyildi. Ədibin dünyaduyumundakı belə bir əhval onun ən yaxşı əsərləri sırasına daxil edilə biləcək “Tartüf”, “Don Juan”, “Mizantrop”, “Xəsis”, “Meşşan dvoryanlıqda” pyeslərində özünəməxsus bir çılpaqlıqla diqqəti cəlb edir. Halbuki burada söhbət klassik mənada komediya janrına aid edilən əsərlərdən gedir.

Öz yaradıcı təxəyyülü ilə daha çox realizmə meyl göstərən Molyer təsvir etdiyi hadisələrin tipikliyinə böyük əhəmiyyət verirdi. Onu ən xırda məişət detalları belə özünə cəlb edirdi. Bu səbəbdən istifadə etdiyi buffonada elementləri, bir qədər qaba yumor son nəticə etibarilə ümumi fikrin mümkün qədər emosional təqdimatını şərtləndirirdi. Ədibi, tərəddüd etmədən, yüksək bədii siqlətə malik sosial-məişət

komediyalarının (hətta müəyyən mənada dramların) ilk müəllifi adlandırmaq mümkündür.

Bununla yanaşı, yaşadığı cəmiyyətdə dövran edən prosesləri diqqətlə izləyən, bu prosesləri bütün ciddiyyəti ilə təfəkkür süzgəcindən keçirməklə müəyyən nəticələrə gəlməyi bacaran sənətkar teatr və dramaturgiyanın imkanları vasitəsilə ictimai əhəmiyyət daşıya biləcək müvafiq satirik nümunələr (daha mürəkkəb ideya-bədii əsaslara söykənən—A.D.) yaradılması mümkünliyünün güclü potensialından bixəbər deyildi. Bu səbəbdən o çalışırdı ki, dövrü üçün xarakterik olan qüsurları bədii imkanlar çərçivəsində “ağıllı” gülüşün köməyi ilə kütlələrə çatdırıb, onların düşüncəsində müəyyən reaksiya oyatsın. Odur ki, komediyanın ifadə imkanlarını xeyli dərəcədə zənginləşdirməyə müvəffəq olan Molyer öz yaradıcılığında klassisist estetikanın əsas (bədii ifadənin dolğunluğuna xidmət edən—A.D.) prinsiplərini qoruyub saxlamağa çalışırdı. Həmin cəhət onun yaratdığı personajlarda sağlam bir rəasionalizm ünsürlərinin mövcudluğunu da təmin edirdi ki, bu da əsərlərinin əsas ideyasının daha qabarıq formada açılmasına yardım göstərirdi. Mühüm bir problemi pyesin inkişaf müstəvisinin nüvəsinə çəkib gətirən ədib onun ətrafında bir-biri ilə toqquşmağa hazır olan qrupların (ideoloji antaqonistlərin) zidd mövqeyini, dünyagörüşünü cızmağa təşəbbüs göstərirdi. Bundan əlavə, dramaturq bütün bədii imkanlarını müəyyən bir ideya daşıyıcısı olan qəhrəmanın xarakterinin əsas xüsusiyyətlərinin təsvirinə yönəldirdi. Elə isə, diqqətdən kənar qalmamalıdır ki, həmin vəzifənin yerinə yetirilməsindən ötrü Molyer həm qurduğu süjet xəttini, həm dramaturji konfliktini və kolliziyaları, həm də qəhrəmanların davranışını (xarakterinin inkişafını) məhz ən mühüm ideyanın aydın, inandırıcı boyalarla çatdırılması məqsədinə tabe etdirirdi. Belə ifadə üsulu isə, heç şübhəsiz ki, dramaturqun həmin ideyanın tamaşaçılara ötürülməsi işində, sanki katalizator rolunu oynayır, ona xüsusi bir vəzn verirdi.

Molyer ədəbiyyat tarixini zənginləşdirmiş, dram sənətinə, xüsusilə onun komediya janrının inkişafına böyük töhfə vermiş bir sənətkardır. Ədibin qələmə aldığı əsərlər mövzu və onun açılmasına cəlb edilmiş personajların sinfi və intellektual baxımdan rəngarəngliyini təmin etməklə yanaşı, komediyanın ideya-estetik həddlərini də hiss olunacaq dərəcədə genişləndirmişdir. Sənətkarın bu sahədə apardığı təcrübələr janrın onun yaradıcılığa başladığı illərdən əvvəlki dövrdə formalaşan və bir qədər primitiv qəliblər üzərində qərarlaşan məzmununa əsaslı dəyişikliklər gətirməklə yanaşı, komediyanın ideya-bədii, struktur quruluşunu da xeyli yenilənmiş, onu əsaslı surətdə təkmilləşdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Mehdi Məmmədov. Azəri dramaturgiyasının estetik problemləri. Bakı: Azər nəşr, 1968

2. А.С.Пушкин. Полное собрание сочинений. Москва: Издательство Академии Наук СССР, т.7, 1958

АГШИН ДАДАШ-ЗАДЕ

**СПЕЦИФИКА ЖАНРА КОМЕДИИ В
ТВОРЧЕСТВЕ МОЛЬЕРА
РЕЗЮМЕ**

Творчество Мольера знаменует собой новую эру в истории комедиографии. Будучи основателем «серьезной» («высокой») комедии, драматург, в своем творчестве, уделял особое внимание недостаткам социально-общественного строя эпохи, изъянам в характерах людей, представляющих различные слои общества. Судя по всему, Мольер искренне считал, что бороться с пагубными явлениями возможно при помощи «умной» комедии, соответствующих сценических средств. Автор статьи подчеркивает отличительные черты драматургии великого мастера, акцентирует внимание на его умении типизировать, казалось бы, обычные жизненные ситуации и отображать поведение персонажей, внезапно оказавшихся в гуще неоднородных событий. Наряду с этим, он отмечает, что Мольера, в первую очередь, интересовало философское содержание комедий в сочетании с их рациональной развлекательностью и элементами нравоучения, нацеленными на воспитание в людях положительных черт. Не остаются без внимания и особенности мировоззрения мэтра классицизма, его трепетное отношение к изображаемым событиям, что подчас придавало им драматизм, а также содержание, граничащее с элементами трагикомедии. В результате опытов, предпринятых Мольером, жанр комедии значительно преобразился, обогатившись новыми средствами выражения, приобрел дополнительные эстетические и психологические нюансы.

Ключевые слова: комедия, комический эффект, драматизм, трагикомедия, конфликт

AGSHIN DADASH-ZADA

**THE SPECIFICITY OF THE GENRE OF COMEDY IN THE WORK
OF MOLIÈRE
SUMMARY**

Molière's work marks a new era in the history of comedy. Being the founder of "serious" ("high") comedy, the playwright in his works paid special attention to the shortcomings of the social system of the era, flaws in the characters of people representing different strata of society. Apparently, Moliere sincerely believed that it was possible to fight harmful phenomena with the help of "smart" comedy, appropriate stage means. The author of the article emphasizes the distinctive features of the great master's dramaturgy, focuses on his ability to typify seemingly ordinary life situations and display the behavior of characters who suddenly find themselves in the midst of heterogeneous events. Along with this, he notes that Molière was primarily interested in the philosophical content of comedies, combined with their rational entertainment and moralistic elements aimed at educating positive traits in people. The features of the worldview of the master of classicism, his reverent attitude to the events depicted, which sometimes gave them drama, as well as content bordering on elements of tragicomedy, do not go unnoticed. As a result of the experiments undertaken by Moliere, the genre of comedy has changed significantly, enriched with new means of expression, acquired additional aesthetic and psychological nuances.

Key words: comedy, comic effect, dramatic effect, tragicomedy, conflict

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Rasim Qurbanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

NAİLƏ ƏSKƏR
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Folklor İnstitutu
qaracantali@live.com

KOROĞLU QALALARI

XÜLASƏ

Bütün şifahi xalq yaradıcılığında olduğu kimi epik janrlarda da məkan ünsürü geniş yer tutur. Dastanlarda bu məkanlar daha çox xalq sevgisindən yaranaraq genişlənir və bir çox kənd, qala, dağ, mağara və s. yer adları qəhrəmanın adı ilə bağlanır. Bu mənada daha çox igidlik, əlçatmazlıq, mərdlik simvolu olan qalalar qəhrəmanlıq dastanları ilə əlaqələndirilir. “Koroğlu” dastanının baş qəhrəmanı Koroğlunun da adı bu səpkidə bir çox qalalarda yaşayır. Cənubi Azərbaycan, Zaqafqaziya, Şərqi Anadolu əraziləri belə qalalarla zəngindir. Bu fakt daha çox dastanın bu coğrafiyada epik yaddaşlarda canlı olaraq yaşadığından irəli gəlir. Bəzi mütəxəssislərin fikrinə görə, bu qalaların bir çoxu Koroğlunun istehkamı və ya hər hansı bir səbəbə görə müvəqqəti yaşadığı yerlərdir. Bu qalaların strateji əhəmiyyət daşıyan ərazilərdə: əsasən sıldırım, əlçatmaz yüksəkliklərdə yerləşməsi də bu fikri təsdiq edir. Dastandan bildiyimiz kimi, Koroğlunun daim yaşadığı məkanın adı Çənlibeldir və Koroğlu qalalarından fərqli olaraq buranın dəqiq ünvanı məlum deyildir. Çənlibeldən başqa qəhrəmanın adı ilə bağlı bir çox epik məkanların olması və onların bu ərazilərdə bəzən bir-birinə yaxın məsafədə yerləşməsi də diqqəti cəlb edən məsələlərdən biridir. Qalalardan başqa bu ərazilərdə Koroğlunun və onun igidlərinin adı ilə anılan mağara, dərə, dağ, bulaq və s. yerlər də mövcuddur. “Koroğlu” dastanında qəhrəmanın yaşadığı məkan kimi adı çəkilən başqa yerlər də müxtəlif ərzilərdə qarşımıza çıxır. Yenə Koroğlu adlı və ya dastanla səsleşən adlarla bağlı kəndlərin də bu qalalara yaxın ərazilərdə yerləşdiyini müşahidə edirik. Bütün bu adların “Koroğlu” dastanına və onun qəhrəmanlarına xalqın sonsuz sevgisi nəticəsində ortaya çıxdığı fikri mövcud fikirlərdən biridir. Bu məqalədə “Koroğlu” dastanının Azərbaycan variantlarına bağlı olaraq epik məkanlarını təyin etmək üçün Zaqafqaziya, Şərqi Anadolu və Cənubi Azərbaycan ərazilərinə yayılmış Koroğlu qalalarına bir nəzər salınır və yenə dastanla bağlı olduğu düşünülməyən müxtəlif məkanlar haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: “Koroğlu” dastanı, epik məkan, qala, kənd, ərazi, dağ

Çənlibelin, yəni “Koroğlu” dastanında yer alan əsas epik məkanın adı ilə deyil, baş qəhrəmanın, yəni Koroğlunun adı ilə bağlı olan məkanlar-qalalar, Qafqaz, Şərqi Anadolu, Cənubi Azərbaycan və s. bölgələrdə geniş yayılmışdır. Başda “Koroğlu” dastanının baş qəhrəmanının adı ilə bağlı Şərqi Anadolu ərazisinə yayılmış qalalara

nəzər salmaq. Şərqi Anadolu bölgəsində yaranmış, hələ də canlılığını qorumağı bacarmış, epik söyləyicilər tərəfindən dastan gecələrində nəql edilən “Koroğlu” mətnləri Azərbaycan sosio-kultural, fonetik irsinə daxildir. Buna görə də dastanın Şərqi Anadolu ilə bağlı məkanlarının Azərbaycan variantlarının yaranması və yayılması məsələsində ciddi rol oynadığını düşünürük. Şərqi Anadolu ərazisində çox sayda Koroğlu qalaları və bu dastanla səsleşən məkanlar olduğunu görürük. Bunlardan bəzilərini gəzmək və görmək imkanı yarandığı üçün də xüsusi olaraq araşdırmaq imkanı əldə etdik.

“...bölgenin tarixini öyrənmək məqsədi ilə keçmişdən bu günə qədər müxtəlif araşdırmalar aparılmışdır. Bu tədqiqatlar nəticəsində Ərzurumda üç, Ərzincanda iki, Qarsda iki, İğdırda iki və Ardahanda bir olmaqla cəmi 10 dənə Koroğlu qalası olduğu qeyd edilmişdir” (4, s.155).

Qalalardan başqa, Şərqi Anadolu ərazisində Koroğlunun adı ilə bilinən bəzi məkanlara da rast gəlinir. Bu məkanlar bölgə relyefini də nəzərə alsaq, əsasən mağaralar və qayalardan ibarətdir. Koroğlu mağarası, Koroğlu qayası, Giziroğlu qalası kimi yerləri buna nümunə olaraq göstərə bilərik. Bundan başqa, dastana görə adlandırılmış kəndlərə Sarıqamışda Koroğlu kəndini, Susuzda Giziroğlu kəndini, Ərzurum mərkəzdə Koroğlu məhəlləsini göstərə bilərik. Giziroğlu kəndi dastanda adı çəkilən Giziroğlu Mustafa bəylə bağlıdır, bundan başqa Koroğlunun dəlilərindən olan Bəlli Əhmədin də buralı olması haqqında bölgədə müxtəlif fikirlər səslənir.

İğdır rayonunda iki yerdə, Güngörməz kəndinə yaxın ərazidə və Tuzluca qəsəbəsində Koroğlu qalası yerləşir. Bunlardan başqa, İğdırda Təkəlti dağında Koroğlunun adı ilə bağlı mağara, onun atı Qıratın bağlandığı rəvayət edilən yerlər, atın su içdiyi yalaq (çuxur daş) mövcuddur. Bu yerlər ərazidə yaşayan insanlar tərəfindən xüsusi sevgi ilə qorunur.

İğdır Tuzlucada olan qala istehkam qalası hesab edilir və bölgəyə nəzarət etmək istifadə edildiyi düşünülür. Bu Koroğlu qalası strateji əhəmiyyət daşıyır, yüksəklikdə yerləşir və Araz yatağının olduğu düzənlikləri nəzarətdə saxlamaq üçün münasib yerdedir.

İğdır Güngörəməz kəndinin yaxınlığındakı Koroğlu qalası Koroğlu dağındadır. Qala 2500 metrədən yüksək olan dağın sıldırım və əlçatmaz yamacında qurulmuşdur. İğdır bölgəsində qalalardan başqa Qaraqala adlanan vadidə Koroğlu və onun hamisi Həzrəti Əlinin adı ilə bağlı iki mağara da vardır.

Ardahana bağlı Gölə inzibati ərazisində yerləşən Koroğlu qalası Ardahanla Ərzuruma bağlı Bardız (yeni adı ilə Şənqaya) inzibati ərazisi ilə həmsərhəddir. Bu qalanın xarabalıqları Allahüəkbər dağında yüksək yıldırım qayalıqda indi də qalmaqdadır.

Bu gün dastanın canlı şəkildə yaşadığı Qarsda iki Koroğlu qalası bilinir. Bunlardan biri Sarıqamış yaxınlığında, o biri Qarsa bağlı olan Bozqala kəndi ərazisindədir. Sarıqamış ərazisində yerləşən qala Şərqi Anadoludakı Koroğlu qalalarına nəzərən daha böyükdür. Bu qalanın bir çox yeri uçub dağılsa da müdafiə

divarları hələ də ayaqdadır. Sarıqamış Koroğlu qalasının istehkam qalası olduğu müdafiə divarlarını dövrələyən sıldırım qayaların diblərinin su kanalı ilə əhatə olunması ilə ortaya çıxır. Maraqlıdır ki, bu qalanın yaxınlığında yerləşən kənd bu gün də Koroğlu kəndi adlanır.

Qars Bozqala kəndi yaxınlığında yerləşən Koroğlu qalasının qalın divarları hələ də ayaqdadır. Qalanı dövrələyən xarici divarların qalınlığı bəzi yerlərdə 4 mertəyə çatır, hündürlüyü isə bir çox hissəsində 3 metrədən hündürdür.

Ərzurum bölgəsində də Koroğlu adlı qalalar mövcuddur. Oltu qalası Ərzurumun Oltu rayonunun şimalında yüksəklikdə ağacların arasında yerləşir. Demək olar ki, xarabalığa çevrilmiş qala o biri qalalara görə daha kiçikdir. Qalanın içində bəzi məişət tikililərinin və su quyusunun yeri görünür.

Ərzuruma bağlı Bardız (yeni adı ilə Şənqaya) qalası Ardahana bağlı Gölə qəsəbəsinin ərazisində yerləşən Koroğlu qalasına yaxın məsafədədir. Qala sıldırım yüksəklikdə yerləşir, torpaq sürüşməsi nəticəsində bu gün xarabalığa çevrilmişdir.

Ərzurum bölgəsində yerləşən Koroğlu qalası 2500 metr yüksəklikdə böyük qaya özlünün üzərindədir. Bu gün xarabalığı qalan qalanın iç-içə dörd sıra təşkil edən mühafizə divarları hələ də ayaqdadır. Bu qalanın strateji əhəmiyyəti istehkam üçün əlverişli olmasında, təsərrüfat əhəmiyyəti isə arxasında qalan geniş vadinin əkinçilik və heyvandarlıq üçün əlverişli olmasındadır.

Ərzincan bölgəsində də bütün Şərqi Anadoluda yer alan Koroğlu qalalarına bənzər qalalar mövcuddur. Bu Koroğlu qalaları Tərçan və Beşqaya ərazisindədir. Bu qalalar bir-birinə çox yaxın kiçik bir ərazidə yerləşir. Tərçan rayon mərkəzi, Beşqaya isə Tərçana bağlı bir kənddir. Tərçan rayonu inzibati olaraq Ərzincana bağlı olsa da, ərazi olaraq Ərzurumun qərb hissəsinə daha yaxın bölgədə yerləşir.

Azərbaycan variantlarına aid son nəşr olunmuş qollardan biri olan “Mahru xanımın Çənlibelə gəlməyi” qolu dastanın epik məkanı haqqında bizə geniş bilgilər verir: Bu qolda Koroğlunun İstanbuldan gələcək təhlükəyə qarşı hazırladığı strateji planını təsvir edilir. Təhlükənin qərbdən gəldiyini diqqətə alsaq bu qolda göstərilən məkanların hamısı İstanbuldan şərqdə olmalıdır. Qolda adı çəkilən Çuxuroba adlanan ərazi bugünkü İğdır əyalətindədir. Tarixi qaynaqlarda XX əsrin əvvəlinə qədər İrana aid olan bu yerin qədim adı Sürməli çuxuru kimi qeyd olunur. Sürməli çuxurunun bugünkü Ermənistan ərazisində qalan şimal hissəsi, Aras çayının şimal sahili isə Saat çuxuru adlanır. Buraya yaxın olan Qars, Ağrı, İğdır eyni coğrafi koordinatlarda yerləşir. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında da adı keçən Ayqır gölü də Qarsla Ərzurum arasında yerləşir. Mətnə Əlosman şəhərləri dedikdə isə daha çox Anadolunun iç bölgələri nəzərdə tutulur. Osmanlının şərq hissəsi sərhəd bölgəsi hesab edilir. Bu mətndən gəlinən qənaətlərə görə Çənlibelə bugünkü Türkiyənin şərq ucqarlarında, yəni bir çox qaynaqlarda da deyildiyi kimi, dövrün iki böyük imperiyası olan Osmanlı-İran sərhədlərində yerləşir. “Xotkar Murad bicdi. Hücuma keçməmişdən əvvəl planını yüz ölçüb, bir biçir. Düşməni gözləmədiyi yerdən yaxalayır. Köhnə hiyləgərdir. Bilir ki, Qars, Ağrı, Çuxuroba yolu kəsə, ağıla

gəlməzdi. Qoşunun gərdiş etməsi üçün şərait əlverişli idi. Əsas qüvvəni bu səmtə yönəldəcəkdir. Bizi çəkiyə çəkmək üçün qoşununun az qismini Yasdıqar səmitdən Ayqır keçidinə yönəldəcəkdir. Alosman şəhərlərində az qüvvə saxlayacaq. Biz əsas qüvvəmizi Ağrı keçidinə toplamalı, bir qismini isə Ayqır keçidində pusquda qoymalıyıq. Say-sambal dəlillərdən yeddi yüz yetmiş yeddisini Sınaq keçidindən Alosmana yeritməliyik” (5).

Bugünkü coğrafi koordinatlarla nəzərdə tutsaq İran-Türkiyə sərhədi bir çox mənbələrdə Koroğlunun məkan tutduğu ərazilər kimi göstərilir. Buna sübut kimi Salmas bölgəsi bir çox qaynaqda Koroğlunun qalası Çənlibelə və dastanla bağlı başqa məkanlara işarə edir. “Koroğlunun müəyyən zaman kəsiyində Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşadığına dair əsas dəlillərdən biri qəhrəmanın adını daşıyan qaladır. Qala Salmas şəhərinin şimal-qərbində Hödər kəndinin yaxınlığında yerləşir. İndi də xalq arasında bu qalanın şimal tərəfi Oğlan qalası, qərb tərəfi isə Qız qalası adlanır. Qaladan bir az aralıda daşdan yonulmuş bir mağara, üç hissəli başqa bir mağara daha var və burada qalanın daşdan tikilmiş sığınacaqlarının izi qalır” (7, s.123).

Koroğlu qalalarının əsas ortaq xüsusiyyətlərinin başında dağlarda, sıldırım yüksəklik və təpələrdə qurulmuş olması gəlir. Bugünkü Azərbaycan sərhədləri daxilində yer alan Şəmkir, Tovuz, Qazax, Gədəbəy bölgələrində, eləcə də bu ölkənin siyasi-inzibati hüdudlarından kənar qalan qonşu Gürcüstan və Ermənistanın ərazilərində belə qalalara rast gəlinir.

Azərbaycanın hazırkı sərhədlərinin cənub qərbi və bu bölgənin Gürcüstanda qalan hissəsi “Koroğlu” dastanı ilə bağlı olan məkan adları ilə zəngindir. Bu məkanlar, qala xarabaları xüsusilə Tovuz bölgəsində tez-tez qarşımıza çıxır: “Tovuz ərazisi həm də Koroğlu qəhrəmanlarının əsas məskənlərindən biri olub. Dəlilər, Yağlıqoruğu, Çənlibel (bəzən Şamlıbel də deyirlər) məhz Koroğlunun yurd saldığı və vuruşduğu ərazilərdəndir. Elə bunun üçündür ki, Koroğlu hərəkətinin dastanlaşmasında Tovuz aşiq məktəbinin müstəsna xidməti olmuşdur” (9, s.33).

Tovuzda iki Koroğlu qala xarabalığı yerləşir. Bunlardan biri Zəyəm çayının kənarında, yüksək yamacda yerləşir. Yaxınlıqdakı kəndin adı da Qalakənddir. Üç tərəfi əlçatmaz sıldırım qayalarla əhatə edilən qala yerinə bir tərəfdən giriş mümkündür. Qaladan bir az aşağıda başqa yaşayış məskənlərinin də xarabalığı yerləşir. Qalanı əhatə edən sıldırım yüksəkliklər divarlarla hörülərək bir-birinə birləşdirilmişdir. Qala xarabalığının içərisində su quyularının, daş hovuzun izləri mühafizə edilmişdir. Bütün bunlar bu qalanın bir zamanlar ciddi strateji müdafiə mərkəzi olduğuna bir işarədir.

Tovuzda yerləşən ikinci qala xarabalığı Yuxarı Öysüzlü kəndinin yaxınlığındadır.

Gədəbəy rayonunun Qalakənd kəndində olan dastan qəhrəmanının adı ilə anılan qalanın xarabalıqlarında bir zamanlar Koroğlunun yaşadığı fikri mövcuddur. Bu qala xarabalıqları sıldırım yüksəklikdə yerləşir. “Dəniz səviyyəsindən 2 min metr

yüksəklikdə yerləşən abidəyə yalnız ayaqla, piyada qalxmaq mümkündür. Qərb tərəfdən isə sıldırım qayalıqdır. Divarları 1-3 metr aralığında olan qalanın daxilində hələ də yel dəyirmanı, təndir və su anbarının xarabalıqları qalmaqdadır. Bundan başqa, ərazinin sirlərindən biri də, su anbarıyla bağlıdır. Belə ki, dağın zirvəsində yerləşməsinə baxmayaraq, bu gün belə, orada yerləşən su anbarına daim təmiz su daxil olur. Sakinlər bura dolan suyun heç vaxt mamırlamadığını və iy vermədiyini deyirlər” (11).

Gədəbəydə yerləşən başqa bir epik məkan isə yüksəklikdə yerləşən Koroğlunun adı ilə bağlı olan qayadır. Qaya Dördlər kəndinin yaxınlığındadır.

“Gədəbəy rayonu Dördlər kəndi yaxınlığında Koroğlu qayası var. Xalq içərisində rəvayətə görə, Koroğlu əvvəlcə həmin qayanın üstündə gəzib, buradan düşmənlərinin gəlib-gəlmədiyinə göz qoyurmuş. Eyni ərazidə Koroğlu yarğanı adı da qeydə alınmışdır. Söylənilən rəvayətə görə, bu, Koroğlunun qayadan Qıratın belindən sıçrayıb düşdükdən sonra keçdiyi yarğandır” (8, s.50).

Koroğlunun adını daşıyan oronimlər, yəni dağ, yüksəklik, qaya adları, bundan başqa mağara, dərə adları və s. də Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Bu adların bolluğu bir tərəfdən dastanla birbaşa əlaqələndirilə, bir tərəfdən də Koroğlunun məğlubedilməzliyi, igidliyi mənasında xalq sevgisindən yarana bilər.

“Keçən əsrə aid məlumatda Koroğlu dağı (Qazax qəzası), çöl materialları əsasında isə Koroğlu zağası, Koroğlu dərəsi, Koroğlu qayası (Gədəbəy rayonu), Koroğlu qalaları (Gədəbəy, Şəmkir, Tovuz və Ağdam rayonları) və s. oronimlər məlumdur” (8, s.63).

Koroğlu qalalarının Azərbaycanın bugünkü cənub qərbi sərhədlərində belə geniş əraziyə yayılması daha çox dastanın bu coğrafiyada epik yaddaşlarda canlı olaraq yaşamasından və dastana olan dərin sevgi və mənimsəmə duyğusundan irəli gəlir.

“Azərbaycanda bəzi qalalar vardır ki, onlara xalq Koroğlu qalası deyir. Belə qalalar indiki Tovuz, Şəmkir, Qazax, Gədəbəy rayonlarının ərazisində və Ermənistanın bu yerlərə yaxın olan dağlarında vardır. Onların bəziləri XVIII-XIX əsrlərdə dağılmış və sonralar yerlə yeksan olmuşdur” (1, s.7). Bu qədər bir-birinə yaxın ərazilərdə Koroğluya məxsus qalaların, bir başqa adı ilə Çənlibellərin olması mümkün idi? Fikrimizcə, Koroğlunun buralardan keçməsi, bəzi toqquşmalar vaxtı bu qalalarda düşərgə salması yaxud strateji mənada istifadə etməsi də buraların Koroğlu qalası adlanmasına səbəb ola bilərdi. Şəmkir (Şəmkir) ərazisindəki Koroğlu qalasına yaxın məsafədə sıldırım dağların ətəyində Çardaxlı və Dəllər (Dəlilər) kəndlərinin olması da bəzi qaynaqlarda Çənlibellənin buralara yaxın ərazidə yerləşməsinə bir dəlil kimi qiymətləndirilir. Bu kəndlər canlı qüvvə, ərzaq və bəzi xidmətlər təmin etmək mənasında (nalbəndlik, dəmirçilik və s.) Çənlibelləyə bağlı olmuşdur. Maraqlı faktlardan biri də budur ki, bu kəndlərin yaxınlığında yerləşən geniş bir otluğun adı da Yağı qoruğudur.

Şəmkirdəki təpənin başında yerləşən Koroğlu qalasının xarabalığı şəhər mərkəzinə yaxındır. Təpədə, eyni zamanda, mövcud olan çuxurların yağış-qar sularının toplanması üçün qazıldığı ehtimal edilir.

“Çənlibel haqqında fikrimi yekunlaşdırıb demək istəyirəm ki, Koroğlunun yurdu Çənlibellə Şəmkir və Gədəbəy rayonları arasında yerləşən Çənlibel bir çox cəhətdən üst-üstə düşür və onların ayrı-ayrı Çənlibellər olduğunu söyləməyə heç bir əsas yoxdur” (10, s.62).

Qazax rayonunun mərkəzinə yaxın bir Koroğlu qalası daha yerləşir. Dairəvi şəkildə hörülmüş daxili divarların hündürlüyü 8 metrdən artıq, diametri isə 6 metrə yaxındır. Qaladan əsas gediş-gəliş yolunu müşahidə etmək mümkündür. Bu yol İrəvandan gələn qədim karvan yoludur və qalanın bu yolun üzərində olması, qalanın qalıntıları arasından tapılan arxeoloji faktlar da buranın bir istehkam qalası olmasına işarə edir.

“Yaxın zamanlarda rayonun Koroğlu qalası deyilən ərazisində arxeoloji qazıntılar aparılmağa başlanıb. Aparılan qazıntılar zamanı qalanın içərisində iki gözdən ibarət gizli su anbarı, külək dəyirmanı, qoşa tənədirxana və 5-6 yaşayış evi aşkarlanıb. Bundan başqa, tədqiqatlar zamanı qala ətrafında daha 40-a yaxın yaşayış evinin qalıqları da bəlli olub. Gəncə şəhərinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən bu qala feodal istehkamlarından biri olmaqla XII əsrdə inşa edilib” (2, s.224).

P.N.Boratav da əsasən Anadolu və Qafqaz coğrafiyasını düşünərək “Koroğlu” dastanında yer alan məkanları araşdırmışdır. Bu araşdırmada Çənlibel və ya Koroğlunun adı ilə adlanan geniş ərazilərə səpələnmiş qalalar, bundan başqa, dağlar, mağaralar, bulaqlar, qayalar və s. göstərilmişdir. Müəllifə fikrincə, Anadolu və Cənubi Qafqaz bölgəsində dastanla əsləşən yeddi dağ vardır. Bunların ortaq xüsusiyyəti Koroğlu adı ilə bağlı olmalarıdır:

“1) Bolu-Beypazarı istiqamətində, tam olaraq, Bolunun cənub şərq istiqamətində Koroğlu dağı. Ən yüksək nüqtəsi 2315 metr.

2) Gəncə vilayətində Qazax yaxınlığında.

3) Yeni Bəyazıtda (Göyçə gölü sahilində).

4) Ardahan ətrafında.

5) Koroğlu başı (indeksdə harada olduğu təsvir edilmir).

6) Qars vilayətində Kağızman yaxınlığında; bunun necə bir yer olduğu təsvir edilmir; de Montpereuxun əsərində qeyd etdiyi Koroğlu dağı bu olmalıdır. Seyyah bu dağı, Ağrıdan Ərzuruma gedən silsiləsindən ayrılan bir qol deyər təsvir edir.

7) Tiflis vilayətində Ahalkələk yaxınlığında” (3, s.127).

Tiflis şəhəri yaxınlığında yerləşən qala buraya 17 kilometr məsafədədir. Yüksək ərazidə yerləşən qala dəniz səviyyəsindən 1250 metr yüksəklikdədir. Sosio-mədəni dəyərlərimizin tərkib hissəsi olan Koroğlu qalasının adı son əsrdə 3 dəfə dəyişib. “Əvvəlcə bu tarixi abidəni Aqarani, sonra Azeula adlandırdılar. Sonunda isə bu qalanın Koroğlu qalası olduğu bildirilir. Arxeoloqların fikrincə, qala VII əsrin sonları IX əsrin əvvəllərində tikilib” (13).

“Koroğlu” dastanında yer alan epik məkanlara-Koroğlu qalalarına baxaraq bunların, geniş ərazilərə yayılmış müxtəlif xarabalıqlar olduğunu görürük. Koroğlu adı ilə bağlanan kənd, dağ, mağara, qaya və s. yerlər haqqında olan məlumatları nəzərdən keçirdikdə bu bizə ümumi bir qənaətə gəlməyə izin verir ki, bu məkanlar küll halında, əslində məhz bir epik məkandır. “...Bu sistemdə “Çənlibel” qeyri-real toponimdir, digər toponimik vahidlər isə daha çox obrazlılığı qüvvətləndirməyə xidmət edir” (12, s.165). Xəyali və ya real olmasından, tarixdə olub-olmamasından aslı olmayaraq Çənlibel və dastanla bağlı bütün məkanlar artıq bir obrazdır. Bu məkanlar qəlibləşmiş rəmzlər olaraq “Koroğlu” dastanının var olmasına və əbədi ömrünə xidmət edən epik məkanlardır.

Qaynaqlar:

1. Babaxanov, P. “Koroğlu” dastanı və Koroğlunun məskəni // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1984, 7 sentyabr, №36 (2119). – s. 7.
2. Babayeva, M. İpək yolunun “Koroğlu” dastanında yeri // III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu. 25-27 may 2016. – Bakı, 2016. – s. 221-226.
3. Boratav, P.N. Koroğlu Destanı. 2-ci basım. – İstanbul: Adam Yayıncılık, 1984. – 261 s.
4. Kalmış, G. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde Tespit Edilen Koroğlu Kaleleri // Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. – 2020, XV/I, – s. 155-169.
5. Koroğlu dastanı / Mahru xanımın Çənlibelə gəlməyi // https://az.wikisource.org/wiki/Koro%C4%9Flu_dastan%C4%B1/Mahru_xan%C4%B1m%C4%B1n_%C3%87%C9%99nlibel%C9%99_g%C9%99lm%C9%99yi
6. Leonhard, R. Paphlagonia: reisen und forschungen im Nördlichen Kleinasien / D. Reimer (E.Vohsen). – Berlin: Princeton Universti, 2008. – 401 p.
7. Məlikzadə, T. Tarix-e dəh hezarsaleye Salmas / Salmasın on min illik tarixi. – Təbriz: Eldar yayın evi, 2005. – 706 s.
8. Məmmədov, N. Azərbaycanın yer adları. – Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1993. – 180 s.
9. Namazov, Q. Ozan-aşiq sənətinin tarixi. – Bakı: Elm və təhsil, 2013. – 480 s.
10. Sadıq, İ. Koroğlu kim olub. – Bakı: Azər nəşr, 1998. – 206 s.
11. Sıldırımlar arasında qalan qala, sirli anbar, gizli yollar və Koroğlu müəmması // <https://sputnik.az/20171024/sirli-anbar-gizli-yopllar-ve-koroglu-muemmasi-412458690.html>
12. Tanrıverdi, Ə. Koroğlunun şeir dili. – Bakı: Elm və təhsil, 2015. – 256 s.
13. Tbilisi yaxınlığındakı Koroğlu qalası turizm obyektinə çevriləcək // <https://report.az/region-xeberleri/tbilisi-yaxinligindaki-koroglu-qalasi-turizm-obyektine-cevrilecek/>

KOROGLU FORTRESS SUMMARY

As in all oral folk art, the element of space is widespread in epic genres. In the sagas, these places are expanded out of love for people, and many villages, castles, mountains, caves, etc. place names are associated with the name of the hero. In this sense, castles, which are rather a symbol of courage, impregnability, courage, are associated with heroic epics. The name of the protagonist of the epic “Koroglu” Koroglu also lives in many castles. Southern Azerbaijan, Transcaucasia and Eastern Anatolia are rich in such fortresses. This fact is largely due to the fact that the saga lives in these parts in epic memories. According to some experts, many of these fortresses are Koroglu fortifications or temporarily occupied for some reason. The fact that these fortresses are located in areas of strategic importance, mainly on steep, inaccessible heights, also confirms this idea. As we know from the saga, the place where Koroglu always lived was called Chanlibel, and unlike the fortresses of Koroglu, the exact address of this place is unknown. In addition to Chanlibel, it is also noteworthy that there are many epic places associated with the name of the hero, and that in these areas they are sometimes located close to each other. In addition to castles, these areas contain caves, ravines, mountains, springs, etc., named after Koroglu and his heroes. There are places too. In different places there are other places mentioned in the Koroglu epic as the place where the hero lived. Again, we observe that villages named after Koroglu or named in the saga are located near these fortresses. The idea that all these names appeared as a result of the people's boundless love for the Koroglu epic and its heroes is one of the existing assumptions. In order to identify the epic locations of the epic “Koroglu” in relation to the Azerbaijani versions, this article examines the fortresses of Koroglu, common in the Caucasus, Eastern Anatolia and South Azerbaijan, and again provides information on various sites that, in our opinion, are associated with the epic.

Keywords: Epic “Koroglu”, Epic Place, Castle, Village, Territory, Mountain

КРЕПОСТЬ КЕРОГЛУ РЕЗЮМЕ

Как и во всем устном народном творчестве, в эпических жанрах широко распространена стихия пространства. В сагах эти места расширены из любви к людям, и множество деревень, замков, гор, пещер и т. топонимы связаны с именем героя. В этом смысле замки, являющиеся скорее символом отваги, неприступности, мужества, связаны с богатырскими эпосами. Имя главного героя эпоса «Кероглу» Кероглу также живет во многих замках. Южный Азербайджан, Закавказье и Восточная Анатолия богаты такими крепостями.

Этот факт во многом связан с тем, что сага живет в этих краях в эпических воспоминаниях. По мнению некоторых специалистов, многие из этих крепостей являются укреплениями Кероглу или временно оккупированы по каким-либо причинам. Тот факт, что эти крепости расположены в районах, имеющих стратегическое значение: преимущественно на крутых, труднодоступных высотах, также подтверждает эту мысль. Как мы знаем из саги, место, где всегда жил Кероглу, называлось Чанлибель, и в отличие от крепостей Кероглу, точный адрес этого места неизвестен. Помимо Чанлибеля, обращает на себя внимание и то, что эпических мест, связанных с именем богатыря, много, и что в этих местностях они расположены иногда вплотную друг к другу. Помимо замков, в этих районах расположены пещеры, овраги, горы, родники и т. д., названные в честь Кероглу и его героев места тоже есть. В разных местах встречаются и другие места, упомянутые в эпосе «Кероглу» как место, где жил герой. Опять же, мы наблюдаем, что деревни, названные в честь Кероглу или названные в саге, расположены рядом с этими крепостями. Представление о том, что все эти имена появились в результате безграничной любви народа к эпосу «Кероглу» и его героям, является одним из существующих предположений. Чтобы определить эпические места эпоса «Кероглу» в связи с Азербайджанскими версиями, в этой статье рассматриваются крепости Кероглу, распространенные на Кавказе, в Восточной Анатолии и Южном Азербайджане, и снова приводится информация о различных местах, которые, по нашему мнению, являются связаны с эпосом.

Ключевые слова: эпос «Кероглу», эпическое место, замок, село, территория, гора

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Əfzələddin Əsgərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ABDULLAYEVA TƏRANƏ YAŞAR QIZI
AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi
Folklorşünaslıq və el sənətləri şöbəsi kiçik elmi işçi
Azərbaycan, Şəki şəh., L.Abdullayev24
terane873@gmail.com

BÖLGƏDƏN (Şəki-Zaqatala) TOPLANAN LİRİK NÜMUNƏLƏRDƏ
ƏXLAQİ-NƏSİHƏTAMİZ ÖRNƏKLƏR
XÜLASƏ

Qədim dövrlərdən başlayaraq əsərlər üç ədəbi növə yaranmışdır. Azərbaycan folklorunda lirik növə yaranan nümunələr xüsusi yer tutur. Lirik növ içərisində ən geniş yayılan isə bayatı və bayatışəkili (ağı, sına, layla, oxşama və s.) örnəklərdir. Hələ əski zamanlardan bu nümunələr türk xalqlarının ortaq tarixi keçmişinin məhsulu olmuşdur. Ona görə də bir çox türk xalqlarının ədəbiyyatında həm məzmun, həm formaca oxşar şeir parçaları vardır. Lakin zamanla bu şeir şəkli ayrı-ayrı xalqlarda spesifik xüsusiyyətlər qazanmışdır. Belə ki, onların həm dil-üslub, ifadə şəkillərində fərqlər yaranmış, həm də nümunələr bir sıra coğrafi xüsusiyyətlər qazanmışdır.

Bayatılar məzmun etibarilə də rəngarəngdir. Onlarda bir çox hiss və duyğular - sevgi, həsrət, kədər hissləri öz əksini tapır. Lirik duyğuları poetik şəkildə ifadə edən bu nümunələr xalqın mənəvi dünyasını hərtərəfli əks etdirir. Bir çox məsələləri eləcə də əxlaqi-tərbiyəvi fikirləri özündə yaşadır.

Məqalədə Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsindən toplanmış lirik folklor nümunələrində nəsihət, öyüd, əxlaqi-tərbiyəvi elementlər araşdırılır. Əsasən bayatı formasında olan bu nümunələrin qədim dövrlərdən insanların tərbiyəsində roluna diqqət çəkilir. Göstərilir ki, şifahi ədəbiyyatımızda epik öyüd-nəsihət nümunələri ilə yanaşı lirik nümunələr də tərbiyəvi, nəsihətəməz xarakter daşıya bilər. Bütün bunlarla yanaşı məqalədə ifadə olunan nəsihətlərin məzmun dairəsi də diqqətdə saxlanmışdır. Onların ifadə etdiyi fikirlərin təhlilinə çalışılmışdır.

Açar sözlər: növ, janr, lirika, tərbiyə, əxlaq, nəsihət

Son illərdə Azərbaycan folklorunun əsasən regional xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına maraq olduqca güclənmişdir. Bu cür tədqiqatlarda yerli əhalinin və ərazinin tarixi-coğrafi, etnoqrafik xüsusiyyətləri, ənənəvi məşğuliyyəti, milli mental təsəvvürləri, həyat tərzinin açılması diqqətdə saxlanılmışdır. Bu baxımdan Şəki-Zaqatala bölgəsinin (Buraya Şəki, Zaqatala, Balakən, Qax, Qəbələ, Oğuz rayonları daxildir.) zəngin folklorunun araşdırılması da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Uzun illər bölgədən toplanan folklor örnəkləri müxtəlif yönərdən tədqiqata cəlb edilmişdir.

Lakin əhalinin etnoqrafik həyat tərzini, inanc sistemləri onun folklorda təzahürü kimi bir sıra məsələlərə geniş mənada toxunulmamış, tədqiqatlardan uzaq qalmışdır.

Qədim dövrlərdən başlayaraq insanlar dünyanı dərk etdikcə onlarda müxtəlif hadisələrə, canlı və cansız aləmə inam yaranmağa başlamışdır. Bu inanclar isə zamanla insanların məişət həyatına, onların gündəlik davranışlarına öz təsirini göstərmişdir. İnanc və gündəlik davranış qaydalarının təsiri ilə şifahi xalq ədəbiyyatında kiçik janrlar meydana gəlmişdir. “Kiçik janrların böyük bir qismi insanın məişət həyatı, onun gündəlik davranışları, əxlaq və ədəb qaydaları, qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlıdır. Onların içərisində müxtəlif adətlər, öyüdlər, nəsihətlər, sağlıqlar, şayiələr, şərlər, arzu-peymanlar və s. vardır”[4, s.61]. Məqalədə haqqında bəhs etdiyimiz əsas məsələ də öyüd-nəsihət nümunələridir.

Qədim tarixə malik şimal-qərb bölgəsindən toplanan nümunələr içərisində də öyüd, nəsihət, əxlaqi, tərbiyəvi mahiyyət daşıyan örnəklər kifayət qədər çoxdur. Həm bölgədən toplanan epik, həm də lirik nümunələrdə biz öyüd-nəsihətlərə rast gəlirik.

Ümumiyyətlə öyüd-nəsihətlər hər bir nümunənin daxili məzmununda öz əksini ya fərdi, ya da mahiyyət etibarını ilə tapa bilər. Odur ki, fikrimizcə bu nümunələrin hansısa növ və ya janr daxilində deyil məhz ayrıca, fərdi janr kimi tədqiqi daha məqbuldur. Müxtəlif mövzuları əhatə edən öyüd-nəsihətlər uzun illər folklorumuzun digər janrları içərisində toplanaraq nəşr olunmuşdur. Yalnız, son illərdə bu nümunələr ayrıca janr kimi toplanmış və nəşr olunmuşdur.

“Öyüd-nəsihətlər ta qədim dövrlərdən gənc nəslin təlim-tərbiyəsində istifadə olunan ən mühüm vasitələrdən biridir. Neçə-neçə minilliklərin tarixi sınağından seçilə-seçilə, ölçülə-ölçülə, zərrə-zərrə cilalanıb, bu günümüzdə gəlib çatan öyüd-nəsihətlər zaman-zaman xalqımız çətinliklərlə, ədalətsizlik və haqsızlıqlarla üzləşdikləri məqamlarda onların köməyinə gəlmiş, səbirlə, təmkinlə, ağılla onlardan yerli-yerində istifadə edərək bir çox bəlalardan xilas olmuşlar” [5, s.3].

Öyüd-nəsihətlərimiz müxtəlif zamanlarda AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzinin “Folklorşünaslıq və el sənətlər” laboratoriyası tərəfindən toplanaraq 2000-ci ildə “Ulularımızdan qalma öyüd-nəsihət və xeyr-dualar” adı ilə çap olunmuşdur. Bu nümunələrin bir janr kimi toplanmasında və ayrıca tədqiqində AMEA-nın müxbir üzvü Azad Nəbiyevin rolu da olduqca böyükdür. Onun “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” kitabında bu nümunələr “Öyüdlər” başlığı ilə təsnif edilmiş və məzmun xətləri üzrə aşağıdakı şəkildə bölgüsü aparılmışdır.

1. Davranış, etika qaydaları, böyüklərə hörmət, insan rəftarı və münasibətlərini formalaşdıran öyüdlər.

2. Ailə-məişət, doğmalılıq münasibətləri, ailə, nicah və kəbin qaydalarını əhatə edən öyüdlər.

3. Vətən, torpaq və qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik duyğularını ifadə edən öyüdlər [7, s.333].

Daha sonrakı dövrlərdə fil.ü.f.d. Sevda İmanova “Azərbaycan xalq inancları və kiçik janrlar” kitabında folklorun kiçik janrları arasında daha geniş bölgü apararaq

nəsihətləri də buraya əlavə etmiş, müəyyən xüsusiyyətlərinə görə onları qruplaşdırmışdır. S.İmanova öyüd və nəsihətləri ayıraraq onlar arasındakı cüzi fərqi ortaya çıxarmış və bu nümunələrin məzmunca bölgüsünü aşağıdakı kimi vermişdir.

1. Tərbiyə, əxlaq və ali mənəvi dəyərləri əhatə edən nəsihətlər;
2. İnsanlarla rəftar, idarəçilik və dövlətçilik ənənələrini əhatə edən nəsihətlər;
3. İnsanın yaşayış və sağlam həyatını əhatə edən nəsihətlər;
4. Dini dəyərləri əhatə edən nəsihətlər [4, s.20].

Ümumiyyətlə bu mövzu olduqca geniş olub, dərin tədqiqatlara ehtiyac olduğundan məqalədə mövzunun yalnız kiçik bir hissəsi araşdırılmış, əsasən çimal-qərb bölgəsindən toplanmış lirik nümunələr araşdırmaya cəlb olunmuş, onların içərisində yer alan öyüd-nəsihət örnəkləri seçilərək təhlil edilməyə çalışılmışdır.

Həyatın demək olar ki, bütün sahələri: vətənpərvərlik, insanlarla rəftar, sağlam həyat, sevgi, ailə-məişət və s. nəsihətlərdə öz əksini tapır. Bununla bağlıdır ki, bəzi nümunələrdə birbaşa ünvan vardırırsa, bəzi nümunələrdə nəsihət ümumi xarakter daşıyır. Məsələn, aşağıdakı lirik parçanı nəzərdən keçirək.

Ağ çitdə qara basma,
Ayağın yerə basma,
Hərə bir söz desə də,
Heç kəsə qulaq asma[6].

Yaxud,

Mən aşıqəm nəvaya,
Bir qulaq as nəvaya.
Nə namərdə bel bağla,
Nə aha düş, nə vaya [6].

Gördüyümüz kimi, verdiyimiz iki nümunədə nəsihət ümumi mənə kəsb edib. Birincidə insanlara özünə inam, güvən tələq edilir. Hər deyilən sözə uymamaq, hər insana inanmamaq tövsiyyə olunur. Xüsusilə, son iki misradə nəsihətin məzmunu aydınlaşır. Həyatda nə qədər insan varsa, o qədər də fikir vardır. İnsan hər deyilənə uymamalı, hamıya qulaq asmamalı, öz düşüncəsi ağılı ilə qərar verməyi bacarmalıdır. Çünki öz düşüncəsi, baxışı olmayan insan heç zaman nəyəsə nail ola bilməz.

Verilən ikinci bayatı nümunəsində isə namər, pis niyyətli, mənfi xislətli insanlara bel bağlamamaq, onlardan uzaq qalmaq öyüdlənir. Hətta burada məsələnin mənfi nəticəsi də göstərilir sonradan ah-vaya düşməmək üçün tədbirli olmaq lazım bilinir. Bu baxımdan aşağıdakı nümunə də olduqca diqqət çəkicidir.

Mən aşıq duman yerdə,
Dağ yerdə, duman yerdə.
Düşmənin felinə düşmə,
Qalarsan yaman yerdə.

Və ya başqa bir nümunəni nəzərdən keçirək:

Mən aşiq, başqasına,
Sirr vermə başqasına.
Gəl yerimə yiyə dur,
Tapşırma başqasına [6].

Bu nümunədə atanın övladına, böyüyün öz varisinə verdiyi öyüd duyulur. Ümumiyyətlə xalqımızın milli mentalitetində, dünya görüşündə, tərbiyə sistemində hələ qədim dövrlərdən böyüklərimizin öyüd-nəsihəti, kiçiklərə yol göstərməsi önəmli yerə sahibdir.

Gətirdiyimiz hər üç nümunə ümumi məzmun xarakteri daşıyır. Hər kəsə ünvanlanır.

Bəzi nümunələrdə isə birbaşa ünvanlanan öyüd vardır. Qadına, qız övlada verilən nəsihət bu mənada öz ifadəsini daha çox tapmışdır. Belə ki, qədim dövrlərdən qadın əxlaqı, qadın namusu, ədəb-ərkanı Azərbaycan cəmiyyətində önəmli yerə sahib olduğundan bununla bağlı nəsihətlər də olduqca çoxdur.

Suya getmə, susarlar,
Su yolunda pularlar.
Sənin ipək saçların,
Heybəyə bağ kəsərlər [6].

Sevgi, məhəbbət mövzusunda, verilən nəsihətlər də bölgədən toplanan bayatı formalı nümunələr içərisində öz yerini tutmaqdadır. Məsələn:

Sandıq üstə mücürü
Tapılmayır bu cürü
Nə deyirsən yara de,
Yarın çəkər zəhməti [6].

Bölgədən toplanan lirik nəsihət nümunələri içərisində bir digər maraqlı məqam onlarda xalqın qədimlərə söykənən və günümüzdə də yaşayan maraqlı inanclarının yaşamasıdır. Aşağıdakı nümunə bu baxımdan diqqətəlayiqdir.

Əzizim gəzə-gəzə,
Körpəni gətir bizə.
Çiyinə daş tik, gətir
Körpə gəlməsin gözə [6].

Burada verdiyimiz nümunədə kiçik yaşlı uşaqları bədnəzərdən, xəstəlik və bəlalardan qorumaq üçün uşaqlara gözmuncuğu kimi qoruyucu daşların taxılmasının

qədim izləri yaşayır. Ümumiyyətlə üzərlik yandırmaq, başına duz hərləmək və s. bu kimi ovsun və ayinlərin izləri yaşayan nəğmələr daha qədim sayılıb, xalqın mifoloji görüşlərindən xəbər verir. Bu cür nümunələr daha çox ədəbiyyat tarixlərində ovsun nəğməsi kimi təqdim olunur. Maraqlısı budur ki, müasir dövrdə də bu inancların bir çoxu xalq arasında öz aktuallığını saxlayır.

Yalnız ailə-məişət mövzusunda deyil, eləcə də Vətən, el-oba sevgisi ilə bağlı nəsihət, öyüd motivinə rast gəlmək də mümkündür.

Əziziyəm, elə yaz,
Elə dolan, elə yaz.
Yad el səni dinləməz
Nə yazırsan elə yaz [2, s.307].

Nəsihət ifadə edən lirik nümunələr içərisində ictimai-siyasi məzmun daşıyan, ölkəni idarə edən şəxslərə: şahlara, xanlara və ya onlarla davranmaq üçün insanlara öyüd verilən çoxlu sayda örnəklərə rast gəlinir.

İşim düşdü divana,
Axır gəldim mən cana.
Heç vaxtı bel bağlama
Bir ilana, bir xana [6].

Və ya,

Əziziyəm nəmən dad,
Ağ yüzündən nə mən dad.
Sən ol ədalətli şah,
Nə sən dad et nə mən dad [6].

Əzizim daş bulağa,
Suyu sərxoş bulağa,
İkimiz həmdərd olaq,
Tökək qan, yaş bulağa [5, s.309].

Təkcə bayatılarda deyil, ağı, layla, oxşama və s. nümunələrdə də nəsihət motivlərinə rast gəlmək mümkündür. Aşağıda gətirdiyimiz ağı fikrimizə aydın nümunədir.

Qabur dibində otur,
Salam verəndə götür,
Öləndə sağ tərəfdən
Nərdiyannan sən götür [1, s.65].

Bəzi nəsihət məzmunlu bayatı nümunələrində isə ana sevgisi, ana qayğısı, ana-övlad münasibətləri ifadə olunur. Məsələn,

Səbr elə, sana səbri,
Mərd gərək qana səbri.
Hər bir səbir tükənsə,
Tükənməz ana səbri [6].

Bütün bu nümunələrdən və apardığımız tədqiqatdan belə nəticəyə gəlirik ki, ümumiyyətlə Azərbaycanın regional folklorunun araşdırılması bir çox folklor məsələlərin, öyrənilməsi baxımından olduqca faydalıdır. Həmçinin də şimal-qərb bölgəsində toplanmaların aparılması və toplanan materialların tədqiqi olduqca faydalı məsələdir.

Bəhs etdiyimiz məqalədə toplanaraq tədqiqata cəlb olunmuş örnəklər öyüd-nəsihətlərin bir janr kimi araşdırılması, onların xalqımızın təlim-tərbiyə sistemində istifadə olunması, ulularımızın əxlaqi-tərbiyəvi baxışlarının, adət-ənənə, davranış xüsusiyyətlərinin, müxtəlif hadisələrə baxışlarının öyrənilməsi cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Unutmamalıyıq ki, hər bir xalqın özünəməxsus xüsusiyyətləri, adət-ənənələri vardır. Və bu xüsusiyyətlər zamanın sınaqlarından keçərək bəziləri unudulmuş, bəziləri isə milli ruhumuza, yaddaşımıza həkk olmuşdur. Qədim köklərimizdən aralanmaq, uzaqlaşmaq bizi məhvə apara bilər. Ona görə qədim adət-ənənələri, milli xüsusiyyətlərimizi öyrənərək təbliğ etmək olduqca vacib məsələdir.

Düşünürük ki, bütün bu sadaladığımız səbəblərdən regional örnəklərin müxtəlif yönlərdən araşdırılması məsələsi genişləndirilməlidir. Xüsusilə də öyüd-nəsihət, əxlaqi-tərbiyəvi məzmun daşıyan örnəklərin araşdırılaraq günümüzdə təbliği yeni nəslin, gənclərin tərbiyəsi, yetişdirilməsi baxımından çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bundan sonrakı tədqiqatlarda da bu məsələlər tərəfimizdən diqqətdə saxlanılacaq və daha geniş araşdırmalar aparılacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folklor antologiyası, XIII kitab, (Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən folkloru.), Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2005.
2. Azərbaycan folklor antologiyası, IV kitab (Şəki folkloru.), I cild Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2000, 498səh.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. I cild (şifahi xalq ədəbiyyatı), Bakı: Elm, 2004, 760s.
4. Sevda İmanova. Azərbaycan xalq inancları və kiçik janrlar, Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2008, 228səh.

5. Şəki folklor örnəkləri, 1-ci kitab. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2014, 414səh.
6. Şəki regional Elmi Mərkəzinin folklor toplanmaları.
7. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı, “Çıraq”, 2009, 640 s.

Terane Abdullayeva

EXAMPLES OF OUR MORAL ADVICE IN LYRICAL EXAMPLES COLLECTED FROM THE REGION

SUMMARY

Since ancient times, works have appeared in three literary genres. Lyrical examples have a special place in Azerbaijani folklore. The most common lyrical types are bayati and bayat-shaped (agi, sinama, layla, oxşama, etc.). In ancient times, these examples were the product of the common historical past of the Turkic peoples. Therefore, in the literature of many Turkic peoples there are similar poems in both content and form. However, over time, this form of poetry has acquired specific features in different nations.

Bayats are also colorful in content. They reflect many emotions - love, longing, sadness. These examples, which express lyrical feelings in a poetic way, comprehensively reflect the spiritual world of the people. It contains many issues as well as moral and educational ideas.

The article examines the elements of advice, admonition, moral and educational elements in the lyrical folklore collected from the north-western region of Azerbaijan. The role of these examples, which are mainly in the form of bayati, in the education of people since ancient times is emphasized. It is shown that in our oral literature, along with epic examples of advice, lyrical examples can also be educational and instructive. In addition, the content of the advice expressed in the article was kept in mind. An attempt was made to analyze the views expressed by them.

Keywords: type, genre, lyrics, upbringing, morals, advice

Абдуллаева Тарана

ПРИМЕРЫ НАШИ НРАВСТВЕННЫХ СОВЕТОВ В ЛИРИЧЕСКИХ ПРИМЕРАХ, СОБРАННЫХ ИЗ РЕГИОНА

РЕЗЮМЕ

С давних времен появились произведения в трех литературных жанрах. Лирические образцы занимают особое место в азербайджанском фольклоре. Наиболее распространены лирические типы баяти и баятовидные (аги, сынама, лайла, окшама и т. Д.). В древности эти образцы были продуктом общего исторического прошлого тюркских народов. Поэтому в литературе многих тюркских народов встречаются похожие стихотворения как по содержанию,

так и по форме. Однако со временем эта форма поэзии приобрела специфические черты у разных народов.

Баяты тоже красочны по содержанию. Они отражают множество эмоций - любовь, тоску, печаль. Эти примеры, поэтично выражающие лирические чувства, всесторонне отражают духовный мир народа. Он содержит множество вопросов, а также моральных и образовательных идей.

В статье исследуются элементы совета, наставления, нравственности и воспитания в лирическом фольклоре, собранном в северо-западном регионе Азербайджана. Подчеркивается роль этих примеров, которые в основном представлены в форме баяти, в воспитании людей с древних времен. Показано, что в нашей устной литературе наряду с примерами эпических напоминаний лирические примеры могут быть познавательными и поучительными. Кроме того, было учтено содержание рекомендаций, изложенных в статье. Была сделана попытка проанализировать высказанные ими мнения.

Ключевые слова: тип, жанр, лирика, воспитание, нравственность, советы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutun
dosenti, filologiya üzrə elmlər doktoru Ataəmi Mirzəyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

NOVRUZOV ƏKBƏR MEYBULLA OĞLU
Lənkəran Dövlət Universiteti
İmeyil ünvanı: ekbernovruz@gmail.com

**ŞAGİRD LƏRİN TƏLİM-TƏRBIYƏSİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK
RUHLU ƏSƏRLƏRİN ROLU MƏSƏLƏSİNİN TƏDRİSİ
XÜLASƏ**

Bu gün orta təhsil müəssisələrimizdə şagirdlərin təlim-tərbiyə işində vətənpərvərlik ruhunda olan şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrinin tədrisi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz vətənpərvərlik ruhlu bədii əsərlər şagirdləri doğma yurda, Vətənə, xalqa dərinlən bağlamaqda ən önəmli vasitə rolunu oynaya bilər.

Məqələmizdə şagirdlərin təlim-tərbiyə işinin düzgün təşkil olunması üçün “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi qəhrəmanlıq salnaməmizin bütün dövrlər üçün aktuallığı, gənc nəslin sağlam əsaslarla inkişafındakı önəmi xüsusi olaraq vurğulanmışdır.

Bununla yanaşı, vətənə bağlılıq, yurd sevgisi aşıl原因 bir çox ədəbi sənətkarlarımızın da adı qeyd olunmuş, onlardan nümunələr gətirilmişdir.

Həmçinin xalqımızın unudulmaz qəhrəmanlarının adları çəkilmiş, bu qənaətə gəlinmişdir ki, onların da vətənpərvər ruhda formalaşmasında vətənə sevgi aşıl原因 bədii ədəbiyyat nümunələrinin misilsiz xidməti olmuşdur.

Qısaca da olsa, məqələmizdə II Qarabağ savaşı, savaş zamanı mərdlik və hünər göstərən rəşadətli ordumuzun şücaəti yüksək dəyərləndirilmişdir. Bu savaş zamanı əsgər və zabitlərimizin döyüşə atıl原因, döyüş meydanlarında vətənpərvərlik ruhlu şeir, mahnı ifa etmələri təqdirəlayiq hesab olunmuşdur.

Yekun olaraq isə bu qənaət hasil olmuşdur ki, vətənpərvərlik ruhunda yazılan əsərlər bütün zamanlarda aktual olmuş, öz dövrlərinin gəncləri ilə yanaşı, gələcək nəsillərin də təlim-tərbiyəsində xüsusi əhəmiyyət daşımışdır.

Açar sözlər: vətənpərvərlik, milli-mənlik şüuru, bədii ədəbiyyat, müasir təhsil, təlim-tərbiyə işinin düzgün metodlarla qurulması, vətənpərvərlik ruhlu bədii əsərlərin tədrisinin önəmi.

Şagirdlərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması işinin mühüm istiqamətlərindən birini, heç şübhəsiz, təhsil müəssisələrindəki təlim-tərbiyə işləri təşkil edir. Təhsilin bütün pillələrində, xüsusilə də ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə işinin həyata keçirilməsi üçün imkanlar genişdir. Təhsil ocaqlarında tədris olunan humanitar fənlər, xüsusən, ədəbiyyat fənninin tədrisi təhsilalanları müvafiq biliklərlə təmin etməklə yanaşı, onların milli-mənlik şüurunun formalaşmasına, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsində müsbət təsir göstərir.

Fikrimizcə, şagirdlərin vətənpərvərlik hissini təbiyəsi və milli-mənlik şüurunun formalaşması təkcə məktəbdə tədris olunan humanitar fənlərin, o cümlədən ədəbiyyat fənninin vəzifəsi olmamalıdır. Belə ki, məktəbdən sonra şagird ailədə böyüyür, evdə təbiyə alır. Buna görə də müəllimlər məktəbdə şagirdlərin, valideynlər isə övladlarının təlim-təbiyəsində, vətənpərvərlik ruhunda böyüməsində mühüm rol oynamalıdırlar.

Şagirdlərin milli-mənlik şüurunun, vətənpərvərlik hissələrinin inkişafına əhəmiyyətli təsir edən amillər sırasında vətənpərvərlik ruhunda yazılan mahnılar, bədii və sənədli filmlər və s. ilə yanaşı, bədii ədəbiyyatın da böyük təsiri vardır.

2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında şanlı Azərbaycan ordusu erməni silahlı qüvvələrinə qarşı apardığı 44 günlük müharibədə misli-bərabəri görülməyən savaşı tarixi yazdı. Döyüş bölgələrindən paylaşılan videogörüntülərdə müzəffər ordumuzdakı vətənpərvərlik hissələrini, doğma yurda bağlılığı, Vətənə, bayrağa məhəbbəti gördükcə hamımız xoş hisslər keçirdik. Qızgın döyüşlərin getdiyi bir vaxtda şeir söyləmələri, mahnı ifa etmələri təqdirəlayiq idi. Cəbhə bölgələrində, arxa cəbhədə vaxtilə ədəbi əsərlərdə oxuduğumuz bədii obrazların qəhrəmanlığını, şücaət və rəşadətini gördükcə belə qənaətə gəldik ki, istənilən halda şair və yazıçılarımızın müharibə, vətənpərvərlik mövzusunda yazdıqları əsərlər həqiqətən də gənc nəslin hərbi vətənpərvərlik ruhunda təbiyə olunmalarında müstəsna rol oynamışdır. Zənnimizcə, bu bədii əsərlərə dönə-dönə müraciət etmək, onları gənc nəslə aşılamaq çox vacibdir. Belə əsərlərin təsirinə II Qarabağ savaşında qəhrəmanlıq göstərən zabit və əsgərlərimizin, qazi və şəhidlərimizin tamsalında şahid olduq.

Azərbaycan xalqının adət-ənənələri zəngin tarixə, ulu keçmişə, eləcə də mükəmməl mənəvi əxlaqi prinsiplərə söykənir. Şifahi və yazılı ədəbiyyatımıza, epos və dastanlarımıza nəzər salsaq görərik ki, xalqımızın fundamental əxlaqi dəyərlərə söykənən özünəməxsus təbiyə üsulları olmuşdur. "Kitabi-Dədə Qorqud" mənəvi dastanında da bu özünəməxsusluq aşkar görünməkdədir. Oğuz cəmiyyətinin təbiyə sistemi dövrünün əxlaq, ictimai qayda-qanunlarına söykənməklə, onun əsasında formalaşır, inkişaf edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanındakı təbiyəvi adət-ənənələr mənəvi etibarilə mütərəqqi mahiyyət kəsb etmiş, gənc nəslin yüksək mənəvi keyfiyyətlər ruhunda təbiyə olunmasında mühüm vasitə olmuşdur. Məhz bu adət-ənənələr gənclərdə mərdlik, xeyirxahlıq kimi mənəvi keyfiyyətlərin inkişafına yol açmışdır" (1, 267).

"Dastanda yer alan təbiyə üsulları şəxsiyyətin hərtərəfli inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. Bu üsulların köməyi ilə gənc nəslin hərəkət və davranışlarına, şüur və hissələrinə təsir göstərilir, onlarda yüksək mənəvi keyfiyyətlər təbiyə olunurdu. Oğuzlarda söz vasitəsilə təbiyəvi təsir göstərmək ən geniş yayılmış vasitə kimi təqdim edilir. Belə ki, el ağsaqqalları, yaşlı oğuzlar öz övladlarında, cavan igidlərdə cəmiyyətin tələb etdiyi mənəvi-əxlaqi, əqli və fiziki keyfiyyətləri aşılamaq və ya xoşagəlməz sifətləri islah etmək üçün bu vasitədən məharətlə istifadə edirdilər. Canlı söz Dədə Qorqud üçün ən qüdrətli təbiyə vasitəsi olmuşdur. Dədə Qorqud öz biliyi,

müdrük sözləri ilə oğuz ellərinə, özündən sonrakı nəsillərə örnək olmaq, məsləhət vermək, yol göstərmək, ağıl vermək səviyyəsində ən böyük tərbiyəçi olmuşdur” (5).

Dastanda vətənpərvərlik hissini tərənnümü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, “dastanın bütün boylarında qarşıya qoyulan əsas məqsəd vətəni qorumaq, onun bütövlüyünü, istiqlaliyyətini xarici və daxili sarsıntılardan müdafiə etməkdən ibarətdir. Oğuz elinin igidləri məmləkətin talan olmaması, qız-gəlinin, oğul- uşağın əsir getməməsi üçün daim onun keşiyində durmuş, ölkənin bol sərvətinin talan, viran edilməməsi üçün xarici müdaxilələrə qarşı daim hazır vəziyyətdə dayanmışlar” (2, 204). Vətən torpaqlarının bütövlüyü oğuz igidlərinin qanları, canları bahasına başa gəlmişdir. Onlar öz canlarını şüurlu surətdə vətən yolunda qurban verməyə hazırdırlar. Oğuz tərbiyəsi, oğuz analarının mətanət və iradəsi, saf, halal südü sayəsində ləyaqətli, vətən sevgili oğullar böyüyür, vətənin müdafiəsində dayanırdılar.

“Oğuz mühitində yer alan tərbiyə, vətənpərvərlik hissləri müasir dövrümüzdə də gənc nəslin mənəvi tərbiyəsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının hər birində mərdlik və qəhrəmanlığa, vətəni qorumağa, böyüyə, ağsaqqala hörmət və ehtiram çağırışları eşidilməkdədir” (5). Bu misilsiz sənət nümunəsi xalqımızın zəngin mənəvi mədəniyyətinin, qəhrəmanlıq tarixinin, əxlaqi dəyərlərinin, pedaqoji fikrinin, milli adət və ənənələrinin mənbəyi olduğu kimi, vətənpərvərlik hissləri aşılaman, dəyəri heç nə ilə müqayisə edilə bilməyən mənəvi abidə, milli sərvətdir. Amma bu dəyər, bu qiymətli xəzinə o zaman öz qiymətini tapmış, öz mənəvi zirvəsinə yüksəlmiş olur ki, o xalqın mənəvi tərbiyəsində təcəssüm etmiş olsun.

Vətənpərvərlik mövzusu “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi mənəvi abidəmizlə yanaşı, şair və yazıcılarımızın da yaradıcılığında geniş yer tutmuş və tutmaqdadır. Onlar təkcə bədii sənət nümunələri yaratmaqla kifayətlənməmiş, həm də xalqımızın sülhsevər, humanist olduğunu, eləcə də Vətən torpaqlarının qorunması uğurunda düşünmədən canından keçməyə hazır olduqlarını da nümayiş etdirmişlər. Əsrlər boyu ər igidlərimiz - Cavanşir, Babək, Koroğlu, Qaçaq Nəbi, Qaçaq Kərəm, Mehdi Hüseynzadə, Həzi Aslanov, Mübariz İbrahimov, Polad Həşimov və s. kimi qəhrəmanlar yetişdirən xalqımız daim vətənpərvərlik ruhunda tərbiyələnərək, öz doğma elini, obasını, torpaqlarını, vətəninə düşmənlərdən qoruyaraq azad etmişdir. Savaşlarda cəsurluq göstərərək adlarını qəhrəmanlıq dastanlarına qızıl hərflərlə yazdırmışdır.

Hər zaman aktual olan Əhməd Cavad, Səməd Vurğun, Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz, Bəxtiyar Vahabzadə və adlarını çəkmədiyimiz bir çox ədiblərimizin vətənpərvərlik mövzusunda olan sənət əsərləri ədəbiyyatın tədrisi zamanı şagirdlərimizin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu ona görədir ki, qəlbində vətən məhəbbəti, yurd sevgisi olan rəşadətli mərd oğul və qızlarımızın hünərləri, igidlikləri bədii ədəbiyyatda daim ustalıqla qələmə alınır, gənc nəslin hərbi vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmalarına xidmət edir.

Yaradıcılığında vətənpərvərlik mövzusunda müraciət edərək, qiymətli sənət inciləri yaradan, vətənpərvərlik ruhlu şeirləri ilə günümüzdə də aktual olan ədiblərdən biri xalq şairi Səməd Vurğun olmuşdur.

Bilsin ana torpaq, eşitsin Vətən,
Müsəlləh əsgərəm mən də bu gündən.
Mənim bayrağıma göz dikir aləm,
Bu gün bir süngüdür əlimdə qələm (4, 187).

deyən vətənpərvər şair həqiqət qələmini süngüyə çevirərək, sözün əsl mənasında əsgərlərimizlə çiyin-çiyinə döyüşən, cəbhədən-cəbhəyə hərəkət edən şair bir tərəfdən əsgərləri savaşa, igidlik və qəhrəmanlıq göstərməyə ruhlandırır, digər tərəfdən zəfərin labüdlüyünü aşılır:

Cəbhələr çağırır, gəl düşək yola,
Zəfər bizimkidir, uğurlar ola! (4, 164).

Azərbaycan gəncliyinə örnək olan Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında doğma vətənimiz bütöv şəkildə göstərilir. Vətən şairin gözündə bütövdür, parçalanmazdır. O, doğma yurdumuzun ayrı-ayrı bölgələrə bölünməsinə qarşı idi:

Mən həm bakılıyam, həm lənkəranlı,
Gəncəli, qubalı, həm naxçıvanlı.
Şəkili, şirvanlı, qarabağlıyam,
Bütöv vətənimə bütöv bağlıyam.
Bir eldə doğulub xoşbəxtəm ki, mən
Böyük bir vətənə oğul olmuşam (3, 174).

Qeyd etdiklərimizdən belə qənaətə gələ bilərik ki, şagirdlərin təlim-tərbiyəsində vətənpərvərlik ruhlu bədii əsərlərin tədrisi vacib əhəmiyyətə malikdir. Ədəbiyyat təlimində bu cür əsərlərin öyrədilməsinə xüsusi önəm verilməlidir. Çünki bu ruhda olan bədii əsərlər şagirdlərin milli-mənliyini dərk etməsinə, doğma yurda, vətəninə bağlı inkişafında mühüm rol oynayır. Odur ki, ədəbiyyat müəllimləri xalqımızın milli-mənəvi, tarixi keçmişindən süzülüb gələn qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik ruhlu ədəbi incilərin tədrisində fəal mövqe tutmalıdırlar. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kimi qəhrəmanlıq dastanlarının, milli-mədəniyyət abidələrinin şagirdlərə düzgün metodlarla tədris olunub mənimsədilməsi onların gələcəkdə dövlət və cəmiyyət üçün faydalı insanlar kimi yetişməsində əvəzsiz yer tutur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Pərişan Məhərrəm qızı Həsənova. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında mənəvi tərbiyə məsələləri. - Bakı: Mütərcim, 2015.-148 səh.
2. Aynur Fərəcova. "Kitabi-Dədə Qorqud"da qəhrəman və cəmiyyət. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, -200 səh.
3. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild (Şeirlər). Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 328 səh.
4. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 264 səh.
5. <https://naxcivanxeberleri.com/cemiyet/55845-gncrlin-vtnprvrlk-ruhunda-trbiysind-kitabi-dd-qorqud-dastaninin-rolu.html>

Novruzov Akbar Meybulla oğlu

THE SPIRIT OF PATRIOTISM IN THE EDUCATION OF STUDENTS TEACHING THE ROLE OF WORKS SUMMARY

Today, the teaching of patriotic oral and written literature is important in the education of students in our secondary schools. It is patriotic works of art that can play the most important role in connecting students to their homeland, homeland and people. In our article, the relevance of our heroic chronicle "Kitabi-Dada Gorgud" for all periods, the importance of the development of the young generation on a sound basis for the proper organization of educational work of students was emphasized. At the same time, the names of many of our literary artists who instilled patriotism and love for the country were mentioned, and examples were given from them. Also, the names of unforgettable heroes of our people were mentioned, and it was concluded that the examples of fiction that instilled love for the motherland in the formation of their patriotic spirit had an unparalleled service. In short, our article praised the courage of our brave army, which showed courage and bravery during the Second Karabakh War. During this war, when our soldiers and officers were thrown into battle, it was considered commendable that they sang patriotic poems and songs on the battlefields. In conclusion, it was concluded that the works written in the spirit of patriotism have always been relevant, along with the youth of their time, have a special significance in the education of future generations.

Keywords: *patriotism, national-consciousness, fiction, modern education, organization of educational work with correct methods, importance of teaching patriotic works of art.*

Новрузов Акбар Мейбулла оглы

**ДУХ ПАТРИОТИЗМА В ВОСПИТАНИИ СТУДЕНТОВ
ОБУЧЕНИЕ РОЛИ РАБОТЫ
РЕЗЮМЕ**

Сегодня большое значение в воспитании учащихся наших общеобразовательных школ имеет преподавание патриотической устной и письменной литературы, именно патриотические произведения искусства могут сыграть важнейшую роль в соединении учащихся с Родиной, Родиной и народом. В нашей статье подчеркнута актуальность нашей героической хроники «Китаби-Деде Горгуд» для всех периодов, важность развития подрастающего поколения на прочной основе для правильной организации воспитательной работы студентов. При этом упоминались имена многих наших литераторов, прививавших патриотизм и любовь к Родине, приводились примеры из них. Также были упомянуты имена незабвенных героев нашего народа, и сделан вывод о том, что образцы художественной литературы, привившие любовь к Родине в формировании их патриотического духа, оказали непревзойденную службу. Одним словом, наша статья восхваляла мужество нашей храброй армии, проявившей мужество и отвагу во время Второй Карабахской войны. Во время этой войны, когда наших солдат и офицеров бросали в бой, считалось похвальным, что они пели на полях сражений патриотические стихи и песни.

В заключении сделан вывод о том, что произведения, написанные в духе патриотизма, всегда были актуальны, наряду с молодежью своего времени, имеют особое значение в воспитании будущих поколений.

Ключевые слова: патриотизм, национальное самосознание, художественная литература, современное образование, правильная методика организации воспитательной работы, важность обучения патриотическим произведениям искусства

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

Rəyçi: dos. Elşad Səfərli

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

QULİYEVA PƏRVANƏ ELMAR QIZI

baş müəllim

Gəncə Dövlət Universiteti

**ÜMUMBƏŞƏRİ İDEYALAR
TƏRƏNNÜMÇÜSÜ - NİZAMİ GƏNCƏVİ**

Xülasə

Əsasını yüksək humanist ideallar təşkil edən ölməz poemalarını yazarkən şairi hər şeydən əvvəl xalqın taleyi, gələcəyi, cəmiyyətin ahəngdar inkişafı düşündürürdü. Bu məqsədlə də şair gecəni gündüzə qatararaq, yorulmaq bilmədən bəşər qəlbinə nur saçan mütərəqqi ideyalarına həyat vəsiqəsi bəxş edib oxucuların ixtiyarına verirdi.

Şair hər hansı bir hadisənin təsvirini verərkən, ideyasının həqiqiliyini söyləyərkən yenə də bəşəri hisslərin təsiri ilə uyarlı hikmətlərə müraciət edir. İnsanlara xoşbəxtliyi haqla bölüşdürməyi, şəxsi şadlıqdan hamıya pay verməyi, öz səadəti ilə başqalarını da sevindirməyi tövsiyə edirdi.

Nizami dünya ədəbiyyatında yeni bir dövr açmış Yaxın və Orta Şərq xalqlarının bədii, ictimai, fəlsəfi təfəkkür tərzini nurlandırmışdır. Bu nadir istedad sahibinin irsi 9 əsrə yaxındır ki, həm doğma xalqının, həm də Şərq xalqlarının bədii təfəkkür yaradıcılığını zinətləndirən bir mənbə olaraq qalır.

Nizami əsərlərində təbiət lövhələrinə, cəmiyyətə, insanı əhatə edən mühitə və bütövlükdə insanın özünə geniş yer verilir. Şairin əsərlərinə əbədilik gətirən insanı lirik-romantik və müxtəlif psixoloji anlarda bədii idrakın, bədii təsvir vasitələrinin zənginliyi, rəngarəngliyi və dolğunluğu ilə tərənnüm etməsidir. Nizami əsərləri ilə Şərq xalqları poeziyasında lirik-romantik və psixoloji etik səciyyəli bir məktəbin əsası qoyulmuşdur.

Açar sözlər: tərənnüm, humanist, fikir, poema, yaradıcılıq, ustalıq, müdriklik

Ümumbəşəri ideyalar tərənnümçüsü olan Nizaminin humanist fikir və düşüncələrini ifadə edən, orijinallığı və bədii təfəkkür yetkinliyi ilə dünya oxucularını heyran və məftun edən “Xəmsə”nin təsiri ilə dünyanın bir çox ölkələrinin şair və yazıçıları öz əsərlərini yaratmışlar.

Əsrlər boyu yaddaşlarda yaşayan Nizami sənətindəki dərinlik, müdriklik, bəşəri hisslərin tərənnümü söz sərrafının kamalının, qüdrətinin böyüklüyünü bir daha sübut etmişdir. Xalq yaradıcılığı çeşməsindən bəhrələnən sənətkar “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnamə” kimi ölməz, özünə əbədilik qazanan əsərlər yaradarkən bəşəri hisslərin tərənnümünü ön plana çəkmişdir.

Nizami əsərlərində irəli sürülən və həlli vacib olan məsələlər xalqın təfəkküründə yeni aləm açır, özünə yurd salır. Öz qələmi ilə özünə ölməzlik heykəli qoyan Nizami insana məhəbbətlə, bəşəri düşündürən məsələlərin həllinə yönəltdiyi fikirləri ilə daha da doğmalaşır.

Nizami əsərləri oxuduqca yüksək mənəvi - əxlaqi keyfiyyətlər yaradır. Biliyini və dünyagörüşünü zənginləşdirir, pis yoldan çəkinməyə, xeyirxılığa, ədalətə sövq edir.

Nizaminin bəşəri mənəvi kəsb edən müdrik kəlamları yeni nəslin tərbiyə olunmasında, dünyagörüşünün formalaşmasında, mənəvi cəhətdən saflaşmasında bu gün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təsadüfi deyildir ki, Nizami bütün yaradıcılığı boyu insan xarakterinin bütövlüyünü, kamilliyini təmin edən yollar aramış, sözün ən incə çalarlarından istifadə ilə irəli sürdüyü ideyaları insanlara çatdırmaqla bərabər, insanlarda bu ideyaların həyatiliyinə inam yaratmışdır.

Əli boş insanlar qəm çəkər deyən şair əməyin insan həyatındakı həlledici rolunu bir mütəfəkkir səriştəsilə mənalandırır. Nizamiyə görə əmək, zəhmət insanı bir şəxsiyyət kimi yetişdirir, ona yenilməzlik, möhtəşəmlik gətirir. Əmək, zəhmət insanı ələbaxımlıqdan, bir parça çörək üçün alçalmaqdan, nəfsini qorumaqdan xilas edir.

Dövrən şadlıq bəzmi qurandan bəri,
Qovdu məclislərdən boş gəzənləri.

Boş – bekar oturma heç yerdə bir an,
Barı əl – qolunu oynat yalandan.

Heç yerdə qəflətlə gəl tutma qərar,
Hərdən bir bağırib hay – küy də qopar.

İnsanı həmişə uca tutan şair düz danışmağı, əməli ilə sözünün uyğun gəlməsini tələb edən fikirlər irəli sürür, bir çox hallarda deyimlərdən, aforizmlərdən də istifadə edirdi. O, hətta özünü düzlüklə ucaldığını, hörmət qazandığını misal çəkirdi:

El gözündə Nizami ucalıbdır düzlükdən,
İlhamına, qəlbinə güc alıbdır düzlükdən.

Şair hər hansı bir hadisənin təsvirini verərkən, ideyasının həqiqiliyini söyləyərkən yenə də bəşəri hisslərin təsiri ilə uyarlı hikmətlərə müraciət edir. İnsanlara xoşbəxtliyi haqla bölüşdürməyi, şəxsi şadlıqdan hamıya pay verməyi, öz səadəti ilə başqalarını da sevindirməyi tövsiyə edirdi.

Yaxşılıq etməsən əgər insana,
Böyüklük şərəfi verilməz sana.
Su kimi aləmə həyat ver, can ver,
Hər rəngə uyğunlaş, dərdə dərman ver.

Yaxşılıq eləyib, qorx yamanlıqdan,
Yaxşılıq gətirər yaxşılıq hər an.

Uzun illər Nizami yaradıcılığını araşdıran, tədqiq edən, böyük nizamişünas alim Rüstəm Əliyev yazır: Nizami yaradıcılığı öz mahiyyəti etibarilə aforistikdir... Bu onun poema və qəsidələrinin ideya məzmunu, yaratdığı humanist təlimin əsas prinsipləri ilə, əsərlərində ardıcıl surətdə ifadə edən şairin qarşısına qoyduğu məqsədlə, daha doğrusu, böyük məqsədlə əlaqədardır.

Nizami təmiz ad, saf vicdan carçısı olmuşdur. İlk poemasından başlamış son poemasına qədər insan mənəviyyatını, insan şərəfini uca tutan Nizami ən şah misralarını, ən siqlətli hikmətlərini bu məsələyə həsr etmişdir:

Mərdə təmiz ad canan əfzəldir,
Ləkəli qalmaqdan ölüm gözəldir.

Başını yuxarı tutmaq istəsən,
Hava tək hamıyla sazişə gir sən.[8]

Nizami yaradıcılığı sanki bir dəryadır. Bu dəryanın dərinliyinə baş vurduqca şairin qüdrətini, əzəmətini daha çox hiss edirsən. Hiss edirsən ki, insanın keşməkeşli həyat yolunda, ömür karvanında elə bir incəlik, elə bir zəriflik yoxdur ki, nəzərdən qaçsın. İnsan ağına, insan kamalına sonsuz məhəbbətlə yanaşan şair göstərirdi ki, insanın həyatda qazandığı ən böyük uğurlar onun səyi, çalışqanlığı nəticəsində yaranır. Onun ən xırda cəhdi ulu məqama kömək edir.

Dərinlik, sonsuzluq varsa dəryada,
Arxların suyundan yaranmış o da.

Nizami insanın ömür kitabını səhvsiz, nöqsansız görmək istəyirdi. Çünki ömür yolunda olan olan ən kiçik bədrəmələr, buraxılan qüsurlar ömür kitabında ləkəli izlər qoya bilər. Ləkəli izlərin olmaması üçün uzaqgörən şair ağıllara yol tapan, insanın həyat yolunu tam aydınlığı ilə işıqlandıran müdrik hikmətlərini söyləməyi özünə borc bilir:

Barmağın birini çalarsa ilan,
Barmaq kəsilməsə zəhərlənər qan.
Çox gözəl olsa da eybi gizləmək,
Dost dostun eybini örtməsin gərək.
Canavar quzunu aparsa əgər,
Çobanın hay – küyü nə fayda verər. [7]

Nizamiyə görə insan öz xeyirxah arzularının qələbəsinə can atmalıdır. O, öz bədxahlarını susdurmaq üçün qarşısına çıxan maneələri dəf etməli, arzularının çiçəklənməsinə çalışmalıdır.

Günəşin ordusu boy versə əgər,
Xəlvətə çəkilər qaçar kölgələr.

Varlığını bəşəri hisslərlə yaşayan, həyatını insanların xoş gününə, işıqlı gələcəyinə xidmətdə görən bir insanın idrakının qarşısında səcdə etməyə bilmirsən. O idrakın ki, cəmiyyətin ahəngdar inkişafı üçün zəruri olan yaradıcı əhəmiyyəti bütün incəlikləri ilə, acılı, şirinli cəhətləri ilə vəsf etmişdir.

Nizami poemalarında əmək yalnız yaşayış vasitəsi kimi qiymətləndirilmir. Nizami zəhməti ilk növbədə insanın öz – özünü təsdiq etməsi, öz şəxsiyyətini başqalarının fəvqünə qaldırması kimi mənalandırır.

Əlini vurmasa oda bir nəfər,
Odu istisini necə hiss edər.

Ömrün ixtiyarı öz əlindəyəkən,
İşini gör qurtar hamıdan erkən.

İnsanın şərəf və ləyaqətini hər şeydən uca tutan Nizami zülmə, haqsızlığa boyun əyməyən məğrur insanların, hünərli adamların şairi idi. Onun poeziyasının bütün zamanlar üçün müasir olmasının bir sirri də elə bundadır. Qəhrəmanlığın, hünərliliyin ilkin əlaməti isə Vətənə, xalqa xidmətdə özünü büruzə verirdi.

Harada hünərə verilmiş qiymət,
Orada gün – gündən ucalmış dövlət.
Sən aslanlar kimi keç cəbhələrdən,
Yalnız hünərinin ağası ol sən. – [6]

deyə Nizami iki şeyi həmişə uca tutmağı öyrədirdi: ağıl və hünər.

Nizaminin əsərlərində milli vüqar hissindən yaranmış bir sönməz işıq var. Bu işığın alovu şairin ürəyindən qığılcımlar qoparıb, poetikləşib yaddaşlara həkk olunub.

Əsasını yüksək humanist ideallar təşkil edən ölməz poemalarını yazarkən şairi hər şeydən əvvəl xalqın taleyi, gələcəyi, cəmiyyətin ahəngdar inkişafı düşündürürdü. Bu məqsədlə də şair gecəni gündüzə qataraq, yorulmaq bilmədən bəşər qəlbinə nur saçan mütərəqqi ideyalarına həyat vəsiqəsi bəxş edib oxucuların ixtiyarına verirdi.

Nizaminin ilhamlı yaradıcılığında öz poetik əksini tapmış məfkurəvi istiqamətini, üslub xüsusiyyətlərini, ayrı – ayrı həyat hadisələrinə fəal münasibətini aydınlaşdıran müdrik kəlamlara, mənəvi - əxlaqi və qabaqcıl düşüncənin ifadəsi olan fikirlər aləminə vardığıca hünərinin əzəmətini daha dərindən dərk edir, onun bənzərsiz yaradıcılığının pərəstişkarına çevrilirik.

Bir misrası dürdür, bir misrası zər,
Mənayla doludur bütün beytlər.

Nizami insanlığa, humanizmə xidmət edən, elm sahibi olmaq, bilik qazanmaq, doğruluq, əməksevərlik, həyata bağlılıq, dostluqda sədaqət, kimi keyfiyyətlər şairi. Bu keyfiyyətlər onda insana məhəbbətdən, bəşər övladına sonsuz ədalətli münasibətdən irəli gəlirdi.

Nizami dünya ədəbiyyatında yeni bir dövr açmış Yaxın və Orta Şərq xalqlarının bədi, ictimai, fəlsəfi təfəkkür tərzini nurlandırmışdır. Bu nadir istedad sahibinin irsi 9 əsrə yaxındır ki, həm doğma xalqının, həm də Şərq xalqlarının bədi təfəkkür yaradıcılığını zinətləndirən bir mənbə olaraq qalır.

Nizami əsərlərində təbiət lövhələrinə, cəmiyyətə insanı əhatə edən mühitə və bütövlükdə insanın özünə geniş yer verilir. Şairin əsərlərinə əbədilik gətirən insanı lirik-romantik və müxtəlif psixoloji anlarda bədi idrakın, bədi təsvir vasitələrinin zənginliyi, rəngarəngliyi və dolğunluğu ilə tərənnüm etməsidir. Nizami əsərləri ilə Şərq xalqları poeziyasında lirik-romantik və psixoloji etik səciyyəli bir məktəbin əsası qoyulmuşdur.

Nizaminin hələ gənc yaşlarında qələmə aldığı “Sirlər xəzinəsi” əsərində böyük bəşəri problemə toxunulur. Burada əks etdirilən hisslər də, duyğular da, ideyalar da bəşəri xarakter daşıyır. Onun irəli sürdüyü problemləri yalnız özünə, öz xalqına deyil, bəşər övladına təfəkkür sahibi insana aid olduğunu görürük. Bu ilk poemasında mütəfəkkir şair sözün qüdrətindən, kəsərindən elə məharətlə istifadə edir ki, onun zəkasında gəncliklə ağsaqqallığın tarazlığı görünür:

İçmə, hüşyar eyləməz o içdiyin mey səni,
Yaddan çıxar varlığın, şərab eylər key səni.
Sərxoşluğa uyan kəs ələm çəkər ömürlük,
Aqilliyin üstünə qələm çəkər ömürlük... - [1]

deyənlər hələ gənc yaşlarından meyın insanı rəzil hala saldığından, əqli-məntiqi idrakdan məhrum edib şüurusuz vəziyyətə gətirdiyindən söhbət açır, əsrlər, qərinələr, bundan əvvəl yalnız hər hansı azərbaycanlıya deyil, ümumiyyətlə bəşər övladı olan insana bu pis əməldən əl çəkməyi tövsiyyə edir:

Qana qaltan etsə də səni zəhmət tikanı,
Çalışmaqdan usanma, işə alışdır canı.
Öz halal zəhmətinlə namuslu insan sayıl,
Hər yetənə alçalma, əl açıb olma sail.

Hələ 9 əsr əvvəl Nizami zəhmətə, əməyə yüksək qiymət vermiş insanın işi ilə, əməli ilə ucalmasını söyləmişdir. Artıq planetimizin hər yerində zəhmətə qatlanan, öz əməyi ilə yaşayan insanın əxlaqi xüsusiyyətinin ali olmasını görürük. Ümumbəşəri məna kəsb edən zəhmət, namus sözləri məhz insana məxsus keyfiyyətdir. Dahi şairimizin bu nəzəri tövsiyələri bu gün də insanı alçalmamağa, zəhmətə, ucalığa səsləyir.

Dünyaya fateh olmaz zülmkarlıq, rəzalət,
Yer üzünün fatehi ədalətdir, ədalət.
Ədalətin müjdəsi yer üzünü şad edər,
Ədalətin işidir ölkəni abad edər.-

misrələrini bizdən 9 əsrə yaxın bir müddət ayırır. Əslində isə bu zaman ayrılığıdır. Burada dərin güclü bir mənəvi yaxınlıq duyulur. Hansı ictimai-iqtisadi formasiya

olsa da, ədalət, zülmkarlıq, rəzalət insana məxsus keyfiyyətlərdir. Nizami isə insanlığı yalnız ədalətdə görür:

Xoşbəxtlər tək əgər dövlət sevərsən,
 Tamahı məhv elə, qurtar ondan sən,-

misraları Nizami Gəncəvinin ikinci poeması olan “Xosrov və Şirin”dəndir. Şair burada da insanı ön plana çəkir, onunla danışır, tamahı az olanı dünyanın ən xoşbəxt adamı hesab edir. Belələrinin həyatda bələlardan kənarda qalacağını söyləyir. Tamahkarlığı şair insanın ən rəzil xüsusiyyəti kimi qiymətləndirir.

“Yeddi gözəl”dəki fikirlər şairin həyat, cəmiyyət və insanlar haqqındakı mütərəqqi fikirlərinin davamıdır. Nizamiyə görə insanın vəzifəsi yeyib-yatmaqdan ibarət deyil, sayıq olmaq, hünər göstərmək insanın başlıca vəzifəsidir. İnsanın ləyaqəti xalqına xidmətdə xalqının qeyrətini çəkməkdə üzə çıxır:

Çalış öz xalqının işinə yara,
 Geysin əməlinlə dünya zər-xara .
 Xoş ətirlər saçmaq istəyən adam,
 Gül tək xoşxasiyyət olmalı müdam. [3]

Humanist ideyaların yüksək ifadəsi, həqiqi məhəbbətin mücəssəməsi Leyli və Məcnun obrazları həmişə yaşayan, yüksək poetik lövhələrlə verilmiş insanlığın ülvi məhəbbəti, bəşər övladının ən ali hissləri kimi tərənnüm edilmişdir:

Məhəbbət daimi olmasa əgər,
 Gənliyin bir şəhvət oyuna dönər.
 Məhəbbət odur ki, odu sönməsin,
 İnsan yaşadığıca üzü dönməsin.
 Həqiqi məhəbbət bir məhəbbətdir,
 İlki də, sonu da əbədiyyətdir.

“Leyli və Məcnun” poemasından gətirilən bu sətirlərdə böyük Nizami məhəbbəti şəhvətə, oyuncağa, yüngül hisslərə döndərməməyi tövsiyə edir.

Nizami sonuncu poeması olan “İsgəndərnəmə”də xalqlar dostluğunu, sülh ideyalarını, vətənpərvərlik duyğularını ecazkar sənətkarlıqla tərənnüm etmiş, bu xüsusiyyətləri böyük şair humanist dünyagörüşündəki beynəlmiləçilik əhval-ruhiyyəsi ilə bağlamışdır. “Şərəfnamə”dən gətirilən aşağıdakı iki sətirdə:

Döyüşdən yaxşıdır barışıq, şəfqət,
 Biri dərd gətirər, biri səadət – [5]

deyən Nizami insanları dostluğa, sülhə, barışığa çağırır. Bəşər övladına xas olan səbr, təmkin, inam kimi ən ali xüsusiyyətlər aşılayır:

Hər bəndin açarı səbrdir, inan,
 Səbirli adamlar olmaz peşiman.
 Darılma sənə üz verəndə kədər,
 Ondan böyük bir dərdədən qıl gəzər.
 (“Şərəfnamə”dən)

Bu sətirlərdəki fikirlər əsrlərdir ki, oxuculara səbr, təmkin, vüqar, inam və qətiyyət kimi keyfiyyətlər aşılayır. Dahi sənətkar əsərlərində yunanların, ərəblərin, çinlilərin, rusların, gürcülərin, hindlilərin, İran və Dağıstan xalqlarının adını hörmətlə çəkir, onların adət- ənənələrindən, həyat tərzindən məlumat verir.

Humanist bir insan olan Nizamini yer üzündə sərhəd, ayrı-ayrı xalqlar deyil, məhz, insan problemi düşündürmüşdür. “Şərəfnamə”dən gətirilən aşağıdakı sətirlərdə deyilir:

Hər şeyi özünçün əkmək nə yarar ?
Dünyada hesabsız ruzi yeyən var.
Köçənlər zəhmətlə əkdii bağdan,
Gələnlər meyvəni dərmiş hər zaman.
Köçənlər bir çox şey əkməmişdir bizə,
Biz də əkməliyik gənc nəslimizə.
Dünya bir tarladır diqqətlə baxsaq
Hamı bir-birinə cütüdü ancaq ... [2]

Göründüyü kimi humanist şair əkilən, becərilən nemətləri, Allahın verdiyi ruzini yalnız öz xalqına deyil, haralı olmasından və dini etiqadından asılı olmayaraq yer üzünün əşrəfi olan bütün insanlar arasında paylanmasını tövsiyyə edir.

Nizami yaradıcılığında elə bir əsər, elə bir poema, elə bir parça yoxdur ki, orada bəşər övladına məxsus hisslər öz əksini tapmasın.

Əsrlər, qərinələr keçəcək Nizami ideyaları yer üzünün insanlarını dostluğa. Sülhə, düzlük və sədaqətə, məhəbbət və cəsarətə səsləyəcək. Çünki Nizami yaradıcılığı insan həyatını, insan qəlbinin ehtiraslarını, sirlərini, dövrünün mütərəqqi insanlarını narahat edən saysız – hesabsız qayələri ön plana çəkmiş, sözün qüdrəti ilə adamları tərbiyə etməyə yönəlmişdir. Nizami sözü “Allah vergisi” sayırdı. İnanırdı ki, sözün qüdrəti müxtəlif zümrədən olan insanları və nəsilləri bir- birinə yaxınlaşdırır. Elə buna görə idi ki, dahi şair özünün humanist fikirlərini qələminin ecəzkar gücü ilə müasirlərinə və gələcək nəsilərə çatdırmaq istəyirdi.

Dünya mədəniyyəti xəzinəsinə misilsiz əsərlər bəxş etmiş Nizami
Sanma nağıllarım boş əfsanədir,
Hər biri dop-dolu bir xəzinədir -

deyərkən poeziyasındakı humanizmi, müdrikliyi, uzaqgörənliyi, xeyirxahlığı, gələcək nəsillərin mənəvi dünyasına işıq saçan böyük ideallarını nəzərdə tuturdu.

“Müdriklik bütün xəzinələrdən yüksəkdir” – deyən şair “Sirlər xəzinəsi” poemasının əsl qayəsini belə səciyyələndirir:

Səhərtək əritmişəm gecələrin şamını,
Sehrkarlıq möcüzəm heyran qoyub hamını.
Yoxsula da, şaha da hikmət nuru saçmışam,

Ülviyyət xəzinəsinin hər sirrini açmışam. [4]

“Yoxsula da, şaha da hikmət nuru saçarkən, ülviyyət xəzinəsinin hər sirrini açarkən” dahi mütəfəkkirin əsas məqsədi özünün humanizm nəzəriyyəsini həyata keçirmək, insan səadətini təmin edən yolları göstərmək olmuşdur. Buna görə də Nizami deyirdi :

Hikmət dəni səpdim ki, vəfa dəni cücərsin,
Hamı alqış oxuyub, bir gün barını dərsin.

Zəhmətkeş xalqın elə bir müqəddəs niyyəti, fikir və ümid çırpıntısı yoxdur ki, Nizami poeziyasında əbədiləşib, poetik ifadəsini tapmamış olsun, Nizami sənəti, Nizami humanizmi və ideyaları, irəli sürülən bəşəri hisslərin ifadəsi zamanın böyük sınağından çıxmamış olsun. Nizaminin ideyaları əsrləri və qərinələri aşib gələrək bütün dünyaya səs salmışdır. Nizaminin ölməz, bəşəri ideyaları zəhmətkeş adamların həyat eşqini, gələcəyə inamını artırmışdır. İnsanları əbədi səadətə qovuşdurmaq arzusu, mütərəqqi ideyalarını həyata keçirmək istəyi şairin mənəvi xəzinəsində məskən salmışdır.

İnsanların məhəbbətlə qoruyub saxladığı və təbliğ etdiyi mənəvi xəzinəsində Nizaminin yaratdığı mənəvi xəzinə xüsusi yer tutur. Şərqi və Qərbi əsrlər boyu məftun etmiş Nizami yaradıcılığını kamala yetmiş, nəcib əxlaqi sifətlər, əql və gözəllik daşıyıcısı olan insana həsr etmişdir. Poemalarında qələmə aldığı qəhrəmanlar böyük hərflərlə yazılan insan obrazlarıdır. Poemaların yazılmasında əsas məqsəd isə insan səadətinə xidmət, bu səadəti təmin etmə yollarını arayıb göstərməkdir. Məhz buna görə də insanın yüksək əxlaqi keyfiyyətlərinin tərənnümü Nizaminin humanist dünyasının mənəvi mahiyyətinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. M.Ə.Rəsulzadə. “Azərbaycan şairi Nizami”. Bakı, 1991.
2. Nizami Gəncəvi. “Sirlər xəzinəsi”, tərc. S.Rüstəm və A. Sarovlu. Bakı, 1981.
3. Nizami Gəncəvi. “Xosrov və Şirin”, tərc. Rəsul Rza. Bakı, 1982.
4. Nizami Gəncəvi. “Leyli və Məcnun”, tərc. Səməd Vurğun. Bakı, 1983.
5. Firidun Bəy Köçərli. “Azərbaycan ədəbiyyatı”, I cild. Bakı, 1980.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə. I cild, Bakı, 1960.
7. Ə.Səfərli, X.Yusifli. “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” Bakı, 1982.
8. Nizami Gəncəvi. “Lirika”. tərt. F.e.d.R.Azadə. Bakı, 1980.

Резюме

Ст.пр.П.Е.Кулиева

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ- ПЕВЕЦ УНИВЕРСАЛЬНЫХ ИДЕЙ

Создавая свои бессмертные стихи, основанные на высоких гуманистических идеалах, поэт прежде всего думал о судьбах народа, будущем и гармоничном развитии общества. Для этого поэт превратил ночь в день, без усталости раздавал жизненные карты прогрессивным идеям, которые освещали человеческое сердце и передавали их читателям.

Описывая какое-либо событие или выражая истинность своей идеи, поэт все же использует соответствующую мудрость под влиянием человеческих чувств. Он советовал людям справедливо делиться своим счастьем, делиться личной радостью со всеми и осчастливить других своим счастьем.

Низами осветил художественный, социальный и философский образ мышления народов Ближнего Востока, открывший новую эру в мировой литературе. Наследие этого уникального таланта существует уже почти 9 веков и остается источником украшения художественного мышления как коренных жителей, так и народов Востока.

В произведениях Низами широкое место отведено природным доскам, обществу, окружающей человека среде и самому человеку в целом. Именно лирико-романтические и различные психологические моменты поэта вносят вечность в творчество поэта, прославляя его богатством, разнообразием и полнотой художественного познания и средствами художественного описания. Произведения Низами заложили основу школы лирико-романтической и психологической этики в поэзии народов Востока.

Ключевые слова: воспевание, гуманистический, мысль, стихотворение, творчество, мастерство, мудрость

Summary

Hd.tch.P.E.Quliyeva

NIZAMI GANJAVI - A SINGER OF UNIVERSAL IDEAS

While writing his immortal poems based on high humanist ideals, the poet first of all thought about the fate of the people, the future and the harmonious development of society. For this purpose, the poet turned night into day, tirelessly gave life cards to the progressive ideas that illuminated the human heart and gave them to the readers.

When describing an event or expressing the truth of his idea, the poet still uses appropriate wisdom under the influence of human feelings. He advised people to share their happiness with justice, to share their personal joy with everyone, and to make others happy with their happiness.

Nizami illuminated the artistic, social and philosophical way of thinking of the peoples of the Middle East, which opened a new era in world literature. The legacy of this unique talent has been a source of artistic thought of both the native people and the peoples of the East for almost 9 centuries.

In Nizami's works, nature boards, society, the environment surrounding man and man himself as a whole are given a wide place. It is the poet's lyrical-romantic and various psychological moments that bring eternity to the poet's works and glorify him with the richness, variety and fullness of artistic cognition and artistic means of description. Nizami's works laid the foundation of a school of lyrical-romantic and psychological ethics in the poetry of the peoples of the East.

Key words: praise, humanist, thought, poem, creativity, mastery, wisdom

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

Rəyçi dos. Yusifli Afaq X.q.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ÜLKƏR TELMAN QIZI ƏSGƏROVA

e-mail: ulkeraskerovaa@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

e-mail: info@edu.az

U.QOLDINQIN “İKİLİ DİL” ROMANINDAKI MİFİK KODLARLA TƏSƏVVÜF ŞEİRİ ARASINDA PARALELLƏR

Giriş. Uilyam Cerald Qoldinq (William Gerald Golding) (1911-1993) görkəmli ingilis yazıçısıdır. O, 1983-cü ildə Nobel mükafatının laureatı olmuşdur. Özünün qırx illik yaradıcılığı boyunca on iki roman [“Milçəklərin hökmdarı” (1954), “Varislər” (1955), “Cibgir Martin” (1956), “Sərbəst eniş” (1959), “Mil” (1964), “Piramida” (1967), “Hörümçək tanrı” (1971), “Görünən zülmət” (1979), “Hərəkətli hədəf” (1982), “Kağız adamcıklar” (1984), “Üzgüçülük mərasimi” (1980), “Sıx qonşuluq” (1987), “Aşağıda yangın” (1989), “İkili dil” (1995)] çap etdirmişdir. Yazıçının ilk romanının işıq üzü gördüyü gündən etibarən onun yaradıcılığı alim və tənqidçilərin diqqət mərkəzinə çevrildi. Nəticədə qoldinqşünaslıq az qala yarıməsrlük bir tarixi əhatə edərək, yazıçının əsərlərinin tədqiq edilməsini bir neçə dövrə ayırmağa imkan verdi.

İstənilən əsərə daha dərin, geniş yanaşdıqda orada az və ya çox dərəcədə mifoloji elementlər tapmaq mümkündür. Amma bizim təhlil predmetimiz yazıçının özü tərəfindən, bilərəkdən istifadə olunan, müəllifin fəlsəfi yanaşmasının məhsulu olan mifoloji motivlərdir.

Məqalədə Qoldinq yaradıcılığında imlisit və eksplisit mif aşkar edilir, semiotik materiyadan qeyri-semiotik materiyaya olan qəliz keçidlər, mətn və mətnaltının bir-birinə axıcı şəkildə keçidi və bir-birində itməsi analiz edilir. Böyük diqqət daha az tədqiq olunmuş və yazıçının mifologiya həvəsi son romanı olan “İkili dil” romanına ayrılır.

“İkili dil” romanının yazıçının yaradıcılığında xüsusi yeri vardır. Bu roman müəllifin ömürünün son illərində qələmə alınmış, amma əfsuslar olsun ki, onu tamamlamağa ömür vəfa etməmişdi. Roman bədii kompozisiya, məkan-zaman strukturu, ideya və semantikasından oxucunu sanki bir labirintə salır. Yalnız mifologiyani, mifik simvol və ifadələrin dilini, mənasını anlayan oxucu U.Qoldinqin bu romanını müəyyən qədər çözmə bilər.

“İkili dil” romanında imlisit və eksplisit mif qatları. “İkili dil”, sözün həm həqiqi, həm də məcazi mənasında, mətnin açarıdır. Müəllif mətndə “ikili dil” konseptinə dair müxtəlif işarələr vermişdir. Bu işarələrə diqqət yetirdiyimizdə “ikili dil” semanteminin mətnin konseptual strukturu, ideya əsası və müəllif niyyəti ilə bağlı olduğu görünür. Məsələn, romanın əvvəlində artıq qocalmış Arieka/Pifiyanın

xatirələrində “ikili dil” politeist tanrı (Apollon) ilə ünsiyyət modeli kimi təqdim olunur.

Bu parçada söhbət falçının (pifiyanın) danışdıqlarının ikili mənaya malik olmasından gedir. Yəni falçının dediklərini olduğu kimi yox, həmin sözlərin altında yatan ikinci mənə layını anlamağa çalışaraq qəbul etmək lazımdır. Bu, bir növ, tərcüməyə bənzəyir. Falçının danışdıqlarını gərək insanların danışdığı adi dilə “tərcümə olunsun”.

Qeyd edək ki, bu, Şərqi təsəvvüf şeirinin strukturunu xatırladır. Təsəvvüf poeziyasında iki işarə qatı var: Birincisi, mətnin adi danışq dili ilə başa düşülən qatı, ikincisi, həmin sözlərin işarə etdikləri mənələrdən qurulan işarə qatıdır.

Təsəvvüfün dilini, yəni şeirdəki sözlərin işarə etdikləri sufi anlamlarını bilmədən sufi şeirinin alt qatına enmək mümkün deyildir. Nəsimi bunu “quş dili” adlandırır: “Bu, quş dilidir, onu Nəsimi bilir ancaq”. Nəsimi burada “quş dili” dedikdə insanların danışdığı dildən fərqli anlayışlar sistemini – bütün kainatın, varlıq aləminin ilahi mahiyyətini ifadə edən dili (işarələr sistemini) nəzərdə tuturdu. Bu dili bilmədən şeirin üz qatındakı mənəni alt qata tərcümə edib anlamaq mümkün deyildir. Ona görə də şair “tərcümə” məsələsini xüsusi vurğulamışdır:

Nazilü münzil anla kim, birdir,

Yenə kəndüyə tərcümandır söz (1,351).

Nazil – yerə endirilən Quran;

Münzil – Quranı yerə nazil edən (endirən) Allahdır.

Nəsimi insanlara xitab edərək deyir ki, Allahla onun yerə endirdiyi “Quran” mahiyyətcə eynidir, birdir, Allahı anlamaq, dərk etmək üçün “Quran”da hamımızın anladığı sözlərin altındakı gizli mənaları tərcümə edib üzə çıxarmaq lazımdır.

Şərqdə bu “quş dilini”, yəni sufi rəmzlərinin mənasını başa düşmək üçün xüsusi əsərlər yazılmışdır. Məsələn, bunlardan biri məşhur sufi alimi Şeyx Mahmud Şəbüstərinin (1287-1320) “Gülşəni-raz” (“Sirlər bağçası”) əsəridir. Əsərin Azərbaycan nəşrinə müqəddimə yazmış Möhsün Nağısoylu göstərir ki, əsərin əsas məzmunu bilavasitə müəllifə ünvanlanmış on beş sualın cavabından ibarətdir. Bu suallar birbaşa təsəvvüflə – “vəhdəti-vücut” nəzəriyyəsinin əsas müddəaları, eləcə də ayrı-ayrı sufi anlayışları və rəmzləri [büt, xal, xərabat (meyxana, şərab içilən yer), xətt (üzdəki zərif tük), ləb (dodaq), şahid (gözəl), şəm (şam), şərab, tərsa, zülf (saç), zünnar (xristian ruhanilərinin bellərinə bağladığı qurşaq)] və s. ilə bağlıdır(2,6).

Göründüyü kimi, təsəvvüfi şeir də U.Qoldinqin bu romanında olduğu kimi “ikili dil” konseptinə əsaslanır. Lakin təsəvvüf ədəbiyyatı ilə roman arasındakı oxşarlıq, səsləşmə bununla məhdudlaşmır. Burada daha dərin tipoloji oxşarlıq var və bizim burada təsəvvüfə xatırlamağımız əbəs yerə deyil. Təsəvvüfdə, gördüyümüz kimi, “ikili dilin” biri insanların danışdığı dil, o biri isə ilahi dil, yəni ilahi həqiqətləri işarə edən işarələr sistemidir. Məsələnin əlamətdar tərəfi onda ifadə olunur ki, U.Qoldinqin romanında da “ikili dil” ilahi dil, yəni tanrının dili kimi şərh olunur. Burada tanrı dedikdə mifik qəhrəman Apollon nəzərdə tutulur. O, Delfdə nəhəng

ilanı öldürür və onun haça dilini alır. Tanrı Apollon insanlarla fəlcə-kahinlər vasitəsi ilə əlaqə saxlayır. Qədim Yunanıstanda hər tanrının öz kahini var idi. İlanın dili haça, yəni ikiüclü olduğu üçün Tanrının sözləri də ikili mənə qatına malikdir. Tanrı kahinin dili ilə danışır. Bu halda kahinin söylədiklərini yalnız “ikili dil” modelini tətbiq etməklə başa düşmək olar.

Romanda “ikili dil” konsepti eyni zamanda tanrı ilə insanlar arasında vasitəçilik etməli olan Ariekanın (Pifiyanın) davranış modeli, özünüifadə tərzini kimi təqdim olunur. Ariekanı məbədə gətirən kahin İonid ona özünü necə aparmalı olduğunu belə başa salır:

“– Bağışla ki, çox inad edirəm. Ancaq məndə belə bir təəssürat yarandı ki, sən falın saxta olduğunu düşünürsən. Yox, yox, mənim əzizim. Mən insan dili ilə danışırım. Sənsə ilahi xəbərçilərin dili ilə danışmalısan. Ancaq, – burada o, özünün möcüzəli kədərli təbəssümü ilə gülümsədi, – əgər bizə biri verilməyibsə, heç olmasa, o birisindən istifadə edək.

– Yaxşı. Daha heç nə deməyəcəyəm.

– Sən iki səviyyədə yaşamalısan! Mən təəssüf ki, yalnız birini bilirəm. Əgər Roma məsələsi səni narahat edirsə, onu bir qırağa qoy. O barədə unut və iki səviyyədə yaşa, bu, fəvqəladə dərəcədə zəruridir”(17, 76).

Göründüyü kimi, burada “ikili dil” həm də iki davranış səviyyəsi ilə bağlıdır. Arieka məbədin qoca pifiyalarını (fəlciləri) əvəz edəcək yeni pifiya kimi iki dünya arasında vasitəçilik, mediatorluq etməlidir. Bu halda o, bir tərəfi ilə tanrılar aləminə, o biri tərəfi ilə insanlar aləminə bağlıdır. O, tanrı Apollonla ünsiyyətə girib, onun dediklərini insanlara çatdırmalıdır. Tanrılar və insanlar fərqli səviyyələri (göy və yer) təmsil edirlər. Bu səviyyələr romanda həm də “ikili dil” metaforası ilə işarə olunur.

Lakin U.Qoldinq romanda “ikili dil” konsepti ilə həm də bədii oyun qurmuşdur. Bu cəhətdən “ikili dil” metaforasının iki səviyyəsi var: birincisi, romanda tanrılarla insanlar arasındakı ünsiyyət, mediasiya dilinin ikili strukturu. İkincisi, müəllifin romanda işarələrin bir-birinə kodlaşması üsulu ilə qurduğu ikili mənə sistemi.

Birinci səviyyə aşkardır (implisitdir). Yəni oxucu elə güman edir ki, romanın adındakı “İkili dil” metaforası yalnız fəlcə ilə Tanrının arasındakı dilin ikili xarakterini ifadə edir. Bu, bir tərəfdən, doğrudan da, belədir. Ancaq romanı oxuduqca suallar, müəmmalar qarşısında qalan oxucu bir çox hallarda “İkili dil” metaforasının ümumən romanın bütün poetik struktur qatlarını əhatə etməsinin fərqiində olmur.

Beləliklə, “İkili dil” romanı müəllif tərəfindən bütün poetik struktur səviyyə və elementləri baxımından semiotik-ışarəvi mətn kimi qurulmuşdur. Bu cəhətdən əgər semiotikanın terminlərindən istifadə etsək, mətndə, ən azı, iki işarə səviyyəsi var: birinci və ikinci işarə sistemləri.

Semiotikada dil birinci işarə sistemini, ənənəvi mədəniyyətin bütün digər qatları (mifologiya, mərasim, incəsənət, ədəbiyyat və s.) isə ikinci işarə sistemlərini

təşkil edir. Semiotikaya görə, dil mədəniyyətin əsasında, ilkin bünövrəsində durur. Dilin strukturu mədəniyyətin müxtəlif səviyyələrinin strukturunda təkrarlanır, başqa sözlə, mədəniyyətin bütün formaları öz strukturunu dildən götürür. Elmi ədəbiyyatda göstəriləndiyi kimi, “ikinci modelləşdirici sistemlər adı altında dilin (birinci sistemin) əsasında meydana gələn və ondan xüsusi tipli ikinci struktur alan sistemlər başa düşülür. Beləliklə, ikinci modelləşdirici sistemlərin təbiəti dil strukturlarına xas olan münasibətlər kompleksini qaçılmaz şəkildə qazanmış olur (19,18). Beləliklə:

- a) Dil də daxil olmaqla bütöv mədəniyyət vahid sistemdir;
- b) Bu sistem iki səviyyədə ibarətdir: birinci və ikinci işarə qatları;
- c) Birinci işarə sistemini yalnız dil təşkil edir;
- ç) Mədəniyyətin dilin strukturundan törəyən bütün digər formalarının hamısı

birlikdə ikinci işarə sistemini təşkil edir.

U.Qoldinqin “İkili dil” romanına semiotik sistem kimi yanaşdıqımızda burada da iki işarə səviyyəsini görürük:

Birincisi, mətnin üst qatı, ikincisi, mətnin alt qat(lar)ı.

Müəllif bu qatları “dil” adlandırmışdır. Əlbəttə, biz burada belə bir hökm vermək istəmirik ki, U.Qoldinq burada “dil” terminini məhz semiotikadan almışdır. Ancaq dil, ən məşhur tərifində deyildiyi kimi, işarələr sistemidir. U.Qoldinq də romanın mətnini işarə layları şəklində qurmuşdur. Çünki romanın üst qatındakı hər bir poetik element özündən başqa mütləq nəyisə işarə edir. Niyazi Mehdiyev yazır ki, “semiotikaya görə, öz maddiliyindən başqa nəyisə bildirən hər hansı bir duyulan şey həm də işarədir”(4,45). Semiotikada da işarələr sistemi məhz dil hesab olunur: “Mübahisəsiz məsələdir ki, istənilən işarə sistemi (o cümlədən ikinci sistem) dilin xüsusi növü kimi nəzərdən keçirilə bilər”(11,52). Bu cəhətdən, U.Qoldinq də romandakı məna laylarını “dil” adlandırmaqla, əslində, fəhmlə oxucuya mətnin poetik strukturunun başdan-başa işarələrdən ibarət olduğunu anlamaq üçün həm də ipucu, açar vermişdir.

“İkili dil” romanı görünən və görünməyən tərəfləri ilə bütün hallarda mif(ologiya) ilə bağlıdır. Romanın zahiri məkan-zaman dekorasiyası miflə sıx şəkildə əlaqəlidir. Əsərdə yunan mifologiyasının obrazları, mifik tanrılar tez-tez xatırlanır. Mifik personajlar metafizik reallıq statusunda əsərdə təsvir olunan dünyanın üzvi tərkib hissəsi kimi təqdim olunur. İnsanlar bu mifik tanrılara inanır, onlardan falçı/kahinlər vasitəsilə kömək diləyir və bununla da onları gözləyən hadisələrdən xəbərdar olmaq istəyirlər. Bu cəhətdən, mifik kultlar romanın zahiri dekorasiyasında fəal rolə malikdir. Bütün bu mifik faktura, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, romanın eksplisit mif qatını təşkil edir. Ancaq onu da qeyd etdik ki, hər bir mif mifoloji silsilənin həlqəsi kimi digər miflərlə əlaqədərdir. Bu cəhətdən romanın üst layının (dekorasiyasının) altında gizli bir mif layı, yəni implisit mif var. Bizim qarşımızda duran əsas vəzifələrdən biri isə həm də mifin bu eksplisit və implisit formalarının bədi mifə yaradıcı funksiyasını aşkarlamaqdır.

Bəs romanda bu iki mif layı bir-biri ilə necə əlaqələnir? Çünki romanın bütün aşkar və gizli mənaları bu mif laylarının əlaqələnməsi zəminində meydana çıxır. Belə hesab edirik ki, bu suala M.Y.Lotmanın bir fikri ilə cavab vermək mümkündür. O, ikinci modelləşdirici sistemlərdə məna problemi haqqındakı məqaləsində yazır ki, işarənin məzmunu müəyyən münasibətlərlə əlaqələnən struktur zəncirləri kimi düşünülə bilər. Məna o hallarda yaranır ki, biz, ən azı, iki müxtəlif zəncir-struktura (ifadə və məzmun planları) və bu sistemlərdən birindən digərinə kodlaşdırma imkanına malik olaq. Kodlaşdırma zamanı öz təbiətinə görə müxtəlif olan element cütləri arasında uyğunluq əmələ gələcək ki, burada da bir element öz sistemində başqa sistemdə olan elementin ekvivalenti kimi qavranılacaq”(9, 22).

U.Qoldinqin “İkili dil” romanının strukturuna Lotmanın bu fikri işığında nəzər salsaq, burada da həmin işarələmə/kodlaşmanı müşahidə edirik. Aydın olur ki, romandakı mifoloji düşüncə tərzini təşkil edən eksplisit və implisit mif qatları çoxsaylı məna telləri ilə bir-birinə bağlıdır. Yəni romanın üst qatındakı hər bir eksplisit mif işarəsinin altında onun kodlaşdırdığı (işarələdiyi) implisit mif vahidi durur. Yalnız bunu nəzərə aldıqda müəllif niyyətini, romanın ideyası və ümumən poetik mənasını başa düşmək olar.

Nəticə. Eksplisit və implisit mif laylarının hər biri özünə fərqli münasibət tələb edir. Belə ki, implisit mif gizli lay olduğu üçün onu ilk növbədə aşkarlamaq lazım gəlir. Eksplisit miflə bağlı isə bu əməliyyatı aparmağa ehtiyac yoxdur: çünki o, mətnin üst qatında aşkar şəkildə mövcuddur. Lakin müəllif bu “aşkar” mifik elementləri kombinasiya etməklə bədii işarə “oyunu” qurmuşdur. Mətnin bədii interpretasiyası məhz bu oyunun semantikasını aşkarlamağı tələb edir. Eksplisit mifin bütün “aşkar” dinamikası eyni zamanda gizlin (implisit) mifin funksionallığını əks etdirir. Bu isə o deməkdir ki, eksplisit mifin təbiəti, davranışı onun altında duran və ona qırılmaz tellərlə bağlı olan implisit miflə müəyyənləşir. Romanın interpretasiyası bu iki mif layına vahid sistem, yəni “ikili dil” kimi baxmağı və romanı məhz “ikli dil” ilə oxumağı tələb edir. Burada “tək dil” yaramır. Çünki romandakı eksplisit mif bütün hallarda işarədir. İşarə həmişə işarə etdiyi obyektə bağlı olduğu kimi, eksplisit mif də qırılmaz şəkildə implisit mifə bağlıdır. Mifin bu iki dili birlikdə “ikili dili” təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. İmadəddin Nəsimi. Əsərləri, I c. Bakı: Azərənəşr, 1973, 672 s.
2. Nağısoylu M. “Gülşəni-raz” təsəvvüfün ana qaynaqlarından biridir / Şeyx Mahmud Şəbüstəri. Gülşəni-raz (Sirlər-bağçası). Fars dilindən filoloji tərcümə, ön sözün və izahların müəllifi M.Nağısoylu. Bakı: Nurlan, 2005, s. 3-10
3. Rzasoy S. Şüurun inkişaf mərhələləri: mifoloji və tarixi şüur // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XLI kitab. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, s. 168-201

4. Mehdiyev N. Orta əsrlər Azərbaycan estetik mədəniyyəti. Bakı: 1986
5. Xəlildov S. Şərq və Qərb. Ümumbəşəri ideala doğru. B.: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 2004, 620 s.
6. Байбурин А.К. Мифологема. Свод этнографических понятий и терминов. Вып. 4. Москва: Наука, с. 78
7. Басилов В.Н. Культ святых в исламе. Москва: Мысль, 1970, 144 с.
8. Горан В.П. Древнегреческая мифологема судьбы. Новосибирск: Наука, 1990, 333 с.
9. Лотман Ю.М. О проблеме значений во вторичных моделирующих системах.// Труды по знаковым системам. Вып. 2-й. Тарту: 1965, с. 22-23.
10. Bakhtin M.M. The Dialogic Imagination: Four Essays; Caryl Emerson, C., Holquist, M., Eds.; University of Texas Press: Austin, TX, USA, 1988; p. 156.
11. Barnes T.J., Duncan, J.S. (Eds.) Writing Worlds: Discourse, Text and Metaphor in the Representation of Landscape; Routledge: London, UK, 2013. p.296
12. Baker James R., Critical Essays On William Golding. 1988,197 p.
13. Campbell J. Myths to Live. Viking Press: New York, USA, 1972. 105p.
14. Carey John. William Golding: The Man Who Wrote Lord of the Flies. London: Faber and Faber, 2010.
15. Dante. Inferno 14. The Divine Comedy. Digital Dante Edition with Commento Baroliano MMXIV-MMXX. Columbia University. Available online: <https://digitaldante.columbia.edu/dante/divinecomedy/inferno/inferno-14/>.
16. Dystopian Literature: A Theory and Research Guide By M. Keith Booker Greenwood Press, 1994, p.769
17. Golding William. The Double Tongue. London: Faber. ISBN 978-0-571-17803-2. 1996, p.165
18. Golding W. Belief and Creativity. A Moving Target.London:Faber &Faber,1982. p.185–202.
19. Kemp, Peter. Ancient wisdom. Review of William Golding: The Double Tongue. Sunday Times Books, 11 June 1995.
20. The Artful Equivocation of William Golding's the Double Tongue By Stape, J. H. Twentieth Century Literature, Vol. 47, No. 3, Fall 2001
21. Van Nortwick Thomas. Somewhere I Have Never Travelled: The Second Self and the Hero's Journey in Ancient Epic. New York and Oxford: Oxford University Press. 1992.

Ülkər Telman qızı Əsgərova

**U.Qoldinqin “İkili dil” romanındakı mifik kodlarla
təsəvvüf şeiri arasında paralellər**

Nəticə

Məqalədə implisit və eksplisit mif açıqlanır, Sufi poeziyası ilə Uilyam Qoldinqin "İkili dil" romanındakı mifik kodlar arasındakı paralellər təhlil edilir. Müəllifin bu romanı mifologiyaya və "ikili dil" anlayışına əsaslanır. Lakin mistik ədəbiyyatla roman arasında oxşarlıq bununla məhdudlaşmır. Daha dərin tipoloji oxşarlıqda roman Şərq mistik poeziyasının strukturunu xatırladır. Sufizm poeziyasında iki vacib qat var: birincisi, adi danışmaq dili ilə başa düşülən mətn qatıdır, ikincisi isə bu sözləri ifadə edən dəyərlərdən qurulmuş bir alt, simvolik təbəqədir. Təsəvvüfdə, gördüyümüz kimi, “ikili dilin” biri insanların danışdığı dil, o biri isə ilahi dil, yəni ilahi həqiqətləri işarə edən işarələr sistemidir. Məsələnin əlamətdar tərəfi onda ifadə olunur ki, U.Qoldinqin romanında da “ikili dil” ilahi dil, yəni tanrının dili kimi şərh olunur. Burada tanrı dedikdə mifik qəhrəman Apollon nəzərdə tutulur. O, Delfdə nəhəng ilanı öldürür və onun haça dilini alır. Tanrı Apollon insanlarla falçı-kahinlər vasitəsi ilə əlaqə saxlayır. Qədim Yunanıstanda hər tanrının öz kahini var idi. İlanın dili haça, yəni ikiüclü olduğu üçün Tanrının sözləri də ikili məna qatına malikdir. Tanrı kahinin dili ilə danışır. Bu halda kahinin söylədiklərini yalnız “ikili dil” modelini tətbiq etməklə başa düşmək olar.

Beləliklə, “İkili dil” romanı müəllif tərəfindən bütün poetik struktur səviyyə və elementləri baxımından semiotik-ışarəvi mətn kimi qurulmuşdur. Bu cəhətdən əgər semiotikanın terminlərindən istifadə etsək, mətndə, ən azı, iki işarə səviyyəsi var: birinci və ikinci işarə sistemləri.

Açar sözlər: U.Qoldinq, “İkili dil”, semiotika, mif, təsəvvüf, ilahi dil,

Аскерова Улькер Тельман кызы

Резюме

Параллели между суфийской поэзией и мифическими кодами в романе Уильяма Голдинга “Двойной язык”

В статье раскрывается имплицитный и эксплицитный миф, анализируются параллели между суфийской поэзией и мифическими кодами в романе “Двойной язык” Уильяма Голдинга. Этот роман автора основан на мифологии и на понятии “двойного языка”. Но сходство между мистической литературой и романом этим не ограничивается. В более глубоком типологическом сходстве роман напоминает структуру Восточной

мистической поэзии. В поэзии суфизма есть два знаковых слоя: первый-это слой текста, понятный обычным разговорным языком, а второй-знаковый слой, построенный из значений, на которые указывают эти слова. В мистике, как мы видим, один из “бинарных языков” - это язык, на котором говорят люди, а другой-это божественный язык, то есть система знаков, которые указывают на божественные истины. Замечательная сторона вопроса выражается в том, что в романе Голдинга “бинарный язык” трактуется как божественный язык, то есть язык Бога. Здесь под Богом подразумевается мифический герой Аполлон. Он убивает гигантскую змею в Дельфах и берет ее язык Креста. Бог Аполлон поддерживает связь с людьми через гадалок-жрец. В Древней Греции у каждого бога был свой жрец. Так как язык змеи-крестовый, то есть двусложный, то и слова Бога имеют двойной слой значения. Бог говорит языком священника. В этом случае то, что говорит священник, можно понять, только применив модель “двойного языка”.

Таким образом, роман “Двойной язык” структурирован автором как семиотико-знаковый текст по всем поэтическим структурным уровням и элементам. В этом аспекте, если использовать термины семиотики, то в тексте как минимум два знаковых уровня: первая и вторая знаковые системы.

Ключевые слова: У. Голдинг, «Двойной язык», миф, суфизм, язык бога

Asgarova Ulkar Telman

Summary

Parallels between Sufi poetry and mythical codes in William Golding's "Double tongue "

The article reveals the implicit and explicit myth, analyzes the parallels between Sufi poetry and mythical codes in the William Golding's "Double Tongue". The novel is based on mythology and on the concept of a "binary language". But the similarity between mystical literature and the novel is not limited to this. In a deeper typological similarity, the novel resembles the structure of Eastern Mystical poetry. There are two symbolic layers in the poetry of Sufism: the first is a layer of text understandable in ordinary spoken language, and the second is a symbolic layer built from the meanings indicated by these words. In mysticism, as we see, one of the "binary languages" is the language spoken by people, and the other is the divine language, that is, a system of signs that indicate divine truths. The remarkable side of the question is expressed in the fact that in Golding's novel "binary language" is interpreted as a divine language, that is, the language of God. Here, God means the mythical hero Apollo. He kills a giant snake in Delphi and takes its tongue of the Cross. The god Apollo keeps in touch with people through fortune-tellers-priests. In ancient Greece, every god had his own priest. Since the language of the snake is a cross, that is, two-syllable, then the words of God have a double layer of meaning.

God speaks in the language of a priest. In this case, what the priest says can be understood only by applying the "иштфкн language" model.

Thus, the novel "Double tongue " is structured by the author as a semiotic-iconic text on all poetic structural levels and elements. In this aspect, if we use semiotics terms, then there are at least two sign levels in the text: the first and second sign systems.

Keywords: W. Golding, "Double Tongue", semiotics, myth, sufism, the language of god

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

Rəyçi: f.f.d. Yeganə Abdullayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

QULİYEVA PƏRVANƏ ELMAR QIZI

baş müəllim

Gəncə Dövlət Universiteti

**ÜMUMBƏŞƏRİ İDEYALAR
TƏRƏNNÜMÇÜSÜ - NİZAMİ GƏNCƏVİ**

XÜLASƏ

Əsasını yüksək humanist ideallar təşkil edən ölməz poemalarını yazarkən şairi hər şeydən əvvəl xalqın taleyi, gələcəyi, cəmiyyətin ahəngdar inkişafı düşündürürdü. Bu məqsədlə də şair gecəni gündüzə qatararaq, yorulmaq bilmədən bəşər qəlbinə nur saçan mütərəqqi ideyalarına həyat vəsiqəsi bəxş edib oxucuların ixtiyarına verirdi.

Şair hər hansı bir hadisənin təsvirini verərkən, ideyasının həqiqiliyini söyləyərkən yenə də bəşəri hisslərin təsiri ilə uyarlı hikmətlərə müraciət edir. İnsanlara xoşbəxtliyi haqqla bölüşdürməyi, şəxsi şadlıqdan hamıya pay verməyi, öz səadəti ilə başqalarını da sevindirməyi tövsiyə edirdi.

Nizami əsərlərində təbiət lövhələrinə, cəmiyyətə, insanı əhatə edən mühitə və bütövlükdə insanın özünə geniş yer verilir. Şairin əsərlərinə əbədilik gətirən insanı lirik-romantik və müxtəlif psixoloji anlarda bədii idrakın, bədii təsvir vasitələrinin zənginliyi, rəngarəngliyi və dolğunluğu ilə tərənnüm etməsidir. Nizami əsərləri ilə Şərqi xalqları poeziyasında lirik-romantik və psixoloji etik səciyyəli bir məktəbin əsası qoyulmuşdur.

Açar sözlər: tərənnüm, humanist, fikir, poema, yaradıcılıq, ustalıq, müdriklik, təfəkkür

Ümumbəşəri ideyalar tərənnümçüsü olan Nizaminin humanist fikir və düşüncələrini ifadə edən, orijinallığı və bədii təfəkkür yetkinliyi ilə dünya oxucularını heyran və məftun edən “Xəmsə”nin təsiri ilə dünyanın bir çox ölkələrinin şair və yazıçıları öz əsərlərini yaratmışlar.

Əsrlər boyu yaddaşlarda yaşayan Nizami sənətindəki dərinlik, müdriklik, bəşəri hisslərin tərənnümü söz sərrafının kamalının, qüdrətinin böyüklüyünü bir daha sübut etmişdir. Xalq yaradıcılığı çeşməsindən bəhrələnən sənətkar “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnamə” kimi ölməz, özünə əbədilik qazanan əsərlər yaradarkən bəşəri hisslərin tərənnümünü ön plana çəkmişdir.

Nizami əsərlərində irəli sürülən və həlli vacib olan məsələlər xalqın təfəkküründə yeni aləm açır, özünə yurd salır. Öz qələmi ilə özünə ölməzlik heykəli qoyan Nizami insana məhəbbətlə, bəşəri düşündürən məsələlərin həllinə yönəltdiyi fikirləri ilə daha da doğmalaşır.

Nizami əsərləri oxuduqca yüksək mənəvi - əxlaqi keyfiyyətlər yaradır. Biliyini və dünyagörüşünü zənginləşdirir, pis yoldan çəkinməyə, xeyirxılığa, ədalətə sövq edir. Onun bəşəri mənə kəsb edən müdrik kəlamları yeni nəslin tərbiyə olunmasında, dünyagörüşünün formalaşmasında, mənəvi cəhətdən saflaşmasında bu gün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyildir ki, Nizami bütün yaradıcılığı boyu insan xarakterinin bütövlüyünü, kamilliyini təmin edən yollar aramış, sözün ən incə çalarlarından istifadə ilə irəli sürdüyü ideyaları insanlara çatdırmaqla bərabər, insanlarda bu ideyaların həyata keçirilməsinə inam yaratmışdır.

Şair hər hansı bir hadisənin təsvirini verərkən, ideyasının həqiqiliyini söyləyərkən yenə də bəşəri hisslərin təsiri ilə uyarlı hikmətlərə müraciət edir. İnsanlara xoşbəxtliyi haqla bölüşdürməyi, şəxsi şadlıqdan hamıya pay verməyi, öz səadəti ilə başqalarını da sevindirməyi tövsiyə edirdi.

Yaxşılıq etməsən əgər insana,
Böyüklük şərəfi verilməz sana.
Su kimi aləmə həyat ver, can ver,
Hər rəngə uyğunlaş, dərdə dərman ver.
Yaxşılıq eləyib, qorx yamanlıqdan,
Yaxşılıq gətirər yaxşılıq hər an.

Uzun illər Nizami yaradıcılığını araşdıran, tədqiq edən, böyük nizamişünas alim Rüstəm Əliyev yazır: Nizami yaradıcılığı öz mahiyyəti etibarilə aforistikdir... Bu onun poema və qəsidələrinin ideya məzmunu, yaratdığı humanist təlimin əsas prinsipləri ilə, əsərlərində ardıcıl surətdə ifadə edən şairin qarşısına qoyduğu məqsədlə, daha doğrusu, böyük məqsədlə əlaqədardır.

Nizami yaradıcılığı sanki bir dəryadır. Bu dəryanın dərinliyinə baş vurduqca şairin qüdrətini, əzəmətini daha çox hiss edirsən. Hiss edirsən ki, insanın keşməkeşli həyat yolunda, ömür karvanında elə bir incəlik, elə bir zəriflik yoxdur ki, nəzərdən qaçsın. İnsan ağına, insan kamalına sonsuz məhəbbətlə yanaşan şair göstərirdi ki, insanın həyatda qazandığı ən böyük uğurlar onun səyi, çalışqanlığı nəticəsində yaranır. Onun ən xırda cəhdi ulu məqama kömək edir.

Dərinlik, sonsuzluq varsa dəryada,
Arxların suyundan yaranmış o da.

Nizami insanın ömür kitabını səhsiz, nöqsansız görmək istəyirdi. Çünki ömür yolunda olan olan ən kiçik büdrəmələr, buraxılan qüsurlar ömür kitabında ləkəli izlər qoya bilər. Ləkəli izlərin olmaması üçün uzaqgörən şair ağıllara yol tapan, insanın həyat yolunu tam aydınlığı ilə işıqlandıran müdrik hikmətlərini söyləməyi özünə borc bilir:

Barmağın birini çalarsa ilan,
Barmaq kəsilməsə zəhərlənər qan.
Çox gözəl olsa da eybi gizləmək,

Dost dostun eybini örtməsin gərək.
Canavar quzunu aparsa əgər,
Çobanın hay – küyü nə fayda verər. [5]

Nizamiyə görə insan öz xeyirxah arzularının qələbəsinə can atmalıdır. O, öz bədxahlarını susdurmaq üçün qarşısına çıxan maneələri dəf etməli, arzularının çiçəklənməsinə çalışmalıdır.

Günəşin ordusu boy versə əgər,
Xəlvətə çəkilər qaçar kölgələr.

Varlığını bəşəri hisslərlə yaşayan, həyatını insanların xoş gününə, işıqlı gələcəyinə xidmətdə görən bir insanın idrakının qarşısında səcdə etməyə bilmirsən. O idrakın ki, cəmiyyətin ahəngdar inkişafı üçün zəruri olan yaradıcı əhəmiyyəti bütün incəlikləri ilə, acılı, şirinli cəhətləri ilə vəsf etmişdir.

İnsanın şərəf və ləyaqətini hər şeydən uca tutan Nizami zülmə, haqsızlığa boyun əyməyən məğrur insanların, hünərli adamların şairi idi. Onun poeziyasının bütün zamanlar üçün müasir olmasının bir sirri də elə bundadır. Qəhrəmanlığın, hünərliliyin ilkin əlaməti isə Vətənə, xalqa xidmətdə özünü büruzə verirdi.

Harada hünərə verilmiş qiymət,
Orada gün – gündən ucalmış dövlət.
Sən aslanlar kimi keç cəbhələrdən,
Yalnız hünərinin ağası ol sən. – [6]

deyən Nizami iki şeyi həmişə uca tutmağı öyrədirdi: ağıl və hünər.

Nizaminin əsərlərində milli vüqar hissindən yaranmış bir sönməz işıq var. Bu işığın alovu şairin ürəyindən qığılcımlar qoparıb, poetikləşib yaddaşlara həkk olunub.

Əsasını yüksək humanist ideallar təşkil edən ölməz poemalarını yazarkən şairi hər şeydən əvvəl xalqın taleyi, gələcəyi, cəmiyyətin ahəngdar inkişafı düşündürürdü. Bu məqsədlə də şair gecəni gündüzə qatararaq, yorulmaq bilmədən bəşər qəlbinə nur saçan mütərəqqi ideyalarına həyat vəsiqəsi bəxş edib oxucuların ixtiyarına verirdi.

Nizaminin ilhamlı yaradıcılığında öz poetik əksini tapmış məfkurəvi istiqamətini, üslub xüsusiyyətlərini, ayrı – ayrı həyat hadisələrinə fəal münasibətini aydınlaşdıran müdrik kəlamalara, mənəvi - əxlaqi və qabaqcıl düşüncənin ifadəsi olan fikirlər aləminə vardığıca hünərinin əzəmətini daha dərindən dərk edir, onun bənzərsiz yaradıcılığının pərəstişkarına çevrilirik.

Bir misrası dürdür, bir misrası zər,
Mənayla doludur bütün beytlər.

Nizami insanlığa, humanizmə xidmət edən, elm sahibi olmaq, bilik qazanmaq, doğruluq, əməksevərlik, həyata bağlılıq, dostluqda sədaqət, kimi keyfiyyətlər şairi. Bu keyfiyyətlər onda insana məhəbbətdən, bəşər övladına sonsuz ədalətli münasibətdən irəli gəlirdi.

Nizami dünya ədəbiyyatında yeni bir dövr açmış Yaxın və Orta Şərq xalqlarının bədi, ictimai, fəlsəfi təfəkkür tərzini nurlandırmışdır. Bu nadir istedad sahibinin irsi 9 əsrə yaxındır ki, həm doğma xalqının, həm də Şərq xalqlarının bədi təfəkkür yaradıcılığını zinətləndirən bir mənbə olaraq qalır.

Nizami əsərlərində təbiət lövhələrinə, cəmiyyətə insanı əhatə edən mühitə və bütövlükdə insanın özünə geniş yer verilir. Şairin əsərlərinə əbədilik gətirən insanı lirik-romantik və müxtəlif psixoloji anlarda bədi idrakın, bədi təsvir vasitələrinin zənginliyi, rəngarəngliyi və dolğunluğu ilə tərənnüm etməsidir. Nizami əsərləri ilə Şərq xalqları poeziyasında lirik-romantik və psixoloji etik səciyyəli bir məktəbin əsası qoyulmuşdur.

Nizaminin hələ gənc yaşlarında qələmə aldığı “Sirlər xəzinəsi” əsərində böyük bəşəri problemə toxunulur. Burada əks etdirilən hisslər də, duyğular da, ideyalar da bəşəri xarakter daşıyır. Onun irəli sürdüyü problemləri yalnız özünə, öz xalqına deyil, bəşər övladına təfəkkür sahibi insana aid olduğunu görürük. Bu ilk poemasında mütəfəkkir şair sözün qüdrətindən, kəsərindən elə məharətlə istifadə edir ki, onun zəkasında gəncliklə ağsaqqallığın tarazlığı görünür:

İçmə, hüşyar eyləməz o içdiyin mey səni,
Yaddan çıxar varlığın, şərab eylər key səni.
Sərxoşluğa uyan kəs ələm çəkər ömürlük,
Aqilliyin üstünə qələm çəkər ömürlük... - [1]

deyənlər hələ gənc yaşlarından meyın insanı rəzil hala saldığından, əqli-məntiqi idrakdan məhrum edib şüurusuz vəziyyətə gətirdiyindən söhbət açır, əsrlər, qərinələr, bundan əvvəl yalnız hər hansı azərbaycanlıya deyil, ümumiyyətlə bəşər övladı olan insana bu pis əməldən əl çəkməyi tövsiyyə edir:

Qana qaltan etsə də səni zəhmət tikanı,
Çalışmaqdan usanma, işə alışdır canı.
Öz halal zəhmətinlə namuslu insan sayıl,
Hər yetənə alçalma, əl açıb olma sail.

Hələ 9 əsr əvvəl Nizami zəhmətə, əməyə yüksək qiymət vermiş insanın işi ilə, əməli ilə ucalmasını söyləmişdir. Artıq planetimizin hər yerində zəhmətə qatlanan, öz əməyi ilə yaşayan insanın əxlaqi xüsusiyyətinin ali olmasını görürük. Ümumbəşəri məna kəsb edən zəhmət, namus sözləri məhz insana məxsus keyfiyyətdir. Dahi şairimizin bu nəzəri tövsiyyələri bu gün də insanı alçalmamağa, zəhmətə, ucalığa səsləyir.

Dünyaya fateh olmaz zülmkarlıq, rəzalət,
Yer üzünün fatehi ədalətdir, ədalət.
Ədalətin müjdəsi yer üzünü şad edər,
Ədalətin işidir ölkəni abad edər.-

misralarını bizdən 9 əsrə yaxın bir müddət ayırır. Əslində isə bu zaman ayrılığıdır. Burada dərin güclü bir mənəvi yaxınlıq duyulur. Hansı ictimai-iqtisadi formasiya

olsa da, ədalət, zülmkarlıq, rəzalət insana məxsus keyfiyyətlərdir. Nizami isə insanlığı yalnız ədalətdə görür:

Xoşbəxtlər tək əgər dövlət sevərsən,
 Tamahı məhv elə, qurtar ondan sən,-

misraları Nizami Gəncəvinin ikinci poeması olan “Xosrov və Şirin”dəndir. Şair burada da insanı ön plana çəkir, onunla danışır, tamahı az olanı dünyanın ən xoşbəxt adamı hesab edir. Belələrinin həyatda bələlardan kənarda qalacağını söyləyir. Tamahkarlığı şair insanın ən rəzil xüsusiyyəti kimi qiymətləndirir.

“Yeddi gözəl”dəki fikirlər şairin həyat, cəmiyyət və insanlar haqqındakı mütərəqqi fikirlərinin davamıdır. Nizamiyə görə insanın vəzifəsi yeyib-yatmaqdan ibarət deyil, sayıq olmaq, hünər göstərmək insanın başlıca vəzifəsidir. İnsanın ləyaqəti xalqına xidmətdə xalqının qeyrətini çəkməkdə üzə çıxır:

Çalış öz xalqının işinə yara,
 Geysin əməlinlə dünya zər-xara .
 Xoş ətirlər saçmaq istəyən adam,
 Gül tək xoşxasiyyət olmalı müdam. [3]

Humanist ideyaların yüksək ifadəsi, həqiqi məhəbbətin mücəssəməsi Leyli və Məcnun obrazları həmişə yaşayan, yüksək poetik lövhələrlə verilmiş insanlığın ülvə məhəbbəti, bəşər övladının ən ali hissləri kimi tərənnüm edilmişdir:

Məhəbbət daimi olmasa əgər,
 Gəncliyin bir şəhvət oyuna dönər.
 Məhəbbət odur ki, odu sönməsin,
 İnsan yaşadığıca üzü dönməsin.
 Həqiqi məhəbbət bir məhəbbətdir,
 İlki də, sonu da əbədiyyətdir.

“Leyli və Məcnun” poemasından gətirilən bu sətirlərdə böyük Nizami məhəbbəti şəhvətə, oyuncağa, yüngül hisslərə döndərməməyi tövsiyə edir.

Nizami sonuncu poeması olan “İsgəndərnamə”də xalqlar dostluğunu, sülh ideyalarını, vətənpərvərlik duyğularını ecazkar sənətkarlıqla tərənnüm etmiş, bu xüsusiyyətləri böyük şair humanist dünyagörüşündəki beynəlmiləçilik əhval-ruhiyyəsi ilə bağlamışdır. “Şərəfnamə”dən gətirilən aşağıdakı iki sətirdə:

Döyüşdən yaxşıdır barışıq, şəfqət,
 Biri dərd gətirər, biri səadət – [5]

deyən Nizami insanları dostluğa, sülhə, barışığa çağırır. Bəşər övladına xas olan səbr, təmkin, inam kimi ən ali xüsusiyyətlər aşılayır:

Hər bəndin açarı səbrdir, inan,
 Səbirli adamlar olmaz peşiman.
 Darılma sənə üz verəndə kədər,
 Ondən böyük bir dərddən qıl gəzər.

(“Şərəfnamə”dən)

Bu sətirlərdəki fikirlər əsrlərdir ki, oxuculara səbr, təmkin, vüqar, inam və qətiyyət kimi keyfiyyətlər aşılıyır. Dahi sənətkar əsərlərində yunanların, ərəblərin, çinlilərin, rusların, gürcülərin, hindlilərin, İran və Dağıstan xalqlarının adını hörmətlə çəkir, onların adət- ənənələrindən, həyat tərzindən məlumat verir.

Humanist bir insan olan Nizamini yer üzündə sərhəd, ayrı-ayrı xalqlar deyil, məhz, insan problemi düşündürmüşdür. “Şərəfnamə”dən gətirilən aşağıdakı sətirlərdə deyilir:

Hər şeyi özünçün əkmək nə yarar ?
Dünyada hesabsız ruzi yeyən var.
Köçənlər zəhmətlə əkdii bağdan,
Gələnlər meyvəni dərmiş hər zaman.
Köçənlər bir çox şey əkməmişdir bizə,
Biz də əkməliyik gənc nəslimizə.
Dünya bir tarladır diqqətlə baxsaq
Hamı bir-birinə cütcüdür ancaq ... [2]

Göründüyü kimi humanist şair əkilən, becərilən nemətləri, Allahın verdiyi ruzini yalnız öz xalqına deyil, haralı olmasından və dini etiqadından asılı olmayaraq yer üzünün əşrəfi olan bütün insanlar arasında paylaşmasını tövsiyyə edir.

Nizami yaradıcılığında elə bir əsər, elə bir poema, elə bir parça yoxdur ki, orada bəşər övladına məxsus hisslər öz əksini tapmasın.

Əsrlər, qərinələr keçəcək Nizami ideyaları yer üzünün insanlarını dostluğa. Sülhə, düzlük və sədaqətə, məhəbbət və cəsarətə səsləyəcək. Çünki Nizami yaradıcılığı insan həyatını, insan qəlbinin ehtiraslarını, sirlərini, dövrünün mütərəqqi insanlarını narahat edən saysız – hesabsız qayələri ön plana çəkmiş, sözün qüdrəti ilə adamları tərbiyə etməyə yönəlmişdir. Nizami sözü “Allah vergisi” sayırdı. İnanırdı ki, sözün qüdrəti müxtəlif zümrədən olan insanları və nəsilləri bir- birinə yaxınlaşdırır. Elə buna görə idi ki, dahi şair özünün humanist fikirlərini qələminin ecəzkar gücü ilə müasirlərinə və gələcək nəsillərə çatdırmaq istəyirdi.

“Müdrəklik bütün xəzinələrdən yüksəkdir” – deyən şair “Sirlər xəzinəsi” poemasının əsl qayəsini belə səciyyələndirir:

Səhərtək əritmişəm gecələrin şamını,
Sehrkarlıq möcüzəm heyran qoyub hamını.
Yoxsula da, şaha da hikmət nuru saçmışam,
Ülviyyət xəzinəsinin hər sirrini açmışam. [4]

“Yoxsula da, şaha da hikmət nuru saçarkən, ülviyyət xəzinəsinin hər sirrini açarkən” dahi mütəfəkkirin əsas məqsədi özünün humanizm nəzəriyyəsini həyata keçirmək, insan səadətinə təmin edən yolları göstərmək olmuşdur. Buna görə də Nizami deyirdi :

Hikmət dəni səpdim ki, vəfa dəni cücərsin,
Hamı alqış oxuyub, bir gün barını dərsin.

Zəhmətkeş xalqın elə bir müqəddəs niyyəti, fikir və ümid çırıntısı yoxdur ki, Nizami poeziyasında əbədiləşib, poetik ifadəsini tapmamış olsun, Nizami sənəti, Nizami humanzimi və ideyaları, irəli sürülən bəşəri hisslərin ifadəsi zamanın böyük sınağından çıxmamış olsun. Nizaminin ideyaları əsrləri və qərinələri aşıb gələrək bütün dünyaya səs salmışdır. Nizaminin ölməz, bəşəri ideyaları zəhmətkeş adamların həyat eşqini, gələcəyə inamını artırmışdır. İnsanları əbədi səadətə qovuşdurmaq arzusu, mütərəqqi ideyalarını həyata keçirmək istəyi şairin mənəvi xəzinəsində məskən salmışdır.

İnsanların məhəbbətlə qoruyub saxladığı və təbliğ etdiyi mənəvi xəzinəsində Nizaminin yaratdığı mənəvi xəzinə xüsusi yer tutur. Şərqi və Qərbi əsrlər boyu məftun etmiş Nizami yaradıcılığını kamala yetmiş, nəcib əxlaqi sifətlər, əql və gözəllik daşıyıcısı olan insana həsr etmişdir. Poemalarında qələmə aldığı qəhrəmanlar böyük hərflərlə yazılan insan obrazlarıdır. Poemaların yazılmasında əsas məqsəd isə insan səadətinə xidmət, bu səadəti təmin etmə yollarını arayıb göstərməkdir. Məhz buna görə də insanın yüksək əxlaqi keyfiyyətlərinin tərənnümü Nizaminin humanist dünyasının mənəvi mahiyyətinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat:

9. M.Ə.Rəsulzadə. “Azərbaycan şairi Nizami”. Bakı, 1991.
10. Nizami Gəncəvi. “Sirlər xəzinəsi”, tərc. S.Rüstəm və A. Sarovlu. Bakı, 1981.
11. Firidun Bəy Köçərli. “Azərbaycan ədəbiyyatı”, I cild. Bakı, 1980.
12. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cilddə. I cild, Bakı, 1960.
13. Ə.Səfərli, X.Yusifli. “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” Bakı, 1982.
14. Nizami Gəncəvi. “Lirika”. tərt. F.ə.d.R.Azadə. Bakı, 1980.

Резюме

Ст.пр.П.Е.Кулиева

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ- ПЕВЕЦ УНИВЕРСАЛЬНЫХ ИДЕЙ

Создавая свои бессмертные стихи, основанные на высоких гуманистических идеалах, поэт прежде всего думал о судьбах народа, будущем и гармоничном развитии общества. Для этого поэт превратил ночь в день, без усталости раздавал жизненные карты прогрессивным идеям, которые освещали человеческое сердце и передавали их читателям.

Описывая какое-либо событие или выражая истинность своей идеи, поэт все же использует соответствующую мудрость под влиянием человеческих

чувств. Он советовал людям справедливо делиться своим счастьем, делиться личной радостью со всеми и осчастливить других своим счастьем.

В произведениях Низами широкое место отведено природным доскам, обществу, окружающей человека среде и самому человеку в целом. Именно лирико-романтические и различные психологические моменты поэта вносят вечность в творчество поэта, прославляя его богатством, разнообразием и полнотой художественного познания и средствами художественного описания. Произведения Низами заложили основу школы лирико-романтической и психологической этики в поэзии народов Востока.

Ключевые слова: воспевание, гуманистический, мысль, стихотворение, творчество, мастерство, мудрость, мышление

Summary

Hd.tch.P.E.Quliyeva

NIZAMI GANJAVI - A SINGER OF UNIVERSAL IDEAS

While writing his immortal poems based on high humanist ideals, the poet first of all thought about the fate of the people, the future and the harmonious development of society. For this purpose, the poet turned night into day, tirelessly gave life cards to the progressive ideas that illuminated the human heart and gave them to the readers.

When describing an event or expressing the truth of his idea, the poet still uses appropriate wisdom under the influence of human feelings. He advised people to share their happiness with justice, to share their personal joy with everyone, and to make others happy with their happiness.

In Nizami's works, nature boards, society, the environment surrounding man and man himself as a whole are given a wide place. It is the poet's lyrical-romantic and various psychological moments that bring eternity to the poet's works and glorify him with the richness, variety and fullness of artistic cognition and artistic means of description. Nizami's works laid the foundation of a school of lyrical-romantic and psychological ethics in the poetry of the peoples of the East.

Key words: praise, humanist, thought, poem, creativity, mastery, wisdom, thinking

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: dos. Yusifli Afaq X.q.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

GÜNAY BAXŞIYEVA ŞƏRAFƏDDİN QIZI

gunayrzali@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

23 Akademik Zahid Xəlilov küçəsi

UİLYAM QOLDİNQİN "PİRAMİDA" ROMANINDA CƏMIYYƏTİN SOSIAL PİRAMİDASININ ƏKSI

Xülasə

Məqalə görkəmli ingilis yazıçısı Uilyam Qoldinqin "Piramida" romanında ingilis cəmiyyətinin sərt iyerarxiya sisteminin necə əks etdirilməsinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Əsərlərində daha çox insanın daxili aləminə köklənən və insanın özünükəşfi və dərki mövzularını işıqlandıran Uilyam Qoldinq yaradıcılığında "Piramida" romanının xüsusi yeri ondan ibarətdir ki, bu əsər onun ən sosial romanlarından biridir. Məqalədə müəyyən edilmişdir ki, piramida mətnin bədii əsasında semantik səviyyələrin sonsuz çoxluğunda inkişaf edən xətdə artır və ətraflı təhlil zamanı münaqişənin qurulması, romanın hissələrə bölünməsi, fəlsəfi planlı ideyalar səviyyəsində piramidanın "kölgəsi" görülməyə bilər. Mətnin kompozisiyasında bu özünü romanın üç hissədən ibarət olması şəklində göstərir. Konflikt baxımından isə əsərdə üç sevgi üçbucağı vardır.

Romanda təsvir olunan Stilborn adlı əyalət şəhəri ölü, qəmgin, absurd şərtlər və məhdudiyətlər çərçivəsində batmış İngiltərənin mərkəzidir və burada piramidanın həndəsi silsiləyə tabe olunmuş və azaldıqca ümumi mərkəzə çatan hissələrdən ibarət olan sərt iyerarxiyası insan cəmiyyətinin strukturu üzərinə köçürülmüşdür.

Məqalədə piramidanın əsasını təşkil edən üçlük prinsipinin roman mətninin kompozisiyasında, münaqişələrin strukturunda necə təkrarlanmasına nəzər salınmış, Qoldinqin ingilis cəmiyyətinin sosial piramidasının insan ruhu üçün öldürücü və məhvəddici xarakterdə olması nəticəsinə gəlmiş müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: Uilyam Qoldinq, piramida, misirşünaslıq, pritça, cəmiyyət

"Piramida" (1967) romanının adının tənqid və oxucular tərəfindən interpretasiyası zamanı, adətən çətinliklər baş verir və bu məsələnin həll edilməsi adı ilə əlaqəli olmayan romanın təhlili zamanı əsas hesab edilir. Lakin başlıq - əsərin mənalı tərkib hissəsinin bir konsentrasi, mətnin bədii əsasında semantik səviyyələrin sonsuz çoxluğunda inkişaf edən yaydır. Buna görə də, ətraflı təhlil zamanı münaqişənin qurulması, romanın hissələrə bölünməsi, fəlsəfi planlı ideyalar səviyyəsində piramidanın "kölgəsi" izlənilir. "Piramida" fonu obraz sistemini, həndəsi

“piramida” fiqurunda təkrar olan üçbucaqların üçlüyü prinsipini onlara daxil edən daimi motivlər kompleksini əhatə edir və təşkil edir. “Piramida” tərifinin fəlsəfi və simvolik anlamı romanda baş verən hadisələrin bir ox ətrafında cəmləşməsidir, özü də bu halda, U.Qoldinqin uzun müddət Qədim Misir mədəniyyəti ilə maraqlanması, Piramida dedikdə, dəfn funksiyasını yerinə yetirən və hər şeydən öncə, Qədim Misir dünyası ilə əlaqəli olan müəyyən formalı memarlıq abidəsi, yəni oturacaq kimi kvadrat və təpələri birləşən üç üçbucaq nəzərdə tutulur. Fəlsəfə, ədəbiyyat və okkultizm tarixində, piramida yuxarıda göstərilmiş xüsusiyyətlərdən başqa, aşağıdakı obraz-ideya sırasından siqnal verir: ölüm mövzusu və ölümsüzlüyün birləşməsi. “Mistik mərkəz”. “Müqəddəs dağ”. “Günəş simvolikası”. “Hər şeyin başlanğıcı” (5, 376) və nəhayət, əsər: “Təpənin oturacaqla birləşməsi alovu, ilahi səmimiliyi və yaradıcılığın üçlük prinsipini əks edən piramidanın üçbucaqlı kənarlarını təşkil edir. Buna görə də piramida yaradıcılığın üç istiqamətində bütün prosesi təcəssüm edən simvol kimi təhlil edilir” (7, 396-397).

Müharibədən öncəki İngiltərədə kiçik provinsial şəhəri təsvir edən bu roman, ənənəvi Qoldinq manerasında– birinci şəxsdən rəvayət formasında qarşımıza çıxır. Təhkiyəçi kimi öz həyatından üç zaman fraqmentini xatırlayan Oliver çıxış edir, fraqmentlər müvafiq olaraq romanın fəsillərini təşkil edir. Qoldinq öz qəhrəmanını orta təbəqədən seçir: Oliver, orta məktəbi yenicə bitirmiş və artıq Oksforda daxil olmuş bir gəncdir. Şəhər ierarxiyasında kifayət qədər yüksək mövqe tutan valideynlərinin bir az kapitalı var, Oliver isə yüksəlmək və həyatda uğur qazanmaq arzusundadır. Birinci hissədə Oliver hələ çox cavan, on səkkiz yaşlı, əlçatmaz xəyallarda uçan və özünə sərfəli partiya tapmış İmocənə qarşı platonik və şəhər carçısının qızı Evi Babakumba qarşı cismani sevgidən iztirab çəkən oğlandır. Qoldinq birinci fəsildə klassik sevgi üçbucağını təsvir etsə də, sonradan bu üçbucaq dördbucağa çevrilir: Oliver - İmocən - Evi - Robert. Baş qəhrəman ərə getməyə hazırlaşan İmocən Qrantliyə aşıqdır, lakin onun sevgisi qarşılıqsızdır. Ancaq bu hissənin mərkəzi fiquru kasıb ailədən olan az təhsilli qız Evi Babakumdur. Həm Robert, həm də Oliver Eviyə sevgi duyğusu bəsləyirlər, çünki Evi görünüşcə çox cəlbedicidir. Robert və Oliver aralarındakı sinfi fərqdən dolayı uşaqlıqdan bəri bir-birlərinə nifrət edirlər. Evinin isə faciəsi ondadır ki, aşağı sosial statusuna görə heç kim ona insan kimi, şəxsiyyət kimi yanaşmır. Oliverin Eviyə cismani ehtirası gözlərini dumanlandırırsa da, Stilbornda və hər yerdə bu qədər əhəmiyyətli olan sosial bərabərsizlik ona mane olur, yenə də sosial bərabərsizlik və məhrumiyət ucbatından Evinin təhsilsizliyi Oliverdə nifrət doğurur. Beləcə Oliver üçün Evi sadəcə istək obyektı olaraq qalır. Məhz bu əsasda Oliver anlayır ki, Robert Yuen, Kapitan Uilmot və doktor Cons Evidən cinsi istəklərini təmin etmək üçün istifadə edirlər. Evi isə onu istifadə edən bütün kişilərə acıyaraq cavabında onlardan sevgi və mərhəmət istəyir. Ancaq Stilbornda bunu heç kimdən ala bilməyən Evinin doktor Consla münasibətinin üstü açılan zaman baş verən qalmaqaldan sonra Londona çıxıb getməkdən və sevgi axtarıqlarını orada davam etdirməkdən başqa əlacı qalmır.

Oliverin nəzərində Evi romantik sevgilisi İmocenlə tam bir ziddiyyət təşkil edir. Sosial statusu Evinin imkanlarını məhdudlaşdırır və onun həqiqi və səmimi sevgi tapmasına imkan vermir. Evi Babakumbun şəxsində yazıçı fiziki sevgini, Oliverin ruhunda cavablandırılmayacaq bir ehtirası təsvir edir. Bu fiziki sevgi məmnunluq və xəyal qırılıqlığı ilə sona çatır.

İkinci hissədə tətillə vaxtı doğma şəhərinə səfər edən və burada həvəskar operanın şit-meşşan quruluşunda iştirak etməyə məcbur edilən tələbə Oliverdən söhbət gedir. Qoldinq şəhərin mədəni həyatında müəyyən edici rol oynayan həvəskar opera teatrını təsvir edir. Bu hissədəki əsas fiqur, artıq Stilbornadakı varlı və nüfuzlu şəxslərdən biri olan cənab Kleymorun həyat yoldaşı olmuş İmocen Qrantlidir. Oliver yenə də İmoceni sevir, amma Qoldinq İmocenin romantik obrazını dağıdaraq, onun daxili boşluğunu göstərir. İmocen ilə müqayisədə Evi daha yüksək mövqedə qalır: Evi, açıq olmasa da, şəxsiyyətdir, İmocen isə yüksək dairələrə can atan soyuq və boş insandır. O, Oliverin özündə bəslədiyi və bu hissənin sonunda azad olduğu bir xəyal, illuziyadır. Qəhrəman, musiqinin və həvəskar tamaşanın rəhbəri İvlin de Treysinin müdrik məsləhəti sayəsində saxta sevgidən xilas olur. İmocen və cənab Kleymorun opera duetini dinləyən Oliver İmocenin heç də ideal olmadığını başa düşür. O görür ki, bu gözəl qız qürurlu və narsistdir. Qoldinq İmocenin imicini ustalıqla dağıdır: musiqi qəhrəmanın mənəvi boşluğunu ortaya qoyur. Beləcə birinci fəsildə sevgi mövzusu önə çəkilirsə, ikinci hissədə yazıçı solum, cəmiyyət mövzusu üzərində dayanır.

Və nəhayət, romanın üçüncü hissəsində yazıçı Stilbornu uğursuz həyatı olan musiqi müəlliməsi, miss Doliş-Prujinkanı xatırlayan qırxyaşlı Oliverin gözləri ilə görməklə musiqi mövzusunun təqdim edir. Bu hissə "Piramidanın içərisində." adlanır və demək olar ki, Oliverin uşaqlığından bəhs edir. Oliver Prujinka ləqəbli Klara Sesiliya Doliş ilə musiqi məşğələlərini xatırlayır. Bu hissədə artıq ailəsi və övladları olan və yetkin bir adam olan Oliver Stilborna gəlir. Miss Dolişin öldüyünü öyrəndikdən sonra onun qəbrini ziyarət edir. "Cənnət musiqidir" epitafını oxuduqdan sonra Oliver miss Doliş ilə dərslərini xatırlayır. Əsas personajın obrazı burada Miss Doliş və onun sürücüsü Henrinin faciəli sevgi hekayəsi vasitəsilə ortaya çıxır. Henri evli və kasıb idi, amma buna baxmayaraq miss Doliş onun ailəsini öz evində himayə elədi. Miss Doliş bu qarşılıqsız sevginin əzabına bacardığı qədər dözdü, ancaq nəticədə tənhalığa dözməyərək və öz faydasızlığını dərk edərək ruhi xəstəlik tapdı. Henri isə məlum oldu ki, ehtiyatlı və pragmatik bir insandır, o miss Dolişi sevmirdi, sadəcə müəyyən bir ana qədər onun mövqeyindən istifadə edirdi. Beləliklə, miss Dolişin qəbri yanında dayanan Oliver də heç vaxt onu sevmədiyini başa düşür (6, 570).

Piramida dəfn yeri kimi implisid olaraq sərhədləri ilə romanda baş verənləri əhatə edən şəhərin adında da göstərilir. Stilborn ingiliscə "stillborn" – ölüdoğulmuş deməkdir və romanın kontekstində bu ad artıq təsadüfi deyildir. İngiltərənin əyalət şəhəri – bu U. Qoldinq tərəfindən aşkar edilmiş, ölü, qəmgin, absurd şərtlər və

məhdudiyətlər çərçivəsində batmış İngiltərənin mərkəzidir. “Mərhəmətli” qədimi viktorian İngiltərə torunda Oliverin musiqi istedadı, Evinin qadın naturası donur və ölür. Qoldinq adları da təsadüfi seçmir: Evi Bibliyadakı ilk qadın – Həvvanın adından götürülmüşdür və romanda incəliyin təcəssümü funksiyasını daşıyır. Burada musiqi müəlliməsinin, tənha qarımış qızın – miss Doliş Prujinkanın yeganə sevgisi tapdandır. “Piramida” – U. Qoldinqin zaman və məkan baxımından yeganə “aktuallaşdırılmış” romanı, İngiltərə cəmiyyətinin sosial piramidasına qarşı yönəldilməkdən çox, onun cəmiyyət üçün özlü və öldürücü ruhunu müəyyən edir.

Müəllif tam şüurlu olaraq, “ölü şəhəri” Entoni Trollop adlı ingilis yazıçının “Barçester seriyası”na (1855-1867) həsr olunmuş Barçester şəhəri yaxınlığında təsvir edir. Növbəti dəfə, E.Trollopla (1, 100), ingilis əyalətinin obraz və əxlaqların təsviri ilə məşhur olan müəlliflə gizli polemikaya girən U. Qoldinq əsərin effektiv hərəkət xəttinin zərərinə olaraq Trollopun “həqiqətə uyğun təsvir” prinsipinə yalnız zahirən riayət edir. Lakin adi hadisələr planının dərinliyində yatan baş verənlərin qəlbləri parçalayan və ürəkləri donduran daxili tragizmi, oxucunu yumşalmağa qoymur, əksinə Stilbornun ləyaqətli bataqlığından dəhşətə gətirir: “Biz özümüz faciəyik, heç ağılımıza gəlməzdi ki, bizə katarsis lazımdır” (6, 481).

Memarlıq abidəsi kimi ehram ruhu tərک etmiş adamın bədən qişasının toxunulmaz olaraq saxlanması üçün nəzərdə tutulmuş bir məqbərədir. Qədim Misirdə ölənlərin kultu əsasında “maddi kimi düşünölmüş, ölənin axirət həyatında uğuru üçün qayğı ilə bədənə saxlanması can atma vardı (8, 277) və şübhəsiz ki, U. Qoldinq “piramida” tərifinin dərk edilməsi zamanı şərtsiz olaraq onun mədəniyyətinə əsaslanırdı. “Konservləşdirilmiş” Stilborn – bu içərisində insanlar deyil, yalnız balzamlanmış qişalar gəzən müasir Piramidadır, oradakıların heç ağına gəlmir ki, onlar çoxdan ölüb və birdəfəlik verilmiş qaydaları olan oyunu oynamağa davam edirlər.

Piramidanın həndəsi silsiləyə tabe olunmuş və azaldıqca ümumi mərkəzə çatan hissələrdən ibarət olan sərt iyerarxiyası onun yuxarıda göstərilmiş xüsusiyyətlərinin insan cəmiyyətinin strukturu üzərinə köçürölməsinə gətirib-çıxarmışdır. Sosial Piramida – ənənəvi quruluşun təməl daşı və baza prinsipidir, yəni “ingilisliyin” – sosial və peşəkar, ailə və cinsi xurafatın qəhrəmanların düşüncə tərzi və hərəkətlərini kəskin şəkildə idarə etdiyi romanda təsvir edilir. “Piramida” romanından on üç il sonra verdiyi müsahibələrdən birində U. Qoldinq ingilis cəmiyyətinin sabitlik və dəyişilməzliyini qeyd etmişdi: “Mənim fikrimcə, ingilis cəmiyyətinin piramida quruluşu hal-hazırda da mövcuddur və onun qorxusu məndə, ürəyimdə, tək ağımda deyil, həm də emosiyalar, ruhumda unudulmaz iz qoyub” (9, 188).

Ədəblər və ənənələr sərđabəsindən gələn Stilborn “fikri”, Stilborn “səsi” insana onun tanışlıq dairəsini göstərir; onun davranışını diktə edir. Hətta həqiqi “musiqiçilər olan Oliverin valideynləri də “Stilborn” oyununun qaydalarına tabe olurlar: “Kiməsə təəccüblü gəlsə də, mən onların qərarı ilə, musiqi ilə özüm üçün

məşğul olacaqdım” (6, 536). Yaxud əsərdən başqa bir misal gətirək: “Mənim incə anam, yeni şlyapa, görüş, əl hərəkəti, üz ifadəsinin nə bildirdiyini təxmin edərək saatlarla kiseyi pərdə arxasında durardı” (6, 537).

Sosial, mədəni və pul çərçivələri Oliverin tanıdığı dünyanı sərt şəkildə, bərabər olmayan və əzəldən bir-biri ilə barışmayan iki hissəyə bölür: Məsələn mister Dolişin var-dövləti olduğuna görə və onun hesabına ətrafdakılar özlərinin yüksək incəsənətə aidiyyətlərini hiss etdiklərinə görə Stilbornda ona hər şeyi bağışlayırdılar (6, 525). Romanın səhifələrində Oliverin nəzərində belə bir epizod canlanır: “Mən gözlərimi ondan, Evidən çəkdim və şəhərə baxdım. O, qızılağac cəngəlliyinin kölgəsi ilə işıqlandırılmışdı və rəngarəng, sakit idi [...] Və birdən mən sadəcə hiss etdim: orada və burada, iki bölünmüş dünya var. Orada onlar İmocenlə, rəngli mənzərədə təmiz haldadırlar. Burada – o, bu əşya, çürüntü iyi gələn, sümüklərlə, amansızlıqla gəmirilmiş yerdə – təbiətin “tullantı” yerindədir (6, 460). Hətta ədəbli cəmiyyətin rəngli mənzərəsində belə artıq uşaqlıqdan Oliver tərəfindən dərk edilən aydın iyerarxiya var.

Beləcə əsərin adının mənalarından daha biri aydınlaşır, romanın əvvəlində zülmətdən şəhərin üzərinə tədricən Stilborn sakinlərinin həyatını bitirən sosial Piramidanın kölgəsi düşür. Oliver və rütbəsinə görə ondan yüksəkdə olan Robert Yuen heç vaxt şəhər carçısının qızı Evini sevə bilməyəcəklər; Evi isə, öz ecazkar səsinə baxmayaraq, kilsə xorunda oxuya bilməz; Bakaley döngəsinin sakinləri şəhər həvəskar teatrında iştiraka heç vaxt buraxılmayacaqlar, bütün “təbiiyəli” ailələrdən olan uşaqlar isə istisnasız olaraq miss Doliş-Prujinkanın dərslərinə getməlidir.

Piramidanın əsasını təşkil edən üçlük prinsipi mətnin kompozisiyasında, münaqişələrin strukturunda təkrarlanır. Mətnin kompozisiyasında bu özünü romanın zaman aralığı və əsası təşkil edən mövzu ilə ayrılmış, lakin bir nöqtədə - Stilbornda birləşən üç hissədən ibarət olması şəkildə göstərir. Konflikt baxımından isə əsərdə üç sevgi üçbucağı: Oliver- İmocen – onun həyat yoldaşı; Oliver- Evi -Henri Yuen; miss Doliş-Prujinka – Henri –Henrinin həyat yoldaşı vardır. Nəhayət, hər mövzunun daxilində, ingilis alim Don Kromptonun gördüyü kimi, üç bir-birinə zidd olan baxış tərziləri var: musiqi mövzusunda tədqiqatçı klassik musiqi (Oliver, miss Doliş), caz (Evi Babakum) və komik opera (Stilbornun həvəskar teatri) janrlarını ayırır; cəmiyyət müvafiq olaraq üç sinfə bölünür: aşağı (babakumlar), orta (Doliş, Oliverin ailəsi) və yüksək (Yuenlər, İmocen və həyat yoldaşı); sevgi duyğusunun özü də üç tərəfdən göstərilir: həvəs (Oliver, Henri -Evi), sublimasiya (Oliver-İmocen) və məyusluq (miss Doliş - Henri). “Sxematik olaraq, kvadrat roman piramidasının əsasını təşkil edirsə, onun tərəfləri üçbucaq formasında olmalı və bu mövzulardan hər biri də üçtərəfdən təqdim edilə bilər” (2, 55-56).

Piramida – donmuş həyatın simvoludur və onun paradoksal cazibəsi ondan ibarətdir ki, o sərdabə, ölümün sığınacağı olsa da, eyni zamanda zamanı dondurur və beləliklə həyat uğurunda mübarizə aparır: “Misirlilərin nəyi nəzərdə tutduqlarından asılı olmayaraq, onlar həyat və ölümü mümkün qədər işıqlandırılmış yol ilə aparır.

Onların dəfn mərasimi, onların qəbirləri və tutqun heykəlləri, onların baxarkən heç kəsin gözünü dincəldə bilmədiyi büstləri, divar naxışları ilə işıqlandırılmış zülmət dəhlizləri, onların sümükləri, dərisi və çürüməkdən qaçmaları – tək "memento mori" deyil. Bu həm də, "memento vivere"-dir. Mən onların qalıqlarında, arxeologiya və incəsənət vasitəsilə mənim özümün zülmətə qəmli baxışımı, həyat uğrunda coşqun mübarizəmi görə bilirəm"(4, 81).

Stilborn – bu İngiltərənin donmuş qəlibidir, lakin məhz burada miss Dolişin atası "Cənnət – bu musiqidir" sözlərini deyir. Sonradan həmin bu sözlər miss Dolişin bütün həyatını ümitsizcəsinə həsr etdiyi Henri tərəfindən onun qəbrinin üstünə həkk edilir. Göründüyü kimi yenə də piramida mövzusu – həyat və ölüm rəmzləri birlikdədir (6, 534). Məhz Stilborn həmin yer olur ki, burada ixtisasca "musiqiçi", həyatda isə "yaxşı insan" olan Oliver dünyaya gəlir. Məhz Stilbornun küçələrində qəribə musiqi adamlarının kölgələri gəzişir: mister Doliş, şarmançalan mister de Treysi, Oliver ailəsi, miss Doliş – "musiqi qulu"(6, 552). Stilbornun sərdabə-piramidasının divarları arasında Musiqi üçün, digər əbədi dünya üçün üzgünlük doğulur. Həqiqətən də "Piramida" Uilyam Qoldinqin nəinki ən sosial, həm də ən musiqili romanıdır (Şopen, Doulend, "Qaraçı romansı", Mendelson, Bax, Kreysler, Stravinski, Paderevski, Korto, Kazals, Gendel, kilsə himnləri – romanın musiqi "fonunu" formalaşdıran və Oliverin "çalışan düşüncəsinin" musiqili hissəsini nümayiş etdirənlərin tam olmayan siyahısıdır).

Özünün sosial piramidasının musiqi qanunlarına riayət edən "ölü doğulmuş" Stilborn da öz sakinləri ilə birgə özünəxas şəkildə musiqili idilər. Oliver düşüncələrində bu belə əks olunur: "Və mən kədərlə xatırlayıram ki, Yuenlər həmişə milad bayramında mənə nəsə hədiyyə edirdilər. Həmçinin büllur piramida ilə eyni ahəngdə hərəkət edirdilər" (6, 538). Şəhər sakinləri isə həvəskar opera teatrının tərbiyəsiz və istedadsız tamaşalarına aludə idilər və burada "Stilborn sakinlərinin tam yarisı "Baqqal dalanı" və "Dəyirman" kimi yerlərdə yaşadıklarına və kasıb olduqlarına görə mexaniki ixtisara düşürdü". Evi isə oxusa da və istənilən kəsin ağılı başından ala bilsə də onun xorda həтта dayanmağa belə kiçik bir şansı yox idi" (6, 480).

Romanın adı – "Piramida" romanının bədii dünyasının Qədim Misir mədəniyyəti ilə əlaqəsini göstərən heç də yeganə işarə deyildir. U.Qoldinqin yaradıcılıq metodu üçün bir o qədər də xarakterik olmayan epiqraf da oxucunun diqqətini Qədim Misir mövzusunə doğru yönəltməkdə davam edir (10, 95):

İnsanlar arasında yaşamaqla, məhəbbətdə canfəşanlıq et,
Çünki məhəbbət – ürəyin başlanğıcı və sonudur
Ptahhotepin nəsihətlərindən (6, 389).

Epiqrafın proqnozlaşdırıcı funksiyası məhəbbət mövzusunun digər mövzular üzərində dominant olmasında, daha doğrusu müasir insanların Misirin tutqun rəngli piramidalarının dərinliklərindən gələn bu çağırışına nə qədər kar qalmasında və

“məhəbbətdə canfəşanlıq etmək” qərarına gələnlərin nə qədər amansız cəzalanmalarında özünü göstərir, ona görə ki, məhəbbət “ölü doğulan” həyatın sonu və insanlara və özünə qarşı nifrətə dönən əbədi əzabın başlanğıcı olur. Prujinkanın dəliliyi və Evinin abırsız laqeydliyi onların “insanlar arasında” “məhəbbətdə canfəşanlıq etməyə” cəsarət etmələrinin cəzasıdır; hətta musiqiçi Oliver belə onlara qarşı kordur, o, romanın sonunda hazırkı dövrdən olan Qoldinq qəhrəmanları üçün klassik olan kredoya gəlib çıxır: “... mən başa düşdüm ki, [...] daimə hər şeyə görə məqbul olan qiyməti ödəyirəm” (6, 573).

C. Jandan özünün U.Qoldinq yaradıcılığa həsr edilən monoqrafiyasında haqlı olaraq qeyd edir: “Qoldinqin misirşünaslığı həmişə “Piramida” romanında olduğu kimi bir o qədər də məhdud olmayan əhatə və forma vasitəsilə onun özünün şəxsi dünyası, İngiltərədə olan vəziyyət haqqında bitkin ictimai məruzəsinin yaradılmasına olan tendensiyasından irəli gələn cəlbədicə elmi və fərdi aludəçilik olmuşdur” (3, 65). Lakin romanın xronotopu nisbətən qeyri-müəyyəndir və onu şərti olaraq konkret məkan və zaman koordinatlarına bağlamaq olar. Bu mənada Stilborn Qoldinqin doğma şəhəri əsərdə təsvir olunan zaman isə İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsidir. Buna baxmayaraq, Qoldinq üçün klassik olan təsvir edilən həqiqətin universallaşdırılması bəzən pritçaya oxşar süjet, spesifik problematika, bəzən hər birinin müəyyən bir ideya funksiyasını daşdığı personajların sayının məhdud olması və nəhayət romanın onun başlığına uyğunluğu sayəsində yaranır. Piramida dövrləri əlaqələndirir və buna görə də romanı zamandankənar orbitə çıxarır.

Summary

Presentation of the social pyramid of society in “The Pyramid” novel by William Golding

Gunay Bakshiyeva

This paper is concerned with the study of presentation of the strict hierarchy of English society in the novel “The Pyramid” by the outstanding writer William Golding. The peculiarity of “The Pyramid” lies in the fact that it is one of the most social novels of the author, due to the fact that William Golding mainly focuses on the inner world and self-understanding of a person. This article determines that the pyramid increasingly grows up in an infinite number of the semantic levels on the fiction basis of the text and in the detailed consideration it is possible to see the conflict as well as division of the novel into separate parts and the shadow of the “pyramid” at the level of philosophical ideas. In the composition of the text, this manifests itself in the fact that the novel consists of three parts. In terms of conflict, there are three love triangles in the novel.

The provincial city of Stilborn, described in the novel, is the center of England, sunk by dead, sad, absurd conditions and restrictions, where the geometric chain of the pyramid is subordinated to a rigid hierarchy of parts that descends to a common center.

This article presents the iteration in the composition of the text, the Trinity principle in the structure of the conflict in the novel, which is the basis of the pyramid, and it was found out that the social pyramid of the English society has the destructive and devastating effect on the spiritual component of people.

Key words: William Golding, pyramid, Egyptology, parable, society

РЕЗЮМЕ

ОТОБРАЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ПИРАМИДЫ ОБЩЕСТВА В РОМАНЕ УИЛЬЯМА ГОЛДИНГА «ПИРАМИДА» БАХШИЕВА Г.Ш

Статья посвящена исследованию отображения жесткой иерархической системы английского общества в романе выдающегося писателя Уильяма Голдинга «Пирамида». Особое место романа «Пирамида» в творчестве Уильяма Голдинга, который в своих произведениях в основном уделяет внимание внутреннему миру и самопознанию человека, состоит из того, что этот роман один из самых социальных романов автора. В статье было определено, что пирамида возрастает по восходящей линии в бесконечном множестве семантических уровней на художественной основе текста, и при детальном разборе можно увидеть конфликт, разделение романа на части, «тень» пирамиды на уровне философских идей. В композиции текста это проявляется в том, что роман состоит из трех частей. С точки зрения конфликта, в произведении три любовных треугольника.

Провинциальный город Стилборн описанный в романе, - это центр Англии, погрязший в мертвых, печальных, нелепых условиях и ограничениях, где геометрическая цепь пирамиды подчинена жесткой иерархии частей, спускающихся к общему центру.

В статье рассмотрено повторение в композиции текста, структуре конфликта романа принципа троицы, составляющего основу пирамиды, установлено, что социальная пирамида английского общества оказывает уничтожающее, убийственное воздействие на духовную составляющую людей.

Ключевые слова: Уильям Голдинг, пирамида, египтоведение, притча, общество

Ədəbiyyat:

1. Biles I. J. Talk: Conversations with William Golding. N.Y., 1970, 112 p.
2. Crompton D. A View from the Spire. William Golding 's Later Novels. Oxford, 1985, 199 p.
3. Gindin J. William Golding. L., 1988, 124 p.
4. Golding W. Egypt from My Inside // Golding W. The Hot Gates and Other Occasional Pieces. N. Y., 1965, 175 p.
5. Vries Ad de. Dictionary of Symbols and Imagery. Amsterdam, 1984, 515 p.
6. Голдинг У. Шпиль. СПб., 2000, 464 с.
7. Керлот Х.Э. Словарь символов. М., 1994, 608 с.
8. Коростовцев М.А. Религия Древнего Египта. СПб., 2000, 464 с.
9. Кузнецова А. И. Пространственные мифологемы в творчестве У. Голдинга: Дис. ... канд.фил.-наук. Москва, 2004, 232 с.
10. Поучение Птахотепа // Поэзия и проза древнего Востока. М., 1973, 736 с.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

Rəyçi: prof Cəlil Nağıyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

BABAYEVA AYNURƏ NİZAMİ QIZI

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Sumqayıt, 43-cü məhəllə

aynurababayeva@mail.ru

**QARABAĞ PROBLEMİNƏ
MUSTAFA ÇƏMƏNLİ YANAŞMASI
XÜLASƏ**

Məqalədə, ilk öncə, müharibə mövzusunə toxunulmuşdur. Onun ədəbiyyata təsirindən və bu mövzuda yazılmış əsərlərdən bəhs edilir.

Hamımıza bəllidir ki, Azərbaycan coğrafi mövqeyinə görə hər zaman ətraf qonşuların diqqət mərkəzində olub. Siyasi, coğrafi, iqtisadi cəhətdən torpağımıza göz dikənlər çox olduğundan xalqımızın yaşadığı qanlı-qadalı, faciəli günlərinin sayı-hesabı yoxdur. Ona görə də, bir çox müharibələr yaşamış Azərbaycan xalqı üçün Qarabağ mövzusu, problemi xüsusi mənəvi yükə malikdir. Bu səbəbdən də, bu mövzunun tarixi, bədii, fəlsəfi aspektdən araşdırılması vacib və məqsədəuyğundur.

Bu vəzifəni boynuna götürən, vətəndaş mövqeyini göstərməyə çalışan yazıçılardan biri də Mustafa Çəmənliyədir. O, Qarabağ mövzusunə toxunduğu əsərlərində onun tarixini, xalqımızın faciə dolu acı günlərini, çarəsiz köçkün həyatını təhlil predmetinə çevirmişdir. Lakin yazıçı bununla yanaşı, Qarabağ problemini Azərbaycan xalqının heysiyyət, qürur, milli kimlik səviyyəsində təqdim edir. O, oxucunu yüksək ideoloji amallara şövqləndirir. Əsərlərdə yazıçının subyektiv düşüncəsi də hiss edilir. O, xalqımızı məğlub olmuş kimi təqdim etmir. Qərarverici döyüşün olacağından xəbər verir. Dövlətimizin suverenliyi uğrunda canından keçən milli qəhrəmanların həyatını bədii-epik, sənədli şəkildə oxucuya bir daha tanıdırır. Mustafa Çəmənli bununla demək istəyir ki, bu cür qeyrətli, fədakar oğullar var ikən, qisas qiyamətə qalmaz.

Açar sözlər: Mustafa Çəmənli, Qarabağ, müharibə, tarix, nəsr, milli kimlik.

Müharibə mövzusu ədəbiyyatda ən çox istifadə olunan mövzulardandır. Çünki dünyanın hər bucağında bu problemlər yaşanır. Onun yaşatdığı ağrı-acı, çarəsizlik, itki, fəlakət yeni-yeni ədəbiyyat nümunələrinə mövzu olur. Buna görə də şair və yazıçılar hər zaman bu mövzuya toxunmuş, təhlil obyektini seçmişdirlər. Azərbaycan ədəbiyyatına diqqət yetirsək, görürük ki, şair və yazıçılarımız - Nizami Gəncəvi, Xətai, M.Hadi, Hüseyn Cavid hər zaman dağıdıcı qüvvəyə malik müharibəni bəşəriyyətə bir zərbə kimi qəbul etmişlər və onu törədənəri pisləmiş və lənətləmişlər. Əgər Nizami Gəncəvi öz qiymətli sözü ilə şahları müharibədən çəkəndirməyə, insanlığı sülhə dəvət edirdisə, bu gün şair və yazıçılar daha dərinə sirayət etməyə məcburdurlar. Çünki tarix və ədəbiyyat acımasız I və II Dünya müharibələrinin şahidi olub.

Azərbaycan da bu proseslərdən kənar qala bilməmişdi. II Dünya müharibəsinin alovu Azərbaycanı da bürümüşdü. Öz yaralarını sarmağa, sağalmağa, gələcəyə ümidlə irəliləməyə çalışarkən, sən demə, ermənilər gizliincə planlar qurmuşlar. Bu planların nəticəsi olaraq biz Qarabağ müharibəsini yaşadığımız. Xaincəsinə kürəyimizə sapılan bu bıçağı biz 30 ildir ki, tam olaraq çıxarda bilmirik. Buna görə də bir cəmiyyət olaraq bizim həm güclü hərbiyə, həm də ziyalı fikrinə, münasibətinə böyük ehtiyacımız var. Belə bir məqamda isə ədəbiyyatın rolu danılmazdır. Çünki ədəbiyyat yönləndirən, təbliğ edən bir sahədir. Məhz bu səbəbdəndir ki, ədəbiyyat cəməsi Qarabağ problemindən yan keçmir, hətta bunu özünə vəzifə, vətəndaş borcu bilir. Lakin hələ də tam sönməyən Qarabağ probleminin işıqlanması haqda olan fikirlər fərqlidir. Məsələn, yazıçı-publisist Əlisahib-Əroğul deyir:

“Əfsuslar olsun ki, Qarabağ mövzusunda çoxlu sayda əsərlər yazılsa da, buradakı boşluğu doldura biləcək, tutumlu, bədii dəyəri yüksək olan janr nümunələri kifayət qədər deyil. Qarabağ uğrunda azadlıq döyüşlərinin başa çatmadığı hazırkı dövrdə müstəsna əhəmiyyəti olan bu mövzudan yan keçilməsi yol verilməzdir. Erməni daşnak faşizminin mahiyyəti, onun mənfur siması böyüməkdə olan nəsələ hələ qədərincə tanılmayıb və tanılmır” [1].

Lakin eyni zamanda ədəbiyyatşünas-tənqidçi Nərgiz Cabbarova bununla bağlı belə yazır: “Son zamanlarda Azərbaycan ədəbiyyatında roman bümü yaşanır. Müasir romanlarımızda Qarabağ mövzusu yenə də ilk yerdədir. Sadəcə, təsvir və problem qaldırılması istiqamətində müəyyən dəyişikliklər var. Belə ki, müəyyən mətnlərdə cəbhədə baş verən hadisələrin realist təsvirinə üz tutulursa, müəyyən romanlarda artıq məsələlər İnsan amilinə, İnsan faktoruna rəqurulanaraq təhlilə gətirilir ” [2, s.162].

Müharibənin ilk illərini nəzərə almasaq, bir neçə il sonra yazıçılarımız, ağırlı da olsa, Vətən probleminin təsvir və təhlilinə başlamışlar. M.Süleymanlının “Erməni adındakı hərflər...”, S.Nuruqızının “Qisas”, A.Abbasın “Dolu”, “Çadırdə Üzeyir Hacıbəyov doğula bilməz”, N.Məmmədlinin “Zəngülə”, Elçinin “Bayraqdar”, A.Xəyalın “Mənim erməni oğlum”, E.Elatlının “Qisas gecəsi”, “Cəhənnəmdən gələn səs”, Zahid Sarıtorpaq “Qiyamət qaziləri”, Azad Qaradərəlinin “Sevgilim Vətən”, “Cəbrayıl əfsanəsi”, və s. kimi əsərləri bu qəbildəndir. Bu əsərlərdə Qarabağ müharibəsində baş verən hadisələrin epik təsviri, səbəb və nəticələr öz inikasını tapmışdır.

Bu cür fərqli fikirlərin yaranması, bizə görə, medianın ədəbiyyatyönümlü təbliğinin zəif olması ilə, bu əsərlərin nəinki Azərbaycan hüdudlarından, hətta kitab rəflərindən kənara çıxma bilməmələri ilə bağlıdır. Lakin ümid edirik ki, bu mövzuda yazılmış əsərlərin təqdim və təbliğatına xüsusi önəm veriləcək. Çünki bütün dünyaya 2-ci Qarabağ müharibəsinə səbəb olan qanlı-qadalı tarixi bəyan etmək lazımdır.

Məhz Mustafa Çəmənlı də o yazıçılardandır ki, milli heysiyyətimiz sayılan Qarabağın təəssübünü çəkməkdən usanmır. 1972-ci ildən yazıçılıq fəaliyyətinə

başlayan yazıçının yaradıcılığına diqqət edəndə görürük ki, Vətənə sevgi, sədaqət, Qarabağ mövzusu onun yaradıcılığının əsas xəttini təşkil edir. Onun yaradıcılığından, ümumilikdə, Qarabağ qoxusu gəlir.

“Xallı gürzə” (1991), “Fred Asif” (1996), “Ruhların üsyanı” (2007), “Mübariz” (2010), “Üç yaşlı əsir” (2016) Qarabağ mövzusunda yazılmış əsərlərdəndir.

1991-ci ildə çap edilmiş “Xallı gürzə” [3] tarixi romanı Yazıçının Qarabağ haqqında yazdığı ilk əsərdir. Burada o, əsərin bədiiliyinə diqqət etməklə yanaşı, həm də tarixi faktları bir daha üzə çıxarmağa çalışmışdır. Pənahəli xanın Nadir şah sarayından qaçaraq qüdrətdən səngərli, qalalı dağlarımızda Qarabağ xanlığını qurması, möhkəmləndirməsi, onun bütöv Azərbaycan eşqi ilə yanması əsərdə dolğun şəkildə öz əksini tapmışdır. Tarixi keçmişə səyahət etdirən bu əsəri filologiya elmləri üzrə professor Nazim Axundov nahaq yerə “Tarixi yaddaşın bərpası” [4, s.5] adlandırmır. Məqsədyönlü şəkildə unutturulmağa çalışılan bu tarixin yazıçı tərəfindən yenidən işlənməsi onun xalqa bir növ çağırışıdır. Müəllif xalqını qəhrəmanlıqla qurduğu keçmişə yaddan çıxarmamağa, ermənilərin kim olduqlarını unutmamağa çağırır.

“Xallı gürzə” əsəri Qarabağ xanlığının yaranmasına həsr olunmuş bir əsər olsa da, daha çox bugünkü ağrı-acımızın nəticəsi olan səhvlərimizin inikasıdır. Əsərdə birləşərək yumruq ola bilməyən, qardaş qanı axıdan təkəbbür dolu xanlarımızın yaratdıqları tarix özü bütövlükdə bir obraz təşkil edir. Yazıçı məhz bu obrazın fonunda o dövrün insanını, onun həyatını, istəyini, Vətən sevgisini, sədaqəti, yoldaşına dayaq duran qadının təsvirini, siyasi və şəxsi istəklərin nəticəsi olan xəyanəti, qorxaqlığı vahid bir formada ümumiləşdirə bilmişdir.

“Fred Asif”, “Mübariz” sənədli povestləri xatirələr əsasında yazılmışdır. Bu əsərlər Qarabağ uğrunda canından keçmiş igid oğullarımızın adını əbədiləşdirməklə yanaşı, həm də dövrün gerçəkliklərinin sənədli-bədii simasını əks etdirir. 1996-cı ildə çap olunmuş “Fred Asif” əsərində müəllif milli qəhrəmanımız olan Fred Asif obrazını ideallaşdırmır, onu adi bir insan kimi, doğruları və səhvləri ilə birgə təqdim edir. Bununla da yazıçı hər bir insanın səhvdən xali olmadığını söyləyir. Uşaqlığından son gününə qədər həyatını əhatə etməyi bacararaq yazıçı bir qəlbə yuva salan vurub-yıxan, dalaşqan, eyni zamanda incə qəlbli, musiqiyə, şeirə, təbiətə vurğun insanın rahat keçməyən həyatını böyük sevgi və hörmətlə təsvir edir.

Ehtiyatsızlıqdan edilmiş bir səhvin ucbatından ümitsizliyə qapanmış insandan heç bir hərbi təhsil görmədən lider olmağı bacaran komandirə çevrilişi əsərdə dolğun səhnələrlə təsvir olunub. Xatirə və faktlara əsaslanan döyüşlərin təsvirinin dəqiqliyi insanı dəhşətə gətirir. Sətirlərə hopmuş ağrı-acı, çarəsizlik, intiqam hissi oxucunun qəlbinə hopur. Güclü təsiredici qüvvəyə malik bu əsərdə Xocalı faciəsi, Ağdam uğrunda gedən ədalətsiz döyüşlər haqda verilən sənədli materiallar düşmənin nə qədər mundar, insanlıqdan çıxmış olduğunun göstəricisidir.

Ermənilərin bu qəddarlıqlarına baxmayaraq, Fred Asif insani keyfiyyətlərini itirmir. Hər döyüşdən öncə o, qana qan deyən əsgər yoldaşlarına ədalətli olmağı, ermənilər kimi iyrencliyə yol verməməyə çağırırdı: “Eşidəm-biləm, əsir düşmüş bir adama işgəncə vermisiniz, incitmisiniz, gözümə görünməyin. İllah da yaşı altmışı keçən qocaya, qadına. Bu yaşda olan bu gündən sonra nə övlad doğasdı, nə əkəsi. Onsuz da Allah tərəfindən onun ömrü üzülüb, amma qoy sənin əlinlə üzülməsin. Biz döyüşçüyə qarşı döyüşürük.” [5, s.94]. Bütün bu xatirə-detallar onun hansı vəziyyətdə olur-olsun insanlıqdan çıxmadığını, yəni mənəvi yüksəlişini ifadə edir.

Əsərdə verilən faktlara diqqət yetirəndə aydın olur ki, bizim şücaətli oğullarımız yalnız düşmənlə deyil, eyni zamanda içimizdəki xəyanətkarlarla, laqeydlik və məsuliyyətsizliklə də mübarizə etmə məcburiyyətindədirlər. Yazıçının bütün bunları qeyd etməkdə məqsədi xatırlatmaq, yeni nəsil üçün yaddaş qoymaqdır.

Sənədli povestin sonunda belə qənaətə gəlmək olar ki, “Fred Asif” əsəri həm də yazıçının “Niyə başımıza bu bəlalar gəldi?”, “Niyə biz döyüşlərdə bu qədər şücaət göstərməyimizə baxmayaraq məğlub olduq?” və s. suallarına cavab axtarırlarının bədii-epik inikasıdır.

“Mübariz” əsəri [6] Qarabağı görmək, onun suyunu içmək, zəmilərində gəzmək eşqi ilə yanan bir gəncin həyat və mübarizə hekayəsinin inikasıdır. Tanrı payı olan, Qarabağ sevdalı bir gəncin erkən yaşlarından Qarabağa can atması və onu azad etmək və görmək istəyi, amalı yazıçının qələmində sanki fərdiləşmə səviyyəsini aşır və ümumiləşmiş ideya konseptini qazanır. “Bir gəncin manifesti” sayıla biləcək əsərdə sanki bir çağırış var. Düşmən tapdağı altında qalmış torpaqların çağırışı. Yazıçı bu üslubla xalqı Mübarizin dalınca getdiyi bu səsi eşitməyə çağırır. Həqiqətən də, Mübariz fenomeni ümitsizliyə, susqunluğa, boşluğa qapanmış bir xalq üçün real həyatda da, söz dünyasında da bir oyanış aktına çevrildi. Əgər Sabir Əhmədlinin “Axirət sevdası” romanında “Məni ölüm düşündürür” fikri hökm sürürsə, “Mübariz” əsərində “Sənə canım fəda, Azərbaycan” ideyası oxucunu özünə çəkir. Mustafa Çəmənli bu əsərlə həm də Qarabağ mövzusunun bir daha təzələyir, baş verən hadisələri tarixi baxımdan təhlil edərək cəmiyyətdəki fikrə düzgün istiqamət verərək milli təəssübkeşliyi təlqin edir. Yazıçının qnoseoloji yanaşması sənədlilik prinsipini bir qədər adlamağa vadar edir, lakin buna baxmayaraq, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunmuşdur desək, heç də yanılmazdır.

2016-cı ildə çap edilmiş polifonik xarakter daşıyan “Üç yaşlı əsir” [7] povestində iki dövr – 1948-ci ildə azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan, doğma diyardan məcburi qovulması və 1992-ci ildə ermənilərin təcavüzkar işğalını təsvir edən hadisələr qarşı-qarşıya qoyulur. Birincisinin üzərindən ikinci dövrün epik mahiyyəti təhlil edilir. Yazıçı bununla da qalmır, hər iki dövrün prizmasından gələcəyi xəbər verir. Ümumilikdə, əsərdə diqqət çəkən tərəf müharibənin təsviri yox, daha çox insan, insanın xisləti amilidir. Əsərin başlıca ideyası Azərbaycan xalqının hədsiz mərhəmətli və unutan olmasıdır.

Hadisələr 2014-cü ildə düşmənin beşyüzmetrliyindəki Qaraqaşlı kəndində baş verir. Bu kəndin cammatı atəşkəs olmasına baxmayaraq hər gün ölümlə üz-üzə durur. Nəhayət o günlərin birində ermənilərin atdığı güllə nəticəsində 85 yaşlı Qaratel müəllimə yaralanır. Həmin bu yara insanların qəlbində qabıq bağlamayan yaraları bir daha qanadır, 1992-ci ili xatırladır.

1992-ci ildə Birinci Qarabağ müharibəsində Qaratelin kiçik oğlu Teymur atılmış evlərdən birində kimsəsiz qalmış 3 yaşlı erməni uşağı tapır. Onu öldürməyə əli gəlməyən Teymur bu uşağı- Sergeyi özü ilə evlərinə gətirir, onu yedirir, içirir, qoruyur. Anası gecələr ağlayan Sergeyi qoynuna alıb laylay oxuyur və yatızdırır.

Teymurun mərhəməti Sergeyi bir erməni kimi, gələcəkdə onlara güllə atacaq bir əsgər kimi görməyə mane olur. Onun ailəsiz qalmasını istəməyərək uzun axtarışdan sonra anasını tapıb Sergeyi ona salamat, kefi kök şəkildə təhvil verir.

Yazıçı bu məqamda belə bir qarşıdurma yaradır. Bir tərəfdə mərhəmət dolu Teymur və ana, ikinci tərəfdə oğlunun dalınca gəlməyən əlində silah tutan erməni ata və hər zaman övladlarına türkcə qarşı qəddarlıq tələq edən ana obrazı, üçüncü tərəfdə isə hadisələrə açıqgözlə baxan, ağılla qərar verməyə çalışan Şakir obrazı. Əfsuslar olsun ki, bu qarşıdurmada günahsız, lakin ən çox zərər görmüş tərəf Teymur və ana obrazı olur. Çünki atəşkəsə bircə gün qalmış Teymur öldürülür, hadisədən 22 il ötməsinə və atəşkəs olmasına baxmayaraq Qaratel ana yaralanır.

Haqlı olaraq da, Şakir hər dəfə atəşkəs pozulanda anasına müraciətlə deyir:

Müəllimə, görəsən bu atəşkəsi pozanlar arasında Sergey də var? [7, s.102] Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ataları teymurları öldürərkən, oğulları hər zaman öldürməyə hazır ikən düşməne mərhəmət göstərmək olmaz. Çünki onun sənə nifrətdən başqa bir hissi yoxdur.

Bu əsər müəyyən mənada bizə M.Süleymanlının “Erməni adındakı hərflər...” [8] romanını xatırladır. Pövesti oxuduqca sanki erməni akademiklərinin – Acaryan və Balacahunlunun “Böyük Ermənistan” iddialarını çılğınlıqla dəf etməyə çalışan İmirxanlının səsinə eşidirik. Hər iki əsərdə lazımsız mərhəmətimiz, unutmazlığımız, səhlənkarlığımız tənqid olunur.

Avtobioqrafik xarakter daşıyan üç süjet xətt üzərində inkişafını tapmış “Ruhların üsyanı” əsəri Şuşanın, Ağdamın xiffəti ilə başlayır. Pəncərəsinin önündə seyr etdiyi vaxtıdan əvvəl çiçək açmış şaftalı ağacı əsas qəhrəmanın ümidlərini simvolizə edir. Hər bir kiçik detal onu doğma yurda getməyə tələsdirir.

Artıq ilk səhifədən aydın olur ki, Mətləb Ağdam köçkünüdür. 15 ilə yaxındır ki, Bakıda yaşayır. O, öz torpağı, yurdu, suyu, təbiəti üçün çox darıxır. Ömrünün yarısına çatmış bu insan öz yurdunu bir daha görməmək qorxusu ilə yaşayır. Yazıçı qəhrəmanın bu xiffətini, qorxusunu göstərməklə, məcburi qaçqın və köçkün düşmüş bir milyonluq əhalimizin hiss və duyğularını ifadə edir.

M.Çəmənli sanki bir zaman maşını kimi, gah keçmişə, gah da gələcəyə səyahət edir. Daha çox monoloq üzərində qurulmuş bu əsər yazıçının bir çox əsərləri kimi yaddaş rolunu oynayır. O, Eldəgizlər dövlətinin, Qarabağ xanlığının tarixini yada

salır, dünyada baş verən hadisələrə nəzər yetirir, bu hadisələrin Azərbaycana təsirindən danışır.

Mətləb kişi ziyalıdır, tarixi də yaxşı bilir. O, öz düşüncələrində Ərmənilərin kökünü, hay olduqlarını, Hindistandan Mesapotomiyaya köçdüklərinin tarixçəsini təhlil edir. Yazıçı ermənilərin Azərbaycana necə gəlib çıxdıqlarını tarixi faktlarla, amma bədiiləşdirərək bir daha xatırladır. Qarabağ ləhcəsi ilə verilən bu monoloq-xatirələr yeni nəsil üçün xatırlatmadır, sanki tarix dərslidir, əsərdə addımbaaddım qəhrəmanın təhlili ilə üzbəüz qalırıq. Bu əsəri oxuduqda həqiqətdən qaçmaq mümkün olmur. Hər bir fikirdə dərin həqiqət yatdığını görürük. Əsər bütünlükdə “mənavi şillə” xarakterini daşıyır. Yazıçı həm keçmişimizi, həm də bu günümüzü təsvir və təhlil etməklə sanki bizə dərs verir, eyblərimizi göstərir. Müəllif eyni zamanda tarixi faktlarla bizim cəsur, igid, mərd bir xalqın nümayəndəsi olduğumuzu söyləyir, bizi oyanışa, dirçəlişə, qurtuluşa, mübarizəyə səsləyir.

Bu əsərdə diqqət çəkən məkanlardan biri də “Qul bazarı”dır. O qul bazarı ki, sovet hakimiyyətinin tənəzzülü ilə işsiz qalmış insanların dayanacaq yerinə çevrilmişdir. Yazıçı qəhrəmanın “Qul bazarı”na dövrün çarəsiz gerçəkliyini əks etdirmək üçün göndərir. Qul bazarı səsi çıxmayan fəryadların səsinin boğulduğu bir məkandır. Yüzdən çox adamın məzlumluğunu ifadə edən bu təsvir çox ağırlıdır. Bu bazarda biz dəyərlərin tənəzzül etdiyinin əksini görürük. Mətləb kişi evinə usta qismində apardığı ustanın adının Şəmsəddin olduğunu biləndə xəyalən keçmişə qayıdır. Yazıçı onu qul olan, lakin sonradan Eldəgizlər dövlətini quran Şəmsəddinin həyatı ilə paralel təhlil edir. Bir tərəfdə əzəmət, bir tərəfdə mütilik. Yazıçı bu mütiliyi, özgüvənsizliyi müharibənin, məğlubiyyətin ağır fəsadlarından biri kimi təqdim edir.

Əsərdə Mətləb, Güllü, Şəmsəddin, Məmiş maddi, real insanlardır, buna görə də onun yaşadıkları gerçək tarixi zamandır. Qarabağda qalmış ölürlərimiz, İbrahimxəlil xan, Pənahəli xan, Şəmsəddin Eldəniz ruh halında olan obrazlardır. Ona görə də onların mövcudluğu, danışmaları fəlsəfi-psixoloji məzmun kəsb edir.

Əsərin sonunda Mətləbin yuxusu təsvir olunur. Bu yuxuda Qarabağda qalmış ruhlarımızın üsyan etdiyini görürük. Həmin ruhlar xalqı öz yurduna, geriye çağırır. Mətləb arvadı Güllü ilə digər ağdamlılara qarışaraq Bakı-Ağdam qatarına, ölürlərlə dirilərin qovuşacağı Ağdama tələsirlər. Uşaqılı-böyükülü hamı Qarabağa üz tutur.

“Deyirlər gecə hamilədir, sabah nə doğulacağını kimsə bilmir. Amma mən bilirdim ki, sabah torpağımızın Azadlığı doğulacaqdır” [9, s.119].

Bu son sözlər yazıçı ilə birgə hər bir azərbaycanlının, xüsusən də köçkünün arzusu idi. Və bu arzunu igid oğullarımız, baş komandan 44 günlük II Qarabağ müharibəsində reallaşdırdılar. Artıq geriye köç başladı.

Elçin Mehrəliyev “Azərbaycan nəsr və dramaturgiyasında Qarabağ mövzusu” adlı dissertasiya işində qeyd edir ki, Qarabağ mövzusunda yazılmış povest və romanların hamısı üçün səciyyəvi olan başlıca cəhət Qarabağda və onun ətrafında baş verən hadisələri qələmə almaq, onların inikasında epik mahiyyəti, dolğunluğu

hifz etmək, bu yolla dövrün drammatizmini bütün təzadları ilə bədii nəsrin predmetinə çevirmək istəyidir [10, s.270]. Həqiqətən, yazıçılarımızın dili, üslubu, dərki, yanaşması fərqli olsa da, onların Qarabağ mövzusunda müraciətində bir vətəndaş mövqeyi bildirmə, qanlı tarixin yaddaşlara, bədii lövhələrə həkk olunmasını təmin etmə arzusu var.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. http://anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/xalqcebhesi_noyabr2009/94729.
2. Cabbarlı N. Çağdaş dövrün roman bumu və nəticələri // - Bakı: Azərbaycan, - 2006. №6, - s.160-170
3. Çəmənli M. Xallı gürzə / M.Çəmənli. – Bakı: Kitab klubu, - 2016, - 392 s.
4. Axundov N. Tarixi yaddaşın bərpası // Ədəbiyyat qəzeti. – 1992, 6 mart. – s.5
5. Çəmənli M. Fred Arif / M.Çəmənli. – Bakı: Gənclik, - 1996, - 172 s.
6. Çəmənli M. Mübariz / M. Çəmənli. – Bakı: Təhsil, - 2016, 96 s.
7. Çəmənli M. Üçyaşlı əsir / M.Çəmənli. – Bakı: Elm və təhsil, - 2016, - 240 s.
8. Çəmənli M. Ruhların üsyanı / M.Çəmənli. – Bakı: Adiloğlu, - 320 s.
9. <https://kitabxana.net/files/books/file/1460107650.pdf>
10. Mehrəliyev E. Azərbaycan nəsr və dramaturgiyasında Qarabağ mövzusu: /filologiya üzrə elmlər doktoru dis./ - Bakı, 2012, - 312 s.

Подход Мустафы Чаменли к карабахской проблеме

Бабаева Айнура Низами кызы

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Мустафа Чаменли, Карабах, война, история, проза, национальное самосознание.

В статье, в первую очередь, рассматривается тема войны. Анализируется её влияние на литературу и обсуждаются произведения, написанные на эту тему. Все мы знаем, что Азербайджан всегда был в центре внимания, благодаря своему географическому положению. В связи с этим в истории Азербайджана было много врагов и войн. Поэтому для азербайджанского народа, пережившего немало войн, карабахский вопрос имеет особое моральное бремя. По этой причине важно и целесообразно изучить данную тему с исторической, художественной и философской точки зрения.

Мустафа Чаменли — один из писателей, который взял на себя эту задачу и попытался показать свою гражданскую позицию. В своих произведениях на тему Карабаха он анализировал его историю, трагические дни нашего народа, жизнь беспомощного вынужденного переселенца. Однако в то же время писатель представляет карабахскую проблему на уровне чувства собственного достоинства, гордости и национального самосознания азербайджанского народа. Он побуждает читателя к высоким идейным подвигам. В произведениях чувствуется субъективное мышление автора. Мустафа Чаменли

не представляет наш народ побежденным. Он верит и говорит, что решающая битва еще впереди.

Автор представляет читателю жизнь народных героев, павших за суверенитет нашего государства, в художественно-эпической, документальной форме. Мустафа Чемадли хочет сказать, что когда есть такие ревностные и самоотверженные сыновья, месть не будет ждать Судного Дня.

Mustafa Chamenli's approach to the Karabakh problem

Babayeva Aynura Nizami

SUMMARY

Key words: Mustafa Chemenli, Karabakh, war, history, prose, national identity.

In the article, first of all, the topic of war is considered. Its influence on literature is analyzed and works written on this topic are discussed. We all know that Azerbaijan has always been in the spotlight due to its geographical location. In this regard, there were many enemies and wars in the history of Azerbaijan. Therefore, for the Azerbaijani people, who have survived many wars, the Karabakh issue has a special moral burden. For this reason, it is important and appropriate to study this topic from a historical, artistic and philosophical notions. Mustafa Chemenli is one of the writers who took on this task and tried to show his civil position. In his works on the theme of Karabakh, he analyzed its history, the tragic days of our people, the life of a helplessly forced migrant. However, at the same time, the writer presents the Karabakh problem at the level of self-esteem, pride and national identity of the Azerbaijani people. He encourages the reader to high ideological feats. The subjective thinking of the author is felt in the works. Mustafa Chemenli does not represent our people defeated. He believes and says that the decisive battle is yet to come. The author presents to the reader the life of folk heroes who died for the sovereignty of our state in an artistic-epic, documentary form. Mustafa Chemenli wants to say that when there are such zealous and selfless sons, revenge will not last until the Day of Judgment.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

***Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevinc Həməzəyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur***

BAHAR ƏLİYEVƏ
ADPU
İnşaatçılar küç., 45
baharaliyeva2017@gmail.com

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ ANA DİLİ **XÜLASƏ**

Məqalədə görkəmli yazıçı, publisist, mütəfəkkir Cəlil Məmmədquluzadənin XX əsrin əvvəllərində çox mürəkkəb tarixi, siyasi şəraitdə ana dilinin saflığı, inkişafı uğrunda mübarizəsindən bəhs olunur. Azərbaycan ədəbiyyatının, ictimai fikrinin inkişafına böyük töhfələr vermiş C.Məmmədquluzadənin zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığında doğma dilimizə həsr olunmuş əsərlər mühüm yer tutur. Ana dilimizin inkişafı uğrunda fədakarlıqla aparılan mübarizənin nəticəsi olan bu zəngin irsin tədqiqinə, ideya- məfkurəvi istiqamətinin müasirlik baxımından dəyərləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Qeyd edilir ki, qüdrətli sənətkarın mürəkkəb və çoxcəhətli yaradıcılığında mühüm yer tutan ana dili mücadiləsinə onun xalqın, vətənin azadlığı uğrunda böyük fədakarlıqla apardığı mübarizənin tərkib hissəsi kimi yanaşmaq lazımdır. Ana dili məsələsi Cəlil Məmmədquluzadəni bütün həyatı, yaradıcılığı boyu düşündürmüş, o, dil probleminə xalqın milli düşüncəsini formalaşdıran taleyüklü məsələlərindən biri kimi yanaşmışdır.

Qüdrətli sənətkar ana dili ilə bağlı düşüncələrini bədii əsərlərində, felyeton və məqalələrində, müxtəlif yığıncaqlarda məruzə və çıxışlarında əks etdirmiş, demokratik ictimaiyyətin, ziyalılardan, geniş oxucu kütləsinin diqqətini bu sahədə mövcud olan ciddi problemlərə, qarşıda duran təxirəsalınmaz vəzifələrə yönəlmişdir.

C. Məmmədquluzadə geniş mütaliə sahibi idi. Şərq və Qərb yazıçılarının, filosoflarının əsərlərinin mütaliəsi onun bir sənətkar kimi püxtələşməsində, dünyagörüşünün formalaşmasında böyük rol oynamışdı. Bununla yanaşı, özünü ziyalı hesab edən müasirlərinin bir qisminin milli mədəniyyətə, ana dilinə laqeydliyi, xarici dilə, mədəniyyətə pərəstiş etməsi Mirzə Cəlili narahat edirdi. Bu narahatlığı bariz şəkildə ifadə edən bədii əsərlərində, publisistikasında o, oxucuları, tamaşaçıları doğma Vətənin, onun mədəniyyətinin, dilinin qədrini bilməyə, zəngin mədəni irsə sahib çıxmağa, onu inkişaf etdirməyə səsləyirdi. O, vətənin, xalqın, ana dilinin taleyi barədə ürək ağrısı ilə söz açır, həyəcan təbili çalır. Sənətkarın gəldiyi qənaət belə idi ki, hər bir vətəndaş doğma dilinin taleyi haqqında düşünməli, onu göz bəbəyi kimi qormalıdır.

C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığı, zəngin bəii irsi, publisistikası bu gün də xalqımızın tərəqqisinə xidmət edir. Bu müasirliyin səbəbini ədibin öz xalqına bağlılığında, zamanın nəbzini tutmasında, milli tərəqqi, azadlıq idealının həyatiliyində, həmişəyaşarlığında, onun ədəbi-bədii irsinin xəlqiliyində axtarmaq lazımdır.

Açar sözlər: ədəbiyyat, dil, xalq, milli, məqalə, bədii, ədəbi, yaradıcılıq, ictimai, publisistik

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük yazıçı, dramaturq, publisist və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığında doğma dilimizə həsr olunmuş əsərlər mühüm yer tutur. Ana dilimizin inkişafı uğrunda fədakarlıqla aparılan mübarizənin nəticəsi olan bu əsərlərin böyük elmi və ictimai əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin ədibin anadan olmasının 150 illiyi ilə əlaqədar sərəncamında qeyd edilir ki, Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatının yeni mərhələyə yüksəlməsində müstəsna rol oynamış və bütöv bir ədəbi məktəb formalaşdırmış qüdrətli şəxsiyyətdir. Vətəndaş yazıçının bədii nailiyyətlərlə zəngin irsində azərbaycançılıq məfkurəsi dövrün ictimai-siyasi fikrinin aparıcı amili kimi dolğun ifadəsini tapmışdır. Sənətkar həyat həqiqətlərini, ictimai mühiti hərtərəfli əks etdirən və bədii-estetik dəyər daşıyıcısına çevrilən rəngarəng obrazlar qalereyası yaratmışdır. Ana dilinin saflığı uğrunda daim mübarizə aparmış Cəlil Məmmədquluzadənin meydana gətirdiyi qiymətli dram və nəsr əsərləri, parlaq publisistika dərin humanist məzmununa malik olub, özündə milli və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətini ehtiva edir. Azərbaycanda və onun hüduqlarından kənarında geniş yayılaraq milli oyanışa, yeniləşmə hərəkətinə yol açan və azadlıq ideyalarının inkişafına qüvvətli təsir göstərən “Molla Nəsrəddin” jurnalı məhz Mirzə Cəlil dühasının məhsuludur.” [1]

Ana dili məsələsi Cəlil Məmmədquluzadəni bütün həyatı, yaradıcılığı boyu düşündürmüş, o, dil probleminə xalqın milli düşüncəsini formalaşdıran taleyüklü məsələlərindən biri kimi yanaşmışdır. Qüdrətli sənətkar ana dili ilə bağlı düşüncələrini bədii əsərlərində, felyeton və məqalələrində, müxtəlif yığıncaqlarda məruzə və çıxışlarında əks etdirmiş, demokratik ictimaiyyətin, ziyalılardan, geniş oxucu kütləsinin diqqətini bu sahədə mövcud olan ciddi problemlərə, qarşıda duran təxirəsalınmaz vəzifələrə yönəlmişdir.

Qüdrətli sənətkarın mürəkkəb və çoxcəhətli yaradıcılığında mühüm yer tutan ana dili mücadiləsinə onun xalqın, vətənin tərəqqisi, oyanışı, milli-mənəvi özünüdərkə naminə apardığı mübarizənin tərkib hissəsi kimi yanaşmaq lazımdır. Akademik İ.Həbibbəyli diqqəti bu mübarizənin böyük əhəmiyyətinə cəlb edərək yazır: “Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tarixində sözün geniş mənasında milli istiqlal, demokratiya və vətən azadlığı, uğrunda mübarizənin ön

cərgəsində dayanır. Onun yaradıcılığı gələcək hər nəsil üçün müstəqillik, azərbaycançılıq, millilik və vətəndaşlıq tərbiyəsi məktəbidir... Özünəqədərki çoxəsrlik ədəbi fikirdə yaranıb formalaşma prosesi keçirmiş milli ideyalar Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında yüksək səviyyəyə çataraq, Azərbaycan ədəbi-bədii fikrinin həmişəlik sərvətinə çevrilmişdir. Mollanəsrəddinçi millilik anlayışında Azərbaycan xalqının milli-mənəvi özünüdərkini, bəqarə vətənin müqəddəratı, sadə, sıravı, bənəsb insanların oyanışı və dirçəlişi, ana dilinin geniş dairədə öz yerini tapması və s. məsələlər üstünlük təşkil edir.” [3, s.5, 13]

Taleyüklü məsələlərdə sənətkarın məfkurəsini bəyan edən, milli oyanışa, tərəqqiyə çağırış manifesti olan “Azərbaycan” məqaləsində onun milli azadlıq, azərbaycançılıq ideologiyası ilə bağlı qənaətləri öz əksini tapmışdır. Proqram səciyyəli bu məqalədə milli dil- Azərbaycan dili ilə bağlı ifadə olunan fikirlər mütəfəkkir sənətkarın vətənçilik, müstəqillik idealının mahiyyətini ifadə edir:” Vətən, vətən, vətən; dil, dil, dil; millət, millət, millət!.. Dəxi bu dairələrdən kənar bəni-növibəşər üçün nicat yolu yoxdur.” [5,s.4]

C. Məmmədquluzadə geniş mütaliə sahibi idi. Şərq və Qərb yazıçılarının, filosoflarının əsərlərinə dərinləndən bələdlilik onun bir sənətkar kimi püxtələşməsində, dünyagörüşünün formalaşmasında böyük rol oynamışdı. Bununla yanaşı, özünü ziyalı hesab edən müasirlərinin bir qisminin milli mədəniyyətə, ana dilinə laqeydlik göstərən xarici dilə, mədəniyyətə pərəstis etməsi Mirzə Cəlili ciddi narahat edirdi. Bu narahatlığı bariz şəkildə ifadə edən “Anamın kitabı” pyesində ədib oxucuları, tamaşaçıları doğma Vətənin, onun mədəniyyətinin, dilinin qədrini bilməyə, ona sahib çıxmağa, inkişaf etdirməyə səsləyirdi. O, vətənin, xalqın, ana dilinin taleyi barədə ürək ağrısı ilə söz açır, həyəcan təbili çalırdı. Sənətkarın əsərdə gəldiyi qənaət belədir ki, hər bir vətəndaş doğma dilinin taleyi haqqında düşünməli, onu göz bəbəyi kimi qorumalıdır. Əsərin hər bir sətrində bu fikir qırmızı xətt kimi keçir.

Dramın qəhrəmanı olan üç qardaş keçən əsrin əvvəlində dünyagörüşü, həyat mövqeyi, təhsil baxımından bir-birindən fərqlənən ziyalıları təmsil edir. Xarici dilə meyl baxımından da onlar bir-birinə əks qütbədir.Ədib bir ailədə yola getməyən, yalnız özünü haqlı sayan, vətənin taleyinə laqeyd olan bu ziyalılara yanlış yolda olduqlarını göstərirdi. Sənətkarın fikrincə, xarici ölkədə təhsil alan, dil öyrənən ziyalı öz biliyini, bacarığını vətənin tərəqqisinə yönəltməli, xalqının inkişafı, milli mədəniyyət, tərəqqi barədə düşünməlidir. Əsər oxucuya, tamaşaçıya belə bir fikir aşılayır ki, xarici dildə danışmağı üstün tutan, ana dilinə laqeyd yanaşan belə insanların milli adət, ənənə, mədəniyyət hissindən məhrum olmasına faciə kimi yanaşılmalıdır. Əslində xarici dilləri öyrənmək milli mədəni tərəqqiyə xidmət etmək üçün bir vasitəyə çevrilməlidir.

Müəllif əsərdə belə bir vacib məqamı da diqqətə çatdırır ki, qardaşların – eyni ailədə doğulub boya-başa çatmış Rüstəm bəyin, Mirzə Məhəmmədəlinin, Səməd Vahidin geyimi, zahiri görünüşü ilə yanaşı, davranışı, dili, anaya, bacıları Gülbahara münasibəti də onların soykökündən uzaqlaşdığını, milli şüurdan məhrum

olduqlarını sübut edir. Bu yadlaşmanın ən əsas göstəricisi onların saf, təmiz bulaq suyu kimi təravətli ana dilinə ögey münasibət bəsləmələridir. Əsil-kökünü unutmuş bu ziyalılar xalqın, vətənin gələcəyini düşünmür, milli ənənələrə zidd, süni davranış sərgiləyirlər. Əsərdə xalqı təmsil edən qəhrəmanlar da – çobanlar, Gülbahar, Zəhrabəyim ana bu yadlaşmanı hiss edir, qardaşlara qabaqcıl, mütərəqqi baxışlı insan, ümid yeri kimi baxırlar.

C.Məmmədquluzadə öz bədii yaradıcılığında ana dilinin zəngin imkanlarından məharətlə istifadə etmişdir. Onun bədii əsərlərində, ədəbi qəhrəmanların dilində, təbiət təsvirlərində dilimizin xəlqiliyi, saflığı, təmizliyi, gözəlliyi, obrazların həyat tərzinə, mənəvi mövqeyinə, düşdüyü vəziyyətə uyğun olaraq kəskinliyi, lirizmi, cazibə və təsir qüvvəsi öz əksini parlaq şəkildə tapmışdır.

“Ölülər” əsərində İsgəndərin bacısı Nazlıya səmimi müraciəti ana dilində lirik hisslərin bədii ifadəsinin nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir: “ Ey mənim gözəl Nazlı bacım! Səhərdən axşama kimi oturubsan evdə, xalalarından ərə getmək dərsi alırsan. Amma mənim yanıma gəlmirsən ki, gəzdiyim şəhərlərdən sənə nəgıl eləyim, görəsən dünyada nə var, nə yox! Bir bax, həyətdə gün çıxıb. Sən ki o günü görməyəcəksən nəyə lazımdır onun işığı?! Ay mənim istəkli Nazlı bacım! Gəl yapışım əlindən, baş alıb bu vilayətdən çıxıb gedək!”Çöldə otlar göyərüb, ağaclar çiçək açıb. Amma nəyə lazımdır sənsiz o çiçəklər, çəmənlər?! [3, s.387]

Milli oyanışa, istiqlala, azərbaycançılıq məfkurəsinin yayılmasına xidmət edən “Molla Nəsrəddin” jurnalının adı xalq müdrikliyini, orada çap olunan yüzlərlə publisist məqalənin, felyetonun dili milli dilə məhəbbəti, satirik publisistikanın zəngin bədii ifadə imkanlarını əks etdirirdi.

“Sözün doğrusunu danışmaq hünərdir!” deyən böyük demokrat satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalında ana dilinin cəmiyyətdə vəziyyətinə toxunaraq ürək ağrısı ilə yazırdı:”Məni gərək bağışlayasınız,mən sizlə ey mənim türk qardaşlarım ki, mən sizlə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dili danışmaq eyibdir və şəxsin elminin azlığına dəlalət edir.Amma hərdənbir keçmiş günləri yad etmək lazımdır: salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğalaya sizə türk dilində layla deyirdi... Hərdənbir ana dilini danışmaqla keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?!” [4, s4]

“Dəli yığıncağı” komediyasında da ədib dil məsələsini bütün kəskinliyi ilə qoyur, ana dilinə xor baxanlara mənfi münasibətini bildirirdi. Vacib bir məsələdən ötrü şəhərin mötəbər adamlarını yanına çağıran fars hakim nə bu insanların dilini bilir, nə də bu dildə bir söz eşitmək istəyir. Əsərin əvvəlində şəhərin hakimi türk müavini Hacı Nayibə “qanılmayan bir dildə yavaş-yavaş nə isə deyir.” Hacı Nayib üzünü məclisdəkilərə tutaraq hakimin dediklərini belə çatdırır: “ And verirəm... burada əgər mümkünsə türkcə danışmayaq, çünki Həzrət Əşrəfin mənə qeyzi tutur.”

C.Məmmədquluzadənin zəngin bədii irsi, publisistikası bu gün də müasirdir, azərbaycançılıq ideologiyasına, xalqımızın tərəqqisinə xidmət edir. Bu müasirliyin səbəbini ədibin öz xalqına bağlılığında, zamanın nəbzini tutmasında, milli tərəqqi,

azadlıq idealının həyatiliyində, həmişəyaşarlığında, onun ədəbi-bədii irsinin xəlqiliyində axtarmaq lazımdır.

Ana dilimizin inkişafı uğrunda fədakarlıqla aparılan mübarizənin nəticəsi olan bu zəngin irsin dərinlən öyrənilməsi, ideya- məfkurəvi istiqamətinin müasirlik baxımından dəyərləndirilməsi, gənc nəsillə çatdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Бахар Алиева

ДЖАЛИЛ МАМЕДГУЛУЗАДЕ И РОДНОЙ ЯЗЫК РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается борьба выдающегося писателя, публициста, мыслителя Джалиля Мамедгулузаде за чистоту и развитие родного языка в очень сложных исторических и политических условиях начала XX века. Произведения, посвященные нашему родному языку, занимают важное место в богатом и многогранном творчестве Дж. Мамедгулузаде, внесшего большой вклад в развитие азербайджанской литературы и общественного мнения. Существует большая потребность в изучении этого богатого наследия, которое является результатом самоотверженной борьбы за развитие нашего родного языка, и в оценке его идеологической направленности с точки зрения современности.

Отмечается, что к борьбе за родной язык, играющей важную роль в сложном и многогранном творчестве великого художника, следует подходить как часть его самоотверженной борьбы за свободу народа и Родины. Вопрос о родном языке был в голове у Джалиля Мамедгулузаде на протяжении всей его жизни и работы, и он подошел к проблеме языка как к одной из судьбоносных проблем, формирующих национальное мышление людей.

Мощный художник отражал свои мысли о родном языке в своих произведениях искусства, колонках и статьях, выступлениях и выступлениях на различных собраниях, обращал внимание демократического сообщества, интеллигенции и широкой общественности на серьезные проблемы в этой сфере и насущные проблемы. задачи впереди.

Дж. Мамедгулузаде был широко читаем. Чтение произведений восточных и западных писателей и философов сыграло важную роль в его развитии как художника и формировании мировоззрения. В то же время Мирза Джалили был обеспокоен безразличием некоторых его современников, считавших себя интеллектуалами, к национальной культуре, родному языку, поклонению иностранным языкам и культуре. В своих художественных и публицистических произведениях, которые ярко выражают эту озабоченность, он призвал читателей и зрителей не ценить родную землю, ее культуру и язык, унаследовать и развивать ее богатое наследие. Он с болью говорил о судьбах

Родины, народа, родного языка и забил тревогу. Художник пришел к выводу, что каждый гражданин должен думать о судьбе своего родного языка и беречь его, как зеницу ока.

Творчество Мамедгулузаде, его богатое художественное наследие и журналистика по-прежнему служат прогрессу нашего народа. Причина этой современности должна быть найдена в преданности писателя своему народу, идущей в ногу со временем, в жизнеспособности идеала национального прогресса и свободы, в его неизменности, в популярности его литературного и художественного наследия.

Ключевые слова: литература, язык, народ, национальный, статья, художественный, литературный, творчество, общественный, публицистический

BAXAR ALIEVA

**JALIL MAMMADGULUZADEH AND NATIVE LANGUAGE
SUMMARY**

The article discusses the struggle of prominent writer, publicist, thinker Jalil Mammadguluzadeh for the purity and development of the mother tongue in a very complex history and political conditions in the early twentieth century. Works dedicated to our native language occupy an important place in the rich and multifaceted work of J. Mammadguluzadeh, who made great contributions to the development of Azerbaijani literature and public opinion. There is a great need to study this rich heritage, which is the result of the selfless struggle for the development of our native language, and to evaluate its ideological direction in terms of modernity.

It is noted that the struggle for the mother tongue, which plays an important role in the complex and multifaceted work of the great artist, should be approached as part of his selfless struggle for the freedom of the people and the homeland. The issue of the mother tongue has been on Jalil Mammadguluzadeh's mind throughout his life and work, and he has approached the language problem as one of the fateful issues shaping the national thinking of the people.

The powerful artist reflected his thoughts on the native language in his works of art, columns and articles, speeches and speeches at various meetings, drew the attention of the democratic community, intellectuals and the general public to the serious problems in this area and the urgent tasks ahead.

J. Mammadguluzadeh was widely read. Reading the works of Eastern and Western writers and philosophers played an important role in his development as an artist and the formation of his worldview. At the same time, Mirza Jalili was concerned about

the indifference of some of his contemporaries, who considered themselves intellectuals, to the national culture, the mother tongue, the worship of foreign languages and culture. In his works of art and journalism, which clearly expressed this concern, he called on readers and spectators not to appreciate the native land, its culture and language, to inherit and develop its rich heritage. He spoke with heartache about the fate of the homeland, the people, the mother tongue, and sounded the alarm. The artist came to the conclusion that every citizen should think about the fate of their native language and protect it like the apple of an eye.

Mammadguluzadeh's creativity, rich artistic heritage and journalism still serve the progress of our people. The reason for this modernity must be sought in the writer's devotion to his people, in keeping pace with the times, in the vitality of the ideal of national progress and freedom, in its permanence, in the popularity of its literary and artistic heritage.

Key words: literature, language, people, national, article, artistic, literary, creativity, social, publicistic

Ədəbiyyat

1. <https://president.az/articles/49904>
2. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərneşr, 1997. 682 s.
3. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə. I cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004. 664 s.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə. II cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004. 584 s.
5. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə. III cild. Bakı: "Öndər nəşriyyat, 2004. 480 s.
6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə. IV cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004. 472 s.
7. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: Yazıçı, 1980. 430 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bilal Həsənli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ÜLVİYYƏ YUSIFOVA
*AMEA Nizami Gəncəvi adına
Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı
Muzeyi, elmi işçi*

**ABDULLA FARUQUN QƏZƏLLƏRİ VƏ ONLARIN SƏNƏTKARLIQ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Abdulla Faruq XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış və indiki oxucu kütlələrinə tanış olmasa da dövrünün ən məhsuldar şairlərindən biri olmuşdur. 30-cu illərdə qəzet və jurnal səhifələrindən düşməyən, dövrünün görkəmli sənətkarları ilə adı bir çəkilmə, ən çox kitabı çap olunan Abdulla Faruqun həyatı yaradıcılığı qədər parlaq olmamışdır. Onun keşməkeşli keçən həyat yolu və bu yolda başına gələn hadisələr şairin yaradıcılığının gün üzünə çıxmasına mane olmuşdur. Ömrünün gənclik illərində faciəli şəkildə cəbhədə başa çatan ağırlı-acılı tale yaşamışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Abdulla Faruqun yaradıcılığında siyasi lirika təmayülü qüvvətli idi. Şairin şeirlərində vətənpərvərlik, sosializm quruculuğu, müharibə, qadın azadlığı və. s. aparıcı mövzulardır. Bu əsərlərdə məhəbbət motivlərinə çox az rast gəlmək olar. Faruq şeirlərini əsasən beşlik, altılıq və məsnəvi formasında yazmışdır. O, “Qızıl bayraq” şeirində özü haqqında yazır:

Mən nə mey, nə meyxana, nə salon şairiyəm,
Mütərəddid gəncliyin bəlkə də son şairiyəm.
İstərəm mən dinəndə cəbhələr düşsün yada,
Sözlərimdə canlansın çarpışma, barrikada.
Burax, məni sevməsin, oxumasın, nə qəm var,
Çal düşən saçlarını boyatdıran xanımlar.

Abdulla Faruqun “Döyüş yollarında”, “Yarış”, “Üfüqlər qızaranada”, “Qızıl əsgər” adlı beş kitabı çapdan çıxmışdır. Bu əsərlərdə yalnız şeirləri və poemaları yer almışdır. Onun çap olunan əsərləri içərisində də qəzəllərinə rast gəlmirik.

Lakin, Abdulla Faruqun “Gündəlik” adlı əlyazmasında şairin ondan çox qəzəli verilməmişdir. Onun qəzəlləri bədii cəhətdən mükəmməlliyi, poetikliyi ilə seçilir. Qəzəllər əsasən məhəbbət mövzusunda, gözəllərin vəsfinə həsr olunmuşdur. Bəzilərinə isə zəmanədən şikayət motivləri üstünlük təşkil edir. Abdulla Faruq qəzəllərin bir çoxunu həbsxanada olduğu müddətdə qələmə almışdır. Məhz bu baxımdan qəzəllər şairin ruh halını çox gözəl əks etdirmişdir. Faruq məhbusluq dönməsində çox çətin və əzablı günlər keçirmişdir. Şairin ağır günlərində ən yaxın dostu onun qələmi olmuş, bəxtindən küskün şair qəlbinin sarsıntılarını, ağırı-acılarını lirik qəzəlləri ilə ifadə etmişdir.

Əsiri möhnətəm, ey dust, Qəfəs Tərlana layiqmi?
Tənəffüs eyləmək mümkünmü Zindan havasında?

Bəla bəxtimlə qardaşdır, mənimlə ömr edir daim,

Məgər min bir kəramət var cahanın hər bəlasında. (1 № 10, səh 111)

Təkcə bu beytlərdən şairin başına gələn bütün bu hadisələrin onun kövrək qəlbində nə qədər dərin izlər buraxdığını görmək olar.

Faruqun “Mən”, “Olaydım”, “Ey dilbər”, “Qurbanın olum”, “Nədir”, “Dilbər” rədifli qəzəlləri məhəbbət mövzusunda həsr olunmuşdur. Şair aşiqin məşuqa olan dərin hissələrini, onun yara qovuşmaq həsrətini, bu eşqin yolunda Aşiqin çəkdiyi əzabları çox poetik bir dillə ifadə edir.

“Cəm olub çəkdi gözəllər yenə divanə məni” misrası ilə başlayan qəzəldə şair gözəllərin vəfasızlığından, məşuqun biganəliyindən şikayət edir. Vüsal həsrəti aşiqi təbdən salır, son nəfəsində belə yarını arzulayan aşiq onun dizlərində can verməyi, canı Canana təslim etməyi arzulayır. Sonda şair qara bəxtinə, taleyinə, eyni zamanda yarın sitəmlərinə üsyan edir.

Cəm olub çəkdi gözəllər yenə divanə məni,
Qıldı bir gözləri şəhla dəli-divanə məni.
Ha dedim, uyma könül, yoxdu gözəllərdə vəfa,
Yaxdı bir şəm cəmal eylədi divanə məni,
Qəlbimi hicr ilə yandırdı cavanlıqda fələk,
Nəşəyə, zövqə tamam eylədi biganə məni.
Eylə bir eşqilə girdim ürəfa bəzminə mən,
Yar dedim, məst elədi mey məni, meyxanə məni.
Sağ ikən ömrü təbah eylədim hicranda, fələk,
Yetir axır nəfəsimdə barı canana məni.
Baş qoyum dizlərinə canı canana verim,
Gətirə busələri bəlkə onun canə məni.
Faruqun baxtı qara olsa da gen dünyada,
Yar gülünc eyliyə bilməz daha dövrənə məni. (1, № 6, səh 149)

“Qəlbimi hicr ilə yandırdı cavanlıqda fələk” misrasında şair cavanlığında aşiq olub qovuşa bilmədiyi öz nakam məhəbbətinə işarə edir. Gənclik illərində, 33 nömrəli məktəbdə müəllimlik etdiyi vaxtlarda Faruq Kişvər adlı bir qıza vurulur. Tale onların yolunu Nərimanov adına sənaye texnikimunda dərs dediyi vaxtlarda yenidən birləşdirir. Lakin, dərddli şairin tezliklə məhəbbət oxu daşa dəyir. Varlı bir ailəsi olan Kişvər kasıb və məşəqqətli ömür yolu olan şairin saf məhəbbətini rədd edir. Ancaq xatirələrində də yazdığı kimi Faruq bu qıza olan məhəbbətini daim qəlbində yaşatmışdır. Bəlkə də elə bu səbəbdən heç vaxt ailə həyatı qurmamışdır. Faruq bütün məhəbbətə həsr olunmuş qəzəllərində bu nakam məhəbbətinə bir misra ilə belə olsa mütləq toxunmuşdur.

Şairin incə ruhlu qəzəlləri içərisində “Olaydım” rədifli qəzəli də diqqəti cəlb edir. Klassik qəzəl janrının bütün əlamətlərini daşıyan bu qəzəldə şair sevdiyi qadına öz dərin məhəbbətini izhar edir. Bu aşiq sevgisi yolunda hər cür mübarizəyə hazırdır, o, sevdiyi qadına məhəbbətini qəhrəmanlıqları ilə sübut etməyə çalışır.

Ey gözləri şəhla elə bir şair olaydım,
Əhvalımı təsvirə bugün qadir olaydım.
Sən seyrə çıxarkən gülü-rənalar içində,
Bülbül kimi mən nalə çəkib, zahir olaydım.
Bəhram deyın, ahuları zəncirə salaydım,
Dağlarda maral olmağa mahir olaydım.
Aslanlar ilə küştü tutb vurmağa pəncə,
Meydani şücaətdə gərək mən şir olaydım. (1, № 7, səh 188)

Bir sıra qəzəl müəllifləri kimi A. Faruqun da qəzəllərində mey, meyxanə, şam, pərvanə, gül, bülbül kimi rəmzlərə rast gəlmək olur. Şairin qəzəlləri bu baxımdan sufizm fəlsəfəsi ideyalarına yaxınlaşır. Lakin, onun digər əsərlərində dinə, Allaha olan əks münasibəti bu fikirləri təkzib edir.

Onun “Nədir” rədifli qəzəli də maraqlı qəzəllərdən biridir. Məhəbbətə həsr olunan bu qəzəldə şair sevginin, eşqin sirrini, mənasını bilməyə çalışır. Klassik məhəbbət qəhrəmanları olan Leyli və Məcnunu, Aşiq Qərib və Şahsənəmi yada salır.

Sevginin sormaginən ey pəri, mənası nədir,
Aşiqi zarların sünbülü rənası nədir.
Məcnunun qəlbini əfsun ilə zəncirə salan,
Leylinin kim bilir, əfsanədi sevdası, nədir.
Gecə rüyada Qəribin əlinə cam verən,
Məhcamal Şahsənəmin sehrlı röyası nədir. (1, № 10, səh 111)

Onun “Qurbanın olum”, “Ey dilbər”, “Dilbər” kimi qəzəllərində nakam, uğursuz, lakin, odlı və əbədi bir sevgi, həsrət, dərd-qəm özünü göstərir. Şair çox zaman bu uğursuz, nakam məhəbbətin səbəbini sevdiyi gözəlin vəfasızlığında görür.

Gəl, gəl ey gözlərimin qarəsi, qurbanın olum,
Eşqimin olmuşam avərəsi qurbanın olum.
Saldı dövrani-fələk aşiqi hicran oduna,
Qəlbimin qövr eləyir yarəsi qurbanın olum.
Sənsiz hər bağı gülüstan mənə zindan görünür,
Gəl mənim dərdlərimin çarəsi qurbanın olum. (1, № 8, səh 167)

“Ey dilbər” qəzəlində yuxarıda saydığımız nakam eşq, qəm-qüssə, daha çox hiss olunur. Əlyazmasında da qeyd etdiyi kimi burada başına gələn hadisələrin təsiri duyulmaqdadır. Şeirdə küskünlük, bədbinlik, şairin öz taleyindən şikayət diqqəti cəlb edir. Bu da onun həyatının keşməkeşlərlə dolu olması ilə bağlı idi.

Neçün xətamı gətirdin bəhanə, ey dilbər?
Məni gülünc eylədin cahana, ey dilbər.
Cavandım eşqinə uydum, sənə könül verdim,
Yanıldım, arxayın oldum vəfana, ey dilbər.
Könül kitabımı açdım bir axşamüstü sənə,
Dedim bu sirri gətirəm dəhana, ey dilbər.
Nə oldu, söylə kim etdin rəqibi sən vaqif,
O gizli eşqə, o sirri-nəhanə, ey dilbər.
Bu qədər hicrinə dözdüm, cəfanı mən çəkdim,
Rəvamı özgə yetişsin Sənana, ey dilbər.
Cahani eşqdə Faruq əzəl tanınmış idi,
Məni səfalətə saldı zəmanə, ey dilbər. (1, № 8, səh 167)

Faruqun qəzəllərinin hər birində bu şikayət motivlərinə rast gəlmək olar. Lakin, “Deyin dostlar əsər varmı bu dünyada sədaqətdən?” misrası ilə başlayan qəzəlinde bu motivlər daha güclüdür. Şeir in hər bir misrasından qəm yükü axır, sanki xoşbəxtlik deyilən bir məhfum heç bir zaman olmamışdır. Şair başına gələn hər bir bədbəxtliyin səbəbini bu dünyanın vəfasızlığında görür. Qəm-qüssə içərisində boğulan şair ətrafdakı insanların da həyatının qəm-kədərdən, şikayətdən ibarət olduğuna inanır. Belə vəfasız dünyada heç kim xoşbəxt ola bilməz, heç bir evin bağçası lələzar ola bilməz. Həyatında hər zaman zərbə görmüş şair artıq məhəbbətə də inamını itirmişdir. Şeir müəllifin şikayət dolu bədii sualları və təzadlar üzərində qurulmuşdur. Bədii sual və təzadlar şeirin təsir qüvvəsini daha da artırmışdır. Qəzəlin sonunda şair özü özündən başına gələn fəlakətlərin səbəbini soruşur.

Deyin dostlar, əsər varmı bu dünyada sədaqətdən,
Müsbət çəkməyən kimdir xəyanətdən, ədavətdən?
Çox ərlər eşqə bağlanmış gözəl seçmiş, könül vermiş,
Çox aşıqlar zülm görmüş, bəla çəkmiş məhəbbətdən.
Sevən çoxdur əzəl gündən, dey in, vəslə çatan kimdir.
Kimin dəstani xalidir bu aləmdə şikayətdən.
Kimin mülkündə gülşənlər açılmış lələzar olmuş,
Kimin bağında bülbüllər xəbər vermiş saədətdən?!
Nə hikmətdir açar yazda çiçəklər, nazlı sünbüllər,
Payız olcaq xəzan başlar, düşər güllər təravətdən?!
Nədən qismət olur axırda şairlərə zindanlar,
Neçün qurtarmayı r Faruq başın bir gün fəlakətdən! (1, № 8, səh 168)

Ədibin “Ola bilməz”, “Fələk” rədifli qəzəllərində də həyata küskünlük qəzəllərin başlıca mövzudur. Onun “Ola bilməz” rədifli qəzəli müəllifin məhbəsluq həyatından doğan acısını, kədərini ifadə edir. Faruq burada şairlərin heç bir zaman qüssədən azad ola bilməyəcəyini bildirir və öz taleyinə qarşı fəryad edir,

güclü bir mübaliğə ilə qəlbindəki ahu-fəğanı dilə gətirir. Zindan həyatı həssas şairin qəlbini dərindən yaralamışdır, o, bu yaralı qəlbinin heç bir zaman sağalmayacağını düşünür.

Məhbəsdə bahar açsa könül şad ola bilməz,
Zindan dediyin qəmxanə gülşad ola bilməz.
Viranə şəhərlər tikilib abad edilsə,
Eyvah, yenə künlüm evi abad ola bilməz.
El, ölkə bütün mey eləsə zövqi səfayə,
Şair dediyin qüssədən azad ola bilməz.
Bir nalədə birləşsə bütün ahlər, əninlər,
Qəlbimdəki fəryad kimi fəryad ola bilməz. (1, № 10 səh 111-112)

Yenə başqa bir qəzəldə şair məhbusluq həyatına qayıdır. Şair özünü tərlanə, zindanı isə qəfəsə bənəzədərək azad qəlbinin və ruhunun bu əsarətə layiq olmadığını bildirir. Bu qəzəl də maraqlı bədii suallar üzərində qurulmuşdur.

Əsiri möhnətəm, ey dust, qəfəs tərlanə layiqmi?
Tənəffüs eyləmək mümkünmü zindan havasında?
Bəla bəxtimlə qardaşdır, mənimlə ömr edir daim,
Məgər min bir kəramət var cahanın hər bəlasında. (1, № 10, səh 111)

Abdulla Faruqun gözəllərin vəsfinə həsr olunan qəzəlləri də çox gözəl və təsirlidir. “Gərək”, “Gözəllər” rədifli qəzəlləri buna misal ola bilər. Faruq “Gərək” rədifli qəzəlində gözəli təsvir edən zaman onun həm xarici, həm də daxili gözəlliyinə əhəmiyyət verir. Şairə görə qadın zahirən gözəl olmaqla bərabər, həm də, şirindil, vəfalı, başa düşən, ədəb və kamal sahibi olmalıdır.

Mən deyən dilbərdə bir cah-camal olsun gərək.
Can alan şirin kəlamı, məh cəmal olsun gərək.
Yüz açıb meydanə girdikdə gözəllər qəşş edə,
Hüsünün aşıqlər görəndə hamsı lal olsun gərək.
Yar ki, var vədində, əhdində sədaqət göstərən
Qəlb duyan, eşq anlayan bir əhli-hal olsun gərək. (1, № 7, səh 190)

Beləliklə, biz şairin qəzəllərini təhlil edən zaman görürük ki, onun qəzəllərində digər şeirlərinə nisbətən bədbin əhval ruhiyyə hiss olunur. Əslində şair bəlkə də öz bədbəxt həyatını dilə gətirmək üçün qəzəl janrına müraciət etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, qəzəllərin çoxunu şair həbsxanada olarkən yazmışdır. Başqa şeirlərin də Faruq daha çox vətəni, sosializm quruculuğunu, hərbi zəfər və müharibələri ön planda tutmağa çalışmışdırsa, qəzəllərində öz hiss və duyğularına geniş yer vermişdir. Həmçinin bu şeirlər şüarçılıqdan uzaq, incə lirikası və

mükəmməlliyi ilə də seçilir. Abdulla Faruqun qəzəllərini dostu, ustad qəzəlxan Əliğa Vahid də çox yüksək qiymətləndirirdi. Şair “Gündəlik” adlı əlyazmasında bu dəyərdən daha da həvəsləndiyi və yüz qəzəldən ibarət bir məcmuə nəşr etdirmək istəyini bildirir. Lakin, gənc yaşlarından həyatını itirən şairə ömür vəfa etmir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdulla Faruq, Gündəliklər, Azərbaycan jurnalı, 2003, № 5, 6, 7, 8, 9, 10
2. Abdulla Faruqun Xatirə dəftəri, AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan ədəbiyyatı muzeyinin Arxiv fondu, İnv: 2110, 1936
3. Abdulla Faruq, Dalğalar, Azərənəşr, Bakı, 1937, 114 səh
4. Abdulla Faruq, Döyüş yollarında, Azərənəşr, Bakı, 1936, 35 səh
5. Abdulla Faruq, Qızıl Əsgər şeirləri, Azərənəşr, Bakı, 1938, 55 səh
6. <https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C9%99z%C9%99l>

Xülasə

Bu məqalədə Abdulla Faruqun çap olunmayan incə, poetik qəzəllərinin ideya sənətkarlıq xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur. Məqalənin əvvəlində şairin həyat və yaradıcılığına qısa bir nəzər salınır. Çap olunan əsərlərinin siyahısı, qəzəllərinin “Gündəlik” adlı əlyazmadan əldə olunması barədə məlumat verilir. Məqalədə qəzəllərin ideya və mövzusu araşdırılır, eyni zamanda qəzəllərin təsnifatıda verilir. Burada “Məni”, “Olaydım”, “Ey dilbər”, “Qurbanın olum”, “Nədir”, “Dilbər” rədifli məhəbbət mövzusunda aid qəzəllərdən bəhs olunur. “Cəm olub çəkdi gözəllər yenə divana məni”, “Qəlbimi hier ilə yandırdı cavanlıqda fələk” misrası ilə başlayan qəzəllərində nakam məhəbbət, gözəllərin vəfasızlığı əsas mövzu kimi təhlil olunmuşdur. Burada şairin şəxsi həyatındakı nakam məhəbbətinə də toxunulmuşdur. Eyni zamanda məqalədə zəmanədən şikayət, dünyanın və insanların vəfasızlığından bəhs edən bir sıra qəzəllər də yer almışdır. “Deyin dostlar əsər varmı bu dünyada sədaqətdən”, “Fələk”, “Ola Bilməz” qəzəlləri bu mövzu üzrə təhlil olunmuşdur. “Ola Bilməz” rədifli, həmçinin, “Əsiri möhnətəm ey dost qəfəs tər lana layiqmi?” misrası ilə başlayan qəzəldə şair öz məhbusluq həyatının ağrı acısını ifadə etmişdir. Məqalədə gözəllərin vəsfinə həsr olunmuş “Gərək”, “Gözəllər” adlı iki qəzəldə təhlil olunmuşdur. Bu qəzəllərdə Faruq gözəlliyi həm daxili, həm də xarici aspektdən təhlil etmişdir. Burada Faruqun yüz qəzəldən ibarət bir məcmuə çap etdirmək kimi bir planı olduğunu görürük. Lakin gənc yaşda həyatını itirməsi bu arzusuna mane olur. Həmçinin, şairin qəzəllərinə dostu Əliğa Vahidin verdiyi dəyərə də toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Faruq, qəzəl, məhəbbət

Ulviyya Yusifova

Resume
Abdulla Farug's ghazal's

In this article the features of craft ideas of Abdulla Farug's subtle, poetic ghazals are analyzed which are not published by nowadays. In the beginning of the article we give a briefview about the life and creativity of the poet. Here is also informed about the list of poet's works and about his ghazal's that gained from his manuscript named "Diary". In the article the idea and subject of ghazals are searched, at the same time the classification of ghazals are given. Here is talked about ghazal's in a row "Mani", "Olaydim", "Ey Dilbar", "Gurbanin olum", "Nadir", "Dilbar" which of the main subject is love. In the article we analyze incomplete love, infidelity of beauties as a main subject in his ghazal's that begins with verse of "The beauties pulled me together on the couch", "My heart is burnt with longing in my youth". Here we touched incomplete love in poet's private life. At the same time it is given a place to ghazals which is about complaint of the period, and infidelity of world and humanity. Ghazals "Tell me dear friends is there anything about loyalty in this world", "Falak", "Can not be" are analized on this subject. In ghazal "Can not be", and which begins with the verse " I am in captive grief, my friend, does sweat deserve the cage?", poet expressed the pain in his life in prison. In the articl poet's two ghazals are also analized named "Garak", "Gozallar" which are dedicated to the honor. In these ghazals, Farug analyzed beauty from both internal and external aspects. Here we see that Farug has a plan to capture a collection of one hundred ghazals. However, the fact that he lost his life at a young age prevents him from doing so. At the same time ,here we touched the value which is given to the poets ghazals by his friend Aliaga Vahid.

Keywords: Faryg, gazal, love

**ГАЗЕЛИ АБДУЛЛЫ ФАРУКА И ИХ ХУДОЖСТВЕННЫЕ
ОСОБЕННОСТИ**

Резюме

В этой статье анализируются идеологические особенности неопубликованных тонких поэтических газелей Абдуллы Фарука. В начале статьи коротко просматриваются жизнь и творчество поэта. Сообщается о списке опубликованных произведений и о том, что его газели получены из рукописи «Дневник». В статье рассматриваются идея и тематика газелей, а также дается классификация газелей. Здесь речь идет о газелях с редифом «Я», «Была бы я», «О дильбяр», «Стану жертвой», «Какая», «Дильбяр». В его газелях, начинавшихся строкой «Все красавицы снова вместе подвергли меня

испытанию» и «Мое сердце горело хиджрой в юности моей», безответная любовь и неверность красавиц анализировались как главная тема. Здесь также затронута безответная любовь в личной жизни поэта. В то же время статья содержит ряд газелей о жалобах на время и вероломство мира и людей. "Скажите, друзья, есть ли в этом мире капля преданности", "Судьба", "Не может быть" газели проанализированы на эту тему. В своих газелях, начинающихся с редифом «Не могу», а также со строкой «Я пленник горя, друг мой, заслуживает ли клетки ястреб?» поэт выражает всю боль своей жизни в заточении. В статье анализируются также две газели, посвященные восхвалению красавиц, «Хоть бы» и «Красавицы». В этих газелях Фарук анализировал красоту как с внутренней, так и с внешней стороны. Здесь мы видим, что у Фарука был план, как если бы он захватил сборник из сто стихов, однако тот факт, что он погиб в молодом возрасте, препятствует этому желанию. Также было затронут значение, которое его друг Элиага Вахид придавал другим газелям.

Ключевые слова: Фарук, газель, любов

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.02.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.02.2022

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuranə Əsədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

RƏYLƏR:

İ.TAHİROV
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
ƏRAZİ VAHİDLƏRİNİN ADLARI İNGİLİS DİLİNDƏ

Bakı, "Zərdabi Nəşr" MMC, 2022, -248 s.

AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor İlham Tahirovun "Azərbaycan Respublikasının ərazi vahidlərinin adları ingilis dilində" adlı yeni kitabə işıq üzü görmüşdür.

Kitab AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə və İnstitutun maddi vəsaiti hesabına çap olunmuşdur. Kitabın elmi redaktoru filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Həbib Zərbəliyev, rəyçiləri filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Baba Məhərrəmli, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülşən Axundova və "Geodeziya və Kartoqrafiya" MMC-nin direktorunun müavini Müqabil Bayramovdur.

Təqdim olunan bu kitab Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 9 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı"nın icrası üzrə Tədbirlər Planının 6.1.4-cü və 6.3.9.-cu bəndlərinə uyğun olaraq, milli transliterasiya standartlarının və onların əsasında Azərbaycan əlifbasından digər əlifbalara transliterasiyanı həyata keçirən proqram təminatının, həmçinin Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 20 fevral 2020-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərinə təhrif edilmiş formada istinad edən xəritələrdən istifadə hallarının qarşısının alınmasına dair Tədbirlər Planı"nın müvafiq bəndlərinin, o cümlədən ölkəmizə aid coğrafi adların müxtəlif dillərdə yazılışını əks etdirən elektron bazanın yaradılması məsələlərinin icrası istiqamətində AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda 2019-2020-ci illər ərzində aparılmış elmi-tədqiqat işinin nəticəsi kimi ərsəyə gəlmiş, Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və

Təbii Sərvətlər Nazirliyi və AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun "Azərbaycan coğrafi adlarının ingilis və rus dillərinə transliterasiyası" adlı birgə layihəsinin ilk mərhələsi kimi gerçəkləşdirilmişdir.

AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda "Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarının Azərbaycan əlifbasından rus əlifbasına transliterasiyası Qaydaları" və "Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarının Azərbaycan əlifbasından ingilis əlifbasına transliterasiyası Qaydaları" hazırlanmışdır. Müstəqillik dövründə ilk təcrübə kimi İnstitutda hazırlanmış transliterasiya qaydaları Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim edilmiş və 2020-ci ilin 16 dekabrında təsdiq edilmişdir.

Kitabda Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin təqdim etdiyi, Azərbaycan Respublikasının bütün şəhər və rayonları üzrə ümumilikdə 4592 şəhər, rayon, qəsəbə, kənd ərazi vahidinin adı təsdiq olunmuş "Qaydalar" əsasında ingilis əlifbasına transliterasiya edilmişdir.

İstər Sovet dövründə, istərsə də müstəqilliyimizin bərpa edilməsindən indiyə qədər rəsmi-işgüzar sənədlərdə, KİV səhifələrində və saytlarında, bədi tərcümə əsərlərində Azərbaycanın coğrafi yer adlarının ingilis dilində verilməsində pərakəndəlik və variantlılıq hökm sürmüşdür.

Kitab ölkə daxilində, eləcə də beynəlxalq istifadə üçün nəzərdə tutulan siyasi-iqtisadi, rəsmi-işgüzar sənədlərdə, dövlətlərarası yazışmalarda və diplomatik fəaliyyətdə, kartoqrafik və digər nəşrlərdə Azərbaycan Respublikasının ərazi vahidlərinin adlarının müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiya normalarına uyğun yazılış formasının ingilis dilinə transliterasiyasında davam etməkdə olan variantlılığı aradan qaldırmaqla unifikasiya edilməsində mühüm rol oynayacaqdır.

Kitab dövlət orqanları (qurumları), mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi və fiziki şəxslər, dilçilər, tərcüməçilər, tədqiqatçılar, ümumiyyətlə, geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Kitabın müəllifi, redaktoru və rəyçiləri onun nəşri üçün maliyyə vəsaiti ayrılmasında göstərdiyi köməyə görə İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun baş direktoru professor Nadir Məmmədliyə minnətdarlığını bildirir.

Həbib Zərbəliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

MÜNDƏRİCAT:

DİLÇİLİK

BAĞIROVA SƏYANƏ MÖVSÜM QIZI BİLİŇVİZMİN MÜXTƏLİF NÖVLƏRİNİN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ.....	3
NURİYYƏ ƏLİYEVƏ ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV FƏALİYYƏTLƏRDƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ	13
PAŞAYEVƏ GÜNEL BAXŞEYİŞ QIZI MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTDƏ DİALOJİ DİSKURS.....	21
GÜNEL ŞAKİRLİ MEDİALİŇVİSTİKA DİL HAQQINDA ELM KİMİ.....	29
AĞAYEVƏ TÜRKAN SƏYAVUŞ REKLAM MƏTNLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ LİŇQVOKOŇNİTİV YANAŞMA.....	35
NURANƏ ALLAHVERDİEVƏ AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİ ZAMANI ŞAĞİRDLƏRİN QARŞILAŞDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI	45
SAMİRƏ MURTUZA QIZI RZAYEVƏ “TƏƏCCÜB/HEYRƏT” VƏ “QORXU” MİKROKONSEPTLƏRİNƏ DAXİL OLAN LEKSİK VAHİDLƏRİN SEMANTİKASI	51
QASIMOVA AYTƏN FƏRMAN QIZI FRANSİZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİL I BAĞLAMININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ	60

HACIYEVA URQIYƏ FƏRHAD qızı, PROBLEMS OF MODERN TRANSLATION STUDIES	67
MİRİŞOVA ELLADA FƏXRƏDDİN QIZI ƏKS MƏNALI ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRBİ-MƏSƏLLƏR	74
QURBANLI İLANHƏ MƏHƏMMƏD QIZI DİALEKT TƏSNİFİNDƏ TAYFA DİL ELEMENTLƏRİNİN ROLU	82
НАРГИЗ КЕРИМОВА ПРОИСХОЖДЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	87
SEVİL NƏCƏFOVA AZƏRBAYCAN DİLİNİN QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ İNKİŞAFI.....	96
МАРЬЯМ ИСКЕНДЕРЛИ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПОВТОРЫ В СОВРЕМЕННОМ АМЕРИКАНСКОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ	105
ÜLKƏR XANLAROVA TÜRK DİLLƏRİNDƏ QRAMMATİK CİNSİN İZLƏRİ	112
SEVINJ MAMMADZADA ANNOTATION PROCESS OF BRITISH AND AMERICAN CORPORA	120
SURA TARIYEL QIZI PƏNAHLI DİLİN İŞARƏ NƏZƏRİYYƏLƏRİ	130
AYBƏNİZ BƏHMƏN QIZI HƏSƏNOVA RZA BƏRAHƏNİ YARADICILIĞINDA ONOMASTİK VAHİDLƏR	138
ƏLƏVİYYƏ NURİ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ SOSIAL MEDİADAN İSTİFADƏ	146
İMANOVA KƏMALƏ XALİD QIZI PROBLEM-BASED LEARNING OF MEDICINE.....	152

TURAN HÜSEYNOVA TÜRK DİLİNDƏ “MÜRƏKKƏB CÜMLƏ” ANLAYIŞI İLƏ BAĞLI LİNGVİSTİK TERMINOLOGİYANIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ.....	158
ÖZTÜRK LEYLA FAİQ qız НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОПИСАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ГРУППЫ «ЖЕНЩИНА» В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.....	169
SƏİDƏ QURBANOVA İNGİLİSDİLLİ İQTİSADI DİSKURSUN MÜASİR LİNGVİSTİK PARADİQMADA ROLU	177
SVETLANA MƏMMƏDOVA İNGİLİS DİLİNİN İSİMLƏR SİSTEMİNDƏ ƏSAS SÖZDÜZƏLTMƏ ÜSULLARI VƏ İNGİLİS SÖZLƏRİNİN MORFOLOJİ STRUKTURU.....	187
FATİMƏ ƏLİYEVƏ İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ FƏAL TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİNİN ƏHƏMİYYƏTİ.....	194
HƏQİQƏT MEHDİYEVƏ QOHUMLUQ TERMINLƏRİNİN YARANMA VƏ FƏALİYYƏT TARİX.....	202
AYNURƏ RƏHİMLİ ZADƏGANLIQ” MAKROKONSEPTİNƏ DAXİL OLAN BİR MİKROKONSEPTİN TİMSALINDA KONSEPTİN DAXİLİ STRUKTUR SPESİFİKASININ TƏHLİLİ.....	208
QƏTİBƏ VAQİFQIZI QULİYEVƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUBUN İLKİN QAYNAQLARI	220
УЛЬКЯР АХМЕДОВА МАЗАГИР Г. ИНТЕРНЕТ-ДИСКУРС КАК ЖАНРООБРАЗУЮЩИЙ СУБСТРАТ В РАМКАХ ВИРТУАЛЬНОЙ ГЕНРИСТИКИ.....	228

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

AQŞİN DADAŞ-ZADƏ MOLYER YARADICILIĞINDA KOMEDİYA JANRININ QEYRİ-TİPİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	234
NAİLƏ ƏSKƏR KOROĞLU QALALARI	243
ABDULLAYEVA TƏRANƏ YAŞAR QIZI BÖLGƏDƏN (Şəki-Zaqatala) TOPLANAN LİRİK NÜMUNƏLƏRDƏ ƏXLAQİ-NƏSİHƏTAMİZ ÖRNƏKLƏR.....	252
NOVRUZOV ƏKBƏR MEYBULLA OĞLU ŞAGİRDƏLƏRİN TƏLİM-TƏRBİYƏSİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK RUHLU ƏSƏRLƏRİN ROLU MƏSƏLƏSİNİN TƏDRİSİ	260
QULİYEVA PƏRVANƏ ELMAR QIZI ÜMUMBƏŞƏRİ İDEYALAR TƏRƏNNÜMÇÜSÜ - NİZAMİ GƏNCƏVİ	266
ÜLKƏR TELMAN QIZI ƏSGƏROVA U.QOLDINQIN "İKİLİ DİL" ROMANINDAKI MİFİK KODLARLA TƏSƏVVÜF ŞEİRİ ARASINDA PARALELLƏR	276
QULİYEVA PƏRVANƏ ELMAR QIZI ÜMUMBƏŞƏRİ İDEYALAR TƏRƏNNÜMÇÜSÜ - NİZAMİ GƏNCƏVİ	285
GÜNAY BAXŞIYEVA ŞƏRAFƏDDİN QIZI UİLYAM QOLDINQIN "PİRAMİDA" ROMANINDA CƏMİYYƏTİN SOSİAL PİRAMİDASININ ƏKSİ.....	293
BABAYEVA AYNURƏ NİZAMİ QIZI QARABAĞ PROBLEMİNƏ MUSTAFA ÇƏMƏNLİ YANAŞMASI.....	302

BAHAR ƏLİYEVƏ

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ ANA DİLİ 310

ÜLVİYYƏ YUSİFOVA

ABDULLA FARUQUN QƏZƏLLƏRİ VƏ ONLARIN
SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....317

RƏYLƏR:

**İ.Tahirov. Azərbaycan Respublikasının ərazi vahidlərinin adları
ingilis dilində (*Həbib Zərbəliyev*)..... 325**

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
N.MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 25.02.2022
Şərti çap vərəqi 20,5. Sifariş № 28
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 500

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4